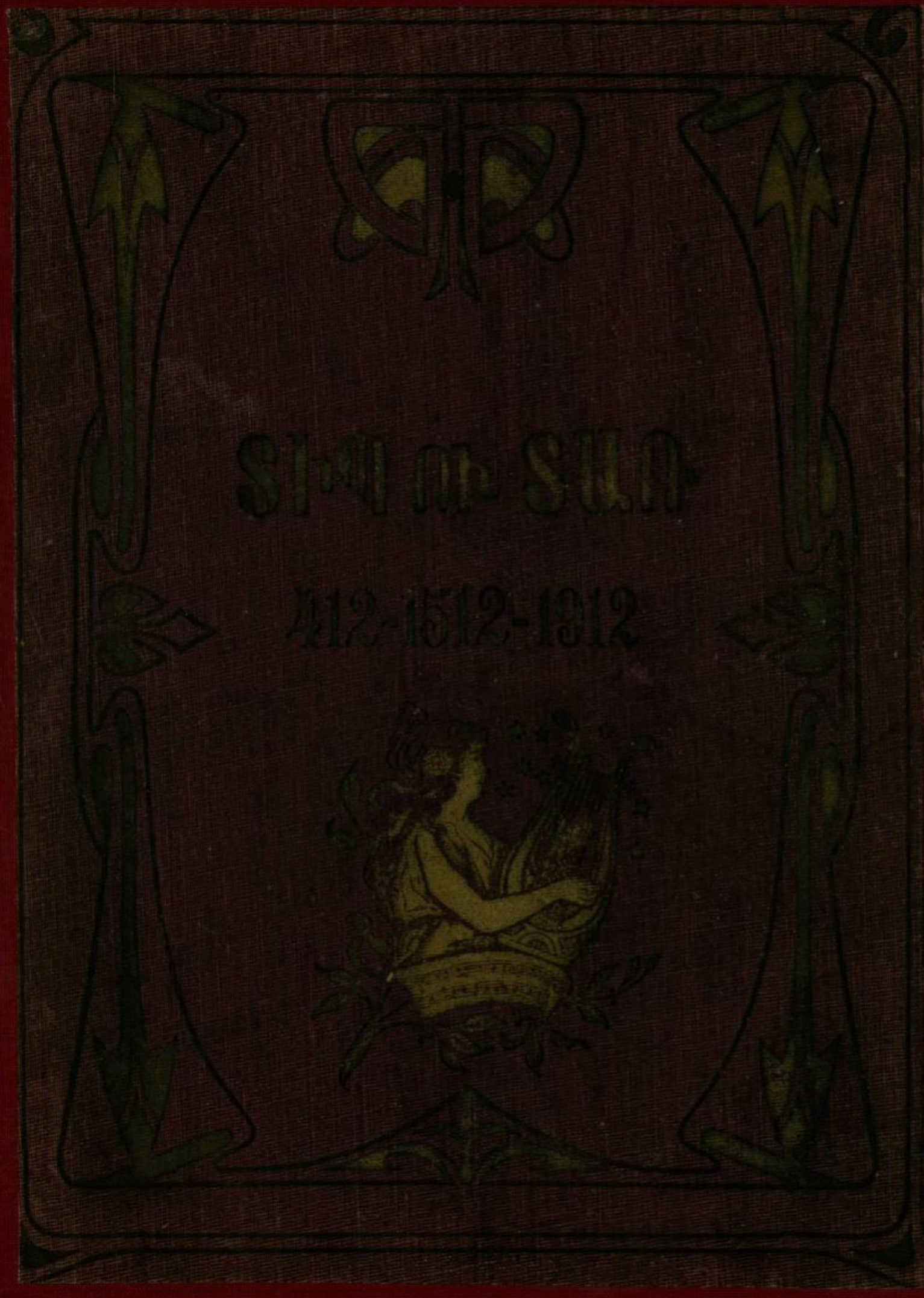
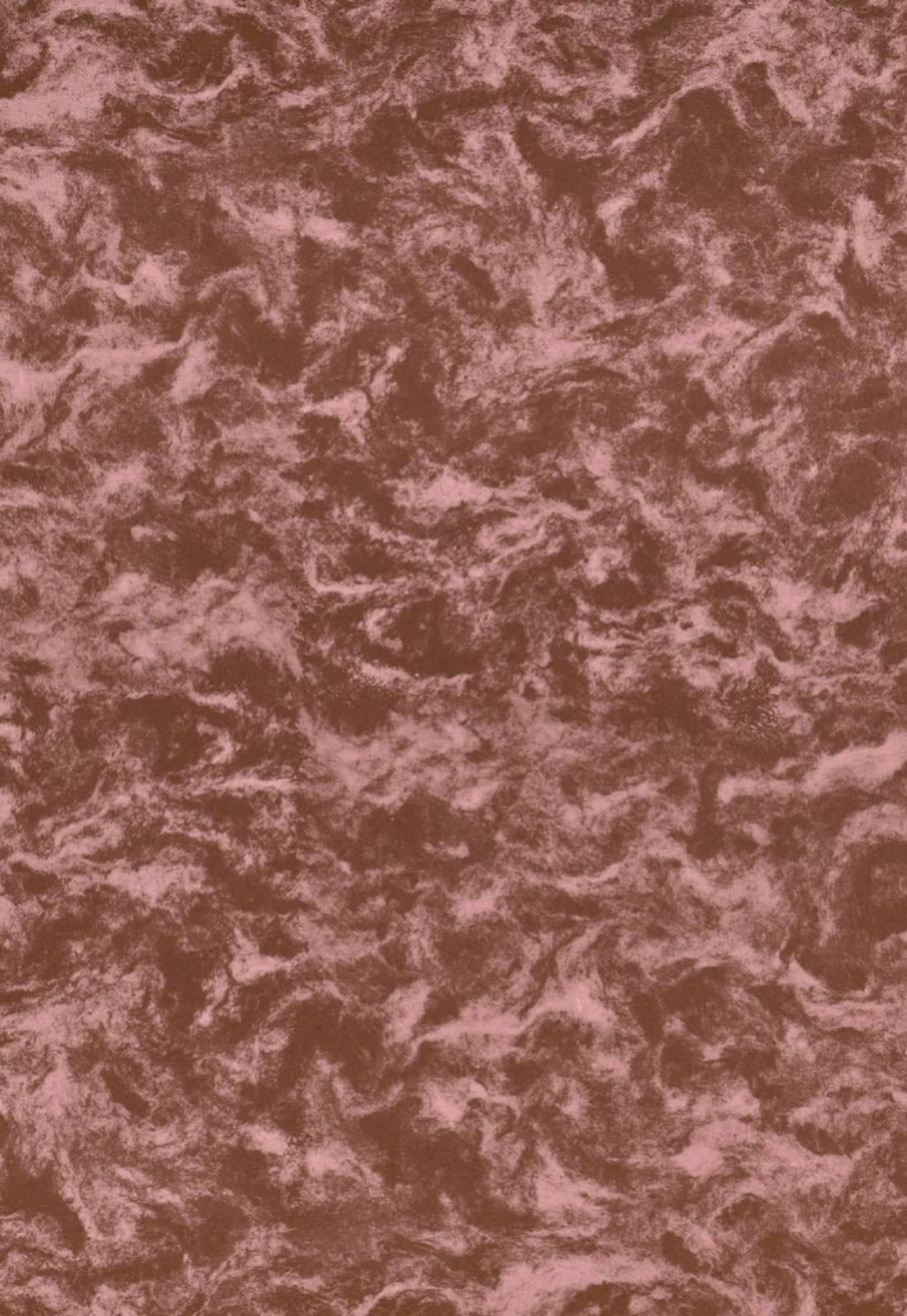

Թ. ՀԱՅՈՑ

Ռ Յ Կ Բ

1912

1912

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

Մ. Մ. ԳԷՈՐԳԵԱՆ Ե.Ի

Ի ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ

Մ. Մ. ԱՒՉԻԿԵԱՆ Բ.Ի

Ի ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀՈՒԹԵԱՆ ԱՂԲԱՄԱՐԱՅ

Մ. ՆՇԱՒԿ ՎՐԴ.Ի ՆԱՐԿԱՐԵԱՆ

Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀՈՒԹԵԱՆ Ս. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

Մ. ԳԱԲԻԷԼԻ ԵՊՍ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼՍՈՑ

Մ. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԵՊՍ. ԿՐՃԿՐՈՒՆԻՈՑ

●●●

Ի ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՀՌՈՎՄ. ՀԱՅՈՑ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ

Մ. ՊՕՂՈՍԻ ՊԱՄՓՈՍԻ ԺԴ. ԹԱՐՋԵՒԱ

Յ'ԱԲԲԱՅՈՒԹԵԱՆ Հ. Հ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ՎԵՆԵՏԱՑԻՈՑ

Մ. ԻՊՆԱՄԻՈՍԻ ՎՐԴ. ԿԻՒՐԵՂԵԱՆ

(ԱՐՔԵՊՍԿ.Ի ՏՐԱՅԱՆՈՒՊՕԼՍՈՑ)

Յ'ԱԲԲԱՅՈՒԹԵԱՆ Հ. Հ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ՎԻԵՆՆԱՑԻՈՑ

Մ. ԿՐԻԿՈՐԻ ՎՐԴ. ՊՈՂՈՍԵԱՆ

(ԱՐՔԵՊՍԿ.Ի ՄԾԲՆԱՅ)

●●●

Յ'ԱԶԳԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ԹՈՒՐՔԻՈՑ

ՎԱՍՄ ՄԵԼՈՒՆ Ե. ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՊՈՅԱՃԵԱՆ

(Տեսքում Վ. Չարդարեանի)

ՀԱՅ ՄԱՐԴԱԲԱՐՈՒ ՀԱՏՈՒԿԸ

"ՄԵԼԻՔԵԱՆ ՅԱՂՈՒԲ"

1512-3 Թ ԱՂՆԱՄՈՒԿ

ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻ ԳԻՒՂԻՆ ՀԱՐՅՈՒՐԱՆՔՈՎ ԵՒ

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՉՈՐՔԸՆԴԱՄԵԱՆ ԿԻՍԱԿԱՏ ՅՈՒԲԵԼԵԱՆԱԿԱՆ ՏՕՆԱԿԱՏՈՒԹԻՒՆ

(412-1512-1912)

Տիգ ու Տպի

"ԳԻՐ„ԻՆ ԱՀԱԳՈՒԱՆ ԵՒ ՄԻՀԱՁԳԱՒՅԻՆ ՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ ՉՈՒԱԾ ԵՍԱԿԱՆ ՄԸ

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ՏԻՊ, 180 ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ ՋԱՐԴԱՐՈՒԱԾ

Հրատարակութիւն եւ Տպագրութիւն
ՎԱՀՐԱՄԱՅ ԵՒ ՀՐԱՉԻԿ ՊԷՐ-ՊԱՐՍԵՂԵԱՆՑ
Կոստանդնուպոլիս
ՌՅԿԱ

Թղթավաճառատուն

ՊԱՇՃԷ ԳԱԲՈՒՒ, ՃԷԼԱԼ ՊԷՅ ԽԱՆ

Վ. ԵՒ Հ. ՄԷՐ-ՆԻՐՈՒԷՍԵՆԻ

Տպարան եւ Պապնատուն

ՍԻՐՔԷՃԻ, ՌԱԼԻ ԽԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ

Հաստատեալ 22 Յունվար 1901 թ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՒՒՆ

Աչքի քան չորս ու կէս դարեր առնուած անցած են այն անմոռաց օրեն ի վեր, երբ գերման առաքելի մը մեզ ապրող առակական անուան մը — յիսուսեմի եւ առեղծագործութեան բացը մերայիսի մեզ յայտ կայծկլտուն, — յամառ աշխատանքի եւ անբեմբեր գրկանաց յոգեւարքին տարիներ բոլորելէ ետք, որ ուրեմն կ'ապրէր գրեթէ հանել ՔՒ-ՔԸ-ՔՒ-ՔԸ՝ Տպ-ՔՐ-Ն-Ը որուն չնորհիւ էր որ սկսան յառաջիկայ ամենուրեք ուսում ու գիտութիւն, գեղարուեստներ եւ արհեստներ:

Բոլոր անցեալ մեռաւորական աշխարհը համոզուած է հասատատելու թէ Կիրքեմգէրիի գիրքը մինչ կը գտնուի եղած է նպատակը տալու բոլորին ալ արագ ծաղկումին ու ծառայման: Ան էր որ համաշխարհային հանձարներու ցոլքերը ձառագայթեցուց երկրի երկիր. ան էր որ տաղանդներու հարքը փոխանցեց սերդ, եւ աշխատութեան փառքը տարաւ տարփողել դէպ ի հեռաւոր հէք հորիզոններ: Իրաւ՛ունք ունէին մեծանուն խորհուրդներ՝ երբ տարեգլուխ առ ձգած բազատարութեան դիմերուս, ամենիմաստ եզրակացութ մը բնորոշած էին հասարակ այդ «առաստաձային պատմութիւն»ը.

Տարագրութիւնը Հրեաստանէն եւ մարդկային Առաջմունը

Հայ Ազգը գարգացումի մէջտ առակ՝ բախտաւոր եղած է առաջին, քանի որ Մեծ Գիրքին գործադրութեան դրուելէն հազիւ 60 տարի վերջ կրցաւ ունենալ իր ԱՊՈՍՏՈՂԸ, նոյն իսկ Հօրմեսացիին, Ռուսին, Ամերիկացիին, Գերմանիկացիին ու կարգ մը ազգերէ՛ ալ առաջ, — հոգ չէ թէ իր Մատուռը մայր-հայրենիքին ծոցը չգտնուեր եւ տակաւին պատգարութեան իր եռանդուն պարիսպներէն զուրկ բլուրին օգտաշատ հանգրուանէն՝ քոխանդակութեան տեսակէտով:

Ինչպէս հատորիս պարագային տարեր նշանակեցինք, ՏԻՊ ՈՒ ՏԱՌ երբ ունի իրեն 1. Մինչազգային Տպագրութեան եւ 2. Հայ Տպագրութեան կատարած ընդացքներն ու գործունէութիւնները: Բաւականացանք ՔՒ-ՔԻ ը միայն ձգելով երկուքին ալ վրայ.

շատ բան քիչ մէջ ամփոփելու, այսինքն գիրքին՝ ժողովրդական մատչելի բնոյր մը տալու մեր մերօրեայ հետեւելով եւ կարելի եղածին չափ սեռն ու անաղօտ հայերենութիւն բնելով Հայ-Աղգային Տպագրութեան չորս դարէ ի վեր առացած դիմայնութենից՝ ամբողջ աշխարհի վրայ:

Դիշրութիւն ունենալով մօտէն տեղեկանալու բրքաւոյ ժամանակակից եւ արդի տպագրիչներու, տպարանապետներու եւ գրագուրիչներու գործունէութենից, հարկադրուեցանք բաղդատաբար աւելի չայն տեղ տալու անոնց, եւ ոգեկիրք իրենց դէմքերով ու կենսագրական գիծերով ներկայացնել «Կիպրեանոսի հայ աշակերտները», զետեղելով նաեւ գիւղատիպ էլեր հինաւուրց մատենանիներէ, բուագրուած այլ եւ այլ գրագուրգակիներ — դեզարեզ արուեստը՝ հայ իմացականութեան հունձքին, — նա մանաւանդ փոքրէքէր մէկ հատորիկները Մեսրոպեան բազմազան տառերուն, որոնք յօրինուած են այլ եւ այլ երկիրներու մէջ՝ հայագրի եւ օտարագրի գրաձուիչներու կողմէ:

Յառակնութիւնը չունինք տակաւին «չիակատար» երկ մը պատրաստած ըլլալու, ինչու որ այդ «չիակատար»ը բազմաթիւ տուրքեր ձեռնարկելու չարք մը պիտի ձեռացնէր, պահանջելով տարիներու աւելիոչ ուշադրեան՝ աշխատասիրութեան կողմէ, որուն պէտք էր որ տրամադրուէր ալ ըլլային, զոր օրինակ, ամենահարուստ հայ մատենադարանները Մխիթ. երկու Մխիթարեանոցէ: Կասկածանքը թէ Հայ Տպագրութեան Յոբելեանական էր որ գեղեցիկ խրատ մը եղաւ մեզ՝ մեր ճամբան ոյժերն ամփոփելու, եւ, դիմադրելով, երթեւեկներով, թղթակցութիւններով ու պրպտումներով տուղ ժամանակի մէջ կերպարանելու նիւթական գործը:

Թողունք պատճառական իր բնութիւններն ու մոռացումները մեկնի, վերչակրտենք Ներածութենիս՝ ըսելով թէ ասանկ պատկառելի Յոբելեանի մը առթիւ ոչ՛նչ անչուշտ աչքառու վայելուչ էր, քան հրատարակուիլ հատորի մը որ — գէթ արուեստական տեսակէտով — Հայ Տպագրութեան մարքութիւնն ու կատարելագործումը մարմնացնէր իր էջերուն համապրոյրին մէջ: Երախտիքին ընտիր տպագրութեան ու պատկերազարդումի այդ արհեստական գործը սիրայօժար յանձն առին ծանօթ Տպարանատէր ՏԻՐ-ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ եղբայրները, որոնց գնահատութիւնը — ձեռք շահադէտ նկատումէ — պատիւ ու յարգանք մըն է իւրաքանչիւրիս համար, ընծայուած Հայ Տպագրութեան ՀԱՅՔ-ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Յոբելեանին (1512-1912) զոր այս տարի Ռուսահայերը՝ Թիֆլիզ, Թրքահայերը՝ Պոլիս, եւ Ամերիկահայերը՝ Պոսթըն կը պատրաստուին տօնել մեծահանդէս:

ԹԷՈԴԻԿ

Բերա, 6 Մայիս 1912

ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԷՋ

"ԳԻՐ„ԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

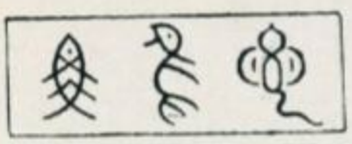

Ն՛Յ ԵՒ Ա՛Լ ԻՆ ամենահետաքրքրական և բազմաբովանդակ փուլերուն մէջ երբ սուզուինք, պիտի անդրադառնանք մեր նախնիներուն, նախամարդիկ՝ որոնք իրենց զգացումները, գաղափարները ու հոգեկան վիճակները արտայայտելու համար անհեղհեղուկի սկզբն ունեցած են դիմելու բառերուն, ոճերուն և դարձուածքներուն այս ու այն լեզուին, ակզբնական շրջաններուն՝ մնջկառուցուածքներով, բոթովանքներով, կակազումներով և այլանդակ բացագանչութիւններով որոնց համադրոյթը կորնչեցուած մը առելի վատթարագոյն էր անկասկած:

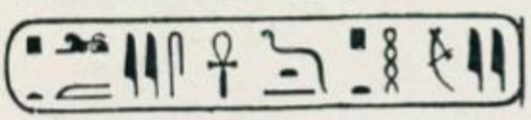
Նախապատմական այդ դարաշրջաններէն սկսելով, ժողովուրդներու յառաջդիմութեան և ազատական քաղաքակրթութեան ու զարգացումին հետ սկսան զարգանալ ու ճոխանալ նաև անոնց լեզուները: Քանի՛ քանի՛ անհետացող սերունդներ արդեօք նպաստած են՝ ձեւացնելու համար խօսուելիք լեզուն: Եղած գիտի մը, նորարարներ առարկայի մը և անոր յատկութիւնական մասերուն անուններ դնել, յաջորդած նոր մտածումի մը տարմանումներ տալ հարկ էր: Եւ այսպէս, բառերը կ՛առնային այդ խեցգետնակ, աղկաղկ և անկերպարան լեզուին մէջ:

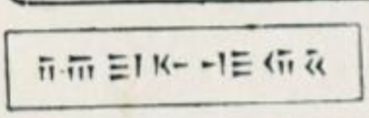
1. ՓԱՐԱՆՅԱՒԻ ԻՐԱՔԸՋԱՆ. — **Ողջոյնի վրայ փորագրեալ ձիւնախիտ եղջերու մը:** — Գրութեան առաջին կերպը եղաւ առարկաներ կամ կենդանիներ ճերկայացնել փորագրութեամբ:

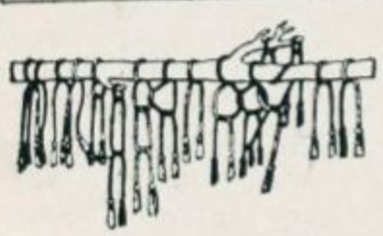
2. ՉԻՆԱԿԱՆ ԱԻՒԶԻՆ ՆՇԱՆԱԳԻՐՆԵՐ. — **Ջուկ, բոչուճ, գազան. դպրոց** — Ամենապարզ կերպը եղող այդ փորագրութեանց յաջորդեցին գծագրութեամբ եղած պատկերներ.

3. ՄԵՀԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐԷ պարզուած պատկերներ էին՝ եգիպտական հաղամակերպութենէն ճնարուած:

4. ԲԵՒԵՌԱԳԻՐՆԵՐը ցեխկներու խուցեր են, համազօր՝ ճնչիւճներու: — Ասիա ծնունդ տուած է Ասորական սեպագիր այս արձանագրութեանց:

5. ՀԱՆԴՈՒՅԱԼԱՐ-ԳԻՐԵՐ. — Ամերիկայի մէջ, Բէռուի հին համակարգութիւնը ճնարեց **ipo** կոչուած այս գիրերը որոնք ճեռագիրներ էին՝ յիշ զգութեան մէջ գանազան գաղափարներ արթնցնելոգ. եւ որոնք կը բացակային գոյնգոյն չուա ի կտոր-ւանիներէ տար, երժեշտութիւններով եւ ինչ կամ ոտ օղակաւորեալ:

"ԳԻՐ„ԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ.— ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՁԵԻԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐ

Մերձաւորներու հետ տեսակցիլը հնարաւոր էր սահման մը, քանի որ կար գէշ ադէկ լեզու մը՝ որով նախամարդիկ կրնային իրարու հաղորդել իրենց գաղափարները, կամքն ու զգացումները: Բաց սահ. օգտակար գիտ մը, չատ արհեստ մը կարելի էր մերձաւորէ մերձաւոր փոխանցել, զայնս կերպարանելու եղանակը ցոյց տրուելով և կամ նմանցուելով, որով սերունդէ սերունդ անկորուստ պահել հնարաւոր: Ինչպէս սակայն կարելի էր դէպք մը, եղելութիւն մը, մտածում մը հետու տեղեր ապրողներու հաղորդել և կամ յաջորդ սերունդներու տեղեկա-

ցուցնել : Քանի որ գիր չկար , ինչպէս կարելի էր խմաւորութիւններու , խորհրդներու , մեծ միաբերու յայտնութիւնները , դիտողութիւններն ու դատողութիւնները կուակել գալիք մարդկութեան՝ որ ա՛յնքան պէտք ունի օգտուելու առնցմէ. և իր կարգին յայնցուելու իր մտածումին ոգուր:

Եւ ահա , վաղնջուց դարերու մէջ իր մրգուղ գոյութիւնը քաշկռտող ինք մարդն անոնց՝ երեւակայեց օր մը իր մեկ մտածումը կորուստ. զերծ պահել , [illegible] պատկե՛ր որուն խմաստին բահանցնելու համար պէտք էր անշուշտ գուշակի կարողութիւն · Ա՛յս եղաւ ահա [illegible] որուն յաջորդեցին գծագրութեամբ յօրինուած պատկերներ :

Բազաբակրթութեան որոշ մեկ աստիճանի մը հասած , մարդիկ այլ եւս արուեստագրութեան այդ ձեւով չգոհանալով՝ դիմած են [illegible]ներու , որոնց միջոցաւ կարելի եղած է գաղափարներու՝ բաղդատաբար մեկին պարզում մը : Ան եւս ամէն կամաց կամաց անբաւարար նկատուելով , յառաջդիմութեան ներքեւ մարդկութիւնը ներքինուկեց ուրիշ մը նշանական նշաններ , որոնցմէ յօրինուեցաւ [illegible] , կամ , ուրիշ բացատրութեամբ , ներկայ ասորական գիրը :

Ու եկաւ վերջապէս այն օրը , երբ փիւնիկեան այբուբեան — ծնունդ եգիպտական բազաբակրթութեան — ձիւդառորելով՝ իր կարգին ծնունդ առաւ ուրիշ այբուբեններու (հրեական , ասորական , մօնկոլեան եւն.): Հրեական այբուբեան ծագում առաւ արամերէնին՝ զոր Հրեայք Բաբելոնէն բերին , իրենց գերութենէն դարձին : Նոյն արամերէնն է զոր կ'անուանենք շատ սխալմամբ Ասորական կամ Ասորերէն , որ ներկայիս կը գործածուի Հիւսիսային Միջագետքի մէջ : Ասկից կը տեսնենք թէ Ցոյնք իրենց գիրերը ստանալով փիւնիկեացիներէն՝ կատարելագործեցին զայն , և հնարեցին ձայնաւորները որոնք անծանօթ էին փիւնիկեցիներուն : Ցունական գանազանութեան մէջ կ'ըմբռնուի նաեւ Ցոնիականը որ հայրապետից մեծամասնութիւնը զգուեցաւ , հայերէն և կիրակեան ատենին :

Տիեզերքիս վրայ ապրած ժողովուրդներ , այսպէս , ունենալով իրենց սեպհական գիրը՝ յաջողեցան կորուստ փրկել մարդկային խորհուրդն ու մտածումը :

Գիրի բոլոր այս ձեւափոխութիւններուն շարքին՝ ինչպէս չյիշել Եթէ-աշխարհի մեկ անկիւնը քաշուած ազգութեան մը , Բերուցիին հնարած [illegible]՝ զարերէ ի վեր անմոռաց և ցարդ ի գործածութեան բնիկ հովիւներու կողմէ :

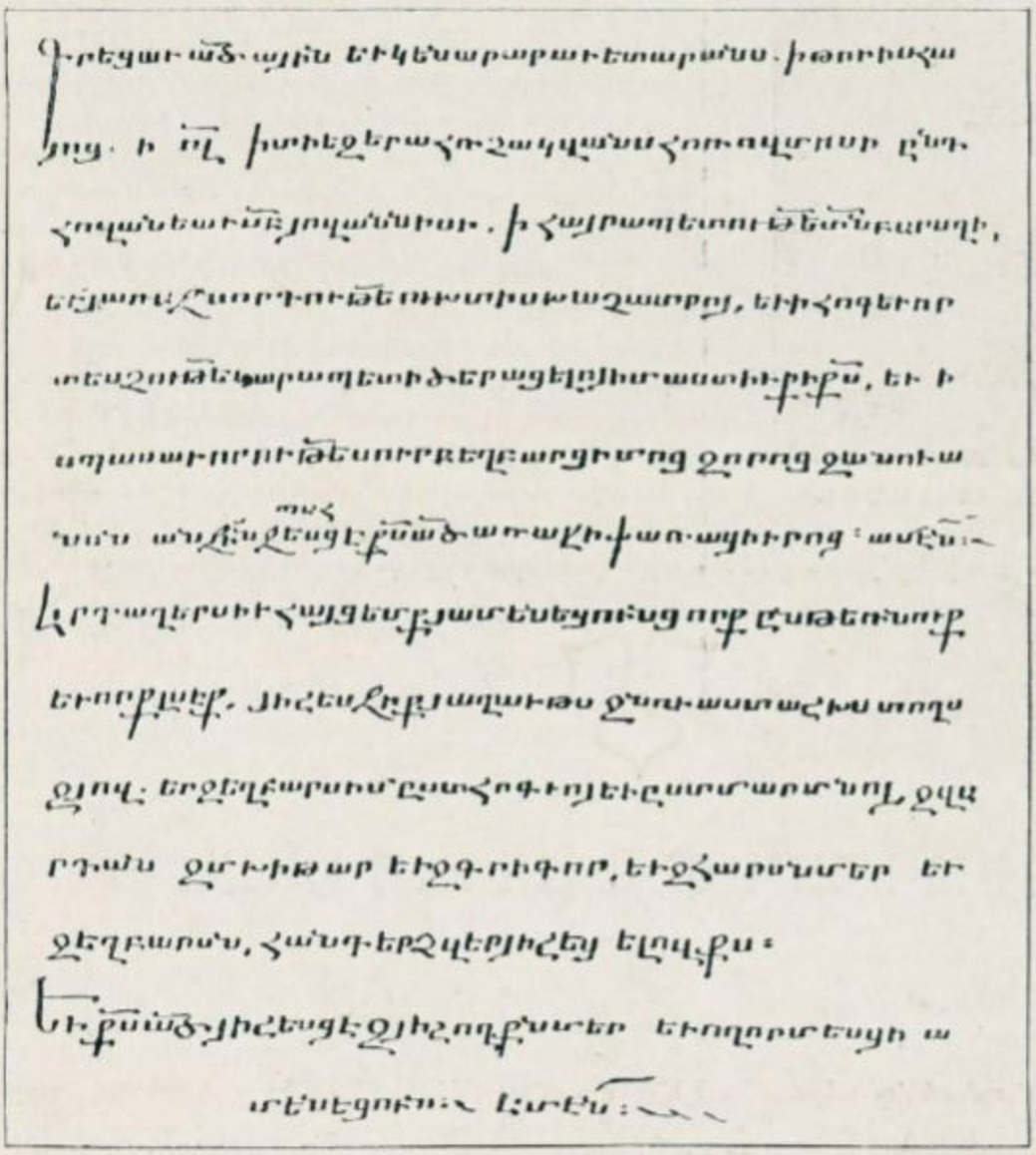

"ՉԻՒԷՊԻՐ„Ի ԴԷՐԵՐ

Գիրին գիւտը եղած էր , որով հակայ քայլ մը առնուած դէպ ի յառաջդիմութիւն , մանաւանդ այն օրէն՝ երբ մարդիկ դարերու ընթացքին իրենց մտածումներէն հաստակոտորներ դրոշմելէ վերջ քարի , մետաղի , կաւեղէնի , փայտի և հիւածեղէններու վրայ , [illegible] հնարեցին նաւակ մը եւս : Եգիպտացիք էին անոնք որ օրին մեկը ձեռք ձգելով պապիւռոս կոչուած առուկը (պապիւրոս), անով՝ բաղդ պատրաստելու արհեստը զարգացուցին : Պապիւրոսի յաջորդած է Մագաղաթը որ կը պատրաստուէր փայլուն և ոլորկ մորթէ (ոչխարենի կամ այծենի): Մագաղաթին ծիրանագործն է [illegible] Պերգամ քաղքին անուանք , որովհետեւ նախ նոյն տեղին թագաւորը Եւմենես Բ. գործածած է մորթէ շինուած այդ թուղթը՝ Քրիստոսէ 200 տարի առաջ: — Մագաղաթին վրայ կ'սկսին աշխատիլ մաքուր գիր ունեցող ընդօրինակիչները : Աբուեստագետը կը գեղազարդէ էջերը նկարներով և ոսկեզօծումներով : Կազմարարը գիրքին բերքերը կը զօդէ , մինչեւ որ գործը գլուխ հասնուած՝ կը հասնէ գրոց-բրոց մարդ նկատուած Գրավաճառին ձեռքը : Տարիներու ուշութեանց արդիւնք այս գործողութիւնները ցոյց կու տան թէ գիրքեր ժամանակին բանկագին և հազուագիւտ առարկայ էին՝ յաճախ գեղաքանդակ արկղիկներու մէջ պահուած և կամ շղթաներու միջոցաւ կապուած՝ ընթերցանութեան յատկացեալ գրասեղաններու վրայ :

Այդ օրեն բանաստեղծութիւն, կրօնք ու գիտութիւն սկսան տարածուիլ դրացի երկիրներու մէջ ալ: Գրչագիրներ ամէն կողմ սկսան ընդօրինակուիլ կառարել և իրենց արտադրած ձեռագիրներուն շնորհիւ մարդկութեան ջամբել նեարատ չափով մը ուսում ու գիտութիւն:

Բայց ընդօրինակելու այս դրութիւնը կրնար բաւարարութիւն տալ ամէնուն: Ձեռագիրներ ալ քան սուղ էին, և անհնար էր որ առանձին կարիներուն օգտուիլ աղքատ ու նոյն իսկ միջին դասակարգի մարդիկ: Ժողովրդին ամենատարած մեծամասնութիւնը կը մնար դեռ գիրքերէ, ուսմէ և զարգացումէ: Դարե՞ր տեւած են գրչագիրներու այդ տաժանագին աշխատութիւնները: Դիւրին է հետեւցնել թէ՝ նեղ իրեւ և հազուագիւտ կատարուած այդ օրինակութեանց պատճառաւ ո՛րքան գրական ու գիտական երկասիրութիւններ մեծ վտանգներու կ'ենթարկուէին, սխալներ և այլափոխութիւններ ամբողջ մուտ գործ ունենալով առանց մէջ: Գրչագիրներ համառօտագրութիւններ ալ սկսան գնել՝ գրա կարդալու դժուարութիւնը կը կրկնին նոյն իսկ ներգնակները: Այսօր առկայն այդ ձեռագիր նատարները առարկայ են բանասէրներու կողմէ պատմութեան և լեզուի ուսումնասիրութեանց, ու իրենց երբեմնի արժէքին անհունապէս բարձր գիներ ունին:

ՔՐԻՍՏՈՍԻ 1181 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ԳՐՈՒԱԾ ԽՈՋԱՎԱՆՔԻ ԱԻԵՏԱՐԱՆԷՆ ԷՋ ՄԸ

Ձանց բնելով խօսիլ հոս բոլոր օսար ազգաց այն ձեռագրերուն մասին՝ որոնցմէ մեռացողներ (բարբարոս արշաւանքներ, հուր և սուր մազապուր ազատուած) խնամով պահուած են կառավարական և անհատական բանգարաններու մէջ, իրենց հին հին դարուց յիշատակ, բանկագին խրխոր և ուսումնասիրութեանց առարկայ վաւերաթուղթեր, — անցողակի յիշենք թէ Հայն ալ ունեցած է զանազան ժամանակներու մէջ իր ձեռագիրները՝ որոնց միջոցաւ անիկա ինքզինք, իր լեզուն ու իր գրականութիւնը դարե՞ր զարգացուց, և որոնցմէ բաներեսնասարար բանական թիւով նատորներ պահուած կը մնան ցարդ Էջմիածնայ Երուսաղէմի, Վենետկոյ, Վիեննայի մատենադարաններուն մէջ և ցեցամեց ու փոշոտ անկիւններ հայ վանքերու:

Ն. Մառ., Միքայեան, Տէր Մովսէսեան, Բարամեանց. Զալեան, Կանայեանց և ուրիշներ 19րդ դարու վերջերը սատարած են մեր ձեռագիրները ծանօթացունելու գործին՝ նոյնամիտ կերպով ցուցակագրելով գանոնք. իսկ Վիեննայի բազմամեռուս միաբան՝ Հ. Յակովբոս

Վ.Թդ. Տաշեան 1895ին է. որ հրատարակեց — Այրարեան Ակբաներ յիսնամեայ յոբելեանին առ-թիւ — իր բանձրաճառոտ ու պատկառելի գործը, Յ—չ—է Հ—չ—ե Չ—ե—ր—ց Մ—ե—ր—ն—ց է Վ—ն—ն—, որուն մէջ խօսած է իրենց մատենադարանին ձօխութիւնը կազմող 568 (այժմ 1000) գանազան ձեռագիրներու վրայ, գայթ մանրա-մասնօրէն չուսարանելով: Սոյն գիրքը կը բաղկանայ 1164 մեծադիր էջերէ (բաց ի գերմաններէն մասէն, 276 էջ), ձօխացած 7 գմայլելի չաելուածական ամփոփակներով ու ցուցադրուած են այլ եւ այլ դա-րուց գեղագիրներու գործերէ նմոյշներ, զարդագիր-ներ, կողքի գունագեղ և ոսկեզօծ պատկերներ ու չուանցքի նուրբ զարդանկարներ, որոնք ա՛յնքան բան կը խօսին հայկական հին ոճին ինքնատիպ բնու-թեանը վրայօք: Տարիներու աշխատութենց արդիւնք բանասիրական այս նոյնակարգ գործին համար — որուն ապագրութիւնը 1½ տարի տեւած է. — վաստակած է չուրջ 16000 քսուանա, գումա՛ր որուն 2000ը սիրայօ-ժար արտադրած է Վ.իենայի Կայս. Կաճառը:

Շ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ Վ. ՏԱՇԵԱՆ

Ցաւաչ բերնէր չաւաչարանն հետեւեալ հա-տուածը. — «Հայ մատենագրութեանը և աւելի պատ-մութեամբ զբաղողին համար անհրաժեչտ է մեծ հա-ւաքմանց վրայ լիուլի տեղեկութիւն ունենալ: Հայոց մատենագրութեան ձշդիւ պատմութիւն մ'անկնար է գրել այնպէս, ինչպէս կը պահանջէ այսօր գիտու-թիւնն, եթէ չյայտ չախտուի էջմիածնայ... եւայլն զանձերուն վրայ»:

ԱՐԵՒԵԱՑԻ ՀԱՅԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

"ՄՊԱՐԳՐՈՒԹԵԱՆՑ„ ՇԱՐՔԻՒ

Չեռագիր մատեաններ անթուական են ժողովրդներու ընդհանուր և արագ զար-գացման համար:

Պէտք է որ ծներ 15րդ դարու հանճարեղ մարդը, մեծ գործուղը՝ Կութենբերկ և վիր-խարի հանգրուան մը բանար ազգերու քաղաքակրթութեան ընթացքին, առնչելով ՏՊԱԳԻՐՔԻ-ԹԻՒՆԸ, որով կարելի ըլլար միլիոններու միջոցաւ խնայողաբար ցանը պատրաստել երկիրի երկիր և ձգձգ մղում մը տալ միտքերու բարերար զարգացման:

Քաղաքակրթութեան պատմութիւնը ոսկեղրուագ քանդակած է անունն այդ բանկագին մարդուն որ հակայ ուսումիրաններէն մին եղաւ հանուր ազգաց մատուցական չաւաչխնութեան: Կութենբերկ թողած է չիշատակ մը որ չատ՝ անվարան պիտի մնայ երախտապարտ մարդկու-թեան հոգիին մէջ, ցորչափ ուսում ու դպրութիւն, գիտութիւն և արուեստներ — խնայական կեանքի այդ չքնաղ գործունեութիւնները — կենդանի մնան տիեզերքիս վրայ. վասն զի Կութեն-պերկի գիտը գերազանցապէ՛ս սատարած եղաւ առանց ամենուն ալ փոյթերնուց բարգաւաճման ու ծաւալումի գործին:

Տպագրութե՛ամբ է որ նոտրատը գտնէ Գագիկոսի պատառներուն և Մագաղաթին յաջորդող Տ--ղ-ին վրայ գրուածքի մը օրինակներն արագօրէն և անհամեմատ առատութեամբ բազմապատկել — իրարու քով շարուած մեռադեայ կարկառուն տառերու միջոցա — և ապուած գիրքը տարածել ի սիւռս աշխարհի :

Տպագրութե՛ամբ է որ մեծ միտքեր սկսան առնչի անոր մտերմութեան մէջ գտնուիլ իրարու հետ և գիտերու անվերջ շղթայի մը ծնունդ տալ :

Տպագրութե՛ամբ է որ իրենց աշխատանոցներուն մէջ փակուած գիտուններու աչքը կը զօրանայ հետաքրքրութեամբ ու չիտմով յառաջ կու գան անվերջ գիտեր ու բարիքներ՝ համօրէն մարդկութեան համար :

Տպագրութե՛ամբ է որ խորհուրդներ, իմաստուններ, գաղափարի թռիռ առաջնորդներ, բարոյախօսներ և հասարակական կեանքի վարիչներ կրնան խօսիլ բիւրաւոր մարդոց, անոնց գաղափարներն ուղղել և ազդել անոնց վրայ :

Ո՛չ ոք կրնայ առանձին նկատել ինքզինք՝ երբ գիտէ կարդալ և գիրք մը ունի ձեռքը : Ամերիկացոցներէն և քաղաքներու խաժամուժ ամբոխին հետ՝ աննշան անկիւն մը, իր գիւղին մեռութեանը մէջ ապրող չինականն իսկ՝ երբ կարդալ գիտէ՝ կրնայ ոդոդիլ և տարբնալ մեծ միտքերէ. ճառագայթուող լոյսերով, գիտակ դառնալ աշխարհի անցուդարձերուն, օրօրուիլ և անջգանքի հնչուածի կեանքն ապրիլ՝ բանաստեղծներու գրուածքներով, մանաւանդ տեղեակ ըլլալ մարդասէրներու գործքին, բնկերարարութեան տեսութեանց և մարդկութիւնը յուզող ու գայն գրաղեցնող տարբ ու տեսակ հարցերուն :

Տպագրութե՛ամբ է որ գիտութիւն, գրականութիւն ու գեղարուեստ օր քան օր մեծ զարկ առացան : Անո՛վ է որ ազգեր սկսան գիրար աւելի ճանչնալ, փոխադարձաբար օգտուիլ իրարու ըրած յառաջիմութիւններէն, հետաքրքրութիւններ գլնել, անջրպետները ջնջել, համակիր ու խորհրդակից դառնալ իրարու :

Երբ ապուած գիրքի մը էջերուն մէջ կը բարբառիմք, մերթ անհետացող սերունդներ են, արօրի ու բազի մարդեր, որոնք իրենց գլուխները կը ցցեն հոն ու կը թուին խօսիլ մեզ՝ դարերու մէջէն. չբացած ազգե՛ր բոլոր որոնք իրենց փառքի արեւներով կարծես կը նային դէպ ի մեզ, մերթ ժողովուրդներ, անխոնջ վաստակաւորներ որոնք կը բնդարձեն մեզ օգտուիլ իրենց ջանքերէն, իրենց ձեռնարկներէն ու յաջողութիւններէն : Ու մենք մոռցած մեր շուրջի ամայութիւնը՝ երբ առանձին ենք, մոռցած չարութիւններ՝ երբ ազիւռաններու հետաձուած, մոռցած չուառութիւնը՝ երբ դժբախտներու վերջնական շրջապատուած, մոռցած նաեւ սեւն ու սուգը՝ երբ սիրուիին ենք եկած մտած մեր սեմէն ներս, առօրեայ տաքուկ մտածումներէ ու հետաքրքրութիւններէ, պահ մը զերծ, կը մերձինք հատորի մը բերքերուն մէջ ու մտովի կրնանք ապրիլ իմաստասէրներու, բերդողներու, գիտուններու, ձրմարիտին ու գեղեցիկին համար կուռողներու և յօգուտ մարդկութեան՝ կեանքերնին ի սպա՛ս դնողներու բանկապին մտերմութեանը մէջ, ազատելով մեր միտքը խաւարի սիրապետութենէն, զայն կաշկանդող բիւր նրբութիւններու բիրտ գերութենէն:

Ի՜նչ պիտի ըլլար արդեօք աշխարհի վիճակը՝ երբ տպագրութիւնը չստեղծուէր, և առ ու կրակ ձեռագիրներ մեռաչնորհ մնային իշխաններու և ընչեղներու, կամ, երբայրն իրր գարդ ու պերճութիւն համզիլ առանձնաշնորհեալ եակներու ժլատ գրադարաններուն մէջ և կամ քանի մը բախտաւորներու գգրոցներուն մութ անկիւնը : Հասարակ ժողովուրդն ո՞ր պիտի դաներ իր սիտհանքին ու ինքնազարգացման աղբիւրը :

Այսպէս, առանց քան չորս դարէ ի վեր՝ ազգերու յեղաշրջումին ու բարգաւաճման մեծ պրօշակիրը եղած է Տպագրութիւնը : Անո՛վ է որ բռնութիւններ տապալած են ու ժողովուրդներ ազատագրուած : Ճնշուածներու, առանապողներու աղաղակները՝ չ-ր-ջ-ն-ե-ր-ու մոգական զօրութեամբ Մամոնին տակէն առուկած՝ հազարաւոր օրինակներու շնորհիւ ալիք ալիք երկիրն երկիր կը թռչտին, կ՚արձագանգեն, խռնուին մտածել կու տան, անասարելին՝ զգածուիլ, բնկերարարներու հետք մը որոնել կը դրդեն. ու մարդկային եղբայրութիւնը կ՚սկսի ամրագնդուիլ աւելի սերտ կապերով, արհամարհելով պատնէշներն ու առհասարակ ոչնչութիւնները :

Իրաւո՛ւնք ունէր գանրիէլ Սուլթան՝ Հռոմի քառորդ դար ամբողջ իր առնձնագոյն ինքնակալի հանգամանքովը դոչալու Տպագրութենէն ու չ-ր-ջ-ն-ե-րէն, ցվերջ առնելու զանոնք և կաշկանդելու սպարանի և ձուլարանի առեն աշխատութիւն բովանդակ Թուրքիոյ մէջ :

Երկոքզի իր ոսկեձեռուն որջին մէջ կկզած, ի՛նք էր որ մեռնելոնեց օրերով. — «Նզովից-արմատ ա՛ս Հայերուն Խ-ՀՀ-ը Խ-ՀՀ-ը գ՛ղ-ՆԷՐԵՔ ա՛յնքան չեմ անարեկիր կոր, որքան է-ղ-բ ՀՀ-ը ղէ-ՃԱՒ Ք-Հ-ԵՐ-Ն...»: Այդ խելօք, անվնաս ու ինքնին աննշան տառերն էին արդարև որոնք ոտ գաղտագողի և արտատանման մէջ տանձաթթակ կնքով միտքեր յեղաշրջեցին ու գինք նուսկ ուրեմն առաջնորդեցին դէպ ի գահավիժ. թերթերն ու գիրքերն ալ չուշացան անարդար մարդու իր անուն խարանելու նոյնհետայն:

Փառք և պատի՛ Մամուլին: Քաղաքակրթութեան այդ հրաշարուեստ արօրը դեռ ինչի՛ր կը վերապահէ մեզ՝ իր արտադրած օրաթերթերով, նամդհաններով ու հատորներով, ազատ միտքի ու գաղափարի իր արշալոյսի վարուցանքին մէջ:

ԱՐԻԱԼԷՄՊԷՐԿ (1397-1468)

Հին օրեր. – Փայտափորագրութիւնը. – Անբաց տպագրութիւն. – Քինացիք. – Հլեճլ Պրէքմպէրկ. – Իր երիտասարդութիւնը. – Դէպ ի գործ. – Տճուրեաճ տարիներ. – Իր առաջին 3 բարի բնկերները. – Պատմական պատ. – Հայելագործութի՛ւն բէ... – Վերադարձ. – Պրէքմպէրկի ճոր «բարի-ծաղիկ» բն. կերները. – Նեւ օրը. – Վարպետը դո՛ւրս. – Շահախաղաց եւ եղերական վախճան. – Շէքէր ոգիին ազգին «էսքը – «Պրէքմպէրկ» անունը փրկուած մոռացութենէ. – Պրէքմպէրկ բռնաւոր ու լրտուած. – Իր հռչակեր արձանը. – Աշխարհին առաջին տպագրութիւնները:

Տպագրութիւնն անծանօթ եղած է նախնեաց, երբ «տպագրութիւն» բանով հասկրնանք անոր 2 գլխաւոր մասերը՝ Ը-ՐՔ-ՆԵՐն ու Մ-Մ-ԸԸ-ԸԸ, զոր Պրէքմպէրկ միայն հնարեց և 1453 ի առնները Գ-Ե-ՐԲ-Ը-ՆՏ-ԲՈՒ-ԳԵՔ Ք-Ը-Ը-Ջ-Ի-Ն Ք-Ը-Ր-Ը, — ձի՛շտ այն թուականին՝ երբ Սուլթան Մհմմտ մեծազօր աշխարհակալը Բիւզանդիոնի առումը կը կատարէր՝ իր պատմական ձակատամարտը մղելով Ճուճաց դէմ, մինչ ի Ղալաթիա գաղթական Հայեր «յաղօթս էին ապատիճեալ», ինչպէս կը գրէ Հայր Ձամչեան: Ուրեմն չպէտք է տպագրութիւն նկատել Բաբելոնի դրոշմեալ աղիւսները, բրուտի նշանները, հին ակնաթոյժներու կնիքները եւայլն:

Փայտի տպագրութիւններն առնչի իրենց եղանակով՝ սերտ աղերս ունին փորագրութեան պատմութեան հետ, բայց իրենց նպատակով և իրենց շատ ծանրաման ժամանակամիջոցով՝ կը գրաւեն տպագրութեան պատմութեան առաջին գլուխը:

Սակայն և այնպէս նախնիք երէ չէին ճանչցած այդ արուեստը, գոնէ գիտէին անոր սկզբունքները: Անգլ. գրագէտ Տ'Իսրայէլի կ'ըսէ թէ հռոմայեցի ազդեցիկ մարդոց ծանօթ էր ան, բայց ծածուկ պահած էին այդ գիւտը, վախնալով վտանգներէ որոնց կրնա՛ր պատճառ ըլլալ տպագրութիւնը՝ քաղաքական տեսակէտով: — Նախնիք արդարև բարձրաքանդակ և խորաքանդակ փորագրութիւնը կ'արկանէին ի կիր՝ քարի, մետաղի, անօթի, դրամի վրայ, եւն.: Անոնք ձաղատաւօրէն ի գործ կը դնէին ԷՐ, այսինքն Ն-Ի-Ց Գ-Ե-Բ-Ե-Լ-Ը-Ն, նոյն իսկ գործածելով Է-ՐՔ-Ն Փ-Ո-Ր-Ա-Գ-Ր-Ո-Ւ-Թ-Ի-Ւ-Ն-Ը որոնց նմոյշներուն կարելի է հանդիպիլ բրծուն հողէ կանթեղներու վրայ: Միջին դարուն, ձեռագիրներ գունաւորողները յօրինած էին մետաղեայ կտրուած տախտակներ, և այդ կաղապարներուն միջոցաւ՝ անոնք Ի-Ց Գ-Ե-Բ-Ե-Լ-Ը-Ն կը կիրարկէին գունագոյն մելաններով: Ընդօրինակիչներ նոյնը կ'ընէին. նախ գլխագիրներու, յետոյ փոքր գիրերու համար. և այսպէս Ք-Ը-Ր-Ը Է-Ն Է-Ն-Է-Ն, մանաւանդ եկեղ. երգեցողութեան մատեաններ, շարականներ: — Նոյնպէս, ծակոտկէն կաղապարի միջոցաւ էր որ չինուեցան «խաղի քուղ»երը որոնց պատրաստութիւնը լայնագոյն տեղը կը գրաւէ Տպագրութեան և Փորագրութեան պատմութեան մէջ: «Խաղի քուղ»երուն տպագրութիւնը Քս.ի 1400 թուականին եղած է, Է-ՆԷ Մ-Մ-ԸԸ Գ-Լ-Ը-Ը, ժե. դարուն Ա. կէսին մէջ, գրէթէ միաժամանակ, Հոլանտայի, Գերմանիոյ ու Փլանտրայի մէջ տպագրուեցան — շնորհիւ ցցուած և մելանածուծ փորագրեալ պնակիոններու — կրօնի ու բարոյականի խելամըտ գիրքեր, որոնք նկատուած են Տպագրութեան ամենահին յիշատակարանները: — Ակնկալենք թէ բուն տպագրութեան գիւտն վերջնապէս, քրիստոնեայ բոլոր ազգաց տպագրեալ սկզբնական մատեանները գրէթէ միշտ կրօնական եղած են:

կարեւո՛րը մոռցանք բսելու : «Փայտագրանդակ փորագրութիւն» յորջորջումով ծանօթ այս եղանակը սակայն ի գործածութեան էր Քինասաանի մէջ , Ք.ա. 2 րդ տարի՛ իսկ առաջ :

⁂ Յառաջիմութիւնը միայն կարելի եղած է ---ով չ-ի՛ չ-ից-ին-ով ֆ-ից-- ու-ի---ը: Գերմանացիի մը վիճակուեցաւ վերջապես բախտը՝ մեծ առեղծուածը լուծելու , յետ երկար և տաժանագին հետազօտութեանց :

Հիննել Կիւթէնպերկ կը կոչուէր այդ մարդը , 1397 ին ծնած Մայանսի մէջ՝ ազնուական ընտանիքէ մը : Իր երիտասարդութեան մէկ մասն անցուց հօրենական տան մէջ որ գարդարուած էր միջին դարու այլաբանական քանդակներով ու պատկերներով: Մուտքի դուռին վրայ քանդակուած կար հսկայ ցուլի մը գլուխը՝ աս արձանագրութեամբ . — «Ջինը կրնայ ինծի դէմ դնել» , որ գոցցես Կիւթէնպերկի կեանքին նշանաբանը եղաւ . և միթէ Տպագրութեան նշանաբանն ալ նոյնը չէ՞ :

ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀՆԱՐԻՉ
ԵՒ ՌԱՀՎԻՐԱՑ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ
ՀԷՆՆԷ ԿԻՒԹԷՆԲԵՐԿ

15 տարեկանին՝ հայրը կոտնցուց : 1420 ին հարկադրուեցաւ հայրենի երկրին հետանալու՝ Յոհաննէս Գ-ի հանդիսաւոր մուտքին առթիւ պայծառ խռովութեանց հետեւանօք , (թագաւորը դիմաւորելու համար հարուստներուն և ժողովրդային դասակարգին միջեւ ծագած կռուտի կուիւը :

Կիւթէնպերկ հաստատուելով Սթրազպուրկ , գաղտնաբար կ'ուսնէր առեղծելու ---ով չ-ից-ին-ը-ի---ը՝ դարիճակի մը գալրով միջոցաւ , իւղոտ մելանով ծածկուած , որով կարելի պիտի ըլլար բազմիցի մը օրինակներն անոնց թիւով հաներ թուղթի էջերուն վրայ : Լման 10 տարի ապրեցաւ , հետամուտ ըլլալով բախտացնելու մեծ գաղտնիքին և բնելու հրաշագործեան գիւտ , մէկ խօսքով՝ տ-ի---ի-ը :

Արդէն հասած էր գոհացուցիչ արդիւնքի մը , երբ անդրադարձաւ թէ պիտանի խանգարուած էր՝ իր անվերջ հետազօտութեանց երեսէն ներարկուած ըլլալով մեծամեծ ծախքերու : Սակայն և այնպէս ոչի՛նչ խրտչեցուց , ոչի՛նչ ընկրկեցուց Աշխատութեան այս դիւցազնը՝ միշտ յառաջ իր վագրին մէկ : Երեք գաղթեակներ — Տոհձայն , Ռիւֆ և Հայլման — ընկեր ըլլան իրեն , որոնք բաւական մը դրամ դրին՝ գործը բոլորին ծածուկ շարունակելու համար , իբր թէ հայելի չինելու նպատակով :

Կիւթէնպերկ կրցած էր փորագրել մեռապեայ չարժուն տառեր . կը մնար միայն ձեռք ձգել անո՛նկ նիւթ մը կամ բաղադրութիւն մը որ յարմար ըլլար այդ տառերը բազմապատկելու և առաջադրուած նպատակին ծառայելու : Երկարբ չատ կարծր ըլլալուն՝ թուղթը կը ծակէր , կապարն ալ շատ կակուղ՝ կը ձգտուէր մամուլին ճնշման տակ . գալով փայտին՝ ո՛չ ոյժ ունէր ան , ոչ ալ տոկունութիւն : Հարկ էր ուրեմն ինչ ինչ մեռապներու խառնուրդով յառաջ բերել տառեր՝ պատշաճ պնդութեամբ և բնդունակ դարիճակներու մէջ թախտելու :

Ճանդուզն ձեռնարկը դէպ ի կատարելութիւն և իրականացում ձգտող կ'առնէր տակաւ , երբ դժբախտութիւնը նորի՛ն կու գար այցելութեան՝ իրենց աշխատանոցը : Այդ անվերջ փորձերն ու ապնութիւնները սուղի նստած էին ամէնուն ալ : Բոլորին մէկ անկուտի մնացին : Փառատած յոյսերու յամրոկ ածելու համար , արի ընկերները չվարանեցան յօժարակամ և անտրտունջ ծախելու կարասի , գոհարեղէն ու առացուածք , նոյն իսկ պա՛տք ալ բնելու . ա՛յնքան վատ էր իրենց հատարը՝ գործին մեծութեան և զայն վարող մե՛ծ գործատրին , Կիւթէնպերկի հանճարին վրայ : Այդ գոհողութիւններն ալ ապարդիւն մնացին :

Եւ ձախողուածն իր չրջումին հասաւ , երբ ընկերներէն Տոհձայն 1439 ին մեռնելով՝ ընկերութիւնն ալ լուծուեցաւ : Պահանջատէրեր դատ բացին որ չարունակուեցաւ բաւական և կան-

չուած վիճաբերով ու գաղտագողի կառավարուած պայմանագրութեան երեսէն եկեղեցին հասուցուեցաւ թէ հոյելէ չունէր իրենց ալիքներուն առաջին մէն էր չոկ և թէ քոռ գոյութիւն ունէր որուն համար բաներ գաներ էին ապրիներով :

Առնելիքներուն հալածուած , Կութենպերկ աշխատութիւնները կը լքէ և 1450 ին անցնելով Սթրազպուրկին իր ծննդավայրն՝ իր իսկ ոյժերով կը վերակսի նոն ընդհատուած գործին : Կը գնէ , կը փորէ , մետաղներու խառնուրդի փորձեր կը կատարէ անդուլ . և որովհետեւ ձախողացրուած էր միջոցներէ զուրկ ապրելու միշտ՝ գործին շարունակութեանը համար կը կազմէ նոր ընկերակցութիւն մը Ժան Ֆաուսթի և Բիւռ. Շէօֆիլի հետ : Առնցմէ առաջինը Մայանցի ջոջ ոսկերիչ մըն էր առատաձեռն , որ , ապագայ գործին արդիւնքները իրացուելու ապահովութիւնը առանձն վե՛րջ միայն՝ դրամ վոխառու : Իսկ Շէօֆիլը երիտասարդ գրագիր մըն էր քաջակիրթ, անթերի գեղարուեստի կերպով ձեռագրեր ընդօրինակիչ մը՝ զոր Ֆաուստ իսկոյն փեսայ առաւ իրեն :

ԿԻՒԹԷՄՊԷՐԿ, ՖԱՈՒՍԹ ԵՒ ՇԷՕՖԷՐ

Վարպետը նեղած էր արդէն մեռադեայ չափուն առաջը , բայց ոսկեայ չէր կրցած բաղադրել կարեւոր խառնուրդը : Շէօֆիլը եղաւ գաղտնիքը չուծոյ , հաւատարիմ իրարու միացունելով կապար ու ծարիր (անթիմոն) , — բանկապի՛ն խառնուրդ որուն միջոցաւ այլ եւս կարելի էր ձուլել երկարէն նուազ կաթիր և Մաուլին ձնչման բաւական դիմացող տառեր՝ նուրբ եզրերով : Այդ օրէն սկսեալ տպագրութիւնը նեղուած էր : Ախո՜ս , այդ վայրկեանին իսկ , նամակ ուրեմն ձեռք ձգած իր գերազոյն յաջողութեան պատմիչին վրայէն՝ բազմարդիւն վաստակաւորը չանկարծ մրագնիկը տակաւ իր առաջին : Տեսարանն ի՛նչ շուտ փոխուած էր : — Գիւտը կատարելագործուած ըլլալով , ալ ե՜ն անօգուտ էը նկատուեր հնատիպը : Ընչաքաղց և պրուժան Ֆաուստի մտաներեւոյթը կ'ըլլայ վրայէն նետել առ մարդը . չէ՞ մի որ առնելիքնուր էր ինք , այսինքն առնուազն : Եւ անգութ փոխառուն կ'ատիպէ Կութենպերկը որ նրանց գիւտին շահագործումով գոյանալիք իրաւունքէն : Ձեռքին կը խլէ նաեւ վառարանը (ձուլարանը) , մամուլն ու տպարանը :

ՏՊԱՐԱՆԸ ԺԵ. ԴԱՐՈՒՆ. — ԿԻՒԹԷՄՊԷՐԿ՝ ԳՈՐԾԻՆ ԳԼՈՒԽԸ

Ֆաուստի այս ապերախտութեամբ իշխանութեան մատնուած « Տպագրութեան Հայր »ը կը հարկադրուի տարուած տրխուր հետեւանքէ Մայանսէն , անձնուիր և արիասրտ գործակցի մը պէս որ ձախողամարտէն իր յաղթական վերադարձին՝ դուռ կը վռնտուի մայր-հայրենիքէն . . . :

Նոր արուեստը հետզհետէ շահագործելու համար , Ֆաուստ բնկեր կ'ընտրէ իրեն՝ իր փեսան Շէօֆիլը : Երկուքը միասին կ'սկսին տպագրութեան գործին , առանց խղճահարութեան՝ ձեռագիրներու գինովի ծախելով տպած գիրքերնին : Գործառնութիւնը բերրիացաւ ու ազդու էին Ֆաուստի՝ Մեծ Վարպետին հանդէպ ցոյց տուած ընթացքին : Յաջորդ տպագրահատիրը Ս. Գիրքին

վրայ երդում ընել կու տայ անոնց, որպէս զի դուրս չհանեն արուեստին գաղտնիքը: Առավ ալ չզոհանալով, ծերուկ վաշխառուն ձեռագրութիւն կ'առնէ որ իրենց ամուսնանան պիտի կոչէ՝ եթէ թուղթերանութիւն ընէին աղջին անոնին: Եւ իրրեւ վերջին մէջոց ապահովութեան, Ֆաուստ իր աշխատանոցը կը հաստատէ մառանի մը մթասուեր խորքին մէջ, ամբողջ օրը գործատրները հոն պահելով ու դուռը վրանէն կղպելով: — Իրենց մէջ՝ ծանօթութիւնը շատ մեծ էր այն առեն որ դարեր շարունակուած է: — Ժամասիաւոր ակայն վրայ հասաւ ու Ֆաուստն առաւ ատրաւ ա՛յն պահուն երբ ինք իր շահագործութեան եռեւեռն էր: Ի՛նչ արժանաւոր վախճան՝ Վաթիկանի քրոջաց պատը վատօրէն շորթող ագահ և անիրաւ մարդու: — Աւելի՛ն կայ: Փնտռուքներ ապարանին սեպհականատէրը դառնալով՝ այս նոր գիւտին շահագործումը կը շարունակէր, երբ Մայանս քաղաքը յանկարծ առնուեցաւ և աւարի ատրուեցաւ: Շէօֆիէր ապաստանեցաւ այդ աղէտին պահուն, գործատրներն ալ ակաւն ցրուիլ:

Իր գաղակը Ժան Շէօֆիէր վերադառնալուց նոյն ապարանքը: Այս մարդը միայն գիտցաւ յարգել Տպագրութեան հնարիչին յիշատակը, չուզելով հետեւիլ օրինակին՝ մոռնալու ժամը ոչնչացնող անպիտան Ֆաուստի անունը ապօրինութեանը: **1505** ին ապագրուած և Մազենտիկիի կայսեր ձօնուած վիքքին ձակատը հետեւեալը կը կարդանք. «Մայանսի մէջ է որ Տպագրութեան հրաշալի արուեստը հնարուած է **1450** ին հանճարեղն Հէննէ. Կիբէմպէրկ, ապա բարելաւուած ու ապահովուած իր յաջորդներուն՝ Ֆաուստի և Շէօֆիէրի շնորհիւ»:

ԿԻՒՏԷՄՊԷՐԿԻ ԱՐՁԱՆԸ (Սթրազպուրգ)

Եթէ այս փրկարար արձանագրութիւնը զոյութիւն չունենար, Մայանսցի երբեմնի գօշարար և ամենուսկ ոակերիչը զուցէ յաջողէր իւրացնել փառքը ապագրութեան գիւտին հնարիչն ըլլալու:

Կիբէմպէրկ իր ապաշնորհ բնակերոջ մահէն վերջ 2 տարի միայն ապրեցաւ: Ծննդավայրին մնկնելուն բաւական եղաւ 10 տարի, բշուառութեան դառնալարատած: Լքումի այդ օրերուն՝ մնացորդ արիւրիւնը վերաթին ժողվելով հիմնեց նոր աշխատանոց մը Փօնթաս Հօմի անուն անձի մը օժանդակութեամբ, միեսակ հրատարակելով Summa que vocature catholicon գիրքը 1460 ին: Ո՛չ ոք գիտ. այսօր թ. ապագրութեան այդ մեծանուն հնարիչն իմնչպէս անցուց այդ երկայն տարի տարիները: Ինչ որ գիտենք, սա է. թ. 1465 ին ուտելիք հաց չունէր: Կեանքին վերջին օրերուն, Առոյի որ Նասս դուքսը բոշակ մը յատկացուց անոր: Շնորհիւ այս վիճանձն այլ յատկացած պաշտպանութեան, Կիբէմպէրկ կրցաւ նուիրուիլ նորին կատարելագործութեանը նախատիրած իր արուեստին, և 15 Փետրուար 1468 ին մեռաւ Մայանսի մէջ:

*** 184՛ ին, Սթրազպուրգ, «Կիբէմպէրկ – Հրատարակչին վրայ կանգնուած է. Տ-ԷՐ-ՊՒ-Ն Հօր արդի. արձանը, ներկայացուած՝ Մատուին տակեն հանելու վրայ թ՛ղթ մը որ սա արձանագրութիւնը կը կրէ. Ե- Խէ- ԼՅ-, Պարզ, առնական և արտայայտիչ կեցուածք մը ունի ան: Աւազանդն իր պատուանդանը զարդարուած է այլաբանական 4 հարթաքանդակներով որոնք կը խորհրդանշեն Տ-ԷՐ-ՊՒ-Ն ԲՈՒՅՆԸ ԵՐԿՈՒՅԻ, Ա-ՒՅ. ԱՓՓԻՒՆ Ե ԱՖՐԻԿԷ-ՅԻ ՓԷՋ. Այս յիշատակարանին բացման հանդէսին ներկայ եղած են աշխարհիս բոլոր երեւելի տպագրիչները: Առիւծ մեծարանքի արժանաւոր ցոյց մըն էր՝ ամէն արուեստներուն բանկագիներ հնարողին համար, վասն զի ամէն այդ արուեստները յաւերժացուելու:

*** 15 քաղաքներ կը մրցին, իրարմէ խլելու համար այս հրաշարուեստ գիւտին՝ իրենց պատերուն մէջ ծնիլը տեսած ըլլալու փառքը. սակայն բաց ի 4 էն (Հառլեմ, Սթրազպուրգ,

Մայանս և Պամպլոնա), իրենց յատկութիւնները կը կայանան անանկ փցուն հիմերու վրայ՝ որոնց մասին չարժեր իսկ վիճիլ: — Ասկէ զատ, Կիբեմպէրկի վերագրել տպագրութեան գիւտ՝ չատեր կը գլանան: Հօլանտացիք երկար առեն պնդած են որ Լօռանս Գօսթեր անուն մարդ մըն էր՝ որմէ Կիբեմպէրկ փոյթ առած էր իր կառուցերգութիւնները: Այս գրոյցն ալ վերջ ի վերջոյ ջուրն իյնաւ: Առ առաւելն Գօսթէռի կարելի է վերագրել փայտափորագրութեամբ տպուած չատիներէն գիրք մը, Speculum salutis անուամբ: Հառվմի մէջ՝ շարժուն տառերով տպուած ամենահին գիրքը 1484 ին առաջ չէ եղած:

⁂ Զ---ն-ց չ-ր-ս-ն փ---ե-ր-վ ի-փ-ր---ն ա-ն-ն-ո-ւ-ն գ-ե-ր---ի-ն-ը է-ա-ծ է Մ-յ-ն- ի-լ-ի-ը 1453 – 5 ի Ա-փ---ն-լ-ն-ի, հ՚ 640 ի-ր-ի-ի-ե-ր-վ, նաև «թոլութեան թուղթ»եր: Նիքօլա Ե. Պապը 1454 ին այս գիրքերուն նուիրեց այն հատատացեալներուն որոնք դրամական նուէրներով օձան կը հանդիսանային Կիպրոսի թագաւորին՝ Տաճկաց դէմ մղած պատերազմին առեն: Այդ Ա.ա.ա-ն-ն-ն բնաւ չկայ հիմայ: Առաջին գիրքը որ ձեռքէն կը կրկ. անցը, բուականն ու տպագրիչներուն անունը՝ Մայանսի «Սաղմոսարան»ն է, մեծադիր միաժալ, 1457 ին Ֆաուստ-Շէօֆֆերի Մաժուլն դուրս եկած: 6 օրինակ միայն մնացած է անկէ. կը պարունակէ 75 թերթիկ և 288 գլուխ՝ փայտէ կաղապարներով կատարի-կատարեալ զարդանկարուած. ի շարս նոյն անձնէրուն հրատարակութեանց, կը յիշատակուի 1462 ի Առաուածաշունչ մը:

ՄԱՂԶԱՐԻՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆԸ

Տեղ մնա՞ց որ չուզեւորէր այս մոգական գիւտը: Քիչ չատ ամէն ո՛ւր որ այցելեց՝ գրկաբաց ապաւինական մը վայելեց իսկոյն: Կ-ր-ի-ե-ի-ի Զ---.--ն- — ինչպէս կը կոչուին Տ-ֆ-ի-ը-ի-ը — գրուեցան եւրոպայի այլ եւայլ կողմերը, բոլորն ալ նոր աշակերտներ գիւտութեան և չատաֆիլութեան: Գերմանիա, Զուիցերիա, Ֆրանսա և Իտալիա տեսան չանկարծ բացուիլը բուական կարեւոր տպագրատուններու: Տպագրական արուեստը չատ բնդունելութիւն գտաւ նոյն առենի վեհապետներէն շատին կողմէ որոնք մեծ մարդասիրութիւն մը կատարած եղան, դիւրացնելով ծագումը գիւտի մը որ կոչուած էր ժողովուրդներու աչքերը բանալու ճշմարտութեան ու բանականութեան լոյսերուն: Լուի ԺԲ. գայն նկատեց «առեղի առատաձայնին քան մարդկային» բան մը, մինչ Ֆռանսուա Ա. բոլոր տպագրիչ-գրավաճառները գերծ կացուց գիներական ծառայութենէ: — Սակայն և այնպէս նորածին տպագրութեան համար քաջալերական եղող այս բուականը չտեւեցաւ երկար տեւողութիւն: 15.71 ին Գրաքննութիւնը — Մուսմման լոյս-բնելքը կատարող այդ անգութ պարկան — սկսաւ՝ տպեալ գիրքերու համար, այնուհետեւ բուական առեն ո՛չ մեկ գիրք հրատարակուեցաւ առանց արտօնութեան:

⁂ Է՛ն առաջ, Մայանսէն տպագրութիւնը փոխադրուեցաւ Պամպէռկ ուր (1461 ին) գերմ. լեզուով «Առակաց գիրք» մը լոյս տեսաւ: — Իւլիոս Զէյ 1467 ին տպագրութիւնը Բօլոնիա տարաւ ուր տպեց Ս. Օգոստինոսի 2 գիրքերը: — Միեւնոյն տարին Ժան Մենքէ սկսաւ ի գործ դնել տպագր. արուեստը Սթրազպուրկի մէջ, 1473 — 6 լոյս բնծայելով Վ.ենետ տր Պօվիի 10 հատոր «Սրկ.քիւօմ»ը: — 1465 ին սկսեալ 3 գերմ. գործատուներ Ֆաուստ-Շէօֆֆերի արհեստանոցը լքելով Իտալիա անցան և հաստատուեցան Սուպիաքօ վանքը (Հռոմի մօտ). նոն էր որ 1465 ին տպեցին «Լաքթանսի երկեր»ը: Իրենցմէ Իւլիոս Հան Հռոմ կանչուեցաւ Թօռքուեմատա կաթոլիկական կողմէ և 1467 ին հրատարակեց առաջ «Խորհրդածութիւնք»ը, — մինչ Պիբեմպէրկ ողջ էր դեռ: Միւս բնկերները եկան միացան իրեն և նոր տուն մը հիմնեցին. Քիչ առեն տպարանները չատցան նոն. 1475 ին 20 հատ կային և 7 տարուան ընթացքին 12000 հատոր լոյս բնծայեցին: — Տպագրութիւնը մուտ գործեց Վ.ենետիկ 1469 ին՝ Նիքօլա Ժանսոն Ֆրանսացիին կողմէ, ն-յ-ն ի-լ-ի-ի ճ-ջ Հ-յ-ց ն-ր-ր-ն-ւ գ-ե-ր---ի-ն-ի 43 գ-ր-ւ ---ջ, Նիքօլայի տպարանը փոխանցուած է յետոյ Ալտուս Թօռնէաննիի՝ տպագոյ պարոնատոր Ալտ

Մանուչիի որ վճռական յառաջդիմութիւններ կը մտցնեն իր արհեստին մէջ (1494 — 1515) աւելի չատակ տառերու և չափարագոյն «Ֆորմա»ի գործածութեամբ : Իր հիմնած տունը կը շարունակեն Բօլ և իր թոռը Ալդ կրտսեր՝ մինչև ԺՉ. դարու վերջ : Իսկ ի Ֆիօրէնցա՝ Ճունտաները չորի մրցում մղեցին Ալդեներու գործին դէմ, գէշ նմանողութեամբ մը : — 1469 ին Ֆրանսա ալ Վենետիկի նման ունեցաւ տպագրութիւնը. ժան տը յա Բիէռ և Կիյօմ Ֆիշէ Մայանսին բերել տուին Իւլռիխ Կեռինկը, Միշէլ Ֆռիպուռկէրն ու Մարթէն Քռանցը. զանոնք Սօռպոն հաստատելով՝ տպագրեցին նախ «Կաթառիոյ նամակները», Կռաթես փիլիսոփային «Թուղթ»-երը, Վալլայի «Վայելչութիւնք լատին լեզուի»ն ևն. : 1473 ին 3 տպագրիչք Սօռպոնէն ելան և հաստատուեցան Սէն-Ժագ փողոցը : Շուտով բազմաթիւ մրցակիցներ ունեցան՝ ի Բարիզ, և Լոի ԺԱ.ին ա՛յնքան քաջալերուող տպագրութիւնն արագօրէն տարածուեցաւ ամբողջ Ֆրանսա :

1471 ին տպագրութիւնը Մեց մտաւ : — 1473 ին Լիօն և Պուտապէշ : — 1477 Անժէռ. : — 1479 Բուպիէ և Օքսֆորտ : — 1480 Պազէն : — 1483 Թուռս : — 1484 Ռէն : — 1486 Ապլվիլ : — 1487 Պրզանսօն : — 1488 Թուլուզ : — 1490 Օռլէան : — 1491 Տիժօն և Անկուլէմ : — 1493 Նանթ : — 1495 Լիմօժ : — 1496 Թուռ. : — 1497 Ավինեօն : — 1500 Բեռրինեան : Նոյն առիւններուն էր որ Բարիզի մէջ Հանրի Էթիէն իր հրատարակութիւններով մեծ համբաւ ստացաւ մեկ դարու չուռ, և երբ 1520 ին մեռաւ՝ այրին ամուսնացաւ նշանաւոր տպագրիչ Սիմօն տը Կօլինի հետ : — Ջուիցերիոյ մէջ ժան Ֆռօպէն (1460 — 1527) տիեզերական համբաւ մը կ'ստանար «Երասմ»ի հրատարակիչը դառնալով : — Պէյերա, Մանահօնի և Թ. Մառբինեի (1450 — 1534) գործը կը չարունակէր Քրիս. Բլանքեն (1514 — 1589) որ առաջնակարգ տպագրիչ մը համրուեցաւ : — Յիշենք այս առթիւ քանի մը ինապարեան համբաւաւոր տպագրիչներ ալ : Բարիզ՝ Անթուան Վիթռէ (1595 — 1614) : Ռապարինն Քռամուազի (1585 — 1669) և Լոի Պիլեն՝ անդ : Լէյտի մէջ՝ Էլզվիրները (1592 — 1617) : — Աւելի նորերէն, կան Ժօզէֆ-Ժէռաառ-Պառպու (1746), Ճօն Պասքուիլ (անգլ.) 1706 — 1775, ժան Պարթէ Պասօնի (իտալ.) 1740 — 1813 : ԺԲ. դարու վերջերն ու ԺԳ. դարու սկիզբները էր որ ՏԻՏՕՆները (Ֆրանսացի) աշխատանոցակ դարձան՝ տպագրութեան մէջ ներմուծած իրենց բարելաւումներով :

Ի վերջ կոյս ԺՀ. դարու, տպագրութիւնն արտակարգ զարգացում մը առաւ. բոլոր մեծ քաղաքներն ունեցան իրենց գործարանները : Ուիլիամ Քէյքսթըն Անգլիա մտցուց գայն և իր մամուլը հաստատեց Ուեսթմինսթըրի արբայարանը 1474 ին : — Միւնհէյն տարին էր որ Պազլ, Պռիսելի և Թուռնէօի մէջ սկսաւ աո : — Ցաջորդ տարին ի Սեվիլլ : — 1478 Ճնեօվա : — 1480 Լայբցիկ : — 1482 Վիեննա : — 1483 Լէյտ : — 1489 Լիզպօն : — 1491 Բուաթօվիա : — 1493 Բօքենհակ : — 1499 Մաթրիտ : — 1507 Էտինպուրկ և Ֆռանքֆօռթ-սիռ-լը-Մայն : — 1516 Բուամպռը : — 1523 Ամսթըրտամ : — 1524 Տրեսդ : — 1528 Լիսաեռն : — 1539 Պռուն : — 1543 Պօն : — 1547 Հաճօվը : — 1563 Կօսթ : — 1564 Մօսքուա : — 1566 Մէքսիքա : — 1578 Պռուին և Վարշաւիա : — 1590 Մադրաս : — 1603 Քեբին : — 1638 Բեմպրին (Հիւսիս. Ամեր.) : — 1647 Մալթա : — 1656 Քրիստիանիա (Նորվեկիա) : — 1671 Բանբօն : — 1686 Ֆիլատելֆիա : — 1693 Նիւ Եօրք : — 1711 Բէրլոպուրկ և Թիֆլիզ : Արաբներն տառերով տպագրութիւնը Մայանսի մէջ եղած է 1486 ին (թերևսկան մը միայն) : Իսկ 1514 ին Կռէկօռիօ Ճիօրճի Խազացին Յռանսի մէջ հրատարակեց արաբերէն Ա. պիրքը, Հայկական Տպագրութեան 2 տարի վերջ : Տ-ֆ-- ---- ---- 1483 ---- ---- Ա---- Պ---- Բ. ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- ---- Այս հրովարտակը զոր Ալիմ Ա. 1511 ին հաստատեց՝ հաստատմօրէն գործադրուեցաւ : Առաջ է թէ Հրեաները, Հայերն ու Յոյներն իրենց լեզուներով տպագրութիւններ կրցան ընել տամ. հողին վրայ՝ ԺՉ. դարուն ընթացքին, որուն պիտի անդրադառնանք յետոյ : — 1720 ին էր միայն որ պատմաչի (տպագրիչ) մակառատանեալ Իպրահիմ անուն հաստատութիւն Հռնգարացին Սուլթանն արտօնութիւն առացաւ թրք. և արաբ. լեզուներով գիրքեր տպելու՝ «Քուրան»ին ի գառ : 1729 ին նախ երկհատոր բառարան մը հրատարակեց արաբերէնէ թուրքերէն : — ԺԲ. դարու Ա. տարիներուն էր որ սկսաւ արեւել. լեզուներով տպագրութիւններ լոյս ա՛յն տառերուն միջոցաւ զոր հռոմի մէջ փորագրել տուած էր երկար տաեն Թուրքիա տպրած Պռէվի Ֆրնս. դեսպանը : Այդ գեղեցիկ տառերը վերստին գրանելեցան իտալ. արքունի տպարանին : Նախ երբայեցերէն տպուեցաւ ի Ս. Սինօ, ապա Բարիզ 1508 և Գերմանիա 151_ : Քիմական տառեր Ա. անգամ ելոյզա փորագրուեցան Բ. Քիռխեռի ձեռքով 1663 ին : Աքառնիուտեան (rumique) այրուենքով տպուեցաւ չուեստական քերական մը

1611 ին Սթօքհօլմ : Տպագրութիւնը հետզհետէ ծաւալ առացաւ ամբողջ աշխարհի մէջ : 1756 ին Համպիւրգ մտաւ : — 1767 Մարթինիք : — 1772 Մատրաս : — 1784 Բօմբիյէի : 1787 Քուպա : — 1789 Պուէնոս-Այրես : — 1792 Գոմպէ : — 1795 Միտնէյ : — 1803 Նիու Օռլեան : 1807 Մօնթեվիտէօ : — 1813 Ռիօ Եանէյրօ : — 1816 Ժաասի : — 1817 Քօբէնհաւ : — 1818 Թայիթի : — 1821 Պուէնոս Կրգին : — 1822 Քօնիմբրա : — 1823 Սինկաբուր : — 1824 Բաթաւիա : — 1825 Պոլիվար և Սանթիակօ : — 1830 Աբենք : եւ այլուր հանդերձ :

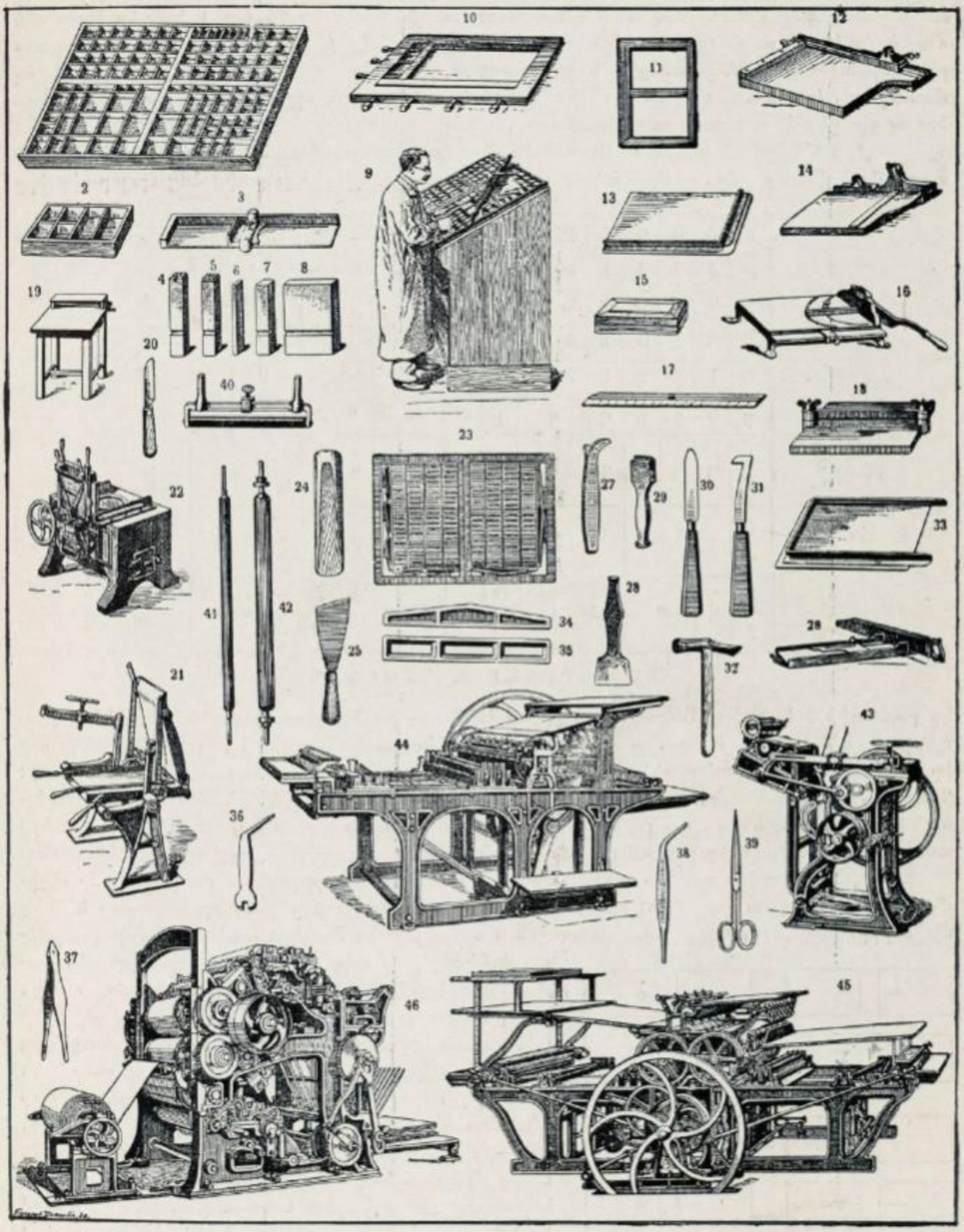
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻԱՆ ԵՂԵՐԸ

Մանենք հիմայ արդի տպարանի մը ներս , տեսնելու համար թէ ի՛նչ կայ ու կազմածք կը պարունակէ ան , և թէ ի՛նչ գործ ու գործառոյթ կան հոն :

1. Դ---ք կամ Տ---------ի և կամ Փ-ր-ի (քացա = casse) , 2 մասի բաժնուած տախտակ խոշոր-խոշոր գարակ , գլխագիրերու և թուանշաններու կափարիչին պէս առ. ի շեղ գետնադուռ : Առաջ ծակերուն կ'բանեն Բ-ղ-ը վերի մասը կը գրաւեն «գլխագիր»ները , վարի մասը՝ «փոքր-գիր»ները : 2. Ս-ր-ի-ր-ի-ն-ց ծ---ի (boîte à corrections) : 3. Դ-ի-ր-ե-լ (այս բառը պօլսահայ ժամանակակից գրաշարներէ գործածուած է) կամ Խ-ն-դ-ց (քօմբաս = composteur) : 4 - 5. Տ---ս (գլխագիր և փոքր-գիր) : 6. Բ-ց-ա կամ Զ-ծ-ե (բացատ = espace) , կտորներ աջ ձախ դնելու : 7. Փ-ի-ր ի---ի և 8. Ք---ի (քուադրաթ = cadratin և cadrat) , տպագրութեան մէջ՝ պարապ տեղեր լեցնելու ծառայող ձուլածոյ կտորի կտոր : 9. Դ-ն-ր , [հայկական ին բառով շ-ր-ջ-ր-տ-ն , իսկ շ-ր-ջ-ր-տ---ի-ն՝ արուեստ գրաշարութեան] միւքերթիայ , c mposant : 10. Շ-ղ-ն-ի՝ պատուակով սեղմուելիք շասի = châssis à serrage à vis) : 11. Շ-ղ-ն-ի տպագրական : 12. Հ-ր-ի-ա-ն (քիչքիչ , rabot) : 13. Պ-ն-ի-ծ կամ Շ-ր-ա-ի-ա (կալ. = gilée) , գրընկալին մէջ լեցուածքը այս տախտակին վրայ է որ կը փոխադրէ գրաշարը : 14. Շ-ի-շ-ի-ա-ն հ-ր-ի-ա-ն (rabot à biseauter) , «քիչքիչ»ին ուրիշ մէկ տեսակը : 15. Դ-ր-ի (չոխմախ , tapuoir) , շարուած էջերուն տառերը չխուելու ծառայող գրանար գործի : 16. Հ-ր-ի-ա-ն-ի-ր-ց (coupoir avec rabot) : 17. Տ-դ-ր-ի-ն գ-ն-ր (typomètre) : 18. Զ-ի-ր-ն (calibre) , ներքին տրամագիծ չափելու գործի : 19. Մ-լ-ն ի-ն-լ-ա ի-ն-լ-ն (table à encrer) փորձի մատուլ համար : 20. Կ-ա-ր-ն-ն-ա ծ-ն-ի (couteau à plomb) : 21. Հ-ա-ա-ա-ա-ա-ա-ի-ի համար Դ-ր-ն-ի (moule à bascule) : 22. Զ---լ-ն հ-ն-ց (fourneau-moule à clicher) : 23. Խ-ի-լ (ֆօռմա = forme) , երկաթ շրջանակ ուր շարուած էջերը գետնեղուած են : 24. և 27. Ե-ն-ի (décognoir) , մեքենային մէջ իջակալը սեղմելու յատուկ անկիւնաւոր փայտ կամ երկար : 25. Մ-լ-ն-ի խ---ն-լ (spatule à encre) : 26. կ-ղ-ա---լ-ց (scie à coulisse) : 28. խ-լ-ն (chasse-page) , էջերը հրող գործի : 29. ձ-ն-ի-լ-ն (chasse-griffe) : 30. կ-ր-ա-ր-ն ծ-ն-ի (couteau à découpage) : 31. Զ-ր-ծ-ի-ն-ի-ն ի-ր-ց (gratte-filet) : 32. Մ---ր-ի : 33. Զ-ղ-ի ն-ա---ց-լ գ-ն-ի-ի-ա (galée à double équerre) : 34 - 35. Զ---լ-ն-ց ր-ղ-ի (կառնիքիա.) էջերը սեղմող , (cales en fonte) : 36. Բ-ղ-ի-ն-ք (անախտար , clef) : 37. Տ---ա-ն-ի-ի (չիփը , ձրմպրզ , pince) : 38. Շ-ր-ի---ր , երկար. ձող-բանալի (broche) : 39. Մ-ր-ա : 40 - 42. Մ-լ-ն-ա-ա---ի-լ-ն (մելանքի քիլիմտրօսը , rouleau à bras) որ տախտակ կը պատրաստուի : 43. Պ-ն-ի-ա---ր (ոտքով բանող) ր---լ (presse à pédale) : 44. Փ---ղ-ի-ն գ-լ ի-ր-ը ծ-ա-ը ր---լ (presse en blanc) : 45. Փ---ղ-ի-ն ի-ր-- ի-ր-ը ծ-ա-ը ր---լ (presse à retiration) : 46. Շ-ղ-ա-ր-ն-ն-ի ր---լ (presse rotative) որ ամենավերջին կատարելութիւնն է :

*** Տպագրութեան առաջին մամուլը (Կիբեմպերկի օրով) կը բաներ ուղղանկեաց պատուակի մը միջոցա , նմանն մը պատուակին պէս , և բաւական ժամանակի կը կարօտէր տպումին համար : Գոլիլի հնարած «հօլանտական մամուլ»ը յաջորդեց առաջ : Յետոյ եկաւ

«մեկ անգամեն» կոչուածը՝ մարմարով և թաւիծու բլաթինով որ երկար տաեն գործածուեցաւ : Սթանհոփի մեքենան 1818 ին մտաւ Ֆրանսա , բեւեռ 13 տարիէ ի վեր Անգլիոյ մէջ գոյութիւն

ՏՊԱՐԱՆԷՆ ՆԵՐՍ

ուներ ան : Նախկին մեքենաներուն բոլոր մասերուն յաջորդեցին ձուլածոները : Քոխիէրի «ամերիկեան մամուլ»ով կարելի եղաւ տպել մեծադիր թերթեր : Առաջ ալ յաջորդեց 1817 ին Կանալը

որուն առաձիգ գլաններով իցան (**բաժբօճ**) ներք կը մեկնուտեին յատուկ բնդունարանի մը մէջ : Այս գիտը մեծ չեղաշրջում մը յառաջ բերաւ ապագրական արուեստին մէջ և ոտքով մամուլը տեղը բռնեց նախկին ձեռքով մամուլներու պատասկին : 1814 ին Քէօնիկ և Պաուէր հնարեցին մեքենական այն մամուլը որ 1 ժամուան մէջ 1000 թերթ կը տպէր : Այնուհետև նոր կատարելագործութիւններ տեղի ունեցան և յաջորդաբար ունեցանք մէկ կողմ և երկու կողմ տպող մամուլներ , ևն. ևն. : Վերջապես Մառինօնին էր որ յղացաւ «շրջադարձիկ մամուլ»ը՝ մեծածաւալ օրաթերթերու արագատիպ հրատարակութեան համար :

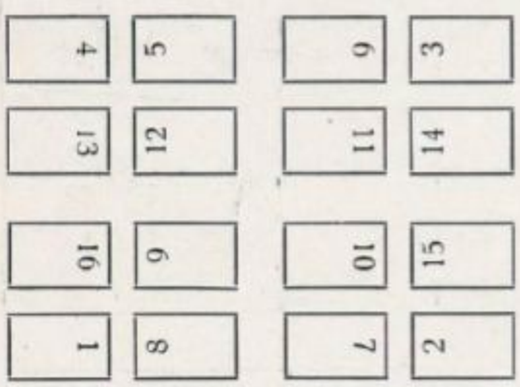
*** Թէ ինչո՛ւ հայերէն գիրերու փեթակը (քացա) բաժնուած է այսպէս անկանոն և սարսղնած վիճակով մը . — որպէս զի բնագիր մը շատով ու դիւրին շարուի : Հայ «բոլոր-գիր»երը

ՀԱՅ ԳՐԱՇԱՐԻՆ "ՔԱՑԱ,, Ն

կը բաժնուին 3 կարգի : Առաջիններր որոնք ունին 4 - 6 բջիջ՝ շատ գործածելիներն են , ինչպէս **ա , ե , ի , ճ , ր , ս , ո , ւ** : [**Ջ** գիրը թէև սակաւ կարգին է , բայց հայերէնի մէջ իր կարեւորութեանը համար չէ՛ որ 6 բջիջ գրաւած է , այլ հայատառ. տառկերէնի համար] : Գալով Բ. կարգիններուն , սակաւ ալ չատկացուած է 2 բջիջ , առաջիններէն նուազ գործածուելուն համար, որոնք են **պ , գ , լ , զ , գ , կ , մ , ն , օ , և , ը , բ , ք , վ** : Իսկ Գ. կարգիններր սակնքէն քիչ գործածելի ըլլալուն՝ գնահատուած են մնացեալ գրեր զանազան բջիջներուն մէջ:

*** **Դրաչափը** (բունբօ=point) տառի մը մեծութիւնը որոշողն է. բաղդատմամբ միլիմեթրին՝ շատ ու շատ բարակ է: 12 «բունբօ»ն կը կազմեն 1 «քառորակն» որ հաւասար է $4\frac{1}{2}$ միլիմեթրի. իսկ 20 «քառորակն» հաւասար է 9 սանթիմեթրի : Տառերուն տեսակներն իսկ (բարձրութիւնն ալ շատ անգամ) կը տարբերին իրարմէ. հայերէն տառերր կ'սկսին 6 բունբօէն և կը չանգին 60ի , իսկ բարձրութիւններն միշտ նոյն չափն ունի , այսինքն Քրնս. **սիսէրօ** կոչուածը ($62\frac{1}{2}$ բնր.), բացի ծանուցմանց համար քան կամ չորինուած փայտէ խաչոր տառերէ :

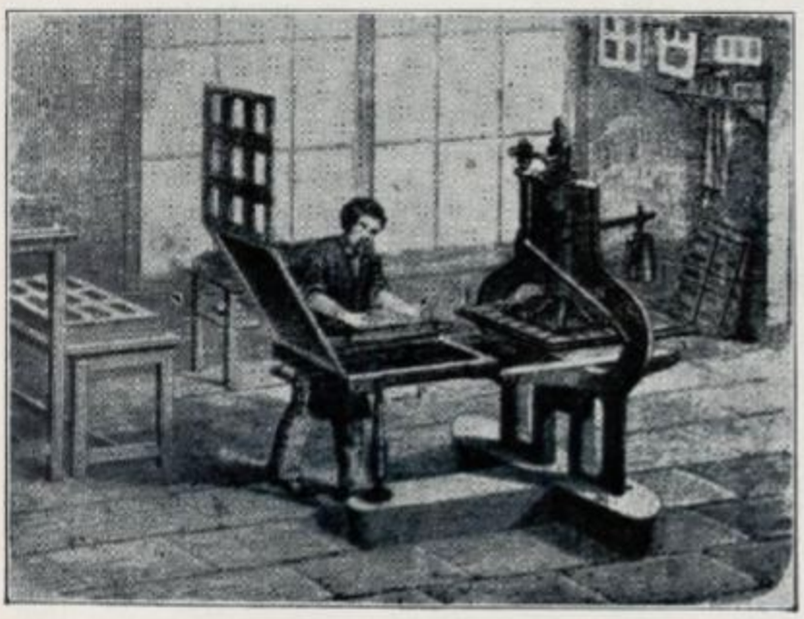
ՆՄՈՅՇ 16 ԵՐԵՍՆՈՑ ՊՐԱԿՈՎ ԳԻՐՔԻ ՄԸ
ԷՋԵՐՈՒՆ ԿԱՊՈՒԱԾՔԷՆ

*** Գալով գիրքի մը էջերուն , իւրաքանչիւր «ֆօրմա» կ'ունենայ 4 - 32 երես , այսինքն 4 , 8 , 16 , 32 , որոնցմէ ընթացիկներն են 8 և 16 էջնոցները: 24 էջնոց «ֆօրմա» հազուագիւտ է : Առարկ դրուած պատկերով գաղափար կարելի է կազմել թէ ի՛նչ դիրքերով կը կապուին երեսները՝ մամուլին յանձնուած առեն :

*** Աչելցուննք թէ ձուլուած տառերուն նիւթը կը բաղկանայ նախ 80 մաս կապարէ և 20 մաս ծարիրէ (antimoine) : Հիմայ հայ տառերուն ձուլման համար կը գործածուի 60 մաս կապար և

40 ծալիք, իսկ բրդ. տառերու համար 78 կապար և 30 ծալիք: Այս խառնուրդով է որ ձեռք կը բերուի փափաքուած կարծրութիւնը՝ մամուլին ճնշման պատշաճօրէն դիմացող: Այդ երկու նիւթերը սակայն բաւական բոլոր ըլլալով, հեզ գրաշարը դատապարտուած է ամէն օր առնց փոշին շնչելու, որով իր արեան շրջանը կը խանգարի՝ ծնունդ տալով տեսակ տեսակ հիւանդութեանց: — Շուտիկ գրաշար մը օրուան մէջ 10 հազար գիր կրնայ ժողվել բշիջներուն մէջէն և իր գիրքնակին մէջ շարել: Հաշիւ ըրած են որ տարուան 300 օրերուն՝ գրաշարի մը աջ ձեռքը կ'ընթանայ միջին հաշուով 1300 մղոն հեռաւորութիւն մը:

Երբ գիրքնակը լեցուի, տողերը կը սեղմեն և գիրքնակին մէջէն հանելով կը դնեն «կալէ»ին մէջ: — Տպագրութիւնն այն գործողութիւնն է որով թուղթին վրայ կը փոխանցուի դրոշմը տառերուն՝ իրենց շարուած ձեւով: Հնդինակը կամ փորձերու սրբագրիչը երբ տպուելուն հրամանը տայ **(պօն ա թիռէ)**, իջադրութեան **(էմբօզիսիօն)** գործողութեան կը ձեռնարկուի: Թուղթերը պատրաստելով «ֆորմա»ն մամուլին կը յանձնեն՝ մելանին և ճնշման չափը ճշդելէ վերջ: Այս գործողութիւնը որ օրաթերթերուն համար դժուարութիւն չպահանջեր՝ կը կատարուի սակայն մեծ խնամքի, երբ տպուելիքը մաքուր գործ մըն է և պատկերներ ալ **(ճլիշէ)** կը բովանդակէ: Թուղթին մէկ կողմի երեսները կոխուելէ յետոյ՝ խումբ խումբ մէկդի կը դրուին տպուածները՝ իւղոտ բանաքին բացատրիչը բաւական քաշել տալու համար, յետոյ կը սկսին միւս երեսներուն տպագրութեան՝ որուն տեղական բարբառով կ'ըսեն «ռէվօյթօ»:

ԲԱՋԿԱՄԱՄՈՒԼ (PRESSE A BRAS)

Ինչպէս բոլոր վերեւ՝ հնդեմպերկի օրէն սկսեալ մինչեւ մեր դարը՝ տիպը **(թիռաժ)** շարունակուած է բազկամամուլներով որոնք սկսած են տեղի տալ այլ եւս՝ հետզհետէ կատարելագործուած մեքենաներու առջեւ որոնց պատկերները ցուցցինք քիչ մը անդին՝ 44, 45 և 46 թիւերով:

***

Բարիզ հրատարակուած «Մատեաց Ազատի» ամսաթերթին 1856 Հոկտեմբերի թիւին մէջ հրատարակուած կը տեսնենք լիակատար համայնապատկերը տպարանի մը կազմածքին ու աշխատութեանց՝ գունաւոր ընտիր տպագրութեամբ, — ա՛յնքան պատուաբեր՝ իր հայ տպագրիչին, Ճանիկ Արամեանի համար:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ. — ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՄԵՐ "Է. Բ. Դ.„Ը

Վ. որ ինծի գիր մը սորվեցուց՝ իրաւունք իր ծառան ըլաւ գիս» կ'ըսէ արաբական առածը : Հապա ո՞րքան աւելի երախտագիտութիւն պարտի անոնց յանդիման որոնք լեզուի մը Այբուբենը ինարած են : «Գիրերը — կը գրէր Մեյլ. Նեպոկ . Մուրատեանց — հաստատուն անօթն են՝ մարդուս հոգիին ու լեզուին ճոխութիւնները երկար դարեր կրելու և յաւերժացընելու» : Տեսէք Դուբեան Սրբազանն ալ ի՛նչ կոկիկ կը բանաձեւէ այս մասին . «Մարդուս խորհուրդները որոնք կենդանի բարբառով կը հաղորդուին ուրիշի , յաջորդ սերունդներո՛ւ ալ աւանդելու և այսպէս անցանելի զաղափարաց կայում տալու համար՝ անխուսափելի պայման մըն է **գիր**ը որ ժողովուրդի մը մտաւորական և անոր պատմութեան կեանքն ու անունն է» :

Հայ նշանագիրերու գիւտը չեղած, Ասիացիներ եզիպտացւոց պէս «բեռնագիր» կը գործածէին թիւով 22, մինչեւ Ե. դար : Մեր մէջ , դիւանագիտութեանց համար գործածուողները «Պահլաւ գիր»երն էին , իսկ եկեղեցական գրութեանց համար «յոյն եւ ասորի տառերը» :

Հայր քաղաքական կազմակերպութիւն ու դիրք ունեցող ազգ , տիրացած միանգամայն կանոնաւոր լեզուի մը , 15 դար առաջ պէտքը կ'զգար նաև տիրանալու իր ուրոյն գիրին՝ որ՛վ միայն կարելի պիտի ըլլար ունենալ ազգային հեղինակութիւն , ճախացուցնելով իր լեզուն , ծաղկեցունելով իր գրականութիւնն ու մտնելով յառաջդիմութեան իրական ճամբուն մէջ :

Այս տուրը նպաստակին էր որ յառած կը մնար երանելին Մեսրոպ՝ իր հոգիին բոլոր թափովն ու իր ձգտումներուն բովանդակ ուժգնութեամբը : — Հայոց մէջ — բուռ պատմագրաց — մինչեւ այն առեն գործածուող յունարէն , ասորերէն կամ պարսկերէն գիրերը չէին կրնար գոհացունել ազգին յառաջդիմասէր ոգին և անոր անկախ բնոյթը՝ կազմելու համար գուտ ազգային գրականութիւն մը : Առ այդ , Մեսրոպ՝ Սահակ Հայրապետի հետ համախորհուրդ՝ ջանաց ի չգոյէ ի գոյ ածել հայ տառերը · Թագաւոր ու իշխաններ ի մի խմբած , ժողովներ գումարել տուաւ՝ նպարք մը որոնելու , հայկական գիրը ստեղծելու առաջադրութեամբ , յանձն առնելով երկիրն երկիր անձամբ բտխառնելու , գիտուն գիտուն դիմելու և մատենադարան. մատենադարան , ի խնդիր հայ այբուբենքին : Գնաց Միջագետ՝ Դանիէլ Ասորիին , անցաւ Եղեսիա՝ Գրաւոսին , վազեց Սամոսատ՝ Հռոփանոսին, և այդ խնդասուն անձերուն խորհուրդներով , մանաւանդ ի՛ր իսկ հանճարեղ հնարամտութեամբ յաջողեցաւ հուսկ ուրեմն կերպարանել հայ այբուբենքը որ — բանասէրներու պրպտումներուն վերջին եզրակացութեանց համեմատ — աւելի հնատանական է՝ մեծ մասամբ Յունարէնի առնուած ըլլալ յարմարցուելով , քան թէ սերած՝ Սեմականեն , ինչպէս կը կարծուէր : Բայց որքա՜ն տքնութիւն կրկին՝ Մեսրոպի կողմէ՝ կարգ մը գիրերու համար ալ , գոնա պարակերէններէն և ասորերէններէն ձեւացուց և կամ ինքնակերտեց զանոնք : Ոմանք կ'ըսեն թէ անիկա միայն ձայնաւորները գտաւ , ուրիշներ՝ թէ անոր ջանքը եղած է Այբուբենքին կրկնակ

ԲԱՂԴԱՏԱՑՈՅՑ ՏԱԽՏԱԿ
ՅՈՅՆ ԵՒ ՀԱՅ ԱՅԲՈՒԲԵՆՔԻ

Յոյն Այփաբեթին ձեւափոխութենէն կերպաւորուած մեսրոպեան նախնի տառեր:

գիրերուն համար (որոնք օտար լեզուի մէջ չկան ու մեր լեզուին ներման հարստութիւնը կը կազմեն), ոմանք ալ 14 տառ. միայն գտած է կ'ըսեն: Ինչ որ ալ ըսուի, առյզ է թէ Սահակ-Մեսրոպի անխոնջ եռանդին պտուղն է մեր գիրերուն գիւտը: Առանդութիւնն այս մասին խօսքը կ'ընէ տեսիլքի մը զոր ունեցեր է Մեսրոպ՝ իր առնձագործ երազանքի յափշտակութեանց մէջ: Այս տեսիլքը քերթողաբար պատկերուցած է Մալխարացին Արտաշէս Յարութիւնեան.

Եւ աղօրքի պահուս մը մէջ վերատաց,
Հոգւոյն պայծառ ամենատես աչերն՝ բաց,
Տեսաւ շարանն հրրոտքանդակ տառերուն . . . :

Ներկին «գիր»ին գիւտին, Հայուն վերածնունդը սկսած էր այլ եւս: Թարգմանիչներ թարգմանիչներու յաջորդեցին, եւ դարը որուն մէջ մեր մատենագրութիւնն իր գմայլելի շրջանը բոլորեց՝ իրաւամբ կոչուեցաւ «Ոսկեդար»:

ԳԵՐԵԶՄԱՆ Ս. ՄԵՍՐՈՊԻ, ՕՇԱԿԱՆԻ ՄԷՋ

Ս. Սահակ 439-ին կնքած է իր արդիւնաւէտ կեանքը, թաղուելով նին Աշտիշատի Տէրքը կոչուած գիւղին մէջ: Իր գերեզմանը ցարդ չբացուած երեւոյթ մը ունի, ախո՜ռ: Արժան չէ՞ որ ազգային չուսումնասիրութեան գործին ա՛յնքան սատարող այս Հայրապետան մնննայ իր նոյնկոյս դամբարանը, Հայուն խորին երախտագիտութեան իբր բանձրացեալ ապացոյց: — Անոր մահէն կէս տարի վերջ վախճանած է Ս. Մեսրոպ և թաղուած է Օշական: Համբո՛յր իրենց չիրիմներուն:

ՅՈՒՅՀԱՏԵԼ ՀԱՅԵՐԷՆ ԴԻՐԵՐՈՒ

Հնարիչին անունով **Մեսրոպեան** կոչուած են մեր նշանագիրերը որոնք նին **երկաթագիր** բառածն էին, ամէնքն ալ մէկ չափի, մէկ մեծութեան վրայ: Հեղինակ գրչագիրներու յարատարութեամբ, այդ երկաթագիրը վայելչացաւ: Դարեր վերջն էր որ նկատուեցաւ **ճօsr** գիրը: **Ճօsr** ադատադրումն է **ճօsuraցի** բառին, այսինքն «ճօսար»ներու գործածածը:

Ելոպացիք սովորաբար իրենց տառերը կը սիրեն յորջորջել՝ զանոնք նկարողին և կամ ձուլողին անունով: Բայց ասոի, այդ տառերը ճանչցուած են զանազան ազգութեանց անուններով. այսպէս՝ **ալման, ֆլամանճ, ռօմէյճ, իթալիք, անկլէզ, ճօռմանճ, էժիբսիէն, կօթիկ** եւայլն եւայլն, (մեծամասնութեամբ՝ տպագրիչներու ծանօթ բառեր):

1 Տոկուն, երթաճաշակ և արուեստին ամենանուրբ պահ
2 Դրիգոր Նարեկացւոյ ձայներուն մէջ
3 Տոկուն, երթաճաշակ եւ արուեստի
4 Դրիգոր Նարեկացւոյ
5 Նարեկացւոյ ձայները
6 Տոկուն, երբեմն
7 Տէր Աստուած զօրութեանց, ո՞վ նմանի քեզ, հզոր ես
8 հզոր ես դու Տէր՝ եւ ճշմարտութիւն քո
9 հզոր ես դու Տէր՝ եւ ճշմարտութիւն քո
10 հզոր ես դու Տէր՝ եւ ճշմարտու-
11 Աստուած զօրութեանց, ո՞ նմանի քեզ
12 Եթէ գոյ ի քեզ իմաստութիւն,
13 երթաճաշակ և արուեստին ամենանուրբ
14 Սիրայիր սիրտն անսպառ է։ Անհան
15 Նարեկացւոյ ձայներուն մէջ
16 Անհանգիստի ակնկալու հոգին
17 Ձայներուն մէջ Միհէնտեանի
18 Ահա լուսնին նորածագ
19 Բնութիւն նորոգեալ իւրև
20 Անհանգիստի ակնկալու հոգին
21 Մարդս փոքրիկ արարած մ՚է,
22 Թող գովէ փառքդ ըզմայլագին
23 անոնք ինձ նա, կանգնեցրէք, խնդրեմ
24 Տուն վերհաղին մեծի՝ պարոն
25 եւ ոմանք ինոցանէ կամեցան առնել
26 Դարձեալ խօսեցաւ ընդ նոսա յիսուս,
27 հզոր ես դու Տէր եւ ճշմարտութիւն
28 Քանդակագործութիւն. նկարչութիւն
29 Մեր հեռաւոր ընթացքներ
30 Հայ եկեղեցիները դադարել էին ար
31 Կարծես կեանքը կեցեր է մէջս
32 աւետեցին Մարիամին
33 Կախաղանը կը բարձրանայ իր
34 Ահա գարնանամուտը լուսե
35 Եւ ինչպէս ցոյց են
36 Շէքսպիրը «Համլետ» մէջ «նրագող
37 Սակայն մենք չէինք
Դեռ չըչորացած բուլվարի 38
Տոկուն, երթաճաշակ և արու 39
Տպարանը տպագրա 40
Մարդ օձ, որը իր տեսակ 41
Եթէ գոյ 42
Հարամ 43
Նարեկացւոյ ձայներուն մէջ մշտնջ տաճար կը ձայնէ 44
Տոկուն, երթաճաշակ եւ արուեստին 45
Տոկուն, երթաճաշակ եւ արուեստին ամեն 46
Նարեկացւոյ ձայներուն մէջ 47
զոժգոհութիւն 48
Սիրայիր սիրտն անսպառ է։ 49
Մարդս փոքրիկ արարած մ՚է, բայց 50
Եթէ գոյ ի քեզ իմաստութիւն, 51
Եթէ գոյ ի քեզ իմաստութիւն տուր 52
աստղոսանուագն թէ Աղեւնին 53
“Հանդէս Ամսօրեայի կնաները„ 54
Ամօթի զգացումը, բարկ 55
Ձեռ Աստուած զօրութեանց, ո՞ համեմ քեզ. հզոր 56
ճշմարտութիւն քո շուրջ 57
աստղոսանուագն թէ Աղեւնին 58
աստղոսանուագն թէ Աղեւնին 59
Եթէ գոյ ի քեզ իմաստութիւն 60
Եթէ գոյ ի քեզ իմաստութիւն 61
Տոկուն, երբեմն եւ արուեստին 62
Տոկուն, երբեմն եւ 63
Տոկուն, երբեմն եւ արուեստ 64
Տոկուն եւ երբեմն 65
Ո՛ ձմեռ գիշեր երբ կը 66
Տոկուն, երբեմն եւ արուեստին 67
Ահա գարնանամուտը 68
Ահա գարնանամուտը 69
Եթէ գոյ ի քեզ իմաստութիւն. 70

71 Ռոթշիլեան ձուլարանին մէջ միայն տառեր կը
72 Տպուն, նրբանասակ եւ արուեստ
73 Ձուլարանին մէջ միայն տառեր կը
74 Տպուն, նրբանասակ եւ
75 Պապը Ալի Կ. Պոլիս
76 Իվերջնում աւուր մէկի տօնին կայր Յիսուս
77 Իվերջնում աւուր մեծի տօնին
78 Իվեջնում աւուր մեծի տօնին կայր
79 Իվերջնում աւուր մեծի
80 Սարսեռնեացդաց
81 Տպուն, նրբանասակ եւ արուեստին ամենաուրբ պան
82 Տպուն, նրբանասակ եւ արուեստին
83 Տպուն, նրբանասակ եւ արուեստին ամեն
84 Տպուն, նրբանասակ եւ
85 Իտալիայեան ձուլարանին մէջ մի
86 Այս գարնանաբեր լուսնին
87 Տպուն, նրբանասակ եւ արուեստ
88 Տագերդ ի վար իջիր կախուեր էջիսնը
89 Աշխարհ ամբողջ անոր շունչին
90 Կը զգայ Թախիծ մ'անսահման
91 Վիրաց անբժշկականաց,
92 Տպուն, նրբանասակ եւ արուեստին
93 Տպուն, նրբանասակ եւ
94 Գաւառացիէն եկած յանձնարարութ
95 Փիւրթի Լոռն ջարի յարկ Թիւ 26
96 Պատե գիլե՛ր մը գիս անվերջ:
97 Աստուած զօրութեանց, ո՞ նմանէ քեզ.
98 Տ-[illegible]
99 Գրէթ[illegible]
100 Ի[illegible]
101 Գայոբ հայրուէ գ[illegible]
102 Ա[illegible]
103 Ինչ[illegible]
104 Ան[illegible]
105 [illegible]
ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՒՈՑ ՓԱՂԱՅ ԹԻՒ 47 106
ԱԶԳԱՑԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ 107
ՏՊԱՐԱՆԻ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՄԻՒՀԻՆՏԻՍ 108
ՊԱՏԱՄԽԱՆԱՏՈՒ ՀԻ՛ ՏՊԱՐԱՆԸ 109
ՃԱԿԱՏԱԳՐԵԼ 110
ԱԶՆՈՒԱՓԱՅԼ ՊԱՐՈՆ 111
ՎԱՆԵՑԻՈՑ ՀԱՒԼԵԼ 112
ՍԼՔԻՕՒՆԱՒ ՓԱՍԱ. 113
ՀՈՒՀԸՆ 114
ԳԻՏԵԼԻՔԱՑ 115
ՔԻԹԱՊ 116
ՀՏԻՄԸ 117
ՓԱՅԼՈՆ ՄՈՒՏԵՂ ՎԵՐՊՈՒԹԻՒՆ 118
ՄՈՍԿՈՒԱՑ ԵՐՄԵՒԹ 119
ՆԻՒԹՈՒԼՑՆՎ ԸՆԵԼՑԱՑ ՌԱՊԵՁ 120
ՏԻԵՐՊԻՔԻՒ 121
ՏԻՐԸՆ ԿԻՐԱԿՈՍ ԹՈՐՈՄ 122
ԱՐԱՐԱՏ 123
ԵՂԵՒՆԻՆ ՁՈՒՐՋ 124
ՊԱՓՈՒ 125
ՅՈՒՂԱՐՁ 126
ՀՆՁԱԿ 127
ՎԵՐՋԻՆ 128
ՀԱՄՐԻ 129
ՌԻՔ 130

131 ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
132 ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ
133 ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՁՈՒԼԱԲԱՆ
134 ԹՂԹԱՎԱՃԱՌ
135 ՏՊԱՐԱՆ, ՎԻՄԱԳՐԱՏՈՒՆ ԵՒ
136 ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
137 ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ
138 ՉԵԼԻՆԵՐԵՑՈՒԹԻՒՆ
139 ԱՆՄՐՑԵԼԻ
140 ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ Ե ԴԱՐՈՒ
141 ԹՂԹԱՎԱՃԱՌ
142 ՃԱՇԱԿԱՒՈՐ ՏՈ
143 ՄԱՏԹԷՈՍ
144 ՌԱԽՈՒՂ
145 ՐԻՒՐ
146 ԼԱՄԲՐՈՒՆԵՑԻ
147 ՓԱՐՊԵՑ
148 ԻՆՁ
149 ԱՐՄՏԻՒՔ
150 ԳՐՈՒԹԻՒՆ
151 ԿԱԶՄ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 152
ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏ 153
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 154
ՅԱՂԹԱՆԱԿ 155
ՕԼԲԻՍ ՀՐԱՉԱՐԱՔ ՀԱՄԱՉԱՐՈՂ 156
ՑՐԳԱՑ ԹՈՒՐՔՈՎԻՉՈՒԹՑ 157
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱ 158
ՅՈՒՇԻԿՔ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ 159
ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆ 160
ԽԻՍՏ ՆՈՒՐԲ ԵՒ ՅՈՅԺ ՏՈԿՈՒՆ 161
ՏՊԱՐԱՆ, ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ, ԹՂԹԱ 162
ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ 163
ՎԻՄԱԳՐՈՒԹ 164
ԱՐՇԱԿ ՀՕՊԱՆՅԱՆ 165
ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ 166
ՎԵՆԵՏԻԿ 167
ՎԱՐԴՈՒՀԻ ՆՈՒՆ 168
ՅՐԵՆԵԱՑ 169
ՍՈՒԿԵ 170
ՈՒԺԱ 171
ՄԽԻԹԱՐ 172
ԽՆԱՅՈՂԱԿԱՆ 173
ԳՈՂԹԱՆ 174

175 ԹՂԹԱՎԱՃԱՌՈՒԹԻՒՆ

176 ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՎԱՐԺ

177 ՈԱՓԱՅԵԼԵԱՆ, Կ. ՊՈԼԻՍ-ԳԱՀԻՐԵ

178 ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱ

179 ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՆԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

180 ԹՂԹԱՎԱՃԱՌՈՒԹԻՒՆ

181 ԹԱՆԳԱՐԱՆ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՆԱԽՆԵԱՑ

182 ԾՆՈՐՀԱԼԻ

183 ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

184 ԱՄՍԱՒՐԵԱՅ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ ԹՐԻՒՍՏ ՀԱՄԱՐ

185 ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

186 ՎԵՆԵՏԻԿ ՏՊԱՐԱՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՀԱՐՑ

187 ՄԱՄԲՐԷ ՎԵՐԵԱՆՈՂԻ ԾԱՒՔ

188 ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ ՆՐԲԱԶՈՅԼ ՏԱՒԵՐ

189 ԲԱԳԱՐԱՏ ՀԱՅԿԱԿ

190 ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԻՍԱՄԵԱԿԻ

191 ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԱՆՑՈՆ

192 ՀՐԱՉԵԱՅ

193 ԳՐԻԳՈՐ Հ. ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆ

194 ԵՐՈՒԱՆԴ ՆՇԱՆԵԱՆ

195 Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ, Կ. ՊՈԼԻՍ

196 ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ ԵՒ ԹՂԹԱՎԱՃԱՌՈՒԹԻՒՆ

197 ԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

198 ՏՊԱԳՐԱՏՈՒՆ ԵՒ ՎԻՄԱԳՐԱՏՈՒՆ

199 Հ. Ա. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

200 ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՅ

201 ԼՈՐԴ ԲԱՅՐՆ

202 ՅԱՒԾԷՆ

203 Վ. Յ. ԱԹՈՒԵԼՈՓ

204 ԱՐՇԱԿՈՒՀԻ

205 ԹԻԽԿՀ

206 ԳԵՂԱՑԱՒ ՏՈՄՍԵՐ

207 ՊԱՏՄԱՀԱՅՐ ՋԱՄՉԵԱՆ

208 ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

209 ԱՃԱՌԱՏՈՒՆ

210 ՊԲԼՓՄՔՊ

211 ՀՊՅԲՔ

212 ՆԻԿՈՂՈՍԵԱՆ ՎԱՐԺ

213 ՅՈՒՑԱԿ ՏԱՌ

214 ՍԹԱՆՊՕԼ

215 ՄԱՃԽՄ

216 ՋՈՒԼԱՐԱՏԵՂ

217 ԴՐՈՒԹԻՒՆ

218 ՋՈՐԵՒԼԵՋՈՒԵԱՆ

219 ՇՈՒՇԱՆ

220 ԱՐՄԵՆԱԿ

221 ԳՐԻՉ

222 ՀՆԱՉԱՆԴ

223 ՃԱՃԱՆՉ

224 „ԿՈՒԹԵՆՊԵՐԳ“

225 ԳԲՄՍԳՓՈՒԲՔՔՆ

226 ժ. Ո Պ Ո Վ Ա Ծ Ո

227 ՎԹՖՁ

228 ՏՄՔԾ

229 ՀՃՑ

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՋՈՐՍ ՏԱԽՏԱԿՆԵՐՈՒՆ

* Թիւ 1—105 առաները **պարզ - բոյոր** կը կոչուին ընդհանուր անուամբ : Թիւ 106—160՝ **պարզ - գլխագիր** : Թիւ 161—178՝ **«ալիքիֆ»- գլխագիր** : Թիւ 179—182՝ **«նօտամաճ»- գլխագիր**: Թիւ 183—202՝ **ձեղ-գլխագիր**: Թիւ 203—205՝ **հերկաթագիր**: Թիւ 206—229՝ **ճապիր**:

* Թիւ 1 — 6 կը կոչուին **Քերճնեաց** : Թիւ 7 — 12 **Վիէննական** : Թիւ 13 **Լուսինեան** : Թիւ 14 **Վենետիկեան** : Թիւ 15 **Ռուսահայ** : Թիւ 16 **Վենետիկ** : Թիւ 17 **Միսիթարեան** : Թիւ 18 — 21 **Վենետիկ** : Թիւ 22 **Վիէն.** : Թիւ 23 **Ռուս.** : Թիւ 24 **Հրնկ-կահայ** : Թիւ 25 — 6 **Սրուանեան** : Թիւ 27 **Վիէն.** : Թիւ 28 — 33 **Ռուս.** : Թիւ 34 **Վենետ.** : Թիւ 35 — 41 **Ռուս.** : Թիւ 42 **Վիէն.** : Թիւ 43 **Քերճնեաց** : Թիւ 44 — 5 **Ամի** : Թիւ 46 **Զէյթուն** : Թիւ 47 — 8 **Ամի** : Թիւ 49 — 50 **Ամի-Վենետ.** : Թիւ 51 — 4 **Ամի-Վիէն** : Թիւ 55 **Մասիսեանց** (Շէյխի և Կեղեց) : Թիւ 56 — 61 **Իթալիք-Վիէն.** : Թիւ 62 — 65 **Իթալիք-Սրուանեան** : Թիւ 66 **Իթալիք-Վիէն.** : Թիւ 67 — 9 **Իթալիք-Վենետ.** : Թիւ 70 **Նօրիկ-Վիէն.** : Թիւ 71 — 87 **Սրուանեան** : Թիւ 88 **Լուսինեան** (Բարիզ) : Թիւ 89 — 90 **Սրուանեան** : Թիւ 91 **Պօլիս-Իզմիր** : Թիւ 92 — 6 **Ռօմանեան** : Թիւ 97 **Պաբօնի Վիէն.** : Թիւ 98 — 100 **Ռօսր** : Թիւ 101 — 3 **Ռօսր-Միսիթարեան** : Թիւ 104 **Ռօսր-Վիէն.** : Թիւ 105 **Զայնագրեալ բոյորագիր** : Թիւ 106 — 9 **Միսիթարեան** : Թիւ 110 — 1 **Հինդ.** : Թիւ 112 — 7 **Միսիթար.** : Թիւ 118 — 27 **Վիէն.** : Թիւ 128 **Ռուս.** : Թիւ 129 **Վիէն.** : Թիւ 130 **Ս. Ղազարեան** : Թիւ 131 — 9 **Սրուանեան** : Թիւ 140 **Վենետ.** : Թիւ 141 **Պօլիս** : Թիւ 142 — 4 **Սրուանեան** : Թիւ 145 **Վենետ.** : Թիւ 146 **Սրուան.** : Թիւ 147 — 8 **Վենետ.** : Թիւ 149 — 51 **Պօլիս** : Թիւ 152 **Սրուանեան** : Թիւ 153 **Վիէն.** : Թիւ 154 **Սրուան.** : Թիւ 155 **Բարիզ** : Թիւ 156 — 60 **Վիէն.** : Թիւ 161 — 4 **Սրուան.** : Թիւ 165 — 8 **Վիէն.** : Թիւ 169 — 71 **Ռուս.** : Թիւ 172 **Վիէն.** : Թիւ 173 — 4 **Ռուս.** : Թիւ 175 — 8 **Պօլիս, Բարիզ, Վենետ.** : Թիւ 179 — 82 **Պօլիս, Վենետ.** : Թիւ 183 **Պօլիս** : Թիւ 184 — 5 **Վիէն.** : Թիւ 186 — 7 **Վենետ.** : Թիւ 188 **Մասիսեանց** : Թիւ 189 **Վիէն.** : Թիւ 190 **Վենետ.** : Թիւ 191 — 2 **Վիէն.** : Թիւ 193 — 4 **Ռուս.** : Թիւ 195 — 8 **Պօլիս** : Թիւ 199 **Վենետ.** : Թիւ 200 — 1 **Պօլիս** : Թիւ 202 — 5 **Վիէն.** : Թիւ 206 — 9 **Սրուան.** : Թիւ 210 — 1 **Վիէն.** : Թիւ 212 — 23 **Սրուան.** : Թիւ 224 **Վիէն.** : Թիւ 225 **Պօլիս** : Թիւ 226 **Վիէն. (Կօրիկ)** : Թիւ 227 **Վիէն.** : Թիւ 228 **Վենետ.** : Թիւ 229 **Սրուանեան** :

† Z. ԱՐՍԷՆ ԱՅՏՃՆԵԱՆ

⁂ Հայ ազգագրութեան գիտուն գործը վերջ՝ մեր ձեռագոյ առաները, ինչպես որ վերոյիշեալ ցուցակն կը տեսնուի, առացած են զանազան անուանակոչութիւններ, զորս հայ գրաշարներ — այլ և այլ տեղեր մէջ — մասամբ բարձի բոյի բրած են և մասամբ ալ որդեգրած : Այսպես, բաց ի ընդացիկ **բոյոր-գիրեն** (գլխագիրին հակադրութեամբ), որ մեր գիրքերուն ու բերթերուն մէջ տիրապետողն է, կան հետեւեալները. — **Վարդ** (անգործածելի. Գարթիլ Վ. Այվազովսքի առաջ ձեռքը առած է), **Մասիս, Ամի, Զէյթուն** (համանուն բնաշխարհիկ վայրերու կոչումով), **Լուսինեան** (իշխան Գեղամեան մականունաւ) : Իսկ **Սրուանեան, Սրուանեան, Միսիթարեան, Քերճնեան** եւն. բառերով կը հասկցուին այդ գրատուներուն յօրինած առաները : Կան դեռ ասանկ անգործածելիներն ալ. — **Արեւելք, Արեւոյս** եւն. որոնցմէ Ա.ը Մխիթ. Աբբահայրի վարդապետը ձեռնկերպած է, իսկ Բ.ը համանուն անդրանիկ հայ լրագիրը կը յարաբերէ : — Մեր գիրերուն բազմանագանութեան մէջ կ'ըմբռնուին **կենդանագիր, ճճղագիր, ձագագիր, փուռագիր, փակագիր, զարդագիր, ճապիր, ծաղկագիր, ձեռագիր, գոթագիր** եւն. իրենց յօրինուածքին համեմատ :

Ճմռռնանք յիշելու այս առթիւ Այտընեան Աբբահայրը, որ, գեղարուեստի սիրահար,

գծագրած է կաղապարներն այն չքնաղ տառերուն՝ որոնք Վիէննայի Միխ. Մխիթ. Ազգ. տպարանի ձոխութիւնը կը կազմեն և որոնցմէ ցուցադրած ենք հայ տառերու մեր համայնապատկերին մէջ: 1895 ին երբ այս մեծաւառն գր. վաստակաւորին յորելեանը տօնուեցաւ, «Հանդէս Ամսօրեայ»ի կողքին վերջերեր էջին վրայ շարուած էին Յորելեարին նուիրած գիրերէն օրինակներ՝ հետեւեալ խորագիրով և ինքնաբեպ բանաձեւերով՝ տակէ տակ. — **«Յորելեանի առթիւ ԴԻՊՔՆ իր պատմութիւնը կը պատմէ»**: Մեկոյս գիս ծնաւ. Թարգմանիչք գիս գործածեցին. Ազգը գիս կարդաց. Ժամանակը գիս փոխեց. Գիտունք գիս յարգեց. Զուիլը գիս ձուլեց. Տպագրիչը (գիս տպագրեց). Հարկը գիս տարածեց. Գեղեցկութիւնը գիս բազմացուց. Ճաշակը գիս զարդարեց. Ճարտարի մատներ գիս ձեւաւորեցին. Շատ տպարաններ շրջեցայ. Գտա՛ր գիս հնարողին. Պաթմա՛նք գիս գործածողին. Բարգաւաճա՛նք գիս յարգողին. Շնորհակալութի՛ւն գիս գեղեցկացնող մատներուն. Ճարտարն ինձ նոր կեանք տուաւ»: — Այս չքնաղ ներբողեանը գրչին եղած է վարդապետ Թարգէլ Վանանդացիի:

«Զինկօկրաֆ», Մ. ԻՒՓԻՃԵԱՆ

*** Տպագրական արուեստին մէջ կ'ըմբռնուի **Պատկերագործութիւնը** որուն տեսակներեն քանիք Պղնձագրութիւնը (Հակիպ, գլուվ, taille-douce, և ժանապրով, eau-forte), Փայտագրութիւնը (ատափի վրայ եան. փորագրութիւն), Զինկագրութիւնը (zincographie), Գալուանոպլաստիք (galvanoplastie) եան.: Իւրաքանչիւր ձիւղին մէջ վարպետներ ունեցած է Հայը՝ Թուրքիա կամ այլուր: — Գալով զինկատիպ պատկերագործութեան, Պօլսոյ մէջ հազիւ քանի մը հայեր կան, որոնցմէ Ա.ն է ՄԿՐՏԻՉ ԻՒՓԻՃԵԱՆը: Ծնած է Հապշոյ 1876ին: «Միւլքիե»ի շրջանաւարտներէն: 1896ին Եւրոպա անցնելով, 6 տարի Զուիցերիոյ և Գերմանիոյ աշխատանոցներուն մէջ ծառայած է, պատեսք կատարելագործելու համար: 1901 ին մայրաքաղաքս վերադառնալով՝ իր գործատոցը հիմնած է, (նախ Իգմիոն Օթելի, ապա Իգմիրլի օդու խան, հուսկ ուրեմն Գալիֆիքի խան), և 11 տարիէ ի վեր ինք եղած է վայելչօրէն պատկերագարդողը՝ Պօլսոյ հայերէն և օտար բոլոր թերթերը: — Վերջերս ՅԱԿՈՒԹԻԻՆ ՀԱՄԱՄԱՃԵԱՆն ալ բացաւ իր գործատոցը (Գալաթա ալի, Մեսերլիք Օթելին դիմաց) և բաւական յաջող «քլիչ»ներ սկսաւ պատրաստել: — Ապագայ կը խոստանայ նաեւ ԳՐ. ԱԼԷՔՍԱՆԵԱՆ՝ այժմ Բարիզ:

ԲԱՑԱՏ

*** Այս արուեստներէն զատ, կայ նաեւ Վիմագրութիւնը (lithographie), այն է մասնա-

էր քարի մը վրայ գիր ու պատկեր յօրինել : Պօլսահայը մեկ հատիկ վաղեմ մը ունեցած է, հանգուցեալ Կիրձեան Ազգաքին : — Վիմագիր կը տպագրուին հարսանեկան հրաւիրագրեր, քարտեսներ եւն. : — Վիմագրութեան արուեստի սիրոն չքացած մրն է **Բաճճիի** պատկերը (1906 ին Նախիջեւան պատրաստուած) որուն գիրերուն նրբութեան ու քանձրութեան առ. առ. ազուցուացքովը ձեւացած է ան՝ հայազգի մեծանուն վիպասանն՝ իր կենսագրական ամբողջական գիծերով գոր կարելի է ընթերնուլ, վրան խոշորացոյց մը բռնելով : **Հայ գիրերով շինուած** կան դեռ կենդանագիրները մեկ քանի ազգային երեսելի անձերու, «քառք-բօսքալ»-ներու վրայ վիմագիր դրոշմուած :

ՓՈՒԱՐ "ՀԱՅԿ ՄԱՒՐՈՒԹԵԱՆՑ„

Պահ մը առաջ Մեսրոպեան տառերը լեզու եւած էին՝ գիրերնք վաճելացուցող մատները զովելու համար : Պատեհ առիթն է ուրեմն ժամանակագրական կարգաւ բռնելու հայերեն այն գիրքերն ու հանդէսները որոնց էջերուն մէջ շարուած մաքրաձիւղ գիրերն ու գեղարուեստական պատկերները պատիւ կը բերեն առաջիկայ տպագրութեան :

1733. Աստուածաշունչ (Մխիթար Աբբայ). «իսկ այժմ նոյնն լաւագոյն բլրովք, ազնուագոյն պատկերօք, գեղեցկագոյն ծաղկագրօք, գգուշագոյն սրբագրութեամբ և բազմօք ծախիւք՝ վերստին տպագրութեամբ ի լոյս ածեցեալ » : Տպ. Վ.ենետիկ : **1838. Վաչէչագրութիւն** (Հ. Ադեքս. Պալճեանց): Տպ. Վիեննա : — Կայ նաև Փարիզ տպուած Հ. Ամբր. Պալճեանի **Հայկական գեղագրութիւնը** (վիմագիր) : **1854. Պատմութիւն վարուց Տեառն մերոյ Յս.ի Քս.ի** (Հ. Գաբր. Այվազովսքի) : Տպ. Բարիզ : — **Երկամբ վարդայ Մամիկոնենոյ** (Հ. Սահակ Թոռնեան) : Տպ. Վիեննա : **1855-8 Մասեաց Աղաւնի**, Աւետարեր Հայաստանեայց, (խմբ. Գ. Այվազովսքի և Ա. Գալֆայեան): Տպ. Բարիզ: **1860. Պատարագ Հայկազն մանկանց** (Ա. Արամեան) : Տպ. Բարիզ: **1879-81. Փարոս Հայաստանի** (Հրտ. Զ. Մաերեանց): Տպ. Մօսկուա : — **Խորհրդատետր Ս. Պատարագի** : Տպ. Վիեննա (1879) : **1881. Շիրակ**, տեղագրութիւն պատկերացոյց (Հ. Դ. Ալիշան) : Տպ. Վենետիկ : — **Տնկիմամ** (ըրգմ. Գ. Ա. Նար Պէյ) : Բ. տպ. Բարիզ : **1883-1912. Բազմավէպ** : Տպ. Վենետիկ : (Մեցածնները կենդանաբանական և բուսաբանական պատկերներու շարք մրն են, բեւ ուրիշ շահեկան բաներ ալ կը բովանդակեն) : **1885. Միսուաճ**, համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ և Լեռն Մեծազործ (Հ. Դ. Ալիշան) : Տպ. Վենետիկ : **1887-98. Արեւմ** (Հրտ. Ս. Գեւոնեանց) : Տպ. Բեռլին : **1890. Ազգաբանութիւն ազնուական գարմից Տիգրանեց** (Հ. Գ. Մինասեան) : Տպ. Վիեննա : — **Ազբիւր-Տարագ** (1890-1912) : Տպ. Թիֆլիզ : — **Այրարատ**, բնաշխարհիկ հայաստանեայց (Հ. Դ. Ալիշան): Տպ. Վենետիկ : **1892. Էջմիածնի Ամենատես**, Յովս. Սոչզովսկիի (ըրգմ. Հ. Բ. Պիւզիկեան : Տպ. Վիեննա: **1893. Ընտրեալ գայնոսիկ** (50 լեզուով) , Հ. Գ. Գալէմքեարեան : Տպ. Վիեննա : — **Միսակաճ**, տեղագրութիւն Միհենաց աշխարհի (Հ. Դ. Ալիշան) : Տպ. Վենետիկ : — **Նարգատուրիւն հասարակաց ազօրից Հայաստանեայց Եկեղ.** (Ս. Սահակ) : Տպ. Վենետիկ : — **Փառոն** (հրտ. Ազ. Թարխանեան) : Տպ. Թիֆլիզ (1893-1903, նաեւ 1905, Ե. Տարի) : **1895. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց** (Հ. Յ. Տաշեան) : Տպ. Վիեննա : **1896. Հայկ Պերճագին** (Հ. Ա. Բագրատունի) : Տպ. Վենետիկ : — **Արօրի պատկ. Օրագոյցք.** № 11: Տպ. Բագու: — **Ազգագրական հանգիստ** (խմբ. Երուանդ Լալայեանց) : Տպ. Թիֆլիզ, (1896-1906) : **1898. Բանալի արհայութեան**, աղօթագիրք (Հ. Գ. Գովրիկեան) : Տպ. Վիեննա : — **«Արեւմտ.»-ի ալբոմը** : Տպ. Բեռլին (Լիթեման) : — **Ա.Ցառիս** (խմբ. Ա. Զօպանեան) : Տպ. Բարիզ (1898-1912) : **1900. Ծրագիր** (խմբ. Հ. Ս. Երեմեան) : Տպ. Վենետիկ : **1901. Հայագասեաց** (Հ. Դ.եւոնդ Ալիշան) : Տպ. Վենետիկ : — **Ճիշտ ատկարան երկիարիւրամեայ յոբելինի Մխիթ.**

Միաբանութեան ի Վենետիկ, 8 Մեպտ. 1701 - 1901 Մեպտ. 8: — **Հանդէս Ամսօրեայ** (20ամեակ): Տպ. Վիեննա: — **Ծնունդ** (1901, 5, 6, 9): Տպ. Վենետիկ: **1902. Նշնագրութիւն Հ. Ալիշանի** (Հ. Ս. Երեմեան): Տպ. Վենետիկ: — **Մխէի Առեսարան**, հագագամեայ յիշատակին՝ ճանաչակով հրատարակուած պատկերներու և յիշատակարաններու: Տպ. Վենետիկ: **1903. Ծնդարուեստական ալբոմ** Յ. Այվազովսկիի յիշատակին (խմբ. Ե. Բաղտասարեանց և Գ. Օքրոյեանց: Տպ. Ներքապատկ: — **Ծատկաբաժակ** (Ա. Ահարոնեան): Տպ. Թիֆլիզ: — **Ընտանեկան բառարան** (Հ. Ս. Էփրիկեան): Տպ. Վենետիկ, 1903 և 7: — **Բանքեր գրականութեան եւ արուեստի** (խմբ. Ն. Ադոնց): Տպ. Ներքապատկ (Պուշկինեան) 1903 - 4: — **Ճեղ տիպեր, տեսարաններ.** գեղարուեստական ալբոմի պրակներ: Տպ. Թիֆլիզ, 1903-4: **1904. Նահիճ եւ Ծաղիկ** (Ռ. Յ. Պէրպէրեան): Տպ. Վիեննա: — **Անիի Գիշատակ** (Կ. Յ. Բասմաջեան), պատկ. ալբոմ, երկրեզուեան նկարագրութեամբ և Անիի յատակագծով: Տպ. Բարիզ: **1906. Ձայն** (խմբ. Բագրատ Այվազեան): Տպ. Թիֆլիզ: **1907. Արցունքներ** (խմբ. Չարխ Ներսիսեան, Եղիշէ Բաղտասարեան): Տպ. Ներքապատկ (Պուշկինեան): — **Անվնաս Տարեցոյցը** (Թեոդիկ): Տպ. Կ. Պոլիս, (Վ. և Հ. Տէր-Ներսէսեան) 1907 - 1912: — **Ծաւշառ** (խմբ. Մարիամ Մինրապեան): Տպ. Թիֆլիզ (Տրուդ), 1907 - 9: **1908. Լոյս** (խմբ. Արամ Անտոնեան): Տպ. Կ. Պոլիս: — **Հոգեւոր երգեր** (Աւետարկն. Հայոց), ձայնագրեալ: Տպ. Կ. Պոլիս (Յ. Մատթէոսեան): — **Հայրենիքի երգարան**, ձայնագրեալ, նայ երգերու ներդինակաց յուսանկարներով: Տպ. Գօսքըն (Հայրենիք): — **Ներգարուեստ**, (խմբ. Գարեգին Լեւոնեան): Տպ. Թիֆլիզ (№ 1 - 3, ելեկտրաշարժ տպ. Օր. Ն. Ադանեանց, 1908 - 9: № 4. Տպ. Մ. Մարտիրոսեանց, Պուշկին 1911: **1909. Սիրանոյշ** (35 ամեայ Յոբելեան), ալբոմ: Տպ. Թիֆլիզ: — **Հայ գրողներ**, Ա. Ռուսահայք, 1909: Տպ. Թիֆլիզ (Գրօգրէս): Բ. Թիւրքահայք, 1910: Տպ. Թիֆլիզ (Կուլտուրա): **1910. Նպաստ Ազնւասրտի** (Ա. Զօպանեան): Տպ. Բարիզ: — **Ամրողջական գործք** (Առամ Եարճանեանի): Տպ. Գօսքըն: — **Պատկերացոյց հատկանշոյ մասնաւոր հնութեանց Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի եւ շրջակայից** (Սահակ Վ. Առուսեանեան): Տպ. Վաղարշապատ: **1911. Մեղրագնթ** (Ռ. Զարդարեան): Տպ. Կ. Պոլիս (Արարատ և Ծ. Արզուման): — **Ազատանկարք Պատմութեան Հայոց**: Տպ. Վենետիկ: — **Ազատամարտ**, գրական ժողովածոյ՝ առթիւ 100ամեայ Յոբելինի հաստատման Միսիթ. Միաբանութեան ի Վիեննա (1811 - 1911) և 25ամեայ տարելրջանի «Հանդէս Ամսօրեայ» ուսումնասիրութեան (1887 - 1911): — **Աստղիկ**, 3 թիւ ամսագիրք: Տպ. Վենետիկ (Յ. Գոյանեան): — **Ճանք** (խմբ. Մեր. Պարսամեան): Տպ. Կ. Պոլիս (Ճանք), 1911 - 2: **1912. Ակնարկ մը Վիեննի. Միսիթ. Միաբ. 100-ամեայ գործունէութեան վրայ** (1811 - 1911) Հ. Ներսէս Ակինեան: Տպ. Վիեննա: — **Ամերիկահայ Տարեցոյցը** (Մուշեղ Եպսկ.): Տպ. Գօսքըն (Փիլիկիա): — **Ազատամարտ Ուրատաղեմի** (ըրսմ. Հ. Աբանաս Տիրոյեան): Տպ. Վենետիկ: — **Խաչուած Երազներ** (Հրանտ Նազարեանց) և **Ներանձներ** (Վ. Մալէզեան). Տպ. Կ. Պոլիս (Վ. և Հ. Տէր-Ներսէսեան): — **Հայ Էջեր** (Ա. Զօպանեան): Տպ. Բարիզ (Կ. Ներսէսեան):

* Մեր կապածը «փունջ» մը ըլլալով միայն, թող ներեն մեզ արդոյ ապագրիչները, եթէ առնին չկրցանք քաղել Հայ Մամուլի ածուներեն:

ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻ ՁԱՄՄԱՆԱԿԻՑ ՉԱՓԱԳԱՆՔ

Մինչեւ հոս յաճեցանք ազգաբանական աշխատին մէջ, կանգ առնելով հայերէն շարժուն սառերու բաղնիսութեան համար աշխատողներուն և իրենց Մամուլներէն դուրս չգնող տիպեր հանդուներուն առջեւ: Տեսնենք հիմայ թէ զանազան ժամանակներու մէջ որո՛նք եղած են շահագործուող հայերէն ազգած գիրքերով — մեր մտաւորական կեանքի այդ զարմանագան բեկոր-

ներով, — անոնց խղճամիտ ցուցակագրութեամբ և հայ տպարաններու բոլորած գործունէութեամբ :

* * Այս խումբին առաջինը կրնայ դասուիլ իրաւամբ Հ. ԳԱՖԹԱՆԵԱՆ, «բազակիր» երիցագոյն անդամը Վենետիկի Մխիթ. Միաբանութեան, մականուանեալն «Տեառ» : Ծնած է 15 Օգոստ. 1828 ին Պոլիս, քննդ. ձեռնադր. 1853 թ. : Իր չիսնամեակը տօնուած է 1903 ին : Թողունք իր յօրինած դասագիրքերն ու բզմմ. վէպերը, յիշենք միայն այն նամբերատառ ոգին՝ որուն շնորհիւ Հ. Եղիշէ կարող եղած է կնս դարու բնթացքի մը մէջ կնքագրանել երկհատոր առուտր և նոյնակապ ցուցակ մը՝ այլ և այլ երկիրներու Մատենիներուն համբուրուած հայ մատեաններու, գրքոյկներու և թերթերու, 1512 թուականեն չարայարաբար բերուած կապուած մինչեւ 1912 : Հարկադրուած ըլլալով քանի մը եօթնեակ բարբառիելու այդ ձեռագիր աշխատասիրութեան հոծ մատենածներուն մէջ, հաստատ գոյացուցինք թէ այս ալեւոր վանականն օժտուած է պայծառ իմացականութեամբ, անպարտ կորովով և աննման չարուառեռութեամբ : Տակաւին սիրտնաթ բոլոր այն գիրքերուն և բուդրի կառուածքներուն որոնց վրայ «մեծարգեան առաջ» դրոշմուած է, չատաս. հատաքիչը գտած է անոնց և իր Ուխտին մատենադարանն առաջին ձոխացուցիչներն գլխաւորը : Վիճնա գտուած առեն, սկսած է Դիւանը կարգի դնել և այնուհետեւ նուիրուած՝ չատերու համար անպայման տատկալի և ապերախտ արնութեան մը որ իր «ցուցակ»ն է :

Հ. ԵՂԻՇԷ Ծ. Վ. ԳԱՖԹԱՆԵԱՆ

* * Այդ ցուցակին է որ առենօք գիտցած է մատամբ օգտուիլ Հ. ՋԱՐՊՀԱՆԱԼԵԱՆ՝ 1883 ին տպագրութեան յանձնած իր «Հայկական Մատենագիտութեան» համար : — Անհատական կամքի կորովով աշխատող մեծ դէմք մըն ալ : Ծնած է 4 Դեկտ. 1827 ին, քննդ. ձեռնադր. 17 Յնկր. 1847 ին Ս. Ղազարի վանքն ուր վախճանած է 13 Փետր. 1901 ին : Մատենագրաբար նուիրուած Հայ Մատենագրութեան ուսումնասիրութեան, Հ. Գաբրիէլի յաջորդաբար պատրաստած է բանասիրական կարեւոր երկեր որոնցմէ յիշենք միայն «Պատմութիւն Հայկական Տպագրութեան»ը, սկզբնաւորութենեն մինչեւ առ մեզ 1513 - 1895:

† Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ Վ. ՋԱՐՊՀԱՆԱԼԵԱՆ

* * Այս երկուքին անմիջապես յետոյ կ'արժէ դասել Պատրիզակցին Հ. ՂԱՋԻՆԵԱՆ (բազմաթղթին միաբան Ս. Ղազարու վանուց), որ սուղ ժամանակի մէջ անագին գործ արտադրած է և իր հատատրմօրեն գնայնելի բարգմանութիւններով կոչուած է «Աչխարհաբարի Բազրատունին» : Ծնած է 8 Հոկտ. 1870 ին : Ձեռնադրուած Գալաթիոյ Ս.Խ : **Միչոց մը գրաշարութիւն բրած է Պոլիս :** Անցնելով Վենետիկ՝ քահանայ ձեռնադր. 1895 թ., **չկրելով դարձեալ իր գրաշարի կեանքի՝ հարկին բերմամբ :** Կազմողն է «Հայկական նոր Մատենագիտութիւն և Հանրագիտարան Հայ կեանքի» անուն չորհատասակ բառգիրքին (տպ. 1909 - 11) որուն երկսին մեծադիր ու մանրատառ էջերուն մէջ հայելացած են հայ բարգմանիչները, հայ հեղինակներ ու հերիներ, հայ տպագրիչներ ու տպարաններ, ի հարկին հին գիրքերու Յիշատակարանաց, յատաչարաններու և բովանդակութեանց ամրողջական մէջբերումներով և քննադատու-

թեանց տպիրներու մանրագրին ցուցումներով : Այս գործը հատած է ցարդ **Հիւպշման** ա-նունին. տպագրութիւնը մեկ կողմեն չատաչ կը տարուի, տարուդ ընթացքին չոյս ընծայուելու համար Գ. հատորը՝ ցվերջ Մ տառի : Մեզ կը մնայ մատնել ներկան աշխատասիրութեան, որ արժանի ըլլայ ի մօտոյ ոչնունելու չուտապայծառ ձա-կատար Ֆ տառին :

Հ. ԱՐՍԷՆ Վ. ՂԱԶԻԿԵԱՆ

* * Միխթարեան այս երկասիրութիւնն դուրս, Լէօ կը ներկայանայ մեզ՝ իբր խիստ ուշագրաւ դէմք մը որ մեծագոյն ծառայութիւնը մատուցած է Հայ Գրակ-րութեան, «Հայկական Տպագրութիւն» անուն իր ընդարձակ և չահեկան հատորներով, որոնցմէ Ա.ը 1901 ին և Բ.ը 1902 ին ապրած են Փիլիզ, եախապէս «Աշակի մէջ չորած առ չորած երեսնի վերչ : (Ծանանայ այս բազմահմուտ պատմագէտ-վիպասան-հրապարակագիրին կենսագրութիւնը տե՛ս «Ամենուն Տարեցոյցը» 1911) : Լէօի «Հայկական Տպագրութիւն»ը բոլորին տարբեր ուշադրութիւնը ունի: Ի՛չ կ՚ըսեն, հապա խստագոյն պատմաբանն է, որ կը կանգնի մեր առ-ջեւ, հայ տպագրական աշխատին անցուդարձերուն մէջ խուզարկութիւնով Հայ կեանքն ալ : Սոյն աշխատասիրու-թեան գրած մեծ ընդունելութիւնն իբր չեշտող պարա-գայ՝ չիշենք թէ 1904ին **Երկրորդ** տպագրութեան արժա-նացած է ան, որուն շուրջ չարուցուած գրավիճակներուն առթիւ՝ տուած իր պատասխանին չատաչ կը բերենք քանի մը հատուած միայն. «Իմ ծրագիրն էր տալ «պատմուածքներ մեր անցեալ մասին, կուլտուրական և քաղաքական կեանքից : Ես այս «աշխատութիւնը անուանեցի **Հայկական Տպագ-«րութիւն**, որովհետև տպագրութիւնն է այն առանց-«քը որի շուրջը պատում են գալիս իմ պատմուածք-«ները : . . . Տպարանը միայն արհեստանոց չէ. նա «գրականութեան հոգին է. առանց նրան՝ անհնարին «կը լինէր երեւակայել անգամ այն ամենը, ինչ ու-«ննենք այսօր : . . . Հետեւելով մեր գրականութեան, «ես չեի կարող չը հետեւել և մեր կեանքին, որովհե-«տեւ այդ երկուսը — կեանք և գրականութիւն — չի կարելի բաժանել իրարից» :

* * Իսկ ՀՐԱՆՏ ԱՄԱՏՈՒՆԻ վերեւի չորս անձնա-կան տարբեր մեկնաբանութիւնները, 1901 տարուան Ազգ. Հիւանդանոցի «Ընդարձակ Օրացոյց»ին մէջ հրատարակելով «Պ. Գօլոյ Հայերը և իրենց Գործիքները» վերնագիրով չիակատար պատմութիւնը մեր Գործիչներուն ու Տեղապահներուն, չմոռնալով պատկերացնել անձնական պաշտօնավարութեանը շրջանին տեղի ունեցած Տաճկահայոց կեանքը, մտա-ւորական ու կրթական չարժումները, Ամիչեանեան բազմազան գործունէութիւնները, կրօնական պայքար-նե, քաղաքական հոլիգոնն ու մանաւանդ Գօլտանեայ տպագրական աշխարը, — բոլորն ալ ուրոյն ուսում-նասիրութեանց առարկայ դարձնելով, խղճմտօրէն դասակարգելով ու բերելով կապել մինչեւ 1858 թուա-կանը : Հ. Առատաբ անոգին ընթերցումներ ու պրպտումներ ընելու հարկադրուած է (օգտա-գործելով անշուշտ իր սեպհականութիւնը եղող հարուստ մատենադարանին), այդ 181 էջերուն մէջ

ԼԷՕ (ԱՌԱՔԵԼ ԲԱԲԱԽԱՆԵԱՆ) Ծն. 1860

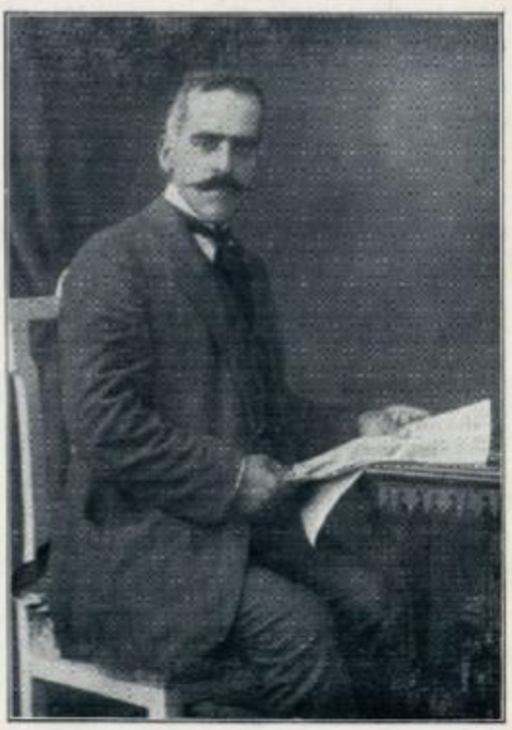
կարենալ ամփոփելու համար ժամանակակից Հայոց Պատմութիւնը: Մեզ համար կրկնապէս գնահատելի է իր աշխատութիւնը, քան զի անխոնջ ձեռնակը ստիպուած է ութը ութը իր գրիչը կասեցնելու և նետաքամիա զբաղումներու դիմելու, քօղարկ բանաձեւերուն մէջ կաղապարելու համար ազգային այնպիսի պրատմներ՝ որոնք անպայման ջնջուած պիտի ըլլային Համիտեան անգութ գրաքննութենէն: — Երկար տարիներ Պօղոս գրական շարժումին մասնակցող այս կենսագիր-բանասէրին ընդարձակ կենսագրութիւնը տե՛ս «Ամենուն Տարեցոյցը» 1911:

ՀՐԱՆՏ ԱՍԱՏՈՒՐ

* * Յիշենք Թուրանեան գրագէտ ՄԻՒՆՄԱՐԵԱՆՑ ՄԻՔԱՅԷԼԸ ալ (1829-8) որ 1876ին հրատարակած է «Bibliographia caucasica et Transcaucasica»ն:

* * Հայ Տպագրութեան Պատմութեան համար վաստակներու ներկայ շարքին կարելի չէ զեղչել անունը Վ. ՉԱՄՉԱՐԵԱՆի որ բաւական կարեւոր դեր մը կատարած է, տարիներէ ետեւ մեծաքանակ առաջադ հայրապրած ըլլալով նոյն գործին ի սպաս: — Համառօտիւ գծենք հոս իր կենսագրականն ալ: Ծնած է 8 Դեկտ. 1872ին Թուխ Գարա, ծանօթ գործարանատէր-ապագրիչ Գեորգի անդրանիկ որդին: Ճաշախած է Մայր-Վարժարան ուր քանի մը տարի հրատարակած է «Բարեւոր» ուսանողական հանդէսը՝ ձեռագիր: 18 տարեկանին՝ հայրը կոտրացնելով, 1894ին կաղնի կաղ կը շարունակէ հօրը թողացած գործարանը, մինչեւ անոր վերջնական փակումը: Այդ բուականին կ'սկսի իր յեղափոխական կեանքը: Խաղանի աշխատակցած է Արեւելքի «Միութիւն» թերթին և հոս հրատարակած՝ «Լոյս»ի և «Ծաղիկ»ի մէջ **Դիտող** ծածկանունով քրոնիկներ, որոնցմէ մին ազդեցիկ եկեղեցականի մը դէմ գրուածք մը ըլլալուն՝ Զարդարեան արդիւնած է գրչէ շարժել, սպառնալիք առանալով: 1893ին սկսած է հրատարակութեանը «Տեսարան»ի զոր կառավարութիւնը դադրեցուցած է, թերթն արտօնութիւն չունենալուն հետեւանօք: Նոյն տարին սկսեալ «Դադրուցակ նոր հրատարակութեանց» անուն ամսօրեան շարունակած է 2 տարի. ապա Վ. Բոլսեցի հետ լոյս ընծայած «Հանրս գիտակ» երկրագործական շաբաթաթերթը (1897): — Գուր Գարոյի ցոյցին մասնակցած ըլլալով՝ բանադրուած է և 5 տարուան բերդարգելութեան դատապարտուած: Ընդհ. ներումին՝ ազատ արձակուելով, հիմնած է Զարմանբերդի իր գրատունը (զոր ցարդ կը վարէ եղբայրը՝ Պիհնի): Բանասիրական այդ դժբնդակ կեանքը պարբերաբար բոլորած է զրկի մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակում: 1894ին, քօղերայի տարին, հրատարակած է տետրակ մը՝ համաձարակին դէմ զգուշական միջոցներ պարունակող. հանրօգուտ այս ձեռնարկն ալ կ'արդիւնի կառավարութենէն տետրակները կը գրաւուին և Զարդարեան կ'արժանանայ... բանտային մեծարանաց: — Գրատունը հիմնած բուականէն կ'սկսի հատարել հայերէն գիրքեր (հին տպագրութիւն) — որոնցմէ շատը ծախած է վերջին Հ. Եղ. Գաֆրանեանի, Հ. Առաքելի և Հ. Արս. Ղազիկեանի, և ժողվել հին ձեռագիրներ, նամակներ, պատկերներ եւն., առնցմով **Ցիշատակարան** մը կազմելու առաջադրութեամբ: Իր մրբերքը ձոխացուցած են հօրը մատենադարանէն և ուրիշ տեղերէ ձեռքերով ազգ. վաներագրեր, պատմիններ եւն. որոնցմէ շատը տակաւին բնաջինջ եղած են Համիտեան Ռեժիմին:

ՎԱՀԱՆ ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ

Բարեբախտաբար մաս մը բան պահ ձգած ըլլալով Հ. Ս. Երեմեանի քով (որ մտադիր էր հետզհետէ հրատարակել զայն «Բազմավէպ»ի մէջ), Զարդարեան կրցած է յետոյ իր աւանդը վերառնել և 1910 ին նուագ ուրեմն սկսիլ պրակ առ պրակ հրատարակութեանը պատկերազարդ այն շահեկան գործին (**Ցիշատակարան**) որ «Հայ նշանաւորներու կենսագրութիւնները, յուշանկարները, ձեռագիրները» կը բովանդակէ, գաղջարտած մահառանդ հին գիրքերէ և թերթերէ բազմաթիւ գիմկառիալ էջերով: «Ցիշատակարան»ի ապագրութիւնը կը շարունակուի դեռ., իր եղբօրը՝ Պիմենի գործակցութեամբ: — Բաց ասոր, երկուքին մէկ ձեռնամուխ եղած են ապառած երկերու վերառպումի գործին և «Ազատ մատենաշար» տիտղոսով լոյս ընծայած քանի մը տասնեակ գիրքեր: — Վ.ահան 1911 ին անցած է Եգուսաղէմ, ապարանք կարգադրելու պաշտօնով: Վանքին գրացուցակը պատրաստած առեն, փոշիներու մէջ իրր անգէտ նետուած բանկագին նմոյշներ մը երեւան հանած է, Թագիկ բազատորին կնոջ ու աղջկան պատկերը որ ապա մեծ ազմուկ հանեց Եուսահայերու մէջ և ուսումնասիրուելու Գարեգին վրդ.ի: Նոյն տարուն վերջերը Կահիրէ մեկնելով՝ նստաւորուած է նոն իրր գրավաճառ: Պատրաստած ունի Եգիպտահայ գաղութին պատմութիւնը զոր մտադիր է ի մօտոյ լոյս ընծայելու. ունի նաեւ «Հին օրեր, մոռցուած գոհարներ» անուն գործ մը ուր կը պատրաստէ սիրուած գրագէտներէ **անտիպ** գրութիւններ, (Գուրեան. 1, Պէշիքթաշլեան. 2 անտիպ ոտանաւոր, բազմաթիւ նամակներ նոգեկոչ Խրիմեան Հայրիկէ եւն.):

* * Հայ տպագրութեան պատմութեամբ զբաղողներէն կան դեռ. երկու նոգի ալ, ԱՒԳՈՒՍՏՈՍ ՄԱՐՎԱՆԵԱՆ, ծն. 1846, մեռ. 1909, (պատկեր և կենսագրութիւն տե՛ս «Ամէնուն Տարեցոյցը», 1910 տարի) որ իր **Շար հայ կենսագրութեանց** եռահատոր երկին մէջ Հայոց տպագրական գործունէութիւնը հայելացուցած է՝ տպաշածոն, ձեռագրէ և անկատար մնթոտով մը: — Իսկ միւսն է կենսագիր-հրապարակագիր և Ազգ. երեսփոխան ԱՒԳՈՒՍՏՈՍ Ա. ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆը: Ծնած է Սկիւտար, 17 Յունիս 1879 ին. նախ. կրթ. տացած Պէրպէրեան, յետոյ Կեդրոնական՝ աշակերտելով Հ. Առաստրի: 1897 ին «Բիւզանդիոն»ի մէջ երեւցած է իր Ա. յօդուածն՝ Ա. Ա. ակրոնատառերով. «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը», յետոյ մասնակցած է Կեդրոնականի շաբթը յաթուցուած խնդրոյն: Այնուհետեւ մնացած աշխատակից «Բիւզանդիոն»ի, սկսելով շարքն «Անհետացող դէմքեր»ու և զանազան բանասիրական յօդուածներու որոնցմէ կարեւորներն ի չինէք «Հայոց անմիաբանութեան պատճառները», «Զօրլուի Հայերը», «Կիր. յիսնամեակ մը», «Բանկագրի վերջգմահատուը» եւն.: Արդէն 3 տարի խմբագրողը եղած է Հիւսնդանոցի «Ընդարձակ Օրացոյց»ներուն (1908-1910), որոնցմէ վերջինը շահեկան է յոյժ, 453 էջերով կուռ. ամիսմուն ըլլալուն «Ազգ. Սահմանադրութեան» պատմութեան: Հեղինակած է «Սրբոյն Տիւսար»ի վրայ ուսումնասիրութիւն մը (1901 ին Վ.ենետիկ տպ.), նաեւ տասնաւր կենսագրականները «Կ. Փանոսեան»ի և «Ամենուն Հայկունի»ի (վերջիններս դեռ. անտիպ): Իր «Ռումելիի Հայերը» գործը 1907 ին պատկուած է Իզմիրեանց գր. մրցանակով: Աշխատակցած Հ. Ամատունեան, Ծադիկի (Հայ Եկեղ. երաժշտութիւնը), Սուրմանեանի (Ցուցաց պատրիարքութիւնը) և պօլսահայ պարբերականներու, երբեմն «Ս. Անգեղեայ» և «Շաւարշ» ծածկանուններով: — Առանցի. գաս., Ալպոյաճեան 1912 տարուց «Կոչնակ» ամերիկահայ նանդէսին 2 — 5 թիւերուն մէջ հրատարակեց «Զօրահարիւրամեակ Հայ Տպագրութեան» վերնագիրով յօդուած մը որ հարեւանցիկ ակնարկ մըն էր՝ նոյնին վրայ ձգուած:

* * Հոս կանգ կ'առնենք պահ մը, յիշատակելու համար քանի մը անձեր ալ որոնք ո՛չ նուազ ծառայութիւն մը մատուցած են Հայ Տպագրութեան պատմութեան մեկ ուրիշ ձիւղին, նայ բերթերու ուսումնասիրութեան: 1. Հ. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՅԱԿՈԲԵԱՆ («Ազգ. կազիրներուն ու օրագիրներուն պատմութիւնը», 1850 ին՝ «Ներսէս» շաբաթաթերթին մէջ, Վ.ենետիկ): 2. ՄԻՀՐԹԱՏԵԱՆ (1860 ին՝ «Փարիզ» նանդէսին մէջ, Բարիզ): 3. ՅԱՐՈՅ (1878 ին՝ «Հայոց Մամուլը Ռուսաստանում», Թիֆլիզ): 4. Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԳԱԼԷՄԵԱՐԵԱՆ (1893 ին՝ «Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան», Վ.ենետիկ): 5. Ջիւանի անգուգական աշուղին զաւակը՝ ԳԱԲՐԻԵԼԻՆ ԼԵՒՈՆԵԱՆՑ (1895 ին՝ «Հայոց պարբերական մամուլը», Ալէքսանդրապօլ): 6. Հ. ՄԿՐՏԻՉ ՊԱՏՄԻՊԵԱՆ (1909 ին՝ «Հայ մամուլը 15 տարուան մէջ՝ 1894-1909», Վ.ենետիկ): 7. ԱՐՍԷՆ-ՏԻՐԱՆ (1912ին՝ **Ամերիկահայ Մամուլը**, Մուշեղ Ս.ի «Ամերիկահայ Տարեցոյցը»ին մէջ, Պոսթըն:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՐՔԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՐՔԱԳՐԻՆԵՐ

Գիր ի գիտին նեա սկսաւ զարգանալ նաեւ **Գեղագրութիւնը**, կամ ուրիշ բառով **Վայելչագրութիւնը** (calligraphie) որ գիրերուն ամենեն չքնաղ ու շնորհալի ձեւեր տալու արուեստն է: Յարեւելս՝ Գեղագրութեան ընծայուած պատիւը մեծ էր ի վաղուց անտի: Երկնային Կայսրութեան պատմագիրները կը յիշեն երեւելի վայելչագիր Վան-Չի-Չէ անուն իշխան մը՝ Քս.ի 3րդ դարուն ապրող: Պարսիկները նոյն արուեստին յառաջ ձանչցան ԺԱ. դարուն. իսկ Մահմետականք գայն ամենաբարձր կատարելութեան հասցուցին, անոր վրայ կեդրոնացնելով իրենց բոլոր ջանքերը, քանի որ կրօնքնին կ'արգիլէր իրենց՝ դէմք գծել: Արեւմտեան քաղաքակրթութեան մէջ, Գեղագրութիւնը յատկապէս յեղաշրջումներ կրեց արուեստներու զարգացումին նեա. գլխագիրեր և սկզբնատառեր արտակարգ ազատութեամբով սկսան յօրինուիլ, կենդանիներու, ծաղիկներու և արուսյիկ զարդերու խօլանկար պատկերներեամբ. մինչեւ այն օրը երբ ծնաւ Կութենպերկի գիւտը որ «ձեռագիր»ներու դարը փակեց:

* * Պապիրոսեն մինչեւ մագաղաթի ու թուղթի դարեր, մեր ազգը զանազան ժամանակամիջոցներու մէջ ունեցած է **գրչագիր**ներ որոնք իրենց ձարտար մատներուն մէջ բռնած **փետուր**ով՝ կերպարանած են մարգարտաշար տողեր ու չքեղաշուք էջեր, զայսօր ամենուն հիացման արժանի: Չօր օրինակ, եկեղեց Ագազ վանքը 1439 ին Սիմեոն արեղայի գրուած «Ճաշամատոյց»ը յիշատակութիւնը կ'ընէ «երջանիկ վարդապետին Գէորգա» որ անզուգական գեղագիր մըն էր և «առնէր գարուեստ գրչութեան գեղեցիկ և ճարտարութեամբ»: Առաքել Դաւրիժեցի պատմագիրն ալ կը յիշէ Ծաղկազգութեան մէջ համբաւաւոր վարպետ մը, Չուղայեցին Մինաս վարդապետ որ ձեռքն անցած որեւէ գիրք վայելչօրէն կը պատճէներ «ոսկով և լաջվարդով»:

Դարեր առաջ, այսպէս, ապրած են մեր մէջ վարպետներ որոնք մենաստաններու խաղաղաւետ մթնոլորտին մէջ՝ ծռած են մագաղաթներու վրայ և տարիներու համբերատար աշխատութեամբ, ապի բեւեռն փրցուած ու խնամով տաշուած շուշանաթոյր գրիչը ձեռքնին՝ ճոխացուցած են գանձարանը հայերէն ձեռագիրներու. սառնք հիմայ բանկագին տիեզերքն են և նմոյշները՝ մեր հին գեղագրութեան արուեստին:

Նոր ժամանակներու մէջ, — երբ երկաթէ գրիչը յաջորդեց փետուրին, — ունեցանք դարձեալ գեղագիրներ, ուսուցիչ և հեղինակ: Հիներէն մինչեւ նորերը՝ համառօտ ցանկ մըն է. հետագան. — Հ. Աղեքս. Պալճեան և Հ. Աբահն Այտընեան (Վիեննա), Ամբրոս. Խալիպեան (Բարիզ), Հ. Պետրոս Վ. Միմոնեան (Վենետիկ), Յովհաննէս Դադասնճեան (Գոլիս), Մ. Մ. Միսեռեաբեանց (Բերրապոլ), Յ. Գազիկեան, Տիրացու Մարգար (հիմա Տ. Յովհաննէս քհնյ. Շահագեան՝ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցին), Մնացականի պատուելի (ապա Տ. Մատթէոս քհնյ. Գէշիքթաշի Ս. Աժ.ածին եկեղեցին, վախճանած), 1870ական թուականին Պրն. Յարութիւն (մեռած), Ազարիկ Գերձակեան, Կարապետ Եազմաճեան (Չապքէօյ, մեռած), Յակիկ Թահմազեան, Միհրան Տէօքմէճեան, Յովսէփ Վասիլեան, Պետրոս Բրլռանկըճ (այն երկուքը նշ. Բաուէրի Խոպացիին աշակերտ), Տրդատ Զօհրապ (մեռած), Տարօնացիէ Գաբրիէլեան (մեռած), Առեվան Ալպայեան, Տիրան Զրաքեան, Յակիկ Ինկիլիզեան, Գրիգոր Յովակիմեան, ևն. ևն. [վերջիններուն ամենքն ալ Գօլտեցի]:

ԵՐՐՈՐԴ ԱՐՏԱ… ՀԱՅ ՄՊԱՐԱՊԸ՝ ԵՐԿԻՐԷ ԵՐԿԻՐ

1512 - 1912

ՄԵՐ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

ՊԱՏՇԱԽԻ ԹԵԱՄԲ կրնանք խոստովանիլ թէ ազգագրութեան գործին նուիրուած Հայեր — օտարազգի արուեստակիցներու նման — ժամանակի երկար սեւեռութեան մը միջոցին՝ եղած են չծակից ու գործակից դաստիարակին ու կղերականին: Ազգերու լուսաւորութեան գործին համար Տպարանը մնացով իրրեւ առձեռ, դարերի ի վեր չդադրեցաւ իր պատարագը մատուցանել. Մամուլ-բագինին վրայ՝ նեղմամբ սեւ մելանին ու բոլորաձեւ ազատարկութեամբ Գրաշար-գալիլեներու: Իր գոյութեան ու կոչումին մէջ միշտ բարձր և ազնիւ՝ Կիւթեմպէրկի գիւտը եղած է ազատածիը լոյսի և բարիքի. միայն չերեւնցաւ երբեք գայն նկատել միայն ապրիլ չահերու՝ որոնք կրնային չատաչ գալ անոր կիրառումովք: Անո՛վ պարծենցած է հանապազ մատուռական աշխարը, վասն զի հանուրին ընդհանուած էր այլ եւս թէ մարդկութեան իրական չառաջդիմութիւնը մեծ աղերս ունի «կատարեալ չարժուն առարերուն և մեքենային տակ անոնց անխոնջ երթուղարձին հետ:

Սակայն և այնպէս, տարիներու բնթացքին, բոլորը տակաւ փոխուիլ սկսաւ Տպագրութեան արուեստին: Նոր սերունդներ հասան, որոնք նպատակեցուցին ուզեցին գայն իրենց չահուան նկատումներուն: Տպագրութիւնը որ միայն հասարակաց կրթութեան ու զարգացման նպատակը կը մնար, դարձաւ առեւտրական գործում մը, ապրուստ հայթայթելու միջոց մը, շատ բան տուժելով իր ազնուացուցիչ նանգամանքին: Եւ ահա, դէպ ի յոյս առաջնորդող, դէպ ի բանականութիւն ու մարդասիրութիւն մղող հրատարակութեանց առքերը՝ փոխեն ի փոխ երեւան գալ սկսան խաւարամիտ, կրօնամոլ, առեւտրին արծաթծող ու կիրքերը փայփայող գիրքեր ալ, բաւ էր որ ազգագիրը նպատակաուորուէր ազդի վճարումներով: Առատօրէն ու շուտ հրատարակել, ու շատ չահիլ: Ահիկա հետզհետէ սկզբունքը դարձաւ Կիւթեմպէրկի Չատակաց, առանց անդրադառնալու ազանձներուն որակին և անզգառնալով Մամուլին ունեցած սեպհ դերը:

Յամենայն դէպս, Մամուլը գտնելով իր նախնի կոչման բարձրութեանը մէջ՝ պատմիչին վրայ է միշտ՝ վառելու դեմ մղուած պայքարներուն ի պատս և անիրաւեցներու համար տարուած չարչարանքներուն ի նպաստ: — Այս հրաչագործեան գիւտին ծանօթանալու, անոր գաղտնեաց բախանցելու և գայն գործադրութեան դնելով՝ Հայոց լուսաւորութեան համար ծառայած բլլալու միակ առաջադրութեամբ՝ ունեցած ենք բազմաթիւ Հայեր որոնք ազնուած, տառապած, չարչարուած ու ձամբորդած են անպատմելու և չարդուած գլուխ հանել տալը գործը: Անոնց առջեւցքն այն դէմքերուն որոնց շատ բան կը պարտի մեր ազգը. — Վենետիկի մէջ առաջ չորս հարիւր տարի առաջ սպրող **Մէղապարտ Յակոբն** մինչեւ **Ուդոկիացին Սբգար** որ նժդեհութեան ցուպը ձեռքը՝ միեւնոյն տեղը երկրորդ, ապա Պոլիս՝ առաջին հիմերը դրաւ նոյ ազգագրութեան, նոյն նպատակաւ Տիւրքէքիրեն Տաճերու քաղաքը պանդխտող **Տէրճցիին Յովհաննէս** այրիացեալ քահանան, ազգագրութեան արուեստը տարածելու համար Առամպոլի մէջ հաստատուղ եղող **Մարզուանցին Դրիգոր**, հայերէն Առաւտաձայնութիւնը «ազգերը» բլլալով առաջին անգամ Հայուն ձեռքը չանձնող **Վլեննց Ոսկան** բազմաչարչար վարդապետը, Սպահան՝ վանքի մը անկիւնը՝ թաղը, տիպ ու տառ ի չգոյէ ի գոյ ածող **Նետարացին Յակոբ** և իր ժիրաժիր աբբահայր **Զուղայեցին Յովհաննէս**, պատւականեալ Հայոց գերագոյն միխիթարեանին՝ **Միխիթար Աբբայ**, Հայ Մամուլի մը գոյութեան համար իր «երկայն բազուկը» մինչեւ նախիջեւանի ազգային բարձունքը տարածող **Աւդուբեանց Սրբազան**, իր ազազրիչ-ձուլիչի հոչակով՝ Վրաց վերջին թագաւորին հրաւիրուող **Ապուչխ-**

ցին Աբապեան, իր կրթառուէր ձգտումներուն համար «շնորհք» պատուանուէը շահող **Սամպօղցին Մկրտիչ Սաֆրա**. Հնդկաստանի Հայ գաղութը ջօտարացունելու համար ազօքքի ժամերը յաձախ ապարանին յառկացուող շնորհալի քահանան **Եփռատենեան**, աշխարհիս երկը մասերուն վրայ հայ ապարան կանգնող՝ մեղուաջան Արմաչեցին **Մուրատեան Աբրահամ**, մեծահամբաւ եկեղեցականի դիր կենցաղը՝ Եւրոպայի պէս տեղ մը՝ գրաշրջական յոգնաբեկ կեանքին տեղ յօժարակամ փոխանակող **Համատացցին Շահնազար**, Սկիւտարին Վաղպուրական ու Տաթօն՝ հայ մամուլը ջահավառութեան պէս պղտոցուող երջանկայիշատակ **Խրիմեան Հայրիկ**, Պուլկարաց Գրիգոր Լուսաւորիչը՝ **Տիվիրճեան Թադէոս**. Տաճիկներուն Վիրեմպէկը՝ **Միհէճիսթեան Ճոփանճիէ**, Բարիզի մէջ՝ Հայ շարժուն տառերուն եւրոպեան շինք ու շնորհք տուող անզուգականն **Աւետեան Հաճիկ**. **Ստեփաննդին Վղիա** որ ըլլալով մէջ ազգասիրութեան նուրբ վառ պահելու համար իր Երզարանք լոյս-աշխարհ ածեց և ինք լոյս-աշխարհին մնաւ Ի դանդիւ, Բուլգարու երկիրը՝ Հայերէ բոլորովին թափուր գիտակ մը քաշուած՝ հայարերը հրատարակող ապարախտ Ռակեդարեանն **Ահարոնազ**, և դեռ անվերջ շարք մը հին ու նոր դէմքերու՝ որոնք Մայր-Հայրենիքին փարատիններով հետու կամ մօտ, անցեալին մէջ յանձն առին ամէն գրկանք և յոգնութիւն, Հայ Մամուլին բարիքները տարածելու և անով օգտակար ըլլալու համար ազգին:

***

☛ **ՄԵՐ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ** եղաւ բոլոր այդ անձերուն կատարած ձեռնարկները տրոհել ու խմբել գիրքիս այս «Երրորդ Մասին մէջ՝ ԵՒՐԻՒԻ ԵՒ ԹՒՒԱԿԱՆԻ ԴԱՐԳԱԼԻ: Չոր օրինակ, երբ տեսանք թէ Հայ Տպագրութիւնը ծնունդ է առած 1512 թուականին **Վենետիկի** մէջ, ԻՏԱԼԻԱՆ առաջին Գլուխն բրինք մեր խմբումին և անոր **Վենետիկ, Բադիա, Հռոմ, Միլան, Լիվոռնօ** և **Բասսուա** քաղաքներուն մէջ տեղի ունեցած զանազան հայ-օտար արտադրութիւնները ժամանակագրական կարգով **միացուագ** տարեցինք՝ մինչև մեր օրերը: — Իտալիային յետոյ կարգը ԹՒՒՐՔԻԱՅԻ կու գար, այսինքն անոր մայրաքաղաքին, սկիզբ առնելով 1567 թուականէն: Եւ երբ **Ս. Պօլիս** (Բ. Գլուխ) մինչեւ 1912 թուական պատկերացուցինք՝ կեդրոնին և արուարձաններուն մէջ Հայ Մամուլին դարէ դար եռեւեթ առած գործունէութեամբ, նորէ եղաւ անոր մերձակայ և հետաքրքրական տեղերն ալ միասին առնել, այդ միեւնոյն Գլուխին տակ լրացուցած ըլլալու համար **Թաւրիզոյ բաժինը**: — Ժրաջրուած այս ուղղութեան համեմատ, Թուրքիային ամէնէն վերջ անցանք ԱԻՍՏՐԻԱ-ՀՈՒՆԳԱՐԻԱ, զոր մի 1616 ին հոն կը հաստիներ **Իլմօվ** քաղաքին (**Լէմպէրգ**), որով այդ երկիրն ալ (Գ. Գլուխ) դարձեալ մինչեւ մեր օրերը բերինք կապել **Լէմպէրգի, Թրիէսթի** և հուսկ ուրեմն **Վիէննայի** Մխիթարեանց դարեւոր ու պերազեստ ապարաններով: — Հոնկ. ոսոում մը ՖՐԱՆՍԱ (Գ. Գլուխ). չէ՞ որ 1633 ին կ'ունենանք **Բարիզը** հայերէն գիրքի մը հրատարակութեամբ, որով պէտք եղաւ Ֆրանսան ալ իր բանի մը քաղաքներով ներկայացունել: — Եւ այսպէս, **միշտ ակզբնական թուականի եւ երկիրի դասաւորման դրութեամբ**, շրջեցանք երկիրէ երկիր, ամենայն՛ք ուր Հայ Մամուլը ձգնչած էր և հայ շարժուն տառերը գործածութեան դրուած էին՝ կարճ կամ երկար տեւողութեամբ:

* * Գարերէ ու տարիներէ հետէ անհետացած հայ տպագրիչներու կենսագրական գիծերը քաղելու համար չատագոյն և վաստակաւոր աղբիւր կը ներկայանան մեզ՝ իրենց դրոշմած գիրքերուն ետեւ գետնուած ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐԱՆները: Առանցքի է որ ընթերցողը կ'իմանայ 1. Որո՛ն **հեղինակութեամբ** և կամ **արդեամբ** տպագրութիւր, 2. Փոքձերը նայողին, տպարանապետին, գրաշարին և այլ օգնականներու անուանցը հետ՝ ո՛ր տեղացի և որո՛նց գործակ ըլլալնին, 3. Գործը գլուխ հանելու համար քաշած նեղութիւններին, 4. Տարի և երբեմն ալ տեւողութիւն տպագրութեան, 5. Անուններ կաթոդիկոսներու կամ պատրիարքներու որոնց օրով լոյսը ետած են նոյն մատեաններ, վերջապէս քիչ շատ սակն ինչ որ կրնայ շահագրգռել բանասէրը: — Իմանալի է որ մեր հին տպագրիչներուն շատեր Նաթնկացիի հանգուցեալով՝ աստղական խոնարհամտութեամբ մը ոգած են ինքզինքնին կոչել **վէրատար, բազմաժեղ եւ ամենեցուն ծառայ, անիմաս, անպիտան, չնչին, տրուպ** ևն. ևն.: Յետոյ, այս անուններուն աժանականներուն խնամոք կարծես մեղմելու պիտանով՝ անոնք իրենց անուններուն կցած են երբեմն **դպիր**, երբեմն ալ **տիրացու** բառերը՝ համապօր «տատմնական»ի, «տատմնական»ի, քիչ շատ «կարդալ-գրել գիտցող»ի: — Այդ Յիշատակարաններուն մէջ Հայոց և Փրկչի թուականները հայ տառերով նշանակուած են յաձախ.

զոր օրինակ «ի թվիս Հայոց ՌՃՄ» : Ապ , ՌՃՄ համագօր է 1150 ի , որուն վրայ պէտք է բարձրել 551ը՝ Քրիստեան թուականը (1701) գտնելու համար : — Վաղնջական ժամանակներու մէջ ապրող մեր ազգակիցները բարիոտն (ուղղիր) նանգամանք մը նկատած են չատ անգամ արտարաննին յանձնել ժամի մը կամ սուրբի մը վերին պաշտպանութեան , այսպէս «ընդ հովանեաւ Ս. Աստ.ածին եկեղեցւոյ» , կամ «բարեխօսութեամբ Ս. Միհրապ գօրավարին» ևն. : Հայոն բուռն բարեպաշտութեան դարեւոր ազացոյց կրնայ սեպուիլ այս պարագան ալ :

ԳԼՈՒԽ Ա.

1512 ե.ն սկսեալ

ԻՏԱԼԻԱ

մինչև 1912

ՎԵՆԵՏԻԿ (ՎԵՆԵՏԻԿ)

1. **Վենետիա Ծովու.** — Վենետիկ , դասական բացատրութեամբ՝ Ադրիականի այդ բազուկին , վաճառաշահ քաղաք մըն էր , միջին դարուն , Արեւելքի և Արեւմուտքի համար : Գեղարուեստից և արուեստներու հայրենիքն էր ան , ուսոի և վառարանը լուսաւորութեան և ազատութեան : Այդին , Պոքեմպերկին առաջ , դող կը ազազդուէին «խաղի բուդ»եր փայտափորագրութեան դրութեամբ : Մենծ գիտին՝ Գերմանիա գործադրութեան դրուելէն քառորդ դար վերջ , բազմաթիւ մամուլներու անիւներ դղոված են այդ գեղեցիկ ուսանին մէջ՝ բիւրաւոր գիրքեր ի լոյս ածելով : Միայն թէ երկրին կառավարութիւնը կ'ուզէր որ անդացիներ մնային իրեւ ազազդիչ , Խուպացի ըլլալուն՝ ամէն վտանգութիւն վայելող : — Ռուբինեանց Հարստութեան օրով , Պիլիկիոյ հայերը Վենետիկցիներուն հետ ունեին սերտ յարաբերութիւն և Քրիստոսի 1253 թուականին ի վեր առաւտուրով զբաղող սակաւաթիւ Հայ Գաղութ մը գոյութիւն ուներ հոն , ինչպէս նաեւ Մատթէոս Ծիրանի անուն հայասեր Խուպացիի մը բարերարութեամբը կառուցուած Հայոց Տուն մը՝ իրեւ իջեւան համազգի պանդուխտներու : Առանցք մեկն էր ազանովաբար՝ ինքզինք **Մէզապարս** կոչող ՅԱԿՈԲ անուն անձ մը որ 1512 ևն 1513՝ այդ քաղաքին մէջ լոյս ընծայեց **5 հատ հայերէն գիրք** , — նախախաչի՛ր հայկական ազազդութեան : Հայոց Ջ կԱ թուին՝ ա. **Պարզասօմար** (առանց յիշատակարանի) : Ջ կԲ թուին՝ բ. **Պասարագաւետ** («ով որ կարդայք , մեղաց թողութիւն խնդրեցէք այ.» յիշատակարանով) : գ. **Ճարբաթգիրք** (առանց յիշատակարանի) : դ. **Տաղարան** (առանց յիշատակարանի) : ե. **Աղբարք** (առանց յիշատակարանի) : — Վենետիկ տպուած հայերէն այս 5 գիրքերն իրենց վրայ կը կրեն ներկայ ազանիշը : — Թէ ի՞նչ ըսել կ'ուզեն խաչադրոշմի մը պատուած պատուանդանին մէջ խմբուած չատին այս 4 տառերը , կարծիքները ցարդ այլընդայլոյ եղած են դժբախտաբար : «Հանդէս Ամսօրեայ» խոսդ. ազազդիչներու քանի մը անուն

ՏՊԱՆԻԾ ՅԱԿՈԲԻ
կարմրագեղով դրոշմուած

ՀԵՐԱՉԱՄ ԵՒԵՐ ՀԱՅ ՄՊԱՏՐՈՒԹԵԱՆ
ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՆԱՄՈՅՇՆԵՐԷՆ
Վենետիկ (1512 — 3)

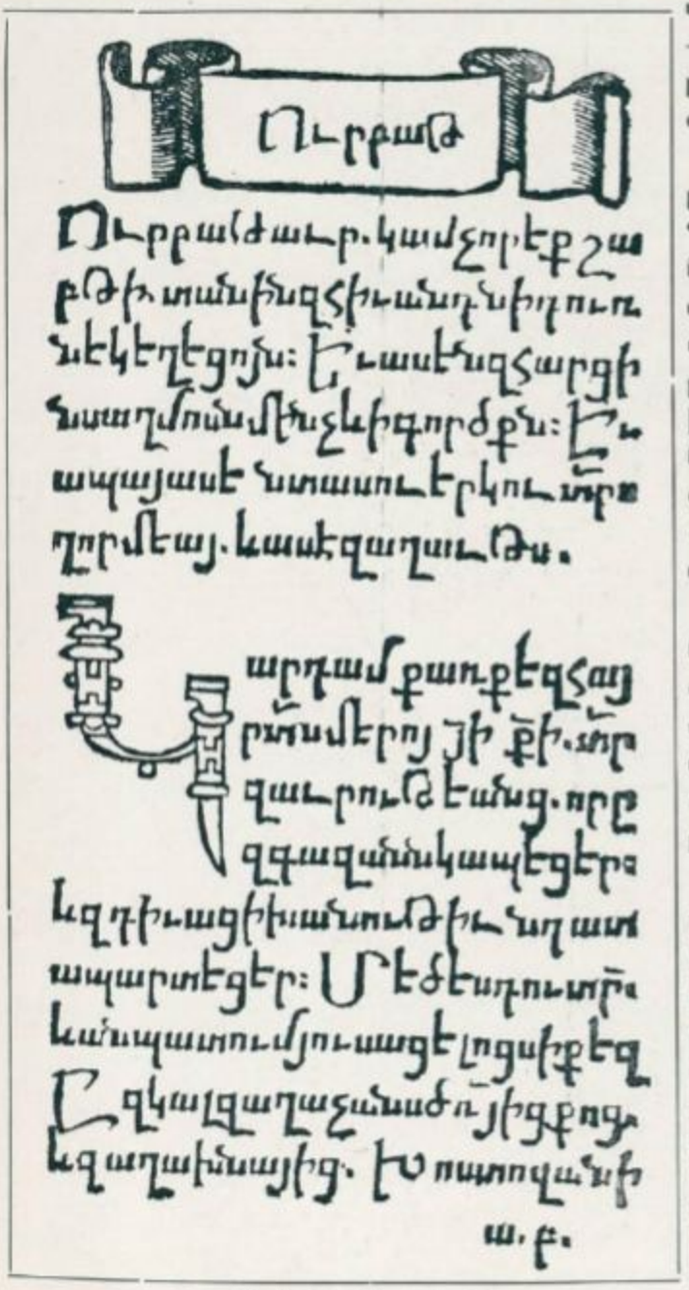

Առ քե՛զ, Մ Ի Ղ Ա Պ Ա՛ Ր Տ ՅԱԿՈԲ, կը վերրնծայեմ իմ հիացումս ու պաշտումս՝ անվոխարինելի ծառայութեանդ համար զոր չորս դար առաջ լուսիկ մնջիկ մատուցիր Հայկեան սերունդին, ի տար աշխարհ կամովին պանդխտելով, հոն անանուն և անշուք ապրելով և Հայ տպագրութեան նախահայրիքը տալով մեզ, իբր մատնիք նուիրական՝ մեր մատուռական սահմաներն: Հայ ազգը **վէրապարծ**ութեանդ համդէպ **երախտապարտ** պիտի մնայ յաւէտ, և սիրտ մակաւանի մը պէս՝ անուանդ չծուած այդ ածականն ալ պարտի այլեւս **բազմերախտի** վերածել անպայման:

* * Հ. Գաբրիէլ Ծ. Վ. Ամնվիչեան հաճեցաւ ներկայ էջերն իրենց վիճակի մատենադարանին յանանկարելով մեզ փոխադրել, առանց բնկերացունելով նամակ մըն ալ որուն կ'արտագրեմ հետագայ ուշագրաւ տողերը. «Առաջինը (ՊԱՐՉԱՏՈՒԹԻՒՆ) թեև ոչ այնչափ «մարտը, բայց իւր **դեղին երեսներով**՝ բովանդակ «Հայութիւնն **ապիտակերես** կը հանէ՝ գիտութեան և «մարդկութեան առջեւ, քանի որ 62 տարի եղբր միայն՝ «Գուտէմբերգի առաջին տպարանին (հաստատուած 1450 «ին) վարագը մասնակից կ'ընէ Հայութիւնն՝ իբր խօսուն «վկայ մեծաձայն ներեցնելով, թէ գիտցած են Հայք օգ«տակարն ու պիտանին՝ նոյն իսկ հեռաւոր տպագրական ոգեղնացութեամբ ձեռք անցընել»:

կը թուի, Antonio Ziroto. — I Zanandrea Asolano. — D. Zuan Matteo Asola. — Zuan Andrea որոնք այդ ժամանակամիջոցին մէջ իրենց տպագրանները ունէին ի Վենետիկ : Հ. Ալիշան «Հայ-Վենետ»ի մէջ կարծեր կու տայ Zuan Andrea ի որ խոտորին նշանաւոր փորագրիչ-տպագրիչ մըն է եղեր : Իսկ Մարսիլիա հրատարակուող Arménia ի 29 Մայիս 1912 թուակիր համարին մէջ՝ Բարիզեն Կ. Յ. Բամբաչեան բանաձեր տպած կը մեկնէ առեղծուածը : D = Dei (servus) Ծառայ Աստուծոյ : I = Iacobus (Յակոբ) : Z = Zanni կամ Zuan (Յովհաննէս), թերեւս Հայ-Հռոմ. բնտանիք մը, Ղանիի : A = Armenius (Հայ) : — Ո՛վ որ ալ ըլլայ այս «Մեղապարտ Յակոբ»ը, հաւանական է որ իր սեպհական տպարանը չէ ունեցած և վերոյիշեալ գիրքերը տպել տուած է օտարի մը գործարանին մէկ, — ծանօթ ըլլալով մեզ՝ տեղական կառավարութեան երթեմնի խստութիւնը՝ տարբեր ազգութենէ եղող տպագրիչներու հանդէպ :

Նմանութիւն

Բովանդակութեան տեսակէտով մեծ բան մը չեն արժեր այս 5 գիրքերն ալ : **Պարզաւօմար**ը (որմէ 3 օրինակ կը գտնուի Վենետիկի Միխիթարեանց և երեսադիմի Յակոբեանց վանաստուններէն), փոքրադիր տպածալ է, 59 թուղթ, որոնցմէ այրուածով թուարկուած, տպագրութիւնը ծայրէ ի ծայր միօրինակ գիրով՝ մաքուր ու կանոնաւոր, սեւով և կարմիրով : Բաց ի պարզաւօմարէն՝ կը պարունակէ. «Նշանացոյց», «կաղանդացոյց», «երազացոյց», «ծննդեան տոյժոց» և «մարմնախաղաց» :

Պատարագատետրը (մէկ օրինակ ունի Երուսաղէմ), 17 տաղերէ բերկոյն և 11 անբ. չայն՝ տպածալ է, ամբողջովին մէկ տեսակ խոշոր ու սեւ գիրով, կրկնագոյն, ու և ո տառերն որեւէ որեւէ իրարու տեղ գործածուած, քանի մը պատկերներով, 44 թուղթ, որոնցմէ ալ այրուածով թուարկուած (*) :

Աւրբաթագիրք, կրկնագոյն, 2 մասի բաժնուած, «Սաղմ Աւրբաթ» և «Աղօթք կիսրիանոսի», ընդ ամէնը 24 թուղթ : Այսուհանդերձ աղօթքներով, յուշարձներով, ծրուած վէցհազարեակով և դեռ խելք մը պատառաքաշ ընթերցումներով խճողուած տպագրելի մասեան մը որ ա՛յսչափ կ'ըլլայ : Գաղափար մը տալու համար, «Աւրբաթագիրք»ին բարգմանարար հատուած մը ներկայացուցանենք հոս. — «Ամէն տեսակ ձեռ (գան) ի մասին գրուածք : Ա՛ռ. պողպատ դանակ մը և 3 գաւ, առոցքով խաչակնքե՛ (?) վերջին վրայ և աղօթքներ ըսե՛» . . . :

Տաղարանը (2 օրինակ Երուսաղէմ, 1 օրինակ ալ Պալեան Տրդատ Ս.ի քով) կը բո-

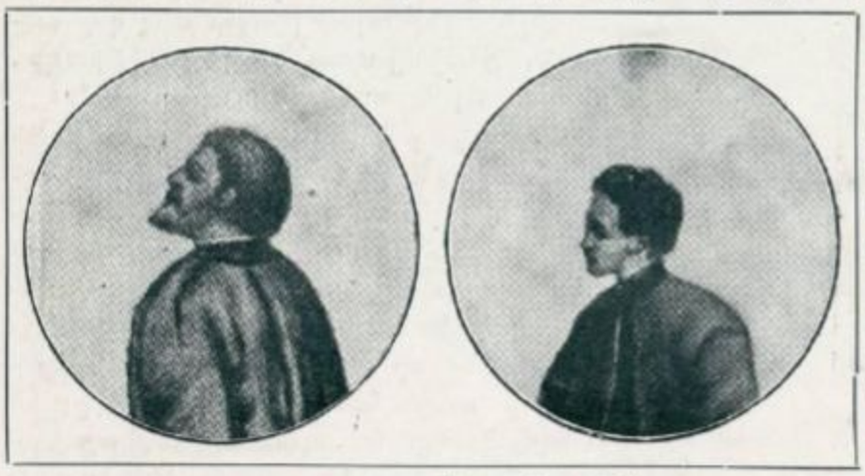
(*) **Պատարագատետր**ին ն մանիւ են **Պատարագամատոյց** եւ **խոտիդատետր**՝ որոնցմէ զանազան ձեւով հրատարակուած են հետեւեալները. — ՊՕԼԻՍ 1568, 1709, 1748, 1787, 1844: ՀՈՒՄ 1642, 1677, 1777: ՎԵՆԵՏԻԿ 1686, 1690, 1741, 1809, 1823, 1826, 1832, 1854: ԻԶՄԻՐ 1761: ՆԱԽՃԻՒԱՆ 1794: ԹՐԻԷՍԹԷ 1803: ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ 1841, 1873, 1884: ՎԻՆՆԱ 1858, 1879, 1904: ԷՋՄԻԱՆԻՆ 1873: եւն. եւն. : — Նաեւ 1863ին արեւմտեան արուեստը սորվելու համար երբ Եւրոպա կ'ուղղի Ած. տուրեան Եսայի Վրդ. եւ Լօնտօնի մէջ հայ մատուռ մը կը հաստատէ, «Պատարագամատոյցը» թարգմանելով անգլիերէնի՝ կը հրատարակէ հայերէն բնագիրին հետ :

վանդակ. ինչ ինչ աշուղական քերթուածները Յովհ. Թումկուբանցիի, Նադաշի, Ֆրկանի, Դրիզոր վարդապետի և Ներսես կաթողիկոսի, (վերջինս՝ 137 համեմատ, գրօսանքի համար): Տաղերուն սկիզբը գետեղուած են կիսախորան գարդեր:

Ախթարմ (2 օրինակ Վ.Ենետիկի Միխիթարեանց և Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքերը), 24 ութածալ թերթ (296 էջ) այբուբենով թուարկուած, կլկնագոյն, 16 անթ. երկայն և 10 լայնք: Կը բովանդակէ սնապաշտիկ սովորոյթներ, գուշակական աղուաչ դրուագներ, արանց և կանանց նկարագիրները որոշող մասեր՝ համեմատ այն կենդանակերպերուն որոնց տակ ծնած են անոնք, նաեւ կենդանակարարի պատկեր մը՝ Զոդիակոսի նշաններով, տարեցոյց (տանուտէրացոյց), ամսացոյց, երազահան և խառնափնթոր տիեզերագրութիւն մը, հուսկ ութսուն բժշկարան մը (նաքիմարան) Գալիանոս բժիշկին:

* * Հայ Մատենագրութեան իւրաքանչիւր ծառայութիւն մը մատուցած պիտի լլլար «Մէդալարա» այս ճակոյը, եթէ հայկական ապագրութիւնը ստղմնած այդ օրերուն՝ կարնար ձեռք անցնել, զոր օրինակ, Հայկի սերնդեան ծագումն ու պատմութենէն ճառող մէկ քանի ձեռագիր յոյժ երկար և գայթ անդարձ կորսուած փրկելով՝ փոխանակէր այս կոթ-կացուկ, աղճատ և աղկատ գործերուն հետ:

2ա. **Ալբար Խդիր** * — Էջմիածին՝ պարակական կեդրոնութենէ հեռուստ կաթողիկոսին Միքայէլ Ա. Սեբաստացի՝ երբ առժամապար իր ծննդավայրը կ'ուղեւորի, եկեղեցականներէ ժողով կը գումարէ, ուր կ'որոշուի Սեւեզերքի բազատորին ուղարկուիլ ԱԼԲԱՐ ԴՊԻՐՆ (այլ անուամբ Սաֆար կամ Սէֆեր) գաւկին և քահանայի-մը ընկերակցութեամբ Հռոմ ուղարկել բնծաներով, Պապին օգնութիւն խնդրելու համար: Նոյեմբերուբերը հազիւ 2 տարիէն՝ 1564 ին հոն կը հասնի և սիրալիր ընդունելութեան մը կ'արժանանայ Պիոս Դ. էն որ յատուկ բնակարան մը կը շնորհէ. անոր: Արգար ապա Պապին հրամանով կ'առանայ Հայոց Հայրապետար Հռոմ հրաւիրելու, որպէս զի երես առ երես կարնան տեսնուիլ և դարման մը խորհիլ վարդապետական Հայութեան դարտերուն: Այս ճամբորդութեան համար Արգար՝ Պապին որոշած ուղեկից եպիսկոպոս մըն ալ ունէր հետը, զոր Պիպոս կը պրկէ Վ.Ենետիկ հասնելուն, իրեն ապահովելու համար: Վերջինս կը մնայ Վենետիկ ամբողջ նոյն կղզին: Միւսնոյն տարին Արգար կ'իմանայ թէ Թուրքերը հասու եղեր են իր նպատակին: Այս պարագան կը պահանջէր զինք, ինչու որ մը-տադիր էր Կ. Պոլիս անցնելու: Կը մնար իրեն՝ տարբեր կերպարանք մը տալ գործին, որպէս զի Թուրքիա առք կոխելուն՝ կարնար ի հարկին ապացուցանել թէ Եւրոպա իր դեկերուն հետ էր ազգային-քաղաքական որ և է հանգամանքէ: **Ծրագրութեան արուեստն էր փոկատար չերիւռանքը կրնար ըլլալ:** Այս առաջադրութեամբ, 1565 ին (այսինքն միեւնոյն քաղաքը «մէդալարա Յակոբ»ի ապագրական գործունէութենէն 52 տարի վերջ) կ'աջողի տալ միտքերը մեծադիր օրացոյց մը **հասուցայ փերատ տուտարի, գեղեցիկ եւ պիտանի** խորագիրով որ Հայոց առաջին օրացոյցն է ապագիր, իր յորջորջումին պէս «խառնափնթոր», առանց պարունակելով քանի մը տարիներու լուսնային խառարումներն ալ: Առը կը յաջորդի **Սագմատարան** մը, որմէ մէկ օրինակ կը գտնուի ցարդ Ամբրոսիանեան մատենադարանը (Միլան): Ինք առանց տատերը նախօրօք պատրաստել տուած էր Հռոմ, Պապին ձեռնտուութեամբ: Իր որդին Սուլթանշահ՝ հօր

ԱՐԳԱՐ ԴՊԻՐ Արգարի որդին ՍՈՒԼԹԱՆՇԱՀ
(Յոյն պատկերներ Նախորհնակին վրայէն կենդանացուցած է Դ. Սրապեան, վ. Զարդարեանի «Յիշատակարանին» համար):

բացակայութեանը կ'որոնեցրուի Պապին կողմ. որ անոր առնիկ կոչումը «Մարք-Անտոն»ի կը վերածէ՝ հռոմայեցի գօրավարի մը անուամբ, նաեւ բոշակ կը յատկացնէ անոր: Աբգարոդին նոն յատիներէնի եւ ուսման մէջ քաջ յառաջդիմելով՝ բարձր պաշտօններու կը կոչուի եւ շրջուելար գաղթական ազգակիցներու օժանդակել պրպեաց: Այս անձն էր որ վերջին Էջմիածնայ Թադէոս կաթողիկոսին ընդարձակ նամակ մը յղած է, (զոր Վ. Զարդարեան իր 1911 ի «Ցիշատակարան»ին մէջ նամանանութեամբ գետեղեց), պատմելով՝ իր գործունէութիւնը Հռոմի մէջ: Այդ գիրը սակայն չէ հասած Հայրապետին ձեռքը՝ նոյնին մահուամբ, և կը գտնուի Անտոնեանց Միաբանութեան մատենադարանը յՕրթաքէօյ: — Սադմոսը հրատարակելէն տարի մը վերջ՝ Հաւատաքննութիւնը սասակացած էր Իռալիոյ մէջ, յաջորդող Պապին կրօն. աննեղոզ ոգւոյն պատճառաւ: Աբգար հետաքրքրելով որ անկարելի պիտի ըլլայ լուսաւորչական հայ եկեղ. գիրքեր ջոյս ընծայել նոն՝ զգոյշ առանց ենթարկելու յատին կղերին զրաքննութեան, կը մտադրի Կ. Պոլիս անցնիլ՝ ազատ գործելու համար: Իտալիայէն իր հետաքրքրութեան մասին յայտնուած կարծիքներէն այս երկրորդին ալ արձագանգ կ'ըլլանք, աչքի առջեւ ունենալով առաջին առթիւ Պոլիս հրատարակած անոր գիրքերը որոնք չծորդ կու գան այս վերջին վարկածին: — ԹՈՒՐՔԻՈՅ բաժնին մէջ արձանագրած ենք շարունակութիւնը Սահիտ Աբգարի ապստամբական գործունէութեան:

ԱԲԳԱՐ ԴՊԻՐ ԵՒ ԻՐ ՈՐԴԻՆ ՀՌՈՄԻ ՊԱՊԻՆ ԿԸ ՆԵՐԿԱՅԱՆԱՆ
(իրենց տպած «Սաղմոսարանէն էջ մը)

Յա. **Տէրմպի Յովհաննէս** բահանայ եւ իր հաչտատուր գաւակը. — Յովհաննէս ծնած է Տիպրանակերտ (Ամիթ), որդի Մանէսի և Մարիամի: 1583 ին Հռոմ կը մեկնի, այրի և չքաւոր վիճակի մէջ՝ իր գաւակներէն հաչտատուի հետ: Հոն կը ծանօթանայ Աբգարոդին Սուլթանշահի, որուն հետ բնակեցնելով 1584 ին Dominici Basal խուց. տպարանը կը դրծրմ. **Տաւմար Թրիզոռեանցն յաւիտենական**, որ թարգմանութիւնն էր Յուլեան հին տումարին տեղ՝ Գրիգոր ԺԳ. Պապին յանձն չեզուով հեղինակածին: Այս գիրքին մէջ հետա-

քրքրական տողեր չեն պակսիր տպագրիչին կողմէ. «Մի՛ մեղադրէք, եղբարք, զի առաջին արուեստ է», այլոյ՝ «գրեցաղիրս գեաչիկն գոլովեակս յիշեցէք ի Տէր», նաեւ «Եւ զանհմուտ աշխատողս զտէր Յովհաննէս Տէրզնցիս»: Երիզորեան Տումարը կը պարունակէ նաեւ Ընդրեաց պատկեր մը՝ երկուստեան առաքեալներով: Տպագրութիւնը 1586 ին աւարտած է: Խաչատուր թելագրիչն էր հօրը ձեռնարկած այդ գործին: — Այս **մէկ** նշումով՝ Կիպրիանոսկրկի արուեստը գործադրած ըլլալու փաստին հասած՝ Տ. Յովհաննէս կ'ուզէ հայրենիք վերադառնալ. սակայն չգիտցուիր ի՛նչ պատճառաւ կը ձերբակալուի և բանտ կը տարուի. արդեօք իր նոր տրված արուեստը գաղտնապահ Հայաստան տանելու նպատակ մը կռահած էր տեղական կառավարութիւնը: Փիչ առնելն արձակուելով՝ անկից իրաւունք կ'առնայ Վենետիկի մէջ ազատ գործելու: Հոն է. որ 1587 ին կը տպէ **Սաղմոսարան** մը (ըստ հովանեաւ Մարկոս Ամեսատանչին): Ներկայ պատկերս արտագրուած է նոյն գիրքին՝ որուն յիշատակատետրին մէջ այդոց կը տեղեկանանք թէ ձեռնտու գտուած է իրեն՝ Բազէշցի Կարապետ և թէ իր հանգուցեալ երեցկինը կը կոչուի Խնամպրպահ: — Տէրզնցին երբ 1583 ին Հռոմ կը գտնուի՝ բաղմամարար հրատարակած է. Երուսաղէմի Գաւիթ Պասրիարքին ուղղած իր բնագրածակ թուղթը: — Ինք Վենետիկէն Մարսիլիա անցած է և հոգացուցած Le Chevalier Paris et la belle Vienne վէպը չափաբերելով:

ՏՊԱԳՐԻՉ ՏԷՐԶՆՑԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԱՀԱՆԱՆ
ԻՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՋԱԻԿԻՆ ՀԵՏ

4. **Յովհաննէս Ընկիւրտի** — Բնիկ Գաղաթիացի. հայրն էր Մուրատ ապրկատազ և մայրը՝ Փաշամիլիք. ունէր 2 զաւակ, Միքայէլ և Թաթրիէլ: — Արապիոն Կաթողիկոս մեծ սէր կը տածէր տպագրական արուեստին մասին, որուն սակայն չկրցաւ նմտանալ, իր աշակերտին՝ Կեսարիոյ «բարուեցագետ» Երիզորի առաջարկեց որ հաստ ըլլայ նոյն արուեստին, և երբ այս վերջինս ալ չյաջողեցաւ, հայրապետը յանձնարարեց Յովհ. Անկիւրացիի որ կարելին ընէ՝ նպատակին հասնելու համար: Յովհաննէս քիչ շատ հմուտ էր եւրոպական լեզուներու, ուստի 1637 ին վտահ քայլերով կ'ուղեւորի Հռոմ, Հայ ազգին մէջ տպագրուած Ս. Գիրք տարածելու առաջադրութեամբ, վասն զի ձեռագիրներ շատ հազուագիւտ էին: Զորս տարի կը մնայ հոն և յանձնառու ամէն տառապանքի՝ կ'աջողի վերջապէս շինել հայկական տառերու պղպատէ կաղապարներ: Շնորհիւ իր լեզուագիտութեան՝ յարգուած է տեղացիներէ և անոնցմէ յորջորջուած **Ճօվանճի Մօլիճօ**: Իր յօրինած տառերը Վենետիկ փոխադրելով՝ ձեռնամուխ կ'ըլլայ Ա.ժ.աշունչի տպագրութեան, բայց իր գօրաւոր մտադրութիւնը մասամբ միայն կրնայ իրագործել 1642 ին «մեծատրաց հրամանաւ և բրիվիլէճով» լոյս ընծայելով **Սաղմոս ի Դաւիթ** գիրքը, որ կը պարունակէ Սաղմոսերգուին, Բարեխոսի Երից Մանկանց, Ս. Կոյսին, Մանասէի և Ն. Շնորհալիի պատկերները՝ մաքուր փորագրութեամբ: Ինք մեծ խնամք տարած է գիրերուն ձեւին, շարուածքին, մելանին, թուղթին, ծայրագիրերուն, պատկերներուն և անոնց կապուածքին, մանաւանդ բնագիրին հարազատութեանը համար և իրեն օգնական գրաշար ունեցած է 12 տարու Յովսէփ անուն տղայ մը: Տպագրութիւնը կատարուած է ՍԱՒԻԳՆԱՒՈՒՒՈՒ յոյնի մը մամուլով: — Յաջորդ տարին Յովհաննէսի միեւնոյն քաղաքը տպած գիրքը կ'ըլլայ **Ցիսուս Որդի**ն՝ Շնորհալիեան քանի մը ոտանաւորներով. իրեն ասոր՝ առաջինն ըլլալը, պատկերազարդ և 2 տեսակ գիրով: — Այս գիրքերուն հրատարակութեանը ձեռնտու գտնուած են Յովսէփ Առաքաբահիս ազգքոր մը և Անգղոս Բէլիսէյս արքեպս մը, երկուքն ալ ազգաւ յոյն. իսկ փորձերու սրբագրութեան հսկած է Տարհանակի Մհար. Աստուածատուր:

5. **Ջուան Աթխէթա Պօվխո** ✦ — Ազգաւ լատին, բնիկ Վենետիկցի այս հռչակաւոր օտարազգին արուեստը չոկ ինքնօգնութեամբ սորված՝ «առ. ի պայծառութիւն Ազգին Հայոց» 17 տարի վերջ, **1650** ին, կրկին կը տպագրէ **Ցիսուս Որդին** Յովհ. Անկիւրացիի օրինակին հետեւելով: Մէջի պատկերներն հետաքրքրական է վեղարով վարդապետ մը որ տպիոն բարձրացած՝ կը քարոզէ խուռն բազմութեան մը: Ճ. Պաթխթա իր Ցիշատակարանին մէջ ներողութիւն կը խնդրէ ընթերցողէն՝ սպրդած սխալներու համար, որովհետեւ հայերէն բնաւ չէր գիտեր, և փորձերու սրբագրիչ ունեցած էր Ջուղայեցի Տ. Սահակեան որդի Նաղուլ ազան, իսկ գրաշար՝ Սահակ անուն հայ տղայ մը «որ շատ աշխատեցաւ և օգնութիւն արաւ այս արհեստիս ի սրբագրելն և ի շարելն»: — Իր տպանիշը եղած է եզ մը, ադեղ մը և 3 աստղ:

6. **Միքէլ Անճէլօ Պառտօնի** ✦ — Այս և յաջորդ Իտալացի տպագրիչներ սկսան անպատճառ չարու պիտումով գործել. վոչ տարին իրենց տպարանները ձոխացունելու Մեսրոպեան տառերով ալ, և հրատարակեցին մեծամասնութեամբ տպարրուած կրօն. գիրքեր որոնք Կաթոլիկ դաւանանքը Լուսաւորչական Հայոց ձանչցունելու գործը պիտի դիւրացունէին...: Առ այդ՝ ամեն ջանադրութիւն անպակաս կ'ընեին արդէն յաջորդակի Հռոմի քահանայապետները որոնք հիմնեցին նաև հայերէն տառերով ուրոյն տպարաններ, և ամեն ուր որ Հայ կար՝ տարածել ջանացին իրենց «ուղղափառ» ուրիւնը: «Հաւատոյ Տարածման Ս. ժողով»ն իր հաւատափիու. գործունէութեան, այսինքն կրօնական մարդորսութեանը վրայ էր անվերապահ կերպով, հիմնելով «Բռ.օրակառոս Ֆիքլ.» համառօտ տպարանը: — Մ. Պառտօն տպագրած է **1671** ին **Տօնացոյց** մը, 1680 ին **Աւետարան** և **Հայելի ճշմարտութեան**, 1681 ին **Ժամագիրք համառօտեալ**, 1682 ին **Սաղմոս**, 1685 ին **Քարոզութիւն Աղօթից, Երազոյն ծաղիկ զօրութեան, Աւետարան** (Բ. տիպ, համաբաբառով), 1690 ին **Պզրութեան գիրք, Խոհրդատետր, Հաւատով խոստովանիմ:** — Իր տպանիշը եղած է մակառնին համառնման 2 ձուկ: — **Աւետարանը** տպուած է «հրամանաւ սանր՝ Օֆիցիի»? «... ի վերադիտութեան եկեղեցւոյն Քրիստոսի Ինկօզիցիոնի տաններտղի, և ի հայրապետութեան տէառն Յակոբոյ Սրբազանի Կաթողիկոսին Հայկազունեաց»: — Michiel Angelo Barboni:

7ա. **Թադէոս Կրէչ Տամիդաստեան** ✦ — Տարաբախտ Ռոման վարդապետի քաղաքն՝ Երեւանն էր ինք, անոր տեա Եւրոպա ճամբորդած և գործակից ըլլալով անոր՝ ցոյց տուած այնպիսի տարր անպիտանութիւններ որոնք տպարանին փձացումն ու Ռոմանի մահը վոտքցուցին հուսկ ապա: Պիտի անդրադառնանք այս չքաւոր անձին՝ ԹՐԱՆՍԱՑԻ բաժինին մէջ: — Թադէոս Մարսիլիայէն Վենետիկ անցած է՝ միասին առնելով հնուտ անձերէ սրբագրուած Տօնացոյց մը և քանի մը ձոխ ձաշոց: Վենետիկի մէջ ՄԱՀՐԱՏԵԱՆ ԳԱՍՊԱՐԻ կ'ընկերանայ և կը բանայ տպարան մը 2 տեսակ նորաձոյլ տառերով. հոն է որ կը տպէ **Խոհրդատետր** մը և ձաշոց գիրքը 1686ին «ի տպարանի Ջուղայեցի Ազայ Սահրատենց Տանն Շահրիմանեան»:

8. **Պօն• Պասպար Սահրատեան** ✦ — Ջուղայեցի Ազայ Սահրատի որդին էր Գասպար՝ Շահրիմանեան հանրածանօթ գերդաստանին: Բաժնուելով Թադէոս երեցկն՝ **1687** ին Ճ. Մօրեքքիի մամուլով և իր արդեամբը կը տպէ **Խոկումն Քրիստոնէական** (224 էջ, միօրինակ միջակ գիր, մաքուր տիպ, բայց բուղքը ստորին), «ի տպարանի Տանն Սահրատեան... Տպագրեցաւ խնդրանօք Ազայ Սահրատի որդւոյ Պատրն Մուրատին»: — Պրն. Գասպարի որդիներն էին Ազայ Սահակ, Սահրատ և Բաբանէ:

9. **Դաւիթպեան Պուլհասպար**— ծնած է 1629 ին Ագուլիսի մէջ և ատոր համար «Ագուլեցի» կոչուած : Մեռած է 1 Յունվար 1695 ին : Վաճառական : Հայոց լուսաւորութեան գործին իբր մեկենաս՝ չափազանց ծախսած է : Վայելուչ գիրեր ձուլել տալով՝ Վենետիկ կը հիմնէ տպարան մը **1687** ին ու նոյն տարին լոյս կ'ընծայէ. **Պարզաբանութիւն Սաղմոսաց**՝ Պօղոսեցի Յովհաննէս վրդ.ի ձեռամբ : Այդ գիրքին արտագրուած է իր կենդանագիրը որ ժամանակին տպագր ցոյց կու տայ : Հայրենակից Մխ. Առաւաձառեր որ իր տպաւորուն էջ՝ մէկ քանք տարած է նոյն տպարանին կազմակերպութեան և փորձերու սրբագրիչը եղած է :

ԱԳՈՒԼԵՑԻ ԳՈՒԼՆԱԶԱՐ ՆԱՀԱՊԵՏ
Տպագրիչ ի Վենետիկ

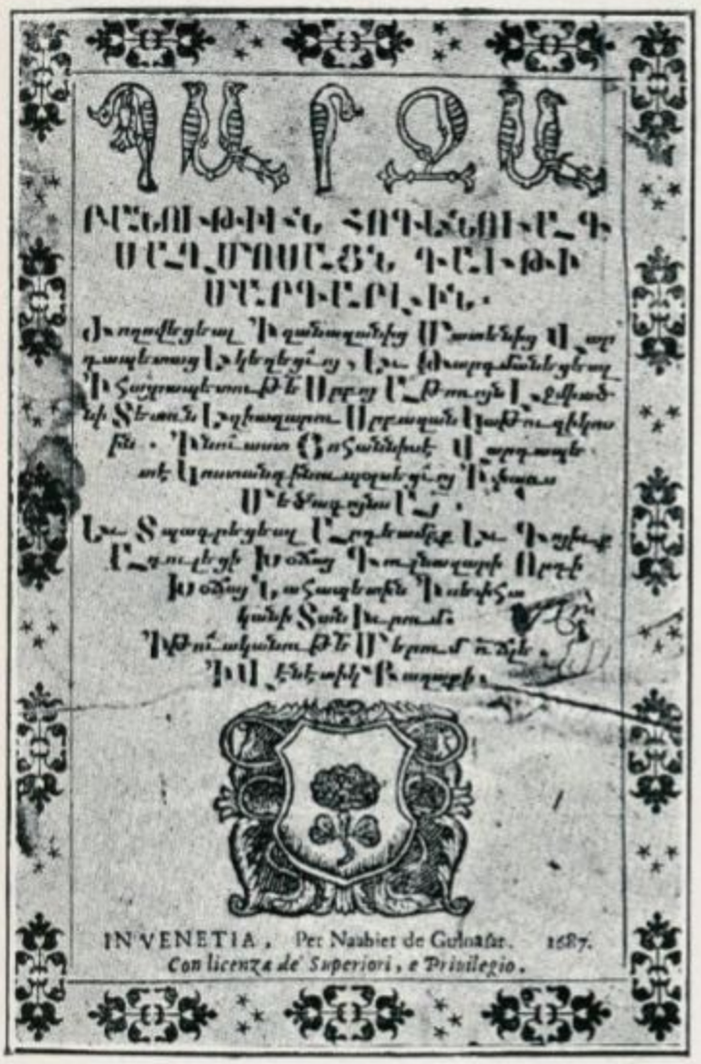
10. **Մխիթարեան Մօնէթթի**— 1687 ին տպած է Յովհ. Հոլով վրդ.ի **Պատասխանութիւն**ներ անուն վիճաբանական գիրքը : — Հ. Գանիքեանեան իր ձեռագիր ցուցակին մէջ «Սաղմոսարան» մըն ալ կը յիշատակէ, 1685 ին այս Իսպահանի տպարանին լոյս ընծայուած :

11. **Պատօն Մօնթոյի**— Վենետիկցի իսալ. տպագրիչներուն նայ գիրքերու հրատարակութեամբ զբաղող այս անձին գործունէութիւնը բնդհ. ու տիրապետող եղած է, 1695 ին սկսած ու մինչև 1777 շարունակուած, նոյն իսկ Մխիթարեանց տպարանին բացումն ալ չեղայ : Մօնթոյի ընդունայն մտադրած է՝ անոնցը խափանելու համար, որովհետև 1789 ին Աբրահայրը պաշտօնապես կ'արտօնուէր Ս. Ղազարի մէջ սեպհական տպարան մը հիմնելու : — Մօնթոյիի մամուլին եղած հայերէն գիրքերն են (1695 - 1777) թուականի կարգաւ. — Դաշանց բուղք, Տօնարաց գիրք, Պարակ նոր եւ հր (քանիցս), Ժամագիրք (նոր), Ժամերգութիւն նեղեցելոց, Բրիտոնէական (նոր), Նոր կտակարան (նոր), Համառօտ խոստովանիչ, Սաղմոս (նոր), Պրեվիար (Լատ. բրեմ.), Գիրք քրիստ. վարդապետութեան (Մխիթարի Ա. գիրքը 1715), Համառօտ Աստուածաբանութիւն Ալֆոնսի (Մխիթարի Բ. գիրքը), Կրթ. աղօթից, Շաբաթական, Գիրք մոլութեանց, Առաքինութեանց, Աղիւս բարի, Հոգեւոր պատմ., Մեկնութիւն «Հայր մեր»ի, Վարք Ս. Յովհաննէսի, Խոստովանարան Թոմմ. Ագուինացւոյն, Խրատ գղջման, Տաղարան, Քերականութիւն (նոր), Դաշտիկ ծաղկաց, Ակն հոգւոյ, Աստուածաբանութիւն (նոր), Մեկնութիւն (Ժողովոյի, նաև Աւետարանի), Գիրք ակնդէն և բուղք քաղցրատուր, Խորհրդատետր (նոր), Կրթութիւն կատարելութեան, Բանանայ համբակազոյն, Տոմար (նոր), Էֆիմէրտ., Բառգիրք Հայկազեան (1749), Վարժումն կտակարութեան, Գիրք օրինակաց, Աշխարհագրութիւն յատկեալ, Պատմ. վարուց Հակերեցանի, Ազգաբանութիւն տունին Յաղերեան՝ Մովս. Խորենացւոյ, Աշխարհագրութիւն, Կերակուր քահանայից, Արհեստ փրկութեան, Ժամամատոյց, Երգք հոգեւոր, եւն.եւն.:

12. **Ներսէս Հաշօ**— 1719 ին տպած է 2 գիրք, **Խոկումն Բիւսոնեական** և **Պատեզ** (Գ. տիպ) : — Իր տպարանը հիմնուած է արդեամբ ձօրձի Ռիցցի = (Գէորգ Գաբրաշեան) : — Ա. գիրքը բարգմանութիւնն է Պօղոսեցի Յովհաննէս Վ.րդ.ի :

13. **Աստիսթոս Ալպուխյան Ձեռնիսո**։ — 1729ին ապած է «Գիրք երանելոյն Ագերդի որ կոչի **Դրախտ հոգւոյ**» զոր յատիներէնէ հայացուցած են Մխիթար Աբբայ և հայրենակից իր սանը Յովհաննէս. իսկ յաջորդ տարին **Քերականութիւն գրաբառի լեզուի Հայկազեան տեսի**, հեղինակ Մխիթար Աբբայ։

14. **Աստիսանոս Ալպանեան**։ — 1750 ին ապած է **Նշոյ ժամագիրկ** (հեղինակ Յովհ. Եւսեբիոս Ներիմբերգեանց Յիսուսեան, յատկերնէն բրգմ. Ակնցի Զաքարիա վրդ.), **Սկզբնաւոր**, 1751 ին **Փիլիսոփայութիւն** 4 հատոր, բրգմ. Հ. Վ.քր. Ամկերեանց, 1752 ին **Նոր Կտակարան. Պարտէզ հոգեւոր. Ժամագիրք. Աւետարան**, 1753 ին **Դրժոխք բացեալ, Ջայն Քրի եւ հաւատացեալ հոգւոյն. Խոկումն վարուց. Վարդապետի պօղոս**, 1759 ին **Ընծաեւկան պատմախաւսիկ բնդդէմ կրօնի**, 1763 ին **Ռամիկ պօղոսից Սրբոյն Գաբրիէլայ**։

Վենետիկ, ԱԳԱԻԼԵՅԻ ՆԱՀԱՊԵՏ ԳԱՒԼՆԱՉԱՐԻ տպարանէն 1687 ին լոյս ընծայուած ՄԿՔ գիրքին Ա. էջը

15. **Պետրոս Քէոդոսեան**։ — Մխիթարեանք երբ ունեցան իրենց հայրենի տառերը՝ չուզեցին Ա. Գօարջի տպարանին կապուած մնալ և իրենց Միաբանութեան գիրքերը սկսան փոխ ի փոխ տպել տալ Քէոդոսեանի, Վաղվագեանի և Փիացեանի ձեռօք, մինչև իրենց տպարանին հաստատութիւնը։ — Պետրոս 1772 ին ապած է **Արուեստից պօղոսից. Գիրք հրաւիրոց. Առաքինութեանց** (Պետրոս Արազոնացի), **Պարտէզ**, 1773 ին **Գիրք մոլութեանց**, 1774 ին **Քերականութիւն իտալ. լեզուի**, 1775 ին **Խորհուրդ Աստուածպաշտութեան, Քրիստ. վարդապետութիւն, Հաւատամունք, Հիւանդաց բարեբանութեանց Ս. Ածածնի**, 1776 ին **Նոր Կտակարան**, 1777 ին **Քերականութիւն Հայկազեան. Խրատ յաղագս իրաց. կատարելութեան**, 1781 ին **Աղօթամատոյց Ս. Ծովսեփայ. Վարդապետի պօղոս**, 1782 ին **Մօտնչեցուստր Պարզատումար. Տօնացոյց. Սաղմոս**։

16. **Պետրոս Վաղվագեան**։ — 1784-5 ին ապած է Զամչեանի նոյնակապ գործին 2 հատորները՝ **Պատմութիւն Հայոց** (ծանրիմանեանց երկու եղբայրներուն՝ Յովսէփի և Զաքարի ձախքով), նաեւ **Սկզբնաւոր, Պարտէզ. Սպասաւորութիւն Ս. Պատարագի**։

17. **Յովհ. Փիլոյեան.** — 1786 ին ծագած է Զամչեանի **Հայոց Պատմութեան** Գ. հատորը, **Սարգաս, Թովմա Պեմբացի, Տօմար կարճառօս, Աստեղաբանութիւն** (ներսես Լամբրոնացիի) 1787, բովանդակելով Բա.ի Համբարձման և Հոգիի Սուրբի Գալստեան ճառերը:

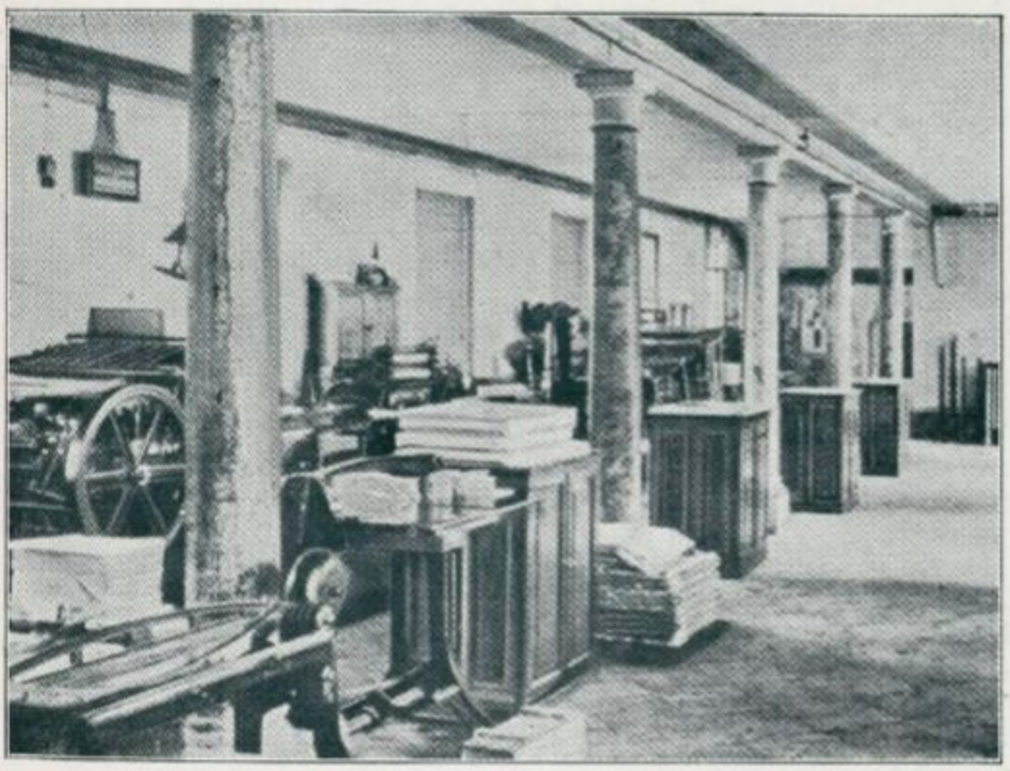

18. **Աթիթալեանք Վենետիկ.** — Հիմնադիրն է ՄԻԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ, ծնած Սեպ. 7 Փետր. 1676 ին, Պետրոս և Ծարիխաան հարեան ամուն: 1691 ին տեղւոյն Ս. Խաչ վանքը կը մտնէ՝ նոյն տարին սարկաւագութեան աստիճան առնելով, և փոխան **Պանուկի՝ Միխիթար** անուանակոչուելով: Կանուխէն զարգանալու ընդունակ՝ կ'անցնի անվեներ Սեւան (Էջմիածին) և չրթաց իր ուղեւորութեան՝ յարաբերութեան մէջ կը մտնէ լատին կրօնաւորներու հետ **առանձին ի-րեն կը ծանօթացնէ Եւրոպաց ու Կաթոլիկութիւնը**: Սակայն անընդհատ պարագաներ խոչընդոտ կ'ըլլան իր որոշումին գործադրութեան, որով կ'ստիպուի դառնալ ծննդավայր՝ ուր վարդապետ կը ձեռնադրուի 20 տարեկանին: Իր քարոզներէն զժգոհութիւններու պատճառաւ կու գայ Պոլիս և Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին (Գալաթիա) կ'սկսի քարոզել. յետոյ Սեւ Ծովու ճամբով կ'ուղեւորի մինչեւ Կաթին, ամենուրեք վարդապետելով: Պոլիս դարձին՝ նպատակը կ'սկսի իրեն դէմ Լուսաւորչական Հայերէ: 1701 ին Բեթլա կը հաստատուի և հանախոհ աշակերտներու հետ սկիզբը կը դնէ իր Միաբանութեան՝ Սեպտ. 8 ին: Հոն է որ (ի թուին Պետրոսի) **կրօն. գիրքեր տպել կուսայ** ու կ'սկսի տարածել գանոնք, մինչեւ որ օրուան Պատրիարքները — Գալատացի Եփրեմ, ապա Ասեռիք — բռնով հալածակոծ կը դառնան իրեն: Միխիթար Վ.Ք. կ'ստիպուի ապաստանիլ Գալաթիոյ Յիսուսեանց վանքը, յետոյ Բերայի Քաթուչիններու մենաստանը: Նպատ հետապնդումն ձարտարաար՝ իր աշակերտներուն հետ ծպտելով նաև կը նըստի ու կը քաշուի Մօռէա (Յունաստան), Մէթոնի մէջ կը հաստատէ իր Միաբանութիւնը 1706 ին: 6 տարի ետք՝ Վենետ. ԺԱ. «աբբայ» տիտղոսը կը շնորհէ իրեն: 1715 ին կը հարկադրուի նոյնէ դէպ ի Տօժեթա քաղաքը մեկնիլ իր աշակերտներուն մեծ մասին հետ, արշաւանքին հետեւանօք թուրք զօրաց որոնք իր մենաստանը կը կոթծանեն: Վենետիկի մէջ, 1717 Սեպտ. ամսուն, Վերակոյսին հրովարտակով իրեն կը շնորհուի «կարմիր կղզի»ն Ս. Ղազարոս ուր վանք ու ժամ կը կառուցանէ ինք՝ հիւանդանոցի մը աւերակներուն վրայ: Կը վախճանի 27 Ապրիլ 1749 ին: — Այդ խաղաղասէր մթնոլորտին մէջ ապրած իր կեանքի վերջին 31 բեղմնաւոր տարիները նիւթ են լայն ուսումնասիրութեան: Համոզուն Հայերս կոչելու ենք գինք՝ ո՛չ միայն հաստատուն հիմնադիրը, այլ և Հայ գրականութեան վերածնութեան հիմնադիրը, մեր «երկրորդ Լուսաւորիչ»ն առանց այլեւայլի: Այդ ուսումնական մենաստանն էր որ ընծայեցին ա-

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ

ուք նահկերը մեր Մատենագրութեան, — Հիւրմիւզ, Ջամճեան, Ալգեր, Ջախջախեան, Բագրատունի, Այվազովսքի, Ալիշան, Նար-Պէյ, Առուշան, Հնախօս, Դազիկեան ևն. ևն.: Միխիթարի վերջ՝ Միաբանութեան աբբահայրութիւնը վարած են Գօյսեցին **Հ. Սեբաստաց Մելքոնեան**, որուն մահուամբ (4 Մայր. 1799) ձուռձովցին **Հ. Սեբաստաց Ալպոց**, որուն մահուամբ (24 Յնվր. 1824) Գօյսեցին **Հ. Սուքիաս Սամալեան**, որուն մահուամբ (10 Փետր. 1848) Գօյսեցին **Հ. Գէորգ Հիւրմիւզ**, որուն մահուամբ (11 Ապր. 1876) Տրապիզոնցին **Հ. Ղազարոս Գիւրեղեան** որ 36 տարի հետ. կը շարունակէ իր հինգ նախորդներուն բազմապիսի գործունէութիւնը: — ԱԽՍՏԱՒՈՅ բաժինին վերապահելով խօսիլ համառօտ Միաբանութեան Բ. Ձիւղին բոլորած բեղուն գործունէութենէն մասին, կը բաւականանանք **Ս. Ղազարու Տպարանին** վրայ ակնարկ մը ձգելով առաջիկայ: Միխիթար ի մասնաւորի մեծ գործ առած է հայկական տպագրութեան բարգաւաճումին: Ինչպէս տեսանք յառաջագոյն, մինչեւ 1789՝ բոլոր միաբաններուն գործերը կը տպուէին Վենետիկ քաղաքը՝ Պօռթոլիի և այլ Իտալացիներու տպարաններուն: Կառավարական դրամատառ՝ բազմերախտ Աբբահայրը կ'աջողի իր վանքին յատուկ Պիւմպէկեան Տաճարն ալ կանգնել **1788** ին: Յաջորդ տարին կը ձեռնարկուի տպագրութեան գործին, լոյս ընծայելով Ա. գիրքը՝ «Մենութիւն երջանկութեան Աստուծմոնի»: Սիմէոնեան, Համատեան և Սօկոմեան Հարք կը տատապեն անոր կազմակերպութեան, մանաւանդ վերջինս որ առնի մը Ֆրանսա ապրած և արուեստին տնտեսագէտ՝ իրենց տպարանը կ'օժտէ նորագոյն տառերով: 1823 ին նոյն հաստատութիւնը կ'ընդարձակուի ու կը կառավարչատրժուի Ներսիսեան և Քաջունի Հարց ջանքերով: Իսկ գործիս օժտուած է ան առաջնակարգ մամուլներով, կազմածններով, տասը տառերով ևն. և առնցմով հանդիսացած եւրոպական տիպար գործարան մը: 1833 ին Միխիթարեանք երբ «Հառաւով խոստովանիմ»ը 24 լեզուներով տպագրեցին ու մատուցին Պէյ բազատրին՝ չքանչան առացան: Իրենց պատկառազդու շքեղ տպագրութիւնք գնահատուած են յոյժ՝ ցուցահանդէսներու առթիւ միտլներու արժանանալով. 1851 և 62 (Լօնտոն), 1865 և 67 Բարիզ, 1861 (Ֆիլատելֆիա), 1872 և 82 (Վենետիկ), 1873 (Վիէննա): — Բանաստեղծ Իտալացի են ամբողջ և հնտացած հայերէնի գրաշարութեան: — **Իրենց Մամուլէն** տպող լոյս ընծայուած գիրքերուն են. ամբողջական ցուցակը հրատարակուած ըլլալով 1910 ին, ասելոյր կը սեպենք գայնս ցանկել կրկին: Փուռջ մը միայն կապենք շատ արժէքաւոր հատորներէ: — Իրենց հրատարակած Ա. տեղը եղած է «Նեղանակ Բիւզանդեան» (1800-20), Բ.ը՝ «Գիտակ Բիւզանդեան» «1812-17», իսկ Գ.ը որ իբր կիսամսեայ, եռամսեայ և ամսեայ՝ անխափան լոյս տեսած է 70 տարի հետ., 1843 ին սկսած «Բազմավէպ»ն է, վերջին տարիներս «Գեղունի»ներու յատնուածներով: — Այրարատ, Աշխարհագրութիւն Մ. Խորենացւոյ, Աշխարհագրութիւն

ՎԵՆԵՏԿՈՅ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ՏՊԱՐԱՆԸ ՆԵՐԿԱՅԻՍ ՄԷՋ

(12 հատոր), Աշխարհագրութիւն Նոր Հայաստանի, Աշխ. Հայաստանի, Ազ.տարածութիւն (4 հատոր), Առյաս աշխարհացոյց (մեծադիր), Բնաշխարհիկ բառարան, Բառգիրք (երից վարդապետաց) 2 հատոր, Բառգիրք պատեհից և գիտութեանց, Բեւեռագիր արձանագրութիւնք, Բժշկ. բառգիրք, Եկեղեցական (գրբ. և աշխ.), Երգք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, Երդումն ինն Հայոց մէջ, Թուիր Հայկազունք, Թանգարան ինն և նոր հայկ. դպրութեանց, Հայազատում, Հայբուսակ, Հայկական Մատենագիտութիւն, Հայկ. նոր Մատենագիտութիւն, Հայկ. ուսումնասիրութիւն, Հայկ. տպագրութիւն, Հայ կայսերք, Հայկ դիցազն, Հայ-Վենետ, Մլքի Աւետարան, Մխիթար (բացառիկ թերթ), Մխիթ. Միաբանութիւն (տպ. 1905), Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, Նուագք, Շարք բնաիր Մատենագրաց նախնեաց, Շարք Մատենագրութեանց նախնեաց, Պատկերք Պատմութեան Հայոց (Ֆրնս. 3 հատոր), Պատմ. հայկ. տպարանաց, Պատմ. (նաեւ վարք) Մխիթ. Աբբայի, Սիամանթօ, Սիսուան, Սովերք հայկականք, Փառատոն Բիւզանդ, Քարտէզք աշխարհացոյց, Քերականութիւն (Բազբասունի), Քրոնիկոն, եւն. եւն.: Առնցմէ զատ Մխիթարեանք տպագրած են գեղարուեստական շքեղ պատկերներ և քարտէզներ Հայոց Պատմութեան և Մատենագրութեան երեսէն դէմքերուն (որոնց «Ֆանթէզի» նմանակարծումներն ալ), պատմական տեսարաններ եւն.: — 124 տարի է վեր գոյութիւն ունեցող այս տպարանին (որ իր առաջին ձուլարանն ու կազմատունն ալ ունի) անվերջ հրատարակութեանց մէջ պէտք է հաշուել Հայութիւնը շահագրգռող երկ. լեզուներով բազմաթիւ գիրքեր ալ:

19. **Ց. Պոյաճեան**. — Այն օրէն ի վեր որ Մխիթար իր անպիսկոպոսական մտքերն ունեցաւ, Վենետիկի մէջ տասը տպագրիչներ այլ եւս դադրած են հայերէն գիրք տպելէ: **1911** ին միայն կը հանդիպինք մի ոմն **Ց. Պոյաճեանի** որ նոյն տարին (Փետր. — Ապր.) 3 թիւ «Առտիկ» պատկերազարդ ամսաթերթը կը հրատարակէ Վենետիկի մէջ: Այնուհետեւ տպարան և Առտիկ կը մարին՝ զոգցնս Մխիթարեանց Արեւին բոլոր պայծառութիւնը տալէ:

ՊԱՏ

20. **Թեոդոս Ամբրոսիոս**. — Իտալ. Ալպանեզի ազգատոհմէն, ծնած է 1469 ին և մեռած 1540 ին: Ճոխ տարի և քաղդէական լեզուներու՝ առանց դասատանդութեան համար ուսուցիչ կարգուած է Պօլոնիոյ համալսարանին: Լատերանի կանոնիկոսներու հիմնած է այս կրթարանը որ ի Բավիա **1539** ին հրատարակած է լատին լեզուա գիրք մը՝ **Ներածութիւն ի բազդէական, ասորական, հայերէն եւ յայլ 10 լեզուս** տիտղոսով, որ կը պարունակէ այլ եւ այլ լեզուաց այբուբենները՝ բիւրեղ իրր 40, անոնց փոխադարձ ձեւերով, նաեւ «գիտնալու արժանի՝ խորհրդանշական և հմայական բաներ»: Ուրեք ուրեք կարմիր տպագրուած այս հետաքրքրական գիրքին Վիեննայի Մխիթարեանց Մատենադարանը կը գտնուի օրինակ մը, որմէ՝ հանդիպակաց էջին պատկերը հաճեցաւ մեզ ուղարկել Հ. Մեհեվիչեան: Պատկերիս խորագիրին թարգմանութիւնն է «Ճառելուած բազմաց»: Մէջ բերուած հայերէն հատուածները քաղուած են Ս. Գիրքէն, միօրինակ տառերով, գրեթէ առանց գլխագիրի: — Theseus Ambrosius այս մատեանին վրայօք համառօտակի խօսած է Հ. Ա. Վարդանեան՝ «Հանդէս Ամսօրեայ»ի այս տարուան Մայիսի թիւին մէջ, «Տպագրութեան 400 ամեակին առթիւ» վերնագրով:

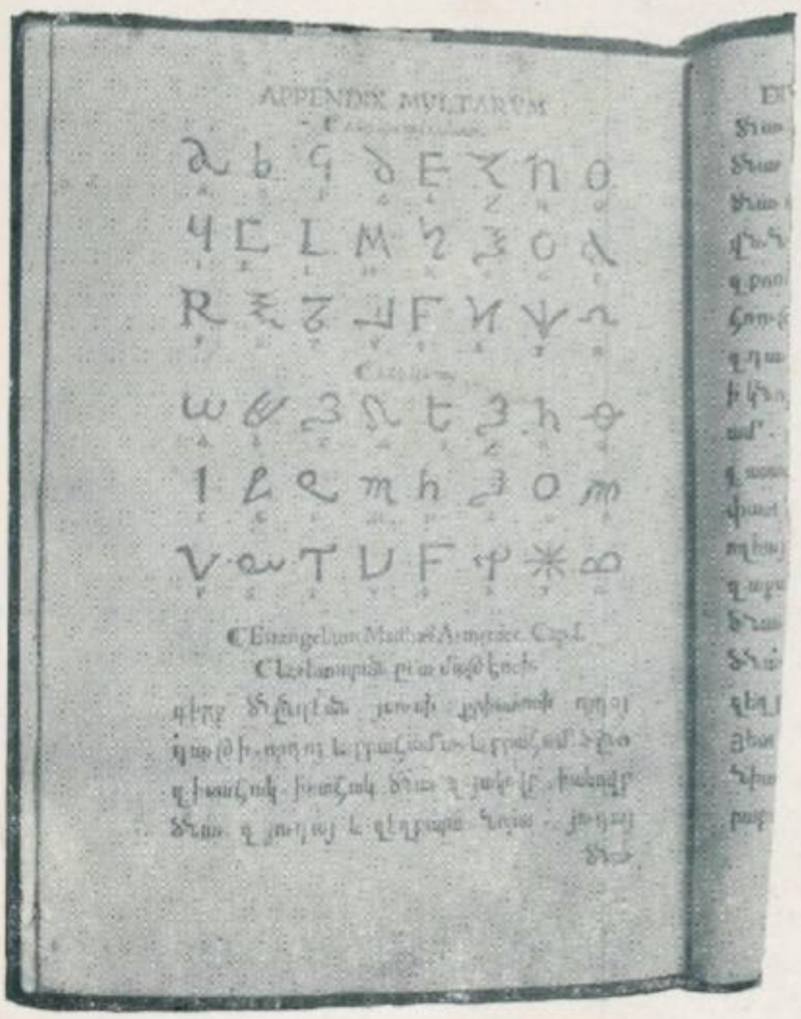
ՀԱՒԱՏ

•

3բ. **Տէրմնդի Յովհաննէս** ✦ — Տե՛ս գինքն ի Վենետիկ :

21. **Ա. Բասիլեան** ✦ — Հռոմի մէջ Steph. Paulinus անուամբ վարժապան մը կար որ ունէր տպարան մըն ալ ուր **1623**ին տպագրուած է «Եզիմնոս Դ. Բարեմասպետի կոնդակը» (միաբանութիւն Հայոց ընդ Հռոմայ Ս. Եկեղեցւոյն) զոր Հայերէնի վերածած էր Մաֆար Աբգար Դպիրի ազգատոհմէն Տ. Բարթողիմէոս առաքեալաբար քահանան (R. D. Bartolomaeus Abgarus Armenus) :

22. **Ասլանեան** ✦ — Ներքանոս Ք. Պապը **1623**ին հիմնած է բազմալեզուեան այս տպարանը որ կը կոչուի նաև ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ԺՈՂՈՎՈՑՆ ՏԻ՛Ր ՓՐՕՓԱԳԱՆԴԱՅ ՖԻԴԷ, կամ ՏՊ. Ս. Ժ. ՏԱՐԱԾՄԱՆ ՀԱՒԱՏՈՑ, և կամ ՏՊ. ՍՐԲՈՑԶԱՆ ՀԱՄԱԼԳՈՒՄԱՐԻՆ ՀԱՒԱՏՈՑ, և որ չարունակած է իր տպագրական **հաւատարիմ** գործունէութիւնը մինչեւ 1890ական թուականն, յոյս ածելով «Հրամանաւ Աեծատրաց» նեռնեալ կրօնական գիրքերը՝ ժամանակագրական կարգաւ . — Այբբենարան, Առաւել պարզագոյն տեղեկութիւն քրիստ. վարդապետութեան, Դասատետիս Հնգամարեայ և ուղղափառ հաւատոյ, Կարգեալ Ս. Խորհրդ Պատարագի Հայոց, Բնականոն տեղեկութիւն Գալատեայ, Քրիստ. վարդապետութիւն, Կդ. Գալատեայ, Ճշմարտութիւն յերկինս, Գիրք Թօմայի Կեմբացւոյ, Նորագոյն ծաղիկ գօրութեանց, Բնական և սրբամաքառական ներածութիւն, Ապաստատութիւն Ս. Պատարագի, Դասատետիս ուղղափառ հաւատոյ ի յամենից Հայոց առնելի, Մանուանդակութիւն առարկութեանց, Խորհրդատետր, Միաբանութիւն Հայոց (լա. հայ., նաև միայն հայերէն), Բառգիրք Լատինացւոց և Հայոց, Կրթութիւն քրիստ., Ճոխ մանք յաղագս յաւիտենականութեան, Կոնդակ Եզիմնայ, Նորագոյն ուղեկցութիւն հրեշտակային և մշտատեւ, Յորելեան ներողութեան, Ընտրութիւն հոգւոյ, Առձեռն բառգիրք լատիներէնի հայերէն : — Այս հատորներով Ներքանոս և Ներքանեանք պիտի դեր կատարեցին կրօնական մատենագրութեան . . . :

1539 ԻՆ ԲԱՎԻԱ ՏՊՈՒԱԾ ԳԻՐՔԻ ՄԸ ՄԵԿ ԷՋԸ

23. **Տաունեան** ✦ — Նոր ժամանակներս հիմնուած է՝ անխուսափելի կերպով պապական այս ապարանք: Նախկ. Կաթող.-Պատր. Թէոդիան Ս. երբ Հռոմ անցաւ՝ Պապին ներ պաշտպանութիւնը խնդրելու՝ իր «գերապայծառ.»ութիւնն անկեղծօրէն չձանչցող պօլսահայ Կաթոլիկներուն դէմ, 1911 ին համանուն ապարանին լոյս ընծայեց «Արձագանգ» շաբաթաթերթը, զոր ապա Պօլիս փոխադրեց և պահ մը տպագրել տուաւ Սաբաեան տպարանը (1911):

ԱԲԿԱՐ (ԱԲԳԱՐ)

24. **Ամէրտեան** ✦ — Համանուն ընտ. վարժարանի այս տպարանին յատին ընդունակ մէկ գիրք միայն լոյս ընծայուած է, 1624 ին, **Վերակացութիւն հայերէց լեզուի**՝ Յոհաննիսեան Թիվոլիի, առանց գլխագիրի՝ մէկ տնական բոլորագրերով:

ԱԽԼՈՒՐԱ (ԱԽԼՈՒՌԱՆ կամ ԱԽԼՈՒՐԻՆ)

25ա. **Յովհ. Ալիդ. Տաղայեան** ✦ — Նոր Ջուղայ (Սպահան) Ամենափրկիչ վանքին բարեջան առաջնորդ Եպիսկոպոս [որուն պիտի անդրադառնանք ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆի բաժնին մէջ,] միաբաններուն Յովհաննէս վարդապետը կ'ուղարկէ Եւրոպա, իրենց վանքին մէջ հրաշքով ծնունդ առնող ապարանական արուեստին կատարելագործմանը համար: — Յովհաննէսի ծնողքը կը կոչուին Եղիազար և Անամելիք: — Տարուան մը պանդխտութենէ վերջ՝ Ջուղայի այս միաբանը կը հասնի Իտալիա, վասն զի իմացած էր թէ հայերէն ձուլուած առաջին այդ երկիրը գոյութիւն ունէին: Վենետիկի մէջ գտնուած միջոցին չհաւնելով, կ'անցնի Հռոմ ուր տակաւին արգելքներու կը բախի. հակառակ առանց՝ կ'աշխատի սկիզբ մը տալ գործին, յետոյ երբ կը տեսնէ թէ անկարելի է «Հաւատաւոփիս.»ի բռնապետութեան կողմէ յարուցուած խոչընդոտներուն յաղթել, կ'առիթուի Լիվոռնօ քաշուիլ՝ տպագրութեան լեզուէն հակընդդէմ արհեստաւորներու հետ: 3 տարի և 3 ամիս՝ գիշեր ցորեկ իր աշխատասենեակին մէջ կապարով ու մկնդեղով պարապող այս աննկուն վարդապետը կ'աջողի հռչակ ուրեմն 1643 ին դրոշմել հայ տպագրական արուեստին լիուլի պատիւ բերող գեղատիպ մատեան մը **Սաղմոսք Դաւթի**ն, «յիւրում տպարանի, զոր կայացոյց յԻտալիա, ի վայելուչ քաղաքն և ի նաւահանգիստն ի Լիվոռնոյ»: Այս Սաղմոսին ձեռագրէն սկսեալ մինչեւ ի կարմիր գիրերով տպուած է: Ցիշատակարաններէն դիտելի է. տեղեկանալ վանական այս տիպար տպագրիչին քաշած նեղութիւններուն: Հոդ է. որ կը խոստովանի թէ այդ Սաղմոսը (1050 օրինակ) իրը ծնող հրատարակած է 80 օրուան մէջ՝ Ջուղայի իր հոգեւոր հօրը դրկելու համար: Է՛ն ուշագրաւ մասն է հետեւեալը. «...Վասն որոյ ընդունելի լիցին Տեառնդ իմոյ, վաստակ ծառայի քոյ, իբրեւ զնուէր անձնանուէր. վասն զի մտեալ որպէս ի պատերազմ, իբրեւ արեամբ ասացայ զսա»: — Արուեստին այլ եւս տիրացած՝ Յովհաննէս վրդ. այս մէկ գիրքը լոյս ընծայելէ վերջ, իր յօրինած և ձուլած բազմազան վայելուչ տառերը կը փոխադրէ հայրենիք: — Առկէ անդին՝ իր տպարանական գործունէութեան շարունակութիւնը տե՛ս ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆի բաժինին մէջ:

26ա. **Տպարան Ա· Էջմիածնի եւ Ա· Կարդսի Ջօրավարի ·** — Յովն. վարդապետ եաք՝ Լիվօռնոյի մէջ հայ տպագրութիւնը սկսած է 1670 ին և շարունակուած մինչեւ 1700 ի սկիզբները : — Մեկ քանի գիրքեր տպարանի յիշատակութիւն չեն պահած, բայց տառերուն ու ձեւերուն նոյնութենէն տպագոյց է. թէ Լիվօռնօ բացուող այս գործատունը մեկ մասն էր բազմերախտ ՅՈՎՀԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ Մարսիլիոյ գործատան:— Այս քաղաքը տպուած գիրքերն են 1670 ին **Պարտէզ եոգեաց** (Ա. տիպ) բարգմանիչ՝ Կ. Պոլսեցի Յովն. վրդ., սրբագրիչ՝ Ագրիանացի Պարտէօ վրդ. : — 1691 ին **Պետութիւն** (Էջմիածնի մէջ վարդան Յունանեան կաթողիկ վարդապետէն որսացուած և Հռոմ անցնելով Պապական եղած Առաքելեան հաշտասէր ուսումնական վարդապետի ներկայութեամբ) : — 1696 ին **Պատմութիւն կայսերաց Բիւզանդիոնի**: — 1697 ին **Պատմութիւն դարձի եւ վկայութեան Յովհաննիսու Յովսէփայ Բահիտիեան վեցամեայ հրէի բարբունեայ** (խմբագրեալ բրզմ. Յակոբ Վ. Չրպեանեան): — 1698 ին **Բառգիրք Հայոց**, Էջմիածնայ երեմիա վրդ.ի (աշխատասիրութեամբ Եղոկիացի Սարգիս Եպսկ.ի): Այս բառգիրքը **30 տարի վերջ կրկին տպագրուած է**, պարունակելով Ա.ծ.աշունքի, Աշխարհագրութեան, Բուսաբանութեան և Բժշկութեան (Գալիանոս) բառեր, նաեւ Վարդան վրդ.ի Աշխարհացոյցը, մեն մի էջ՝ առանձագատր ջութքերով, ընդ ամենը 576 երես. վերջին բառքը նախատած է Յիշատակարանին՝ որ կը նանդիպինք «հարատագոյն բառարան» (?) դրուատիքին, տպագրութեանը առատող Պրն. Մոբատին և իր ծնողաց, նաեւ Տալէք, Եաչեք, Առեխան և Անառն տպագրիչներուն : — 1698 ին **Աշխարհագրութիւն** (Մ. Խորենացիի), «Աղուանագիրք»ով միասին : — 1701 ին **Թէոփիլոս**, «այսինքն խոստացութիւն Թէոփիլոսի ընդ վարդապետին՝ յաղագս ճշմարտութեան և ջերմեռանդութեան», 240 էջ՝ գնափակ, երկասիրողն անձանաչ : — 1702 ին **Պարզաբանութիւն Հռովմէականի** : — Այս բուականեն անդին՝ Պոլիս կը շարունակուի նամանաւ տպարանս՝ որուն պիտի նանդիպինք կրկին ԹՈՒՓԻՒՃ բաժինին մէջ :

ԵՐԵՄԻԱ ՎՐԴ.Ի "ԲԱՌԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ,,Ի
Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ 3ՐԴ. ԷՋԸ

ՔՍԱՆՒՆ

27. **Տիմոթէոս Վաուանուկ** (= Agnelli) Առաքինեաւն եպիսկոպոս 1690 ին քաղաքիս մէջ տպագրած է Ա. անգամ ըլլալով **Դասացոյց Թաղդը** որ սա վերադառութենն ունի. «Թաղդ սիրոյ և միաբանութեան մեծի կայսերն Կոստանդիանոսի և Ս. Սեղբեստրոսի Վիճա Պաւիոն և Տրդատայ Հայոց արքայի, և Ս. Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին, **ա**

բազրեցեալ յամի Տեառն 316, և **տպագրեցեալ** ի թուի Տեառն 1690, ի ԲԱԹԵՎԱ՝ հրամանաւ Մեծաւորաց (con licenza de'Superiori): Այս գիրքը, — որ առանց նօտր տառի՝ չեզուն է սխալներով, — 84րդ էջէն սկսեալ կը պարունակէ «Հաւատով խոստովանիմ»ը, (մեր մի էջի հանդիպակաց՝ իտալերէնն ալ), նաեւ Պապականներու յատուկ քանի մը աղօթք ու պատկեր: — Հայերէն **միա՛կ** գիրքն է ասիկա՝ դրոշմուած համապատասխանական այս ոսոխին մէջ. բեւ Հ. Գաֆթանեանի ցուցակը «Պարտէզ» մըն ալ արձանագրած ունի միեւնոյն տարին:

ԳԼՈՒԽ Բ.

1567 թ.ն սկսեալ

ԹՈՒՐՔԻԱ

մինչեւ **1912**

ԿԱՊԱՏԱԿԱՆ ՊԱՏԱՀԱՅՈՑԵՔԻ

ՍՏԱՆՊՈԼ, ՂԱԼԱԹԻԱ, ԲԵՐԱ, ՕՐԹԱՔԷՈՑ, ՍԿԻՒՏԱՐ, ՀԱՍՔԷՈՑ

Բիւզանդական Կայսրութեան կործանումէն՝ շուրջ 2 դար յառաջագոյն, Կ. Պոլսոյ մէջ գոյութիւն ունէր արդէն հայ գաղութ մը, որ մեծ մասամբ բաղկացած էր Կաֆայեցի (Քէֆէցի) առեւտրականներէ: Այդ գաղութը Թրքահայոց **առաջին** Պատրիարք Յովակիմ Արքազանէն (1461-1478) սկսեալ մինչեւ **78**րդ՝ Յովհաննէս Արքեպսկ. Արշարունի (1911), աճած ու առուտրացած է դարերու ընթացքին՝ Փոքր Ասիոյն մայրաքաղաքս պանդխտելով այլ եւս նոս հաստատուող և սերտ կապեր շարունակող Հայերով որոնք գիտցած են պահել իրենց հատկութիւնը, լեզուն ու գրականութիւնը: Օժտուած ձեռներէց ոգիով, Պոլսահայը հանդիսացած է քաղաքակրթիչ տարր մը՝ իր շուրջի զանազան ազգարնակչութեանց մէջ, ընծայելով Ազգին ու Կառավարութեան՝ այլ եւայլ ասպարէզներու պատկանող ուշիմ անհատներ, — եկեղեցական, վարժապետ, գրագէտ, վաճառական, Պետական պաշտօնեայ, արուեստագէտ և արհեստաւոր: — Անիկա իր հատկութիւնը կրցաւ պահել նոս՝ Եկեղեցիով, իր լեզուն՝ Դպրոցներով, իսկ իր գրականութիւնը՝ **Տպարան**ներով, որոնք հին ասեղներուն՝ կը գտնուին մեր Պատրիարքարանի իրաւասութեան և հովանաւորութեան ներքեւ: — Այդ տպարաններուն բղխած գործունէութիւնը մեր հետազօտութեան նիւթ ընելէ առաջ, տեսնենք թէ ինչ վիճակ ունէր հին Առանձնաշնորհ 15րդ դարուն՝ տպարանական տեսակէտով: — Աքքայանիան այս ոսոխին մէջ մինչեւ հիմայ լոյս տեսած հայերէն և հայատառ տպագրեալ գիրքերէն կը տեղեկանանք թէ **Կոստանդնուպոլսոյ** հռչակեալ են **Ռուզանդիա, Բիւզանդիոն, Ակիրտան, Տէր-Սա՛ատէք** և **Տէր-Ալիք**:

* * Պուքրէշ քաղաքը 1906 ին ոսումնասիրէն գիրք մը հրատարակած է զբաղար-տպագրիչ մը George Ionescu անուն: Այդ գիրքին անունն է ԱՒԱՆԴՆԻՐԻ ՏՊԱԳՐՈՒԶԻ (Calauza Tipografului): Հեղինակը Տպագրութեան արուեստին ծագումն ու զանազան երկիրներ հատատուելուն պատմականը համառօտակի շարունակելով կը հասնի Տաճկատանի, որուն (էջ 67) ամրողջական բազմանոթիւնն է: Հետեւեալը՝ զոր կը պարտինք ոսումնագէտ Տ. Ղեւոնդ Փափազեանի, Թուլչայի հայ քահանային. — «Կրօնական յեղուզմի ժամանակներու մէջ, Սուլթաններու Կայսրութեան Կ. Պոլիս քաղաքը 1483 ին առաջին անգամ երեւան կու գայ տպագրական մամուլի՝ Սուլթան Պայազիտ Բ.ի օրերուն, ձեռամբ իտրիի Աբրահամ (Հրեայ), որդի Մովսէսի և թոռ՝

«բարբի Իսրայէլ Նաբանի, Արիրայեն, երկուքն ալ տպագրիչ: Կեբսօն մինչեւ 1530 կ. Պոլ-«սոյ մէջ ի գործ կը դնէ այդ արուեստը զոր ապա իր զաւակները կը տարածեն Օսմ. Տէրու-«թեան նշանաւոր քաղաքները: Առոնցմէ մին կը հաստատուի Սէլանիկ (*) ուր շատ մը տպա-«գրութիւններ կ'ընէ մեծ յաջողութեամբ: — Ի սկզբան, Թուրքիոյ տպագրիչները — միշտ Հրեայ «— Պայազիտ Բ.ի իշխանութեան առեն կը տպագրեին ծածուկ, որովհետեւ նոյն Սուլթանն «իր երկրին մէջ այդ արուեստին մուտքը չէր թոյլատրեր. Նակառակ գործողներ մահուամբ «կը պատժուէին: — Յաջորդը՝ Սէլիմ Ա. արուօստիւններ կը շնորհէ, այնպէս որ գրականու-«թիւնը սիրող սոյն կայսեր օրով բազում գիրքեր լոյս կը տեսնեն: Սակայն Սէլիմ Ա. իր հօր-«մէն դրուած արգելքի հրովարտակը 1515 ին կը վերանորոգէ: — Թուրքիոյ մէջ իրրեւ տպագր. «արուեստ կրնանք հաշուել **1490** ին դրոշմուած **Երրայեցւոյ պատմութիւն** մը՝ նօսէֆ «պէն Կօրիօմի ձեռամբ, նաեւ ուրիշ գիրքեր 1492, 1500, 1506, 1509, 1512, 1515, 1598 եւն. «թուականներուն: — Բայց առանձին նեղ դրութեան ժամանակներուն համար ի Թուրքիա տպա-«գրական կարեւորագոյն երկը կը սեպուի Pentateucul poliglotը 1546 ին, որմէ օրինակ մը «կը գտնուի Վիեննայի Կայս. Մատենադարանը: Հետեւաբար անոնմէ ե. Գալիմաք Բարաւօրու-«լուի կարծիքը թէ հազիւ **1738** ին տպագրութիւնը Տաճկաստան մտած ըլլայ: — 1726 ին, Սուլ-«թան Ահմետ Բ.ի օրով, տպագրութեան արգելքը կը վերցուի (Հիճրէթի ՈՒՓՋ թուին): — Ադրիա-«նուպոլիս տպագր. մամուլը կը հաստատուի **1534** ին, միշտ Հրէից ձեռքով, իսկ Սէլանիկ՝ ա-«ւելի կանուխ, **1515** ին: — Կ. Պոլսոյ Յունաց Պատրիարքարանը **1625** ին՝ Փիրիլ Լուքարիս «պատրիարքին օրով՝ օժտուած կ'ըլլայ յոյն տառերով սեպհ. տպարանով մը, զոր կը վարէ «Քէֆալօնիացի Նիկոդիմոս Մեթաքսա. սակայն իր աշխատութիւնները Հիզլիքներու կողմէ ան-«յաջողութեան կը մատնուին: — **1698** ին **Վենետիկէն կը բերուին մամուլ մը եւ հայ տա-«ռեր որոնք Վենիշէրիներու կողմէ աւարի կը տրուին**: [Երկրորդ հնտագծումը մեր «կողմէ եղած է.]: — Առաջին թուրք լրագիրը լոյս կը տեսնէ **1831** ին»:

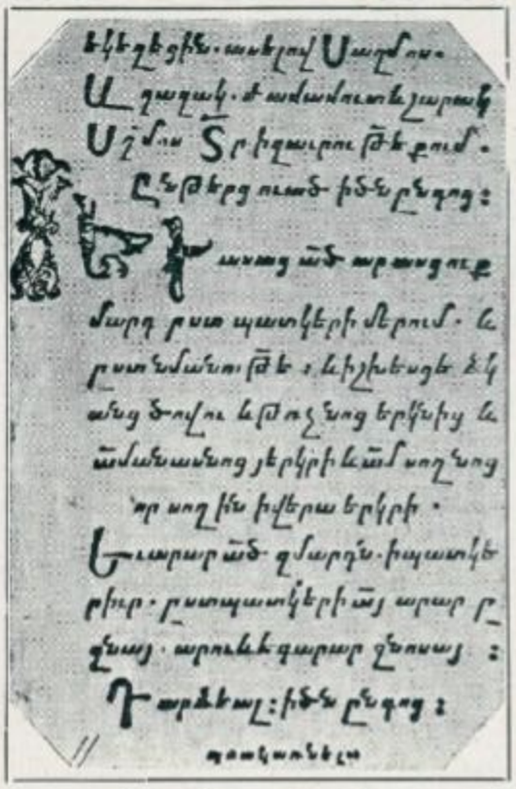
Նմանեկան դրուագներ չեն պակսիր Գէորգ Նօսենգրուի գիրքին բազմամասեայ մէջ բե-րուած այս հատուածին մէջ: Մեզ համար ամենեն հետաքրքրականն է ճակատագիրը հայերէն այդ տառերուն որոնք իրրեւ մեղապարտ առարկաներ՝ կ'ենթարկուին խուժդուժ Եհնիչէրիներու վանդալականութեան: — Այդ թուականէն ալ առաջ, խստաբարոյ եւ նախապաշարեալ Սուան-պօլցիներու հալածանքին հետեւանքն է անկասկած, որ Արզար Դպիրի Պօլիս ուղ կոխելէն (1567) մինչեւ Երեմիա Չէլէպի (1677), գրէթէ **հարիւր տասը տարուան** վիճակի դադար մը կը տեսնենք Պօլսահայ տպագրութեան: — Դառնանք հիմայ Արզար Դպիրի եւ իր բազմաթիւ յաջորդներուն, միշտ ժամանակագրական կարգը չտրցնելով:

2.ր **Արզար Դպիր** 1567 ին իր տպագրական կազմածներով Խաչիկին կը ժա-մանէ կ. Պոլիս՝ ուր կը ձերբակալուի, յետոյ ամնեղութիւնը հաստատելով ազատ կ'արձակուի եւ կը հաստատուի **Գէօզլէի թաղ՝ Ս. Նիկողայոս Եկեղեցին ուր կը հիմնուի Պօլսահա-յոց անդրանիկ տպարանը.** Հոդ է որ Խոսվիրապցի Առաքել արհեստի ձեռամբ կը դրոշմէ հետեւեալ 5 գիրքերը: — 1567 ին **Փոքր Քերականութիւն կամ Այբբենարան**, 1568 ին **Պարզաբանութիւն, Ժամագիրք** և **Պատարագամատոյց.** 1569 ին **Մաշտոց**:— Հ. Գալէմքեար-եան «Հ. Ազգօրեայ»ի այս տպարան Ցուցիչի համարով կը խօսի սոյն Մաշտոցին վրայ՝ զոր տեսած է եղեր Վատիկանեան Մատենադարանի մէջ, 15 տողոց երեսներով, տեղ տեղ կրկնա-գոյն, տպագրքը գէշ և սխալներով լեցուն, սկիզբն ու աւարտը պակասներով՝ որոնք ձեռագիր-ով լեցուած են յետոյ: Յարգելի բանասէրը տառերուն մաշածութենէն կը հետեւցնէ որ **1569** ին տպուած ըլլայ նոյն գիրքը, որուն մեկ էջին նմանահանութիւնն է. յաջորդ երեսին պատկերը՝ կի-սով չափ փոքրցուած: — Ձեվանիրեանց Մաղաքիա Դպիր իր ձեռագիր ժամանակագրութեան մէջ **եղեւ բսաւմիայ** բացատրութիւնը կը գործածէ առանց **տպագրութեան** համար: — «Ս. Նի-

(*) Թերեւս այս անձն ըլլայ Մանուէլեան Հրէից նախահայրը: Ծ. ԹԱՐԳՄԱՆՉԵՆ: — Սէլանիկցի Խա-լամցած Հրեայ **մաքի** կը կոչուին: Ծ. Թ.:

կողայս» անուամբ 2 եկեղեցիներ գոյութիւն ունեցած են Գոլիս, մին Թօփ-Գաբու, միւսը՝ Հիսար-Տիպի: Ըստ Հ. Ասատուրի՝ Աբգարու ապարանը կը գտնուէր առաջնոյն մէջ: Այդ եկեղեցին յետոյ քանդուած՝ մզկիթի վերածուած է (Քէֆէլի ձամի): Իսկ ըստ Օրմանեան Ա.ի՝ միւս Ս. Նիկողայոսն է (նոյնպէս աւերակ) ուր գործած էր Աբգար՝ որ վերջին գիրքը ապէնուն տարին՝ Գոլսեն Էջմիածին անցած է: Իր հետքը կորսուած է այնուհետեւ:

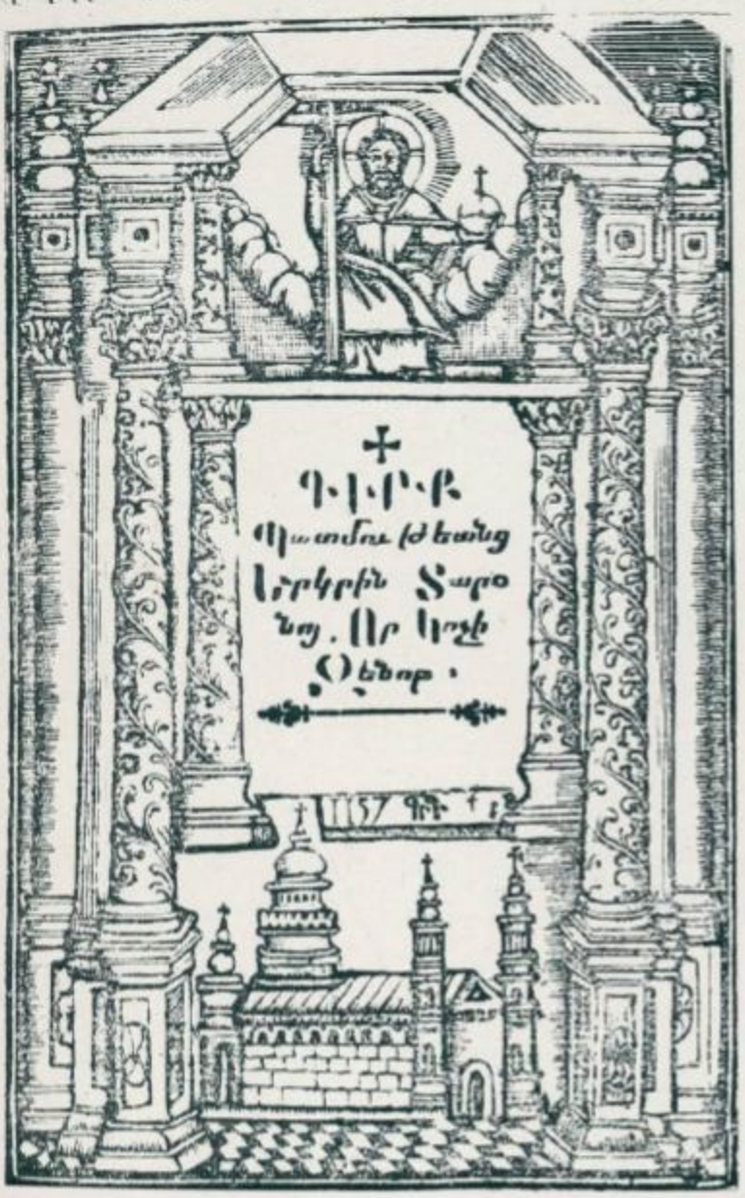
ԱԲԳԱՐ ԴՊԻՐԻ
Կ. ՊՕԼԻՍ ՏՊԱԳՐԱԾ «ՄԱՇՏՈՑ,,ԻՆ ԵՋ ՄԸ

28. **Կրեմիա Չէլէպի Փէօմիւրճեան**· — Իր ժամանակին կարեւորագոյն դէմքերէն մին եղող այս պատմաբան գրագիտին բացած Ե. տպարանն ալ իր նախորդին պէս վայրանցուկ կեանք մը կ'ունենայ, 1677-8 ին անհարթ և մանր տառերով յոյս ածելով 2 գիրք միայն, **Պիրք որ՝ի մեծագործոցն Յիսուս որդւոյ զրոցն Տեառն Ներսիսի Կլայեցւոյ** (Կրօն. քերթուածներու տետրակ մը), **Տճօրհնական տեղիք** (նկարագրութիւնք Երուսաղէմի), երկուքն ալ իր հեղինակութիւններ: — Երեմիա Չէլէպի մեծ դեր կատարած է Գոլոյ մէջ՝ իբրեւ հաշտարար ազգային գործիչ, մանաւանդ դատական խորհրդանց առթիւ ծագած կռիւներուն առեն: Քաջ լեզուագէտ, առաջնորդի վերածած է Նոր Կտակարանը, Տօրենացիի Պատմութիւնը, նաեւ յոյն և լատին լեզուներէ զանազան թարգմանութիւններ: Հեղինակած է 5 հատոր Օամ. Պատմութիւն մը և այլ աշխարհագրական գործեր, տաղեր ու ճառեր: Իր երկերէն գլուխ գործոցը կարելի է նկատել ժամանակակից անցքերու պատմութիւնը (Վ.ենետիկի վանքը՝ ձեռագիր) որմէ օգտուած է Հ. Զամչեան, իր «Հայոց Պատմութիւն»ը յօրինած առեն: — Վ.ենետիկի Մխիթարեանք լատագոյն անակրնկալը պիտի առթած ըլլային հանուր Հայութեան և ի մասնաւորի Գոլսահայոց, երբ այդ **ձեռագիր** գործը Հայ Տպագրութեան 400ամեակին առթիւ **տպագիր** լոյս ընծային վերջապէս: — Քէամիրեան **1695** ին մեռած է 60 տարու:

29. **Պօղոս Պարսամեանց**· — Վ.երոյիշեալ Չէլէպին բնագրուած, անոր յօրինած փոքրաքանակ տառերը ձեռք կը ձգէ և բազում աշխատելով **1694** ին կը հիմնէ տպարան մը որ 40 տարուան գոյութիւն մը կ'ունենայ: — Ինք ծնած է Մարզուան, Մկրտիչի զաւակ. ուսում առած է Ամրոսի վանքը՝ Ծաղիկ Սարգիս վարդապետէն, որմէ ծաղկարարութիւնն ալ սորված է և որուն հետ **1684** ին Գոլիս գաղթելով, այլ եւս բան-գործ ըրած՝ տպագրական արուեստին եռանդն իյնած: Վ.արպետ չէ մնացած. ինքնիրենը հմտացած է մամուլի և ձուլման օրէնքներուն, երկար առեն փորձեր կատարելով և երեմիա Չէլէպիի բողուցած կապոպարներէն ներշնչուելով: Այս պատճառաւ իր առաջին տպագրութիւնները ճաշակէ զուրկ են, հակառակ իր բախած ջանքերուն: Գրիգոր յետոյ կրցած է բաւական խնամուած գործեր լոյս ընծայել՝ շնորհիւ իր յօրինած «գաղափար»ներուն և անոնցմով ձուլած «արծիճ գիր»երուն. կը պատրաստէ «ցագագիր»եր, կը գծէ և կը փորագրէ «խորանագարդ»եր և այլ պատկերներ: — Իր տպարանին երախայրիքն է **Տաղարան** մը, տպագրութիւնը **1698** ին աւարտած՝ 4 տարուան մէջ, գործակցութեամբ Կ. Գոլսեցի Ա՛ՐՏԱՏՈՒՐԻ (որուն բեղուն գործունէութեան պիտի անդրադառնանք քիչ վերջը): 1706 ին միմակն է այլ եւս և ունի իր «նորակերտ» աշխատանոցը. հոնկէ լոյս ընծայած է հետեւեալները. — **1706. Խարհրդատետր Սրբազան Պատարագի**

(ընդօրինակութիւն Թադէոս Երէցի համառօտ գործին)։ 1706. **Յայսմաւուրք** (զոր 24 տարի ետք նորէն տպած է, Ակնցի սեղանաւոր Մնաս. Ղազար և ուրիշներ իրա-ւազրկած ըլլալով զինք՝ Ա. տպագրութեան առեն։ Բ.ին փորձերու սրբագրիչն է Գաղատացի Պալիք)։ 1709. **Սգաբանգիրդոս** (ձեռագիրը յանձնուած Աղաւնի Ած.ատուր վրդ.է), **Ա. տիպ.** (Բ.ը Պ. Աբգարեան 1824 ին, Գ. և Դ. Վ.ենետիկ 1835-62, ե. Թիֆլիզ 1883)։ 1713. **Կրօնութիւն հաւատոյ**, ձեռինակ՝ Չուղայեցի Յովհ. Մրքուզ ած.ապան Վ.րդ. (այն գործին մէջ կը յիշատակուի Գանջացի Յովհ. Վ.րդ. «որ ի յառ. և ի տուր **բղխոյ** գաշխատանս ինչ կրեաց»)։ 1717. **Մեկնութիւն աւետարանիկ Յովհ. Ոսկեբերան**։ 1719. **Վերք պատմութեանց երկրին Տարօնոյ, որ կոչի Չենոր**, արդեամբ և ծախիւք նորին ձեռինակի (Յովհ. Կոլոտ վրդ.)։ «Չենոր»ի Բ. և Գ. տիպերը եղած են 1832 ին և 1889 ին Վ.ենետիկ։ 1723. **Վերք տօնարաց և Տաղարան փոքրիկ**։ 1726. **Դարեկ**։ 1734. **Ներբող Լուսաւորչին**։ — Յիշենք իր գործարանին աշխատասրութիւնեն ներս առ «շարող պրոց», Յակոբ Գալիր «տպագարկ», Եսայի «մրահար»։ 1734 են վերջ չենք հանդիպիր այլ ևս Մարգուանցի Գրիգորի, զոր ցն. մեռած ըլլալուն։ — [Հայ Տպագրութեան 400-ամեայ յոբելեանին առթիւ, Ժողովրդ. բանասաեղծ Միհրան Յովհաննէսեան նոր լոյս ընծայեց «**Չենոր Գլակ** հանդէպ արդիական քննադատութեան» անուն գործ մը՝ որ շահեկան է յոյժ՝ ազգային պատմագրութեան տեսակետով]։

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՐՍԲԻԱՆԵՑԻԻ 1719ԻՆ ՏՊԱԾ ԳԻՐՔԻՆ Ա. ԷՋԸ

30. **Սաղմոսարան Դաւիթեայ Քաշտեցւոյ** հոգաբարձութեամբ 1698 ին տպուած է **Գիրք հոգեւոր**ականութեանց զոր ձեռինակած են «Աստուածաբան վարդապետներ»։ 112 էջնոց զղջացողներու յաւուրք գիրք մըն է ասիկա, միջակ թուղթի վրայ՝ սեւագիր տպագրութեամբ։

31. **Ընտրեալ** տիպուած ենք կոչել հետագայ 2 մատեաններն ալ, 1699-1700 ին տպուած, որովհետեւ տպագրիչի յիշատակութիւն չեն պարունակեր։ 1. **Գիրք հօտատաց... հրազանաւ, եւ հրակ առնելու?** «ի հայրապետութեան Տ. Եահապետի Ս. Կաթողիկոսի,

ի մայրաքաղաքն Կ. Պոլիս» (*) : 2. **Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն** (հեղինակ էջգրումցի Խաչատուր վրդ.) : — Տպագրիչի անուն չկրող գիրքերէն կան նաեւ **Խոստովանաւոր կամ Սմբաստանաւոր** (1701), խոպերէնէ. բրգմ. Կ. Պոլսեցի Յովն. վրդ. : — **Ճառոց գիրք փոխրագուածոց** (1732) : — **Շահաւէտ** (Պաղտասար Դպիրի) 1750, եւն. :

26.ᵇ **Տպ. Ա. Էջմիածնի եւ Ա. Աթոռի Ցօրտվարի.** — Խոպիոյ Լիվօռնօ քաղաքին Պոլիս փոխադրուած է այս տպարանը. պարագայ մը որ կը հաստատի արդէն նոյնութենէն հոկտ. վրդ.ի տառերուն եւ պատկերներուն, մանաւանդ որ գիրման հայագէտ Շրէօտէր ևս նոյնը կը վկայէ : Այդ միջոցին «Ընչին բանասէր» ծածկանունաւոր գիրքեր հրատարակող Միսիթար վրդ.ի (ապա Աբբահայր) անչոքութենէն տակ, Բերա կը գրտնըւի համառօտ տպարանս՝ ուրկէ 1700 ին լոյս ընծայուած են **Գիրք ժեկնութեանցն յայսմ եւ յաւետարանչին Մրկոյ Եւսիոսեանց Սահմանեալ**, **Հանգերձ Աստուծով, Գիրք յաղագս բեթից** (նորավարժ տղոց քերականի՝ որ 1712 ին վերատին դրոշմուած է) : Դարձեալ, 1701 ին այս տպարանը տպուած է **Ռանգալի չերմեռանգպակերտ** (Լատիներէնէ թարգմ. Թիֆլիզցի Պետրոս վրդ.), Ա. տիպ :

32. **Պետ. Աստուածատուր Հապիր.** — Պոլսոյ մէջ գործող հայ տպարանապետներէն միակն է, ինչ որ ամենաերեսու գործունէութիւն մը ցոյց տուած է. իր շատ հիմներն անիսատը կերպով միեւնոյն ձամբէն քալած են որդւոց որդի, իրենց տպագրած բազմաթիւ գիրքերով ընթերցասէր Հայութիւնը կշտացնելով և տարուն տարի ծաղկեցնելով նոյն արուեստը՝ մինչեւ իրենց գերդաստանին վերջնական ամլութիւնը : Աստուածատուր, իր զաւակը, թոռը, թոռոմորիները, նաեւ թոռանը թոռները **մէկ ու կէս դար** տպարաններնին և ձեռնարկներնին անխափան շարունակած են յաջորդաբար : Այսպէս 1. ՄՀՏ. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ (1700-50) : 2. Տիրացու կամ Ընչին ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ (1746-76) զաւակը : 3. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՒ ՊՕՂՈՍ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐԵԱՆՑ (1777-90) զաւակ և թոռ. : 4. ՊՕՂՈՍ ՅՕՀԱՆՆԵՍԵԱՆՑ Պոլիս (1799-1819) թոռը : 5. ՊՕՂՈՍ ԱՐԱՊԵԱՆ ԱՊՈՒՀԵԽՑԻ Օրթաքէօյ (1820-35), միեւնոյն անձը՝ մականունը փոխած : 6. Տպարան ԵՐԻՑ ԱՐԻՒՈՑ ՊՕՂՈՍԻ ԱՐԱՊԵԱՆ (Աստուածատուր, Գեորգ, Գալուստ) Օրթաքէօյ (1836-53), թոռնորդիները : 7. ԱՐԱՊԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ Պոլիս (1855), նոյնք : 8. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽԱՉԻԿ ԱՐԱՊԵԱՆ Օրթաքէօյ, թոռանը թոռները, մինչեւ վերջին առնները գրաշար և գրաձուլիչ : Թուականի կարգաւ պիտի անդրադառնանք իւրաքանչիւրին տպարանական գործունէութեան, 50ա, 50ᵇ, 51ա, 51ᵇ և 52 թուահամարներով : — Ինչպէս ըսինք, Պետ. Աստուածատուր իր տպարանը 1700 ին հիմնելով՝ 50 տարի չբաւեօրէն բանեցուցած է գայն, մինչեւ իր մահը որ 1750 ի մօտերը պատահած ըլլալ կը կարծուի : Կենդանութեանը, զաւակը Տիրացու Յովհաննէս գործակցած է իրեն, և մահէն վերջ բաւական տարիներ երախտագէտ որդին **ի տպարանի հանգուցեալ Աստուածատուրի** բանաձեւը պահած է իր դրոշմած գիրքերուն վրայ : — Հետաքրքրական է բարբառիլ հիմնադիրին և իր յաջորդներուն լոյս ընծայած գրեանց Յիշատակարաններուն մէջ՝ իմանալու համար իրենց գերդաստանին հին ու նոր անդամները, տպարանին եղրկիացի, վանցի եւն. բանուորները՝ զանազան հանճառանակ կամ դրատպէից մակդիրներով : Այդ Յիշատակարաններէն շատին ընթերցումն էր անոնց որ մեր միակ առաջնորդը եղաւ՝ ուրուագծելու նահապետական այս օրինակ բնաւանիքին ազգագրութիւնը, թոլոն ալ սիրով ու եռանդեամբ նուիրուած տպագրութեան արուեստին և փայլուն իրր տպարանապետ, գրաշար, «տպագարկ», «մբռնաւոր», գրաձուլիչ ու հրատարակիչ : Դաղափար մը տալու համար թէ Աձ.աստուր ծերութեան օրերուն ի՛նչ մեծ

(*) **Երազտահաց** անուամբ ոգորելի գիրքին Ա տիպը լոյս տեսած է 1668ին Ամստէրտամ, Բ. եւ Գ. տիպ Վենետիկ (1678-96), Ե. տիպ Մարսիլիա (1709) եւն. եւն.:

նեցուկ մըն էր իր գաւակը, կը բաւէ նայիլ — օրինակի համար — Դաւիթ Անյաղթի «Գիրք Սահմանաց»ին Յիշատակարանը. «... Նաեւ զցուպ ձեռին իմոյ ի գործատանս՝ զպարաշխատ անձանձիր շարաբարդող [գրաշար] և զգրօղ գիւապարեայ գաղափարան [գիրերը գրուող] գիրացու Յովհաննէս որդեակն իմ պատրաստական ծառայ ձեր ամենեցուն»: Ինքն ու միւսները՝ պաշտօնակից հայերէ չաւելու պէս՝ սովոր են բանեցունելու անձին խոնարհութեան ընթացիկ դրակականներ որոնցմէ զարմանալին է սահկական ոճով «ծող ոսից ձերոց»ը: — Մհտ. Առաւածատուրի հայրն էր Յօճա Կարապետ, (սիրտոսէն դառելով՝ ապահովաբար «գրոց-բրոց»մը), մայրը՝ Մարիամ, իսկ կողակիցը՝ Շարուխ: Ոչինչ գիտենք աւելի: Եթէ իր մեծանուն ազգրիչ բռուանը՝ Պօղոս Յովհաննիսեան (Արապեան)ի խօսքին հաւատ ընծայենք՝ Ապուչեխը պիտի ըլլայ իրենց ծննդավայրը: Գալով իրենց Օջախին զոր ջանացին ցվերջ անբանդ պահել, պապենի այդ գործարանն իր սկզբնաւորութեանը տարիներուն՝ «բարեխաւութեան»ը յանձնուած էր «Միհռաւոյ գօրավարին» կամ «Միհռաւոյ արագահաս վկային»: — Մհտ. Ած.ատուր՝ Յովհաննէսեան գառ՝ անդրանիկ գաւակ մըն ալ ունէր Միհռաս անուն, որ 1720ական թուականին սկիզբները նօր քոյ գրաշարութիւն կ'ընէր: Հաւանական է որ կանուխ մեռած ըլլայ Միհռաս, քանի որ իր անունին ու գործունէութեան ո՛չ ոտիք կը հանդիպինք այնուհետեւ: — Մհտ. Առաւածատուրի տպած գիրքերը հետեւեալներն են. — Նարեկ (Կ. Պոլսոյ Ա. տիպ) **1700**: Ժամագիրք առանի **1701** (զոր վերատին տպած է 1719, 1721, 1725, 1733 և 1738 տարիներուն: Հատ. Խաչի (Նարեկացւոյ) **1702**: Շարակնոց: Կանակդիրք («առացեալ երանելոյն Յակոբայ Տեառն եղբօրն», արձակ) **1703**: Խոնձ առաքելոց **1704**: Դաւանութիւն հաւատոյ և ներաձութիւն անուղղայից **1713**: Մաշտոց **1714**: Գիրք պարապմանց Ս. Կիպրի Եպսկ.ի **1717**: Ներբողեան ի կաթողիկէն Վաղարշապատ, ժողովածու գիրք (Գ. տիպ, Անանիա փիլիսոփայի) **1718**: Վարք Հարանց (Բ. տիպ, Խաչատուր Վ. Կեսարացիի) **1720**: Ադամգիրք (պատմութիւնք... յաղագս... Ադամայ և Եւայի, նեղինակ Առաքել Սիւնեցի): Գիրք պատմութեան կայսերն Փոնցիանոսի **1721**, (վերջինս 1741 ին ալ տպ.): Տօնացոյց **1722** (նաեւ 1725 և 1740): Հանդերձ Ած.ով, գիրք Աբուբենից **1722** (նաեւ 1740): Յիսուս Որդի (Ե. տիպ) **1725**: Գիրք տօմարաց... Երազանան **1726**: Գիրք պատմութեան Սրբոյ և մեծի Բաղաքիս Այ. Երուսաղէմի, և սրբոց Տնօրինականաց Տեղեաց... Յա.ի Բա.ի (հեղ. Հաննա վրդ., Ա. տիպ) **1727**: Գիրք Տրամաբանութեան (հեղ. Զաղայեցի Սիմեոն վրդ). **1728**: Պղնձէ քաղաք (Բ. տիպ): Գիրք Սահմանաց (*) (Դաւիթ Անյաղթ) **1731**: Վէմ հաւատոյ (Զիմառացի Յակոբ Վ.) **1733**: Տաղարան փոքրիկ **1734** (նաեւ 1740): Յաճախապատում **1737**: Սաղմոս: Քերականութիւն (հեղ. Պաղտասար Եպիր, որ նոյն առանի քանի մը տպագրութեանց վերագրիչը եղած է), **1738**: Գանձարան **1740**: Շարական **1742**: Երաժշ. երգեցողութիւն հոգեւորականք **1743**: — Եւ դեռ ուրիշներ:

33. **Հարդիս Հապիլ**. — Իր տպարանը **1703** ին սկսած է գործել և բոլորած է մօտաւորապէս 20 տարուան գործունէութիւն մը որ սակայն պատուաբեր չէ հայ տպագրութեան՝ արուեստի տեսակետով. թէ՛ ինք և թէ իր 2 գաւակները կատարած են մեծ մասամբ անյաջող տպագրութիւններ: Սկիզբները՝ Սարգիս իր դրչմած մատեաններուն վրայ «ի տպարանումն ծառայ Բա.ի Սարգսին» բանաձեւը կը գործածէր, տպարանն ալ «ընդ հովանեաւ Ս. Առաւածածնայ» էր: — Անա ոմանք յոյս ընծայած հատորները. — **Գիրք ապօրից** (Վարդան վրդ.

(*) Այս գիրքն իր ձախողը դուռեն տուած է օրուան հաներաշխատ ու ջիւարար Պատրիարք Յովհաննէս Կոյոս Բաղիշեցին որ 1715-1741 Աբոռին վրայ մնացած է՝ Պօլսահայոց կուլտուրական շարժման հիմերը դնելով: Այսպէս, Սկիւտարի մէջ բացած է դպրոց մը, դասախօսած եւ ձախարակած բազմաթիւ ձեռնասունցներ որոնցմէ շատ վարդապետ ձեռնադրած է եւ որոնք իրենց ուսնելիքն մատենագրելու կարողութիւն: Դարձեալ, իր հաշիւներուն ծաղկած են հայ տպարաններ Կոյոսի պատրիարքութեան 26 տարիներուն մէջ Պօլիս 80 ի մօտ գիրեր լոյս տեսած են: — Բանաձեւ հիմայ **Գիրք Սահմանացի** Յիւսակարանը.— «... Ամենայօժար կամեցողութեամբ եւ ձախիւ գոյից... տեառն Յօհաննիսի Սրբազան Եպիսկոպոսի եւ ած արան վարդապետի Բագրեւանդայ, ջերադիտողի Կ. Պօլսոյ:... Այսիսիսի զսուրբ արուս եւ զվսեօրայս եւ զնամայն եկեղեցիս ձէն եւ հասատ պահել, ասահերս բազմացուցանել ծախմամբ մարմնական գոյից, եւ հոգեւոր կրթութեամբ ած.ային տառից. **իսկ ձեւ զծահաւէս զրեանս Ս. Վարդապետացն՝ տալ տպել եւ իշայս ածել սուրբ գիտութեան հետեւողաց:**

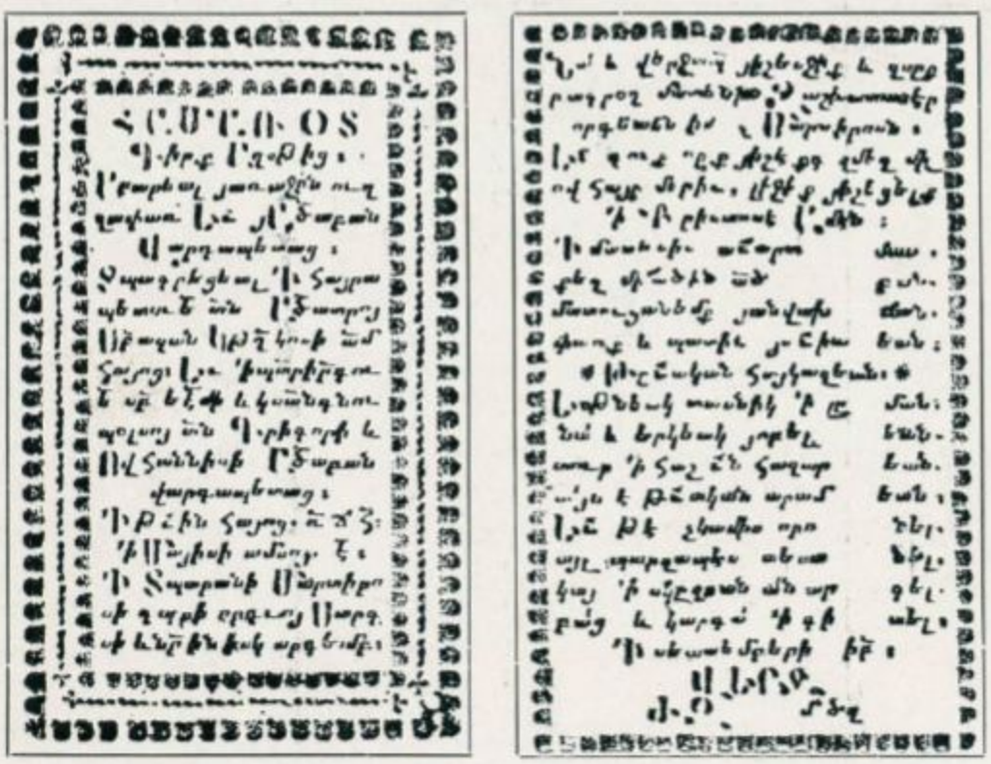
Մաթաթացի) 1704 : **Ժամագիրք ասեճի**, 1704 : [Հ. Դավիկեան տեսած ըլլալով գայն՝ կը գրէ. « . . . Պատկերներն՝ այլազեղակ, տպագրութիւնն՝ անհնարին և աղտաղտ»] : Ժամագիրքը 1721 ին նորէն տպած է : **Պնձէ Բաղամ** (Ա. տիպ) 1708, որուն յիշատակարանին մէջ կ'ընթեռնուինք. « . . . յիշեցէք զմատակարար գործոյս՝ զնուաստս Սարգիս» : **Սկիզբն գոյս որ կոչի Ժողովածու** (Ա. տիպ, Ս. Նահատակ և Յա.ի պատմութիւնները) : Շարակնոց 1710 : **Մեկնութիւն տեառն Խոհրդոյ Ս. պատարագի** (Յովն. Երզնկացի) : **Մաղթանք ձեռնտուութեան առ կոչսն Նրանուհի** 1717 : — Սկիզբն գործակցած են իրեն՝ 2 գաւակները ԴԻՄԻՊԴ և ՄԱՐՏԻՐՈՍ որոնց արդէն պիտի հանդիպինք տարիս : Տպարանին աշխատատրներէն յիշենք Պետրոս, Տէվլէթն ու Աբրահամ : — Սարգիս Դպիր կ'ենթադրուի մեռած ըլլալ 1820-ական թուականին սկիզբները, նոյնպէս իր որդին՝ Գէորգ :

34. **Տիրացու Գէորգ** (Սարգսեան). — Այս անձը որ հօրն ու եղբօրը հետ գործակցած է բաւական տարի, 1705 ին լոյս ընծայած է միայն **Խոկումն վարուցը**, որուն ձիշատակարանն է. «Շնորհօք ամենազօրին Այ. ես Տիրացու Գէորգս՝ որ եմ Ստամպօլցի, տեսի զգրքոյկս զայս . . . և յօժարեցայ տպագրել զսա . . . ևն.» :

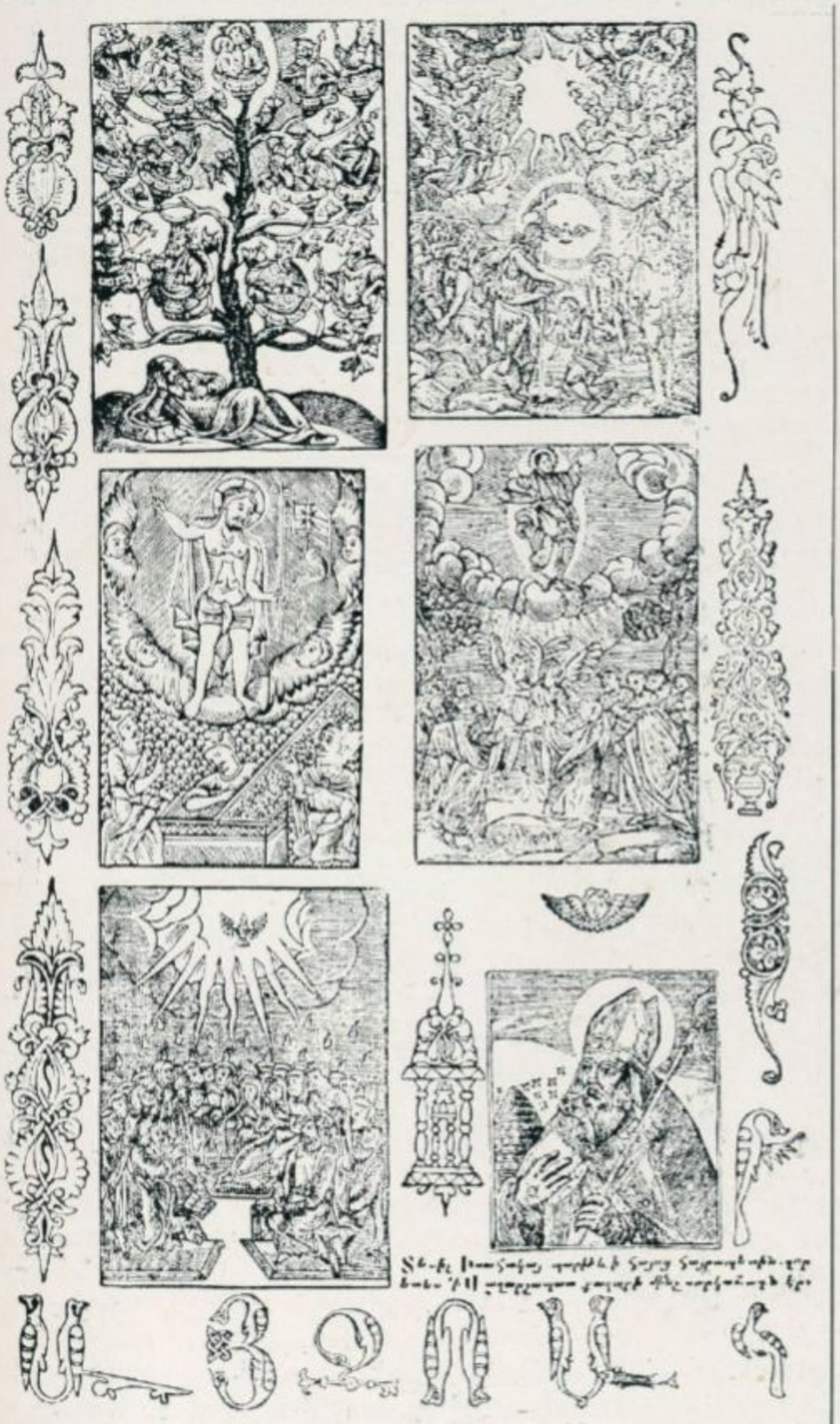

35. **Պետ. Պատմիրոս Պոյիր** (**Սարգսեան** կամ **Բուզաճեան**, այսինքն Կ. Պոլսեցի). — Հօրը հետ երկար տարիներ գործակցելէ վերջ, 1721 ին ինքնագլուխ շարունակած է, մինչեւ իր մահը որ 1752 ի տարուընը կ'ենթադրուի : Իր տպարանը «բարեխօսութեամբ ամենամաքուր կուսին Մարիամու» էր և հոն կ'աշխատէր «սիրելի, աջաց լոյս, ցուպ ձեռին իւրոյ որդեակ»ը՝ Սերօբ (կամ Սրապիոն) որ մանուկ հասակէն չարաչար աշխատելով կրցած է տպիչի գրաշարութիւն և տպագրութիւն: Սերօբի հետ կային նաեւ Անտոնն ու տպարանապետին կրտսեր գաւակը Սարգիս, տղազարկ Տէվլէթ, փոքրիկ գրաշար՝ Ստեփան, Խաչեր, բոլորն ալ «տիրացու» յորջորջուած: — Մարտիրոսի դրոշմած գիրքերուն ձիշատակարանաց մէջ կը հանդիպինք նաեւ անուններուն այն անձանց որոնք արդեամբ օժանդակած են իրեն, և զորս համօրէն գերդաստանով յիշուած կը տեսնենք : — Իր տպարանէն լոյս ընծայուած են հետեւեալները. — Համառօտ գիրք աղօթից, 1721 : — Գիրք և ճառ. հոգեշահ . . . Տէրունական

ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ԴՐՈՇՄԱԾ ԱՂՕԹԱԳԻՐՔԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՈՒ ՎԵՐՋԻՆ ԷՋԵՐԸ

պիպինք նաեւ անուններուն այն անձանց որոնք արդեամբ օժանդակած են իրեն, և զորս համօրէն գերդաստանով յիշուած կը տեսնենք : — Իր տպարանէն լոյս ընծայուած են հետեւեալները. — Համառօտ գիրք աղօթից, 1721 : — Գիրք և ճառ. հոգեշահ . . . Տէրունական

1722 ին ԲՈՒԶԱՆԴԵԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ տպարանէն լոյս ընծայուած ԳԻՐՔ ԵՒ ՃԱՌ ՀՈԳԵՒՇԱՀ անուն գիրքն հատուած կրօնական պատկերներ, յուսացիկի զարդեր ու թուղթատառ — կիսով չափ փոքրացած — որոնցմով դիւրին է գաղափար մը կազմել նոյն ատենի Կ. Պոլսոյ փայտափորագրութեան առուեստին մասին:

տօնից, (պատկերազարդ) 1722, ի Բուզանդիա (այս բառին Ա. անգամ է որ կը հանդիպինք). թեև «ի տպարանի Սարգսի» բառած է, բայց տպագրիչն ինք էր: — Հանելուկք և առեղծուածք . . . վասն ուրախութեան մարդկան... այլ և կառաքեալ պատմութիւն Ֆառաման մանուկին (ներքինակ՝ Նեբսեւ Շրնորհալի) 1724: — Բերականութիւն (Ա. Չուղայեցիի) 1725: — Կոչումն բնծայութեան կիրեղ Երուսաղէմի) 1727: — Թլփզոր վարդ. Աբշարունեաց եպսկ.ի սարեալ մեկնութիւն բնթերցուածոյն (Կիրեղ Երուսաղէմի) 1728: — Ժամագիրք, 1729: — Ժողովածու գիրք (Գ. տիպ) 1730: — Գիրք աղօթից (Եփրեմ Խուրին առաջոյ) Ա. տիպ: — Գիրք վիճաբանութեան բնդդեմ երկաբնակաց (Հեղինակ՝ Պօլսեցի Միքէլիմօղլու Գէորգ վ.) 1734: — Գանձարան փոքրիկ, 1739: — Գիրք աղօթից 1747: — Խորհրդաւոր Ս. Պատարագի, 1748: — Տաղարան վանեցւոյ և գեղեցիկ 1758: [Թուղուն, Սողոմն, Չուարթուն, յուսալիկ գլուխով Սուրբ. սոյնք եղած են մեր նախնի գարդաւոր՝ ին ձեռագրերէ քաղուած]:

36. **Պետրոս Քառնեցի** ✦ — Ազգական նշանաւոր Ոսկան Վ.րդ.ի որմէ՛ առացած է եղեր անոր տպարանին մէկ մասը : — Կաթոլիկ կղերն Իտալիայէն Գոլիս կը դրկէ գինք՝ տպարան բանալով «ըրօբականա»ի գործը հետապնդելու համար : Պետրոս **1704**ին կը հիմնէ այդ տպարանը՝ Բերա, **ի թաղն Պէկօղլի** (ինչպէս կը կարդանք ոճնկէ լոյս ընծայուած գիրքերուն ճակատը), որ հազիւ 10 տարուան գոյութիւն մը կ՛ունենայ, հրատարակելով հետեւեալները. — Բուրաստան աղօթից (Բ. տիպ, չտիններէնէ բրգմ. Առեփաննոս Վ. Լեհեցի **1704** : — Առաւաձաշունչ (Ոսկանեան մանր գիրերով, պատկերազարդ, բայց անյաջող տպագրութիւն՝ արուեստի տեսակէտով), **1705** : — Գիրք ոտմարաց, **1709** : — Առենի ժամագիրք, **1712** :

37. **Թօխաթցի Աստիս Վրդ.**, «պատճառ տպագրութեան և սրբագրութեան **Լուսաւաւիդի** (**1704**) զոր երկաթիրած է Ամասիացի Գալուստ Վրդ. :

38. **Յակեաց** (Դեղեւանցի Վարդանի որդի)ի «հոգաբարձութեամբ և ծախիք» **1710**ին տպուած է **Սահճի Աւետարան** մը (Բ. տիպ) որուն յիշատակարանէն կը քաղենք հետագան. «. . . Այլ և յոյժ աշխատեալ ի վերայ առիցն, որ ունէր գիրս այս մերձ առ մերձ լեալ՝ զայս եւս ընդարձակեալ անջրպետական միջնորմովն երբակաւոք բացագատեալ. . . : . . . յիշել զմարդասիրայն աղօթս ձեր զազնուատոհմ և գրարեպաշտ գնորհատուակ և ծաղկածաւալ զԴեղեւանցի Վարդանի որդի Յակեաց, և գրագմահանձար և երրայարհեաս գնոգեւոր եղբայրն Շոռոթեցի Բարաքիսայ որդի զՄինաս գպիրն, որք ամենայն ջանիւ, արդեամբք և գոյիւք ի լոյս հանին զգեղեցկագիր ըգատենի գատրբ աւետարանս այս» :

39. **Վանք եւ. անկուսար Տպարան**ն **1735**ին լոյս ընծայուած է Համկեցի Մինաս վրդ.ի **Սգգարանութիւն** «բազատրացն Հայոց, յորդոց որդի, համառօտեալ ի Մովսիսէ **Խորենացւոյ**» անուն Հայոց Պատմութիւնը զոր ձեռնարկը 1693ին գրած է : — Առաջ Բ. տիպը Վաղարշապատ հրատարակուած է 1870ին :

40. **Տիրացու Քարսեղ եւ. Ցակոբ**. — Սեբաստացի երկու եղբայրներ էին «ժաղկաբար», տպարաններին «ընդ հովանեաւ Ս. Աժ.ածնի բազմահաւաք եկեղեցւոյ» Կոյտա Ցովն. պատրիարքի օրով բացած **1735**ին և զայն կոչած **նորակազմ**: Մինչեւ **1740**, իրենց տպած 4 գիրքերուն ցիշատակարաններուն մէջ երկուքին մէկ յիշուած են. այնուհետեւ միայն Բարսեղը կը մնայ որ **1755**ին արդէն մեռած էր, բայց տպարանը գոյութիւն ունէր և նոն աշխատող իր գաւակներն էին ԳԱԲՐԻԷԼ (որ առանձին ալ գործած է), Աժ.ատուր, ՍԱՐԳԻՍ և ՄԻՔԱՅԷԼ (վերջին երկուքն ալ առանձին գործած). իսկ «Սպատկերացի խոնեմ Ցովհաննէս» և փոքրիկն Մանուէլ գրաշար էին նոն : — Բարսեղի տպարանէն հրատարակուած գիրքերն են. — **Էր ընդ եղբարսն** (Տեսութիւն աղօթից պատմութեան բանից ննջման . . . աւետարանչին Ցովհաննու) : — Ճարակնոց : **Աւետարան**, **1740** : — **Խրատ հոգեկան** (Ֆրնա.է բրգմ. Ճամճի օդլու Ցակոբ գպիր), **1736** : — Գիրք որ կոչի **Լուծիչ տարակուսանաց** (ներքինակ՝ Սրմաքէշ Մանուէլ Կեսարեան կ. Պոլսեցի), **1755** : — **Տեսակ սօնացուցի** (Օրացոյց) **1776-7** :

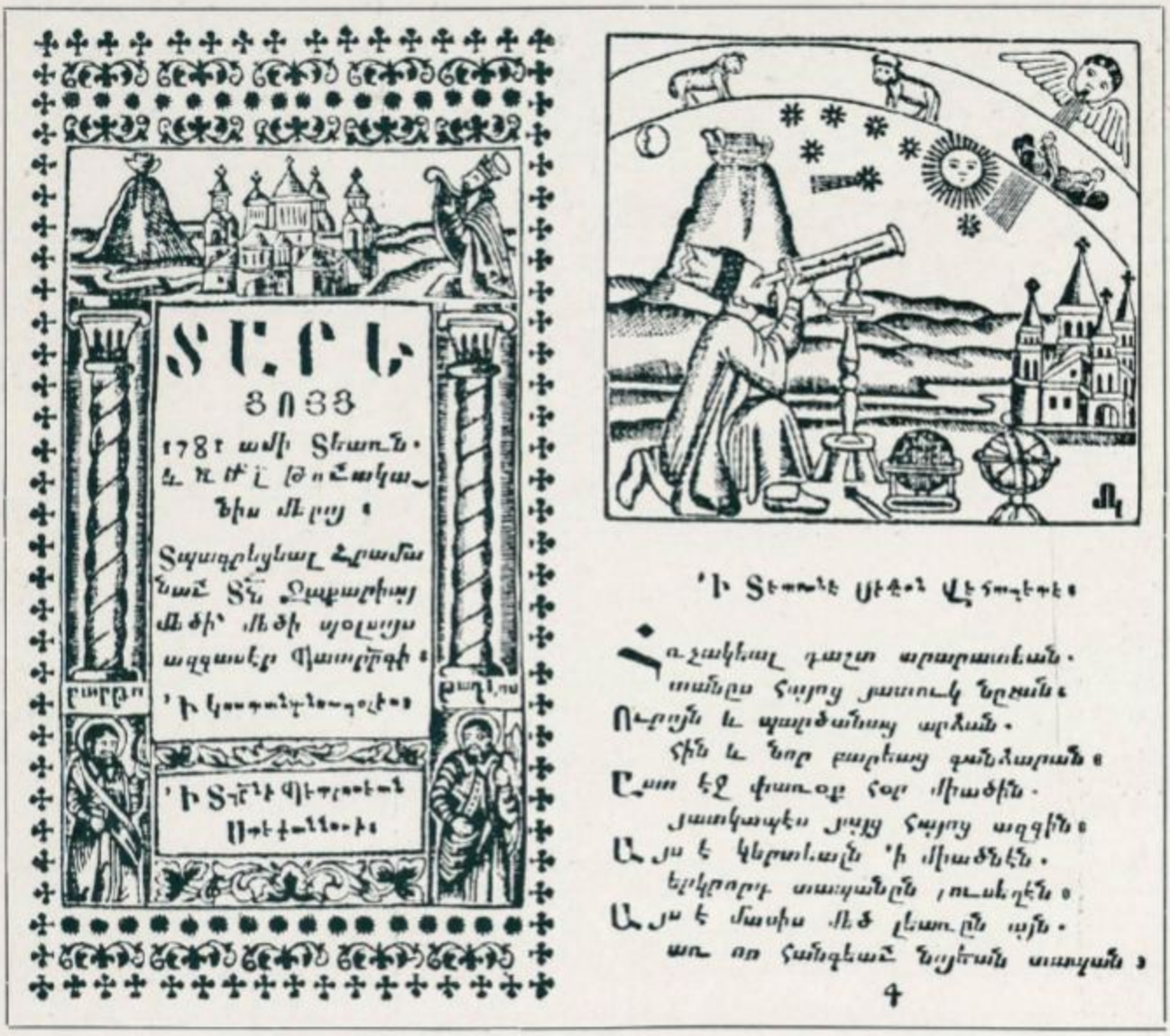
41. **Պաբիէչ Պոպիր** (Բարեղեաց). — Սերաստացի Տիրացու Բաբանի գաւակն է ինք: Տպած է միայն 2 գիրք, 1745 ին՝ Նալեան Յկր. Պատր.ի «Մեկնութիւն աղօթից ներքոյինաց Ս. Գրիգորի Նարեկացւոյն» և 1750 ին «Գիրք պատարագ Արիստոտելի»ն: — Իսկ իր միւս եղբայրները՝

42. **Աբդիս եւ. Միքայէլ Պոպիր** (Բարեղեաց կամ Սերաստեաց) 1747 ին **մէկ** գիրք միայն դրոշմած են, Նալեան Յկր. Պատր.ի «Աշխարհաբար. Քրիստոնէական»ը (Բ. տիպ), որուն Յիշատակարանին մէջ հարազատներին՝ Բարբիկն ալ կը յիշեն:

43. **Աբրահամ Պոպիր** Թրակացի. — Ծնողքն Լիւ Սարգիս և Ագիպ, իսկ ոգեւոր եղբայրը՝ Կեսարացի Ներսէս դպիր: 1737 ին իր «նորակազմ ապարանն»էն յոյս կ'ընծայէ **Մխիթար Սրէց** «Պատմութիւն երջանիկ վարուց և մահուան... մեծին Ներսիսի» (նիւթական աջակցութեամբ Պրն. Թանիէլի որդի Տիրացու Մովսէսի), որուն Յիշատակարանին մէջ կը նախադիպիք «գրքածախս» Յարութիւնի: Աբրահամ Պոպիրի դրոշմած ուրիշ գիրքերու Յիշատակարանները կը պարունակեն անուններ Սերաստացի Յակոբին ու Բաբանին, նաեւ Մարտիրոս Պոպիրին: Ըսել է՝ ինք վարպետ մը չէր այնքան և արուեստակիցներ օգնած են իրեն: Արուեստին հասկացողութեանը մասին սա երկուքն ունինք աչքի առջեւ. «որ իւր իսկ ձեռամբ անհանգիստ աշխատեալ՝ եւ զմարն սեւաթոյր կապարեայ գրոց, ո՛չ հատատպով այլոց մշակաց»: Գրաշար ունէր Անտօնը որ սրբագրիչ ալ էր, իսկ աշխատաւոր՝ Յոյնի Սեւանեան Կարապետի որդի Ներկատիրոսը, նաեւ Յովհաննէսը: Իր տպած միւս գիրքերուն համար ձեռնտու եղած է Ղափանցի Մհռ. Շահնազար, իսկ ցանկերու պատրաստութեան և սրբագրութեան աշխատող՝ Պաղտասար դպիրը: — Բաց ի առաջինէն՝ հրատարակած է նաեւ հետեւեալ գործերը. — **Գիրք Պարտութեան** (Տաղարան) 1738: Ձմերան հատոր (Գրիգոր Տաթեւացի «Եօթնապոյս վրդպտ.») 1740: — Ամառան հատոր (Գր. Տաթեւացի) 1741: — **Աստուածգոյներս**, 1742: — **Սարգիս Շնորհալի** «Գիրք մեկնութեան եօթն բղոց կաթուղիկէից... որ կոչի Սարգիս գիրք», 1743: **Ոսկէփորիկ** (Գր. Տաթեւացի) 1746: Վերջինս կը պարունակէ Տաթեւացիի անյաջող մէկ պատկերը՝ փայտի վրայ փորագրուած:

44. **Տիրացու կամ Ջնչին Յովհաննէս** (Առաւածատութեան). — Իրեն ու իր գերդաստանին մասին խօսելնէք բաւական 32րդ թուականէն: — Իր անունն ուղղագրուած կը գտնենք երբեմն ՅՕՀԱՆՆԷՍ, կամ ՈՎՀԱՆՆԷՍ: — Տպած է հետեւեալները. — Գիրք պատարագական արարողութեան Աբրահամեան (անթուական): — Յիսուս Որդի: — Տաղատարութիւն (Գր. Մագիստրոսի) 1746: — Ժողովածու գիրք (Ե. տիպ ի Պոլիս) 1747: — Գիրք սահմանաց յոգնաւորի իրողութեանց (Աբեղն դպիր): — Պղնձէ քաղաք, 1749: — Գիրք Տօնապատց, 1750: — Երգարան: — Տաղարան փոքրիկ և համառօտ յորում պարունակին երգք հոգեւորք, 1751: — Թուղթ Պօղոսի Տարօնեցւոյ: — Գիրք սահմանի տպոյ դպրաց ևն. (ձեռնադրութիւն): — Ժամագիրք սահնի, 1752 (նաեւ 1762 ին և 1768 ին): — Յանկգիրք Նոր Կտակարանի, 1753: — Նարեկ, 1755 (նաեւ 1774 ին): — Ճրագ հնմարտութեան, 1756: — Վիճաբանութիւն ընդ Յոյնս, 1757: — Գիրք աղօթից (Նալեան Յկր. Պատր.) 1760: — Պատմութիւն Ս. Վարդանաց (Եղիշէ) 1764: — Սաղմոս, 1765: — Պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի (Բ. տիպ), հեղինակ Հանոնա վրդ., 1767 ևն., ևն.:

45. **Պետրոսեան Ստեփաննոս** (Ակնցի). — Տպաբանը 1750ին հիմնած է ու նոյն տարին հրատարակած **Տետրակ որ կոչի գաւազան կրկնագոր** «որ է ուղղախառն հատիկ և չեզաբան, և ներձուածոցաց ձայնիկը և կրքատան» ներքնակ՝ Սրմաքէշ Մանուէլ Կեսարեան: — 21 տարուան դադարէ մը վերջ՝ 1771-1792 կանոնաւորաբար գործած է այլ եւս, յոյս ընծայելով հետեւեալները. — **Դարձ Առաքելոց** «բուդր երանելոյն Պօղոսի. Տեսիլք Յովհաննու» 1771: — **Ժամագիրք Հայոց**: — **Տետրակ այբբենական** որ է դասն ընթերցման ուսման (2 անգամ տպ.) 1772: — Տարեցոյց, 1781: — **Թիւր որ կոչի ակն լուսատու** (*) «Ձայրացեալ վերջաւորեցաւ գրոյկս այս... առաջինն

ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՏՊԱԾ 1781 Ի "ՏԱՐԵՑՈՅՑ,,ԻՆ Ա. ԵՒ Դ. ԷՋԵՐԸ

երից մասանց հայկական շարադրութեանց» (տես. Սամ. Մ. Կեսարեան): — **Երգարան Հրեշտակական**, 1782: — **Շարակնոց**. երաժշտ. եղանակաւոր, 1784: — **Տաղարան** «վայելուչ և գեղեցիկ ի գանազանից բանաստեղծից ասացեալ և տպեալ... ի վաղեմնական տպագրութենէ այսմիկ. արդեամբք եղիայ դպրի»: — **Գանձարան փոքրիկ**, 1788: — **Տօնար**, 1789: — Ս. գիրքս որ կոչի **Մաշտոց**, 1792: Առ. Պետրոսեանի տպած 1781ի ներկայ հազուագիւտ տարեցոյցը (վերջերս առացուած Իզմիրլեան Հայրիկէ,) նուիրեցինք Վ. Ենոքեան մատենադարանին: Զարդափակ հակատին պատկերները կրնան իբր ճոխ նկատուիլ այդ տարիի

(*) Հին տեղ, ամէն ո՛ւր որ գիրք մը գտանէիր՝ անոր բո՛ւն խորագիրն այսպէս տէր **գիրք որ կոչի** ով կամ պարզապէս **գիրք** ով սկիզբ կ'առնէր, իբրեւ թէ գիրեօք տարբեր բան մը բլլալին տպաւորելու...:

հայ տպագրիչներուն գեղարուեստական ձաշակին : Գ. էջին առաձառն պատապրուած է 1777 ին Էջմիածին տպուած «Կարգ բաղման կարգաւորաց»ն որուն Բ. էջի այլաբանական պատկերին շուրջն ու մէջը տեղաւորուած է միեւնոյն առաձառը : Ցառաջաբանի՝ կան քանի մը առաձառներ և շաձկական բժշկարան մը ամփոփուած : — Բերա՝ Միհրան Գէորկեանի տուն 1789 ին տպուած մեծադիր **Տարեկ** մը կայ, որուն ձակատին վրայ «ի տպարանի Պետրոսեան Սեբաստացոյ, ՌՄԼԸ» կը կարդանք : Այս գիրքին ո՛չ Հ. Դապիկեանի «Մատենագիտութեան» մէջ կը ձանդիպինք, ոչ ալ Հ. Գաֆէսձեանի ձեռագիր ցուցակին մէջ : Հետաքրքրականն այն է որ տպագրողին կէս էջնոց Յիշատակարանը առ ձակատակաղմը կը պարունակէ. «Ի տպարանի Առաքածատրի որդոյ Յովձաննիսի». արդ, 1776 ին Յովձաննէս դադրած է արդէն միայնակ գործելէ և իր գործի՝ Գէորգի ձետ է մինչեւ 1790 : Ի՞նչպէս մնկնել ուրեմն նոյն **Տարեկ**ին ձակատին վրայ դրոշմուած **Պետրոսեան Սեբաստացոյ** անունը. երկու տպագրիչներ արդեօք ձեռնադո՞ղ եղեր են միեւնոյն գործին : Կան նաեւ յատկութեամբ էջեր՝ 1-4 թուարկուած, ու դրուած է «Առ աձ.աշնորհ այրն Ա.» խորագիրով 36 առն երկար առաձառ մը գրաբար, խրաքանչիւրը 4 տողնոց. որոնց սկզբնատառերը քով քովի բերուելով կը կազդացուի «ա. պ. ա. գ. բ. օ. ղ. Աձ. ա. տ. ո. ւ. բ. և. ո. բ. դ. ո. յ. Ց. օ. Ն. ա. ն. ն. ի. ս. ի. ա. ս. ա. ց. և. ա. է.» պարբերութիւնը :

46. **Յովհաննէս եւ Յակոբ** (երկուքն ալ «Տիրացու») . — Մեր քով գտնուած «Տաղարան»ն դառնալով, տպագրութիւններն անշան է, պղտձէ և մաշած առաձելով : — Հրատարակած են ձետեւեալները . — Գիրք վկայաբանութեան Ս. Մարիամ. կուսին, 1766 : — Տաղարան փոքրիկ, Պաղտատայ պղպի առաջեալ գաձազան գտնով : — Շարական, 1768 : — Ժամագիրք քրիստոնէական ուսման, յոյժ դարկաւոր ծորաքիրք մանկանց, 1769 . (խոշորագիր, անդարձ փայտահար պատկերներով, առաջաբան էջերով, Տիվրիկցի ձանգ. Մխ. Եպիսկոպոսի որդի Մխ. Պօղոսի արդեամբ տպուած) : — Մէջ բերենք «Պաղտատայ պարսից ծորաքի» **Տաղարան**ին ձատուած մը . — «Աքի՛ սէր իմ . . . աքի՛ ծովիս խորի . գիս ի չօտար երկիր տարի, «առաջ, առաջ . եւ ի խնդիր մոլորելոյս , եւ ի խնդիր քո ոչխարիս : . . . Կամաս ի քէն խոստացայ , շուտ մոլոր ոլորեցայ , յանգիստ տեղիս մոլորեցայ : . . . Ես ինձ արարի . . . դիակեալ «գարարի . . . գրարին բողեալ ես չարարի : . . . Թու ես խնդրող մոլորելոց , չուզիլ ուսանիլ ոլորելոց . ո՛վ այցելու գլխորելոց , աման , աման» . . . եւն. : Անկանոն թուարկուած էջերուն վերջ գետնդուած է Դարիպի ձուչակաւոր **Նուռիկ** երգը , «գրկեցա առա առաջս այս՝ առ. ի ծուլ գարթալ երեսան բղթոցս» :

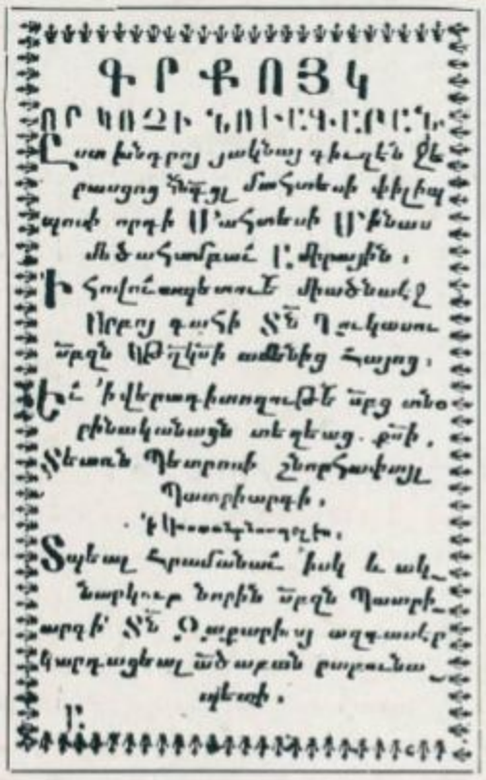

47. **Յովհաննէս եւ Պօղոս** (Առաձաձառութեան) . — Իրենց և իրենց գերդաստանին մասին խօսեցանք բաւական 32րդ թուաձամարով : — 1777 ին սկսելով մինչեւ 1790 նայր և որդի գործակցաբար բանեցուցած են տպարաններնին՝ ձետեւեալները հրատարակելով . — Օրացոյց (*) : — Ձառ. վասն ծննդեան և չարչարանաց Յս. Քս. , 1777 : — Տետրակ ուսուցանի , 1778 : — Գիրք ապօրից (Եփրեմ Խորին Ասորւոյ) , 1779 և 1788 : — Գիրք պատմութեան Ս. Երուսաղէմի (Ձաննա վրդ. Գ. սիսեցի) : — Նարեկ 1782 , (8 տարի վերջ՝ նորէն) : — Ժամագիրք առանձին , 1786 : — Քաղաքավարութեան գիրք : — Խորհրդատետր Ս. պատարագի , 1787 : Գործք առաքելոց , 1788 : — Շարական , 1790 : — Այնուձետեւ Յովձաննէս մեռած լսուիլ կ'ենթադրուի, ու նոյն գործը կը շարունակէ առաձինն ՊՕՂՈՍ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ որուն պիտի անդրադառնանք քիչ յետոյ :

(*) Կ. Պօլսոյ մէջ **առաջին** Օրացոյցը 1761 ին տպագրուած է: — Հայոց **բոլոր** օրացոյցներուն եւ տարեցոյցներուն ցանկը տե՛ս «Ամէնուն Տարեցոյցը» 1911 տարի, **Փոխան յառաջ բանի** վերնագիրով գլուխին մէջ :

48. **Մայր Դպրատուն**։ — ՄԿՐՏԻՉ ՄԻՔԱՅԵԼԵԱՆ ԱՄԻՔԱՅ (ծն. 1742, մեռ. 1800) որ **1790**ին կ. Պոլսոյ անպրանիկ բաղային **դպրատունը** (վարժարան) հիմնած է ի Գում-Գաբու, Ֆըշըրմ փողոց, և որ ՆՆՈՐՀՔ պատուանունը առացած է. Չաքարիա պատրիարքէ՝ իր կրթանուէր և եկեղեցասէր արարքներուն համար, վերին հակոդութեամբ ՄԱՏԹԷՈՍ ԴՊԻՐԻ՝ կը բանայ ապարան մըն ալ «Մայր Դպրատան» մէջ ուր կը դրօշմուին հնահնչակ գիրքերը. — **1792. Յուպ Բահաճայից** (ապաշխարողներ խոստովանցնելու համար ախտերնեբու առաջնորդ, եկեղեցաբիւն Կաղզվանցի Պօղոս քհնյ.ի, ապուած Ներսէս Ամիրայի ծախքով)։ — **1793. Հաւոց** (Մատեան Ամիրայի ծախքով)։ — **Հաւ** վանի ծննդեան և չարչարանաց Տեառն մերոյ Յս.ի Քս.ի, (հնդինակ՝ Դ.ապաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ քարոզիչ Գէորգ Վ.պետ.)։ — **1794. Ճաշոցարան** (հնդինակ՝ Կեսարացի Գաղատացւոց Գրիգոր դպիր, Չերսա Մհռ. Մինաս Ամիրայի ծախքով)։ — **Ժամագիրք** («օգնականութեամբ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ դպրատան մանկավարժ Առաքելեան Առաքել դպրի», գրաշար՝ Մանուէլ դպրի, գրուօղ՝ Յարութիւն, մրազարկ՝ Մինաս և Յունան)։ — Վերոյիշեալ գործերուն տպագրիչ եղած է Մատթէոս դպիր որ այնուհետև Մայր Դպրատան տպարանին կը հետանայ և առանձին կը գործէ։ Միևնոյն տպարանը **1805**ին կը դրօշմէ **Տեառակ գանճայինութեանէ կնճցադոյս** անուն նպատակ ցկր. պատ.ի և այլոց ոտանաւորներու հատածոյ մը՝ «ի ձեռն տպագրիչ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ» գոր պէտք չէ շփոթել Սարգսեան Մհռ. Մաթէոսի հետ, քանի որ վերջինս 1752ին մեռած է։ — Հ. Գաֆթանեան իր ձեռագիր ցուցակին մէջ Մայր Դպրատունն յոյս ընծայուած կ'արձանագրէ **1808** թուականով «Քերականութիւն հանուռօս» մըն ալ։

ՄԱՅՐ ԴՊՐԱՏԱՆ ՄԷՋ ԴՐՕՇՄՈՒԱԾ ԳԻՐՔԻ ՄԸ 2 ԷՋԵՐԸ

49. **Մատթէոս Դպիր**։ — Ծնած է 1740ին և իր ուսումնականութեամբ՝ համակրութիւնը շահած Ներսէս Ամիրայի որուն հիմնած տպարանին մէջ բաւական առեն աշխատակարանին մէջ կը հանդիպինք «նուաստ մանկավարժ» յորջորջման՝ իր անձին համար գործածուած. կը հասկցուի թէ վարժապետ էր. իր քոյրն ալ, **Բարխոն Նօսուր**, վարժուհի էր արդէն։ — Մատթէոս շարադրած է 1776-ճ տարիներու օրացոյցները՝ Հրեայի մը օգնութեամբ։ — Մայր Դպրատան տպարանին հետանալէ վերջ՝ իրենք կը հիմնեն Պալաթ, «ի բարն Աղվաշնեի, ընդ հովանեաւ Ս. Հրեշտակապետին»։ — Ըստ Հ. Գաֆթանեանի ցուցակին, Մատթէոս դպիր 1800ին տպած է **Սաղմոս** մը հայ. տառկ. և 1802ին՝ **Քրիստոնէական փոքրիկ**։ — Տպած է նաև 1805, 1809 և 1825 տարիներու օրացոյցները որոնցմէ 1825ն իր վերջին գործը կ'ըլլայ, նոյն տարին իսկ մեռած ըլլալուն։

50Ա. **Պօղոս Յովհաննիսեան (կամ Արէպեան)** ✦ — Գործած է 1799-1819՝ Պոլիս, Քիւրքճի խան:

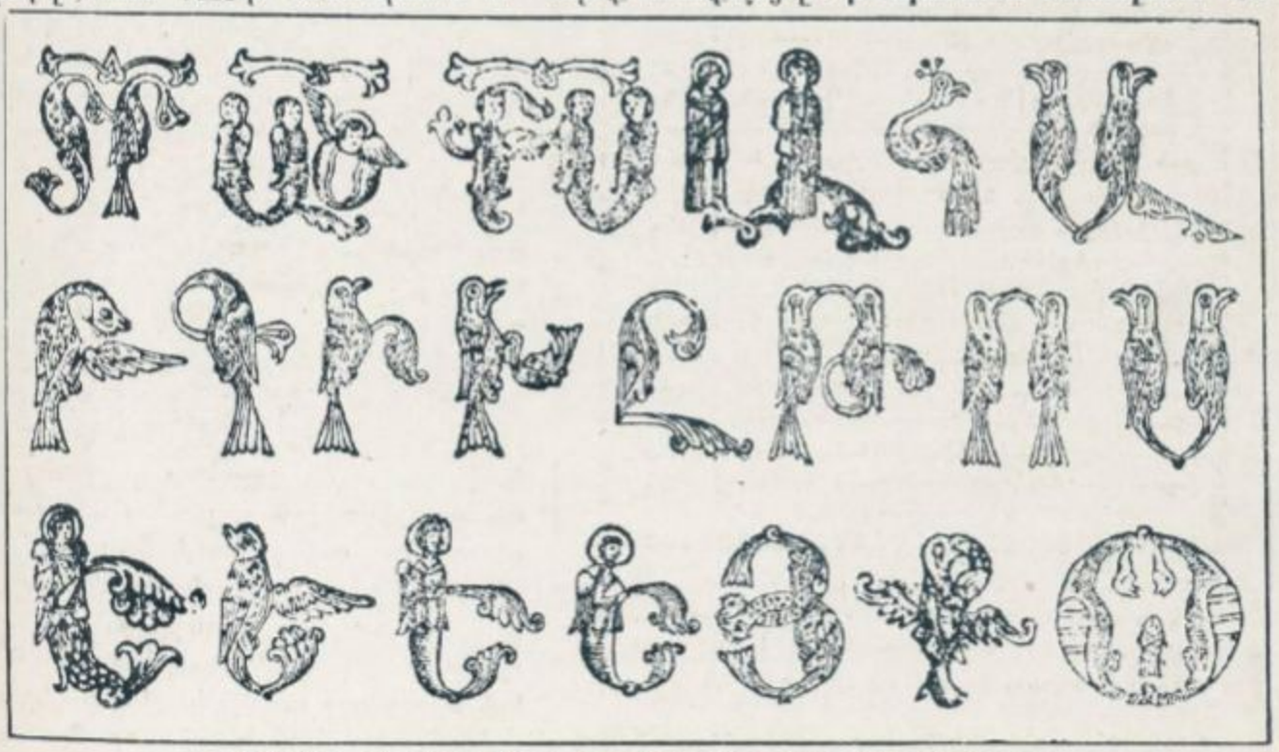
50Բ. **Պօղոս Արապեան Սպուչեխցի** ✦ — Միեւնոյն անձը: Գործած է 1820-35՝ Օրթաքէօյ, մինչ Պոլիս՝ Քիւրքճի խանի մէջ ալ տպարան ունէր գաւկրներուն հետ:

51Ա. **Տպող Երից Արհւեց Պօղոսի Արապեան** ✦ — Յետ մահու իրենց հօր, գործած են 1836-53՝ Օրթաքէօյ:

51Բ. **Արապեան Եղբարք** ✦ — Օրթաքէօյէ Պոլիս փոխադրուելով, գործած են 1855 ին՝ Կաղիկլի Մուսթաֆա Բաշա խան:

52. **Յարութիւն Եւ Յովհ Արապեան** ✦ — Վերջին շառաւիղը, Ապուչեխցի Պօղոսի բոռները որոնք իրենց պապուն հիմնած Օրթաքէօյի գրաձուլարանը միայն բանեցուցած են քիչ մը առեն:

✦ ✦ **Պօղոս Յովհաննիսեանի** պապուն, հայրիկին և իր ձիւղաւորեալ գերդաստանին կատարած տպարանական գործունէութեանը մասին խօսելնանք բաւական **32, 44** և **47** թուահամարներով: Դանք հիմայ իրեն, իր գաւակներուն և թոռներուն: — ՅՈՀԱՆՆԻՍԵԱՆ մականունն ԱՐԱՊԵԱՆի վերածուած ըլլալը կ'տեսգուի **1807** ին տպուած «Նարեկ»ով, որուն ձակատը կայ **ի տպարանի Յովհաննիսեան Պօղոսի**, իսկ Յիշատակարանին մէջ՝ **Տպագրիչ Տիրացու Պօղոս Արէպեան**: — Գ. Արապեան 1820 ին նոր Օրթաքէօյ փոխադրուեցաւ, Պոլիս ալ տպարան ունէր միաժամանակ: Այս պարագան կը հաստատեն **1822** ին տպուած «Նարեկ»ը, նաեւ 1823 ի «Աւետարան»ն ու «Քարոզք առաքելոց»ը. **ի տպարանի Աբրապեան Պօ-**

ՊՕՂՈՍ ԱՐԱՊԵԱՆԻ ՅՕՐԻՆԱԾ ԶԱՐԴԱԳԻՐԵՐԸ
հաղուած **1802**ի «Նարեկ»ի գլխոց սկզբնատառէրէն

դոսի Սպասչեխցւոյ, եւ երից որդւոց իմոց՝ Աստուածատրոյ, Գէորգայ եւ Գալուստի, որ ի Քիւրճի խանին եւ կամ ի Միշագիւղն: — Պօղոսի մահէն վերջ երից որդւոց տպարանական անունը բեւ շարունակուած է, բայց գաւակները հանգուցեալ հօրերնուն անունն ալ ուզած են անմոռաց պահել երբեմն, ինչպէս կը տեսնենք **1847** ին տպուած «Նարեկ»ին ձակատը: — Դարձեալ, Գ. Արապեանի՝ Մհտ. Ա.ծ.ատուրի բոռն ու Յովհաննէսի գաւակն ըլլալը կ'տպացուցուի **1799** ին տպուած «Ճաշոց»ով. **և. Պոլիս, Քիւրճի խանի, ի տպարանի Մհտ. Ա.ծ.ատուրեան տիրացու Յովհաննիսի որդւոյ Աբրապեան տիրացու Պօղոսի:**

* * Գօդոս Արապեան ծնած է 1742 ին, Ակնայ մօտ՝ Ապուջեհ գիւղը: Սուլթան Աբդիլ Համիտ օրով Գօդոս գալուն՝ հօրը հետ կը բնակի Այազմա քաղաքը. միջոց մը շրջուն փերեզակութեամբ կ'զբաղի, ապա կ'աշակերտի իր ազգակից հօր՝ Աճ առաքելի Յովհաննէսի քով՝ որուն մահուան վերջին տարիներ անընդհատ աշխատած է, հայր և մայր տառեր շինելու, ձուլելու և գիրքեր տպելու բազմադիմի գործերուն անձնատուր, մեծ ատակ հանդիսանալով հայ մատենագրական խլրտումին և անոր առիւծանման զարգացման: Բարի, պարկեշտ և գործունեայ, օժտուած մանաւանդ իմացական գօրեղ կարողութեամբ և ձեռներէց ոգիով մը, յաջողած է բերի վիճակի մէջ գտնուող գործ մը յառաջացնել և իրմէ առաջ ընդհիջումներու կողմէ տեղի ունեցած անյաջողութեան փորձերէ վերջ՝ տեւական հիմը դնել հայ տպագրութեան ի Գօդս, ուր, իւրաքանչիւր տպարան իրեն յատուկ ձուլարանն ունէր՝ որուն մէջ պատրաստուած կապարեայ տառերը չէին հանուեր ի վաճառս, կ'ներեւի թէ Պոլսեմպերկեան աշխատանոցներ բազմացուցած չըլլալու դիտումով:

Գ. Յովհաննիսեանի 1802ին տպած "Նարեկ,,ին Յիշատակարանը (*)

(Կարդալ իր տպարանին ուխտատուներուն անուններու)

* * Երբեք քաջ տպագրիչ և գրաձուլիչ՝ համբաւը հետզհետէ տարածուած ըլլալով ամէն կողմ, Աբրահամ 1770ական թուականին կը հրաւիրուի Վրաց վերջին Հերակլ թագաւորին ի Թիֆլիզ՝ ուր կը ժամանէ տաժանագին ուղեւորութենէ մը վերջ. կ'աշխատի նախ՝ ուսումնասիրելու համար վրացերէն տառերը գոր վերջ ի վերջոյ կանոնաւորելով տպարան կը հաստատէ: Իրեն վստահուած պաշտօնն այսպէս յաջողութեամբ գլուխ հանելուն ի վարձ կ'առանայ 8000 դահեկան որ բաւական կարեւոր դրամ մըն էր այդ ժամանակին համար: Թիֆլիզէն կ'անցնի Էջմիածին ու ներկայ կ'ըլլայ միաբանութեան տարեդարձին: Սիմէոն կաթողիկոսի օրով, որ չգլուխար յարգանք և պատուասիրութիւն ցուցաբերել այս տաղանդաւոր տպարանապետին: Հոնկէ դէպ ի Պոլիս ճամբայ ելլելուն՝ Աբրահամ ուխտ կ'ընէ 7 տարի անխափան պահք բռնել Ս. Կարապետի տօնին, եթէ երթէք ողջ առողջ կարենար վերադառնալ: Ապուջեհցին Գօդոս պատկանելով հայ նահապետական այն սերունդին որ Լուսաւորչի հաւատքին կապուած՝ հոգեկան գերագոյն գոհունակութիւնը կ'ունենայ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հաւատալիքներուն ջերմեռանդօրէն փարած ու ժամկալ մնալուն մէջ, եօթնամեայ այդ պահեցողութիւնը կը յարգէ՝ գինիի մէջ պաքսիմատ միայն թաթխելով և ճաշակելով:

(*) Այս գիրքին եօթը կայ տարիի բառիցս ցանկ մը: Հետագայ հատ մըն է անկէ, իբր պատուիկ՝ բառերու մեկնութեանց զարմանալի ոճէն.— **Ագդարաց,** խոպար տալօղ գործիք որ է բերան: **Աղուի բմբոխենէի,** տէյիրմէն էգմիշ քցելու որ է ծաժնելու ախտաներ: **Աւդակաց** ճերմկէլէ: **Բանիկ սերմնակաթութիւն,** խօսքին էօգը գայ քցելը: **Բիծ բացակիծ,** թախտապիրէն կամ սիվերխենկէն խածուած տեղուանքը: **Ընդունայնաբոյ իրոք,** ճաճիլէ գանգէր: **Համանուագեան օրէնք,** քրածը գծելու օրէնք: **Յուզամէջ,** ասֆալտուած փէյտան քնօղ: **Վերջնական աճառ,** էեսկին լէֆէ սապօնու...:

* * Բաց ի Մեսրոպեան տառերու պատրաստութեան և հայերէն գիրքերու տպագրութեան գործէն, Գ. Ալպալեան նշանակելի ծառայութիւն մատուցած է նաեւ Օսմ. Պետութեան, հնարելով բրքերէն **Ենէսի** և **Թա'լիգ** գիրերը որոնք իր մականուանմբ յորջորջուած են (ԱՐԱԳ ՕՂԼՈՒ): Իրմէ յետոյ, առանց ձուլման մեծ մղում տուած են — ժամանակագրական կարգաւ — Տիգր. Ասլանեան, Յ. Մխիճեանեան և Ա. Գեորգեան, մանաւանդ վերջինը որ գեղեցկագոյն կերպով կատարելագործած են տառկերէն չորեսուն տառերը: — Սուլթան Մահմուտ անգամ մը կու գայ այցելել Գ. Ալպալեանի գործարանը: Բոլորովին հետաքրքրուած Մահմուտով և յարակից գործիներով, գլուխը կը ծռէ բանող մեքենային վրայ՝ ամէն ինչ մօտէն դիտած ըլլալու համար. հայազգի կիրեմպէրլիը հազիւ ժամանակ կ'ունենայ Կայսեր գլուխը բռնելով մէկդի առնելու, քան զի մեքենան իջնելու վրայ էր . . . : Վեհապետը երախտապարտ մնալով իր հպատակին այդ ազատարար ընթացքին, մանաւանդ գնահատելով անոր կարողութիւնն ու բուրք տառերու հնարումով երկրին մատուցած ծառայութիւնը, 1816 ին տեսչ կը կարգէ զինք Արբունի Տպարանին, առանձին հրովարտակով, որուն վաւերական պատճէնն ունինք ի ձեռին: Բուն օրինակը կը գտնուի Հասարակաց Կրթութեան պաշտօնատան մէջ (ուր կը մնայ դասի մը հետեւանօք). տարածութիւնն է 11 × 140 սանթիմէթր, **Մահմուտ խանի Մատրաճա** տառատրութեամբ, գետնուած փղոսկրի գլանաձեւ տուփի մը մէջ: Անատոլիկ տառ խառնիփոփ բարգմանութիւնը՝ զոր կը պարտինք Բարունակեան Գառնիկի:

Արքունի տպարանիս մէջ գործածուած «Ենէսի» գիրերուն մայրերը, յարակից մասերն ու կազմածքը 25 տարի առաջ ի նորոյ հնարող ու նոյն բուռակաձեւ ցայտօր անիւրաժեշտ նորոգութիւններն ընող, մանաւանդ տպուելիք «Գամուսի բարգմանութեան» համար յօրինուած տառերը ձուլելու մասին մեծ աշխատութիւններ նուիրող հայազգի Աբրահամ Պօղոս եւ իր երկու որդիներն Աստուածատուր ու Գաբրուտ տարիէ մը ի վեր կատարելագործութեամբ եւ ուղղամտօրէն շարժած, նաեւ արհեստին մէջ հմտութիւն ցոյց տուած են. յետոյ, Կայս. Տպարանիս՝ պաշտօնէից անուշադրութեան եւ անհոգութեան երեսէն խանգարուած չորս գործիքները վերոյիշեալներուն չանդրսի ու խնամքով կանոնաւորուած են եւ դրուած այնպիսի վիճակի մը մէջ, որ հատարկութիւնը կարող ըլլայ օգտուիլ անկէ: Իմ վերահսկողութիւնս մտածած է որ այսուհետեւ չէ՛ կարելի չոյս ընծայել գեղեցիկ մտահանկներ, Տիվանիներ (բանաստեղծութեանց հաւաքածոյ) «Թա'լիգ» կոչուած գիրերով: Այս պարագան ինձմէ պահանջել Աբրահամ օղուն անկատարութեան յանձնուած եւ խորհրդակցութիւն կատարուած է անոր հետ, որ «թա'լիգ»-ներուն կազապարաց շինութեան կարելի չափը յայտնելով՝ գործի ձեռնարկած է ու քանի մը ամսուան մէջ գիրերը բաժիներով տպագրած է ինծի՝ հաւանութեանս արժանացած: — Նկատելով որ սոյն արհեստին մէջ ձեռնհաս մէկայն Աբրահամ օղուն կը գրնաքէթ որ «Ենէսի» եւ «Թա'լիգ» տառերուն պատրաստութեանը համար պահած է՝ արհեստը իր տղոցն ալ սորվեցնելով, եւ որ Կայս. Տպարանիս գործերուն վրայ անմիջական հսկողութիւն ըրած է կատարելագործութեամբ եւ հաւատարմութեամբ, իր ծառայութեան պես, իրեն այս «պէրաթ»ը տրուիլ առաջարկած է՝ Տէրութեանս ազատամիտ Կայս. Տպարանի վերատեսուչ Էսատիս Ազաթէրրաֆիմ. նկատելով որ Աբրահամ վարժապետին մէկ Կիպրացի օղու Յակոբ Գալֆայի եռանդաձեւութեամբ ու ժամագործ Առաքելի կողմէ ի նորոյ շինուած մեծ ատիւը (չարխը քէսիր) Կայս. հաւանութեանս արժանացած է. նկատելով որ իմ հարկաւոր հպատակութիւնս այսպիսի գիտութիւններուն նշրոպացոց հետ (Թրեմիդիէ) մրցումի բնկալ Տէրութեանս փառքին աշխատելու՝ այլոց ալ աշխատելու, ձգելու եւ օրինակ առնելու գրգիռ մը կ'ըլլայ, եւ յիշեալ ատիաները հարկ գնած եւ իրենց «տարը մէկը» ու «բատրաձ»ներուն (շրջանակաձեւ) պտտելութիւնը պարտադրող հրովարտակը տրուած է ١٢٨٠ բուռակաձիւ, նմանապէս յիշեալ

Աբգարեան Պօղոսի տուն ներկայս ՌՉՉՉ տարւոյ Բէգիիիշ Ամբրի 24ին. քան որում՝ ամէն առաջ Կայս. հրովարտակով հրամոյռած է «պէրաթ» չտալ Կայս. ազգականին տարբեր մէկու մը բարեխօսութեամբ եւ առանց իմ հրամանիս չբժանուգրել զայն, եւ այս կարգի հարկագրծնեորուն սեփականատիրութիւնը եղող առուները, ծուխգերուայ դարպասները (նալը), այգիները, պարտէզներն, արտերը, հարկագրծման բոլոր ամենքն ու անոնց սահմանները — երկայնութիւն, շայնութիւն ու տարածութիւն — քննել, եւ ասանց հարկագրծման բոլոր ամենքն սկսեալ ի նորոյ տէր եղած քանակութիւններուն եւ կարուածներուն տասանորդը հանել. առջիները պատկանելոյ տեղը վճարել, իրենց զառակներն ու ծառաները՝ ձեռագրին գտնուած պաշտօնատարդներուն հետաձայն՝ անուններով գանուելով առուգել եւ անոնց ինչքերուն մնացորդները մէկիկ մէկիկ քննելով ձշմարտութիւնը երեան հանել, դրկել «Ստանպօլ Գատրլըղը»ին եւ լուս այնմ նոր «պէրաթ» տալ: Յիշեալ Աբգար օղու Պօղոս հետ կանչուած ու հարցաքննուած է նոյն պաշտօնատեղին, որմէ հետկցուած է որ ինքն ունի 4 զաւակ, Ա.ատուր, Գարուսա, Գէորգ եւ Շմաւոն (= Սիմէօն), նաեւ հանգուցեալ Թաճիր աղայի «վագրի»ին Օրթաքէօյ իր բնակած տունն ու Պօլիս՝ Քիւրքճի Խանի մէջ «պատուճճի օտասը» մը (ապագրատուն). ասոնցմէ զատ որ եւ է կարուած ու ծառայ չունի: Ատոր կը հրամայուի որ յիշեալն իր 4 զաւակներով «ձիզէկ»է (քրիստոնէից յատուկ տարբ մը) եւ այլ բոլոր տարբերէն ազատ ըլլայ եւ հարկահաւաքներուն կողմէ արտօնագիր (բէգլէրէ) չպահանջուի խրմէ. նաեւ տակատր (ծուխը), տիկի (բոշում) եւ կարասի (գազդան) . . . . . [անընթեռնելի] են եւ . . . . . [անընթեռնելի] են, ինչպէս եւ երկանս ծառաներուս տարբերէն եւ բանի ու բրիչ, «քիւրքճի»ի եւ Կայս. բանակին հարկերէն եւ «Սալդաղն պաղչէսի»էն զերծ կացուցուի. զաւակներն ու ապառաւորներն ալ . . . . . [անընթեռնելի] բարեպատճի (նաահաքճը) եւ «ուճէմ օղլանը»ի տարբերէն, խառ ու չարդ հնձելէ եւ ասոնց վրայ հսկելէ ազատ ըլլայ. իր ուռկիքին, խմկիքին, հագնկիքին, «սարը մէսը»ին, «բաղդա»ին, պատերազմական գործիքներուս, անկողիններն, նետաձիգներն, զաւակներուն տարազին, պօսնեական «զէրվ»ի (գդակ), «բարար գալբաղը»ի, զգեստ եւն. մասին ո՛չ ոք միչամտուրիւն ընէ. արտօրէից տարբի եւ «գասապահ պաղչէսի»ի պահակներուն՝ վերատեսուչներուս . . . . . [անընթեռնելի] եւ ապահներուս կողմէ ինդր չդրուի. իր բնակարանին ապահներուս կողմէ ո՛չ ոք կարենայ մտնել. ծուխ կ՚ունենայ ձամբորդութիւն ընած ատեն՝ իրեն դիւրութիւն ընծայուի. իրեն եւ ծառաներուն զգեստ ու տարազ փոխել հարկ եղած պարագային՝ արգելք չտարուցուի. պատերազմական գործիքներուն, դուռներուն, չորեքներուն ո՛չ մեկ պատրուակ ցուցուի. վերտանգաւոր տեղեր՝ ապահներս կողմէ վտտանելի մարդեր իր քով դրուի, որպէս զի կարենայ ողջամբ ժամանել որոշած վայրը: ՌՌ Ձեմազիւլ Էվվել ՌՉՉՉ

Կարի չանեկան բովանդակութեամբ այս «պէրաթ»ը գիրի առնուած է «սիվանի» կոչուած ընդելուզեալ գիրով՝ մեկ տող սեւ եւ մեկ տող կարմիր: — Պօլսահայերէ 4 ազգատոհմ միայն **պէրաթլը** են, Տիզեանք, Տատեանք, Գալեանք եւ Արապեանք, ամենքն ալ վերոյիշեալ իշխանական առանձնաշնորհումները վայելով: Գատքերնին ծագող առանց — հասարակ մահկանացուներու կատքերէն գանագանուելու համար — կանաչ գոյն ունէր, ոսկեծոպ: — Բաց ասոր, երկրին օրէնքը կը պահանջէր որ Քրիստոնեայք Իալամներէ գանագանուելու համար՝ գդակներնուն վրայ կրեին սեւ անդուսի մէյմեկ կտոր. միեւնոյն առեն՝ անձնիւր արհեստաւոր պարտաւոր էր գդակին վրայ կրել իր արհեստը յատկանշող գլխիկ առարկայ մը. այսպէս, սափրիչներուն «չահան» էր, սեղանատուներուն՝ ոսկիի գանագան մասեր, իրենց Ա. Բ. Գ. ասոիճաններուն համեմատ, ոսկերիչներուն՝ մատանի, եւն.: Գ. Աբգարեան առաջինն ու միակը

եղաւ որ սկսաւ իր գրակին վրայ կրել Սուլթան Մահմուտ շնորհուած արոյրէ Մահմուդ-Նշանը որուն իրականին՝ համաչափ նմանահանութիւն մըն է ներկայ պատկերը :

* * Պ. Արապեան Արքունի Տպարանին մէջ կը հրատարակէ «Թագվիմի վագայի»ն և ասոր հայերէնը «Յայտարար լրոյ Մեծի Տէրութեանն Օսմանեան» 500ական օրինակ . հայերէնի թարգմանիչն էր Պատրիարքարանի քարտուղար Տիրացու Յուսիկ : — Այս 2 թերթերուն տպագրութեան համար կառավարութիւնը 4000 դրուշ ամսաթոշակ կը վճարէր իրեն ու թերթերը ձրի կը յղէր բոլոր գաւառային առաջնորդներու և կառավարիչներու : Հոն կը տպուէին նաև կառավարական ամէն տեսակ գործեր : — Օրթաքէօյ , Արապեան ձուլարանի մէջ կը պատրաստուէին բոլոր տառեր՝ մի միայն Արք. Տպարանին համար . հրաման չկար գայնս դուրս հանելու , Սուլթանին կողմէ առանց մասնաւոր «իրատ»ի : Առանց մէկ օրան կ'արժէր 40 դրշ. , իսկ հայ տառերունը՝ 25-30 դրշ. : Վերջին , երբ առաջին Սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ , ջնջուց նախկին խրատութիւնը , քանի որ Ներսէյեան սկսան գիրեր բերել :

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՀՄՈՒՏԷ
բացառապէս ձեռնհաս գլխակիր Մահմուդ-Նշանը՝ ՁՕՂՈՍ ԱՐԱՊԵԱՆԻ

* * Եենիչէրիներու ժամանակ , ինք՝ քաղաքին հետ ըլլալու նկատումով , 7000 դրշ.ի գիրքի փոխարէն տուն մը կը գնէ Օրթաքէօյ , Թաշ Ներթիվէն կոչուած թաղին մէջ՝ ուր տպարան մըն ալ հաստատելով կը շարունակէ գործել զանկիներուն հետ բնակելով : — Ինչպես տեսանք վերեւի «պէրաթ»ին և 1807 ին դրոշմուած «Նարեկ»ի յիշատակարանին մէջ , մեծանուն տպարանապետն ունէր 4 զաւակ , Աճ.առաւ , Գէորգ , Գալուստ և Սիմէօն , որոնք — բաց ի Սիմէօնէն — ցվերջ աշխատակցած են իրենց հօր , իբր գրաճարիչ , գրաշար և տպագրիչ : — Անդրանիկը կ'ունենայ 3 մանչ զաւակ , Յովհաննէս , Գրիգոր և Անտոն , բոլորն ալ իրենց պապենի գերդաստանին գործը շարունակած , որոնց կը վերագրուի կեդծարարութեան դեպք մը . հայրերնին յանկարծամահ եղած է . Յովհաննէս մեռած է Հալէպ , իսկ Գրիգոր և Անտոն Պուսիա մնկնած են : — Գէորգ կ'ունենայ 5 աղջիկ և մէկ մանչ (Յակիկ Արապեան) , այդ աղջիկներէն մէկը միայն ամուսնացած ու վերջերս մեռած է , իսկ միւսները ամուրի մնացած են և ցարդ կենդանի . Յակիկ ներկայիս մէկ 85 տարու , Արապեան գերդաստանին վերջին ամուրի շառաւիղն է արդ՝ ոսկերչութեամբ զբաղող : — Իսկ Գալուստ որ «երից որդւոց» կրտսերագոյնն էր՝ ամենքէն ճարպիկ ու բանգետ եղած է և տպարանական տուրուառիկ գործերով ապահոված է իրեն դիւր կեանք մը . իր արդ միակ որդին Յարութիւն նոյնպէս աշխատած է պապենական արհեստին և ամուրի մեռած 1890 ին՝ 74 տարու : — Օրթաքէօյի տպարանին այլեւս տարի մը վերջ՝ 1855 ին **Աւետիսեան Եղբարք** վերջին գործատուն մը կը հիմնեն Գալաթա , Կեռիկլի Մուսթաֆա Բաշա խան , գոր քիչ մը առեն միայն վարած են : Գալով Յակիկի , Օրթաքէօյի ձուլարանը բաւական առեն առանձինն գիրեր ձուլելէ վերջ՝ բոլորեքեն հայր և մայր տառերը 1600 ոսկիի ծախած է Ծոմ. Նախարարութեան՝ ուր պաշտօնի ալ կոչուած է , Էյուպ Բաշայի տեօրէնութեան օրով . բայց դժգոհ շրջիններուն անոպայ ընթացքէն՝ 9 ամիս վերջ գործատորպետ-ձուլիչի այդ պաշտօնն ալ էքած է . իրեն յաջորդած է Սո. Տամատեան : — Յարդ կանգուն կը մնայ Օրթաքէօյի ձուլարանին , քարաշէն երկյարկանի շէնք մը ուր այցելեցինք վերջերս , նոր նօթեր

† ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՊԵԱՆ

ու նիւթեր քաղելու համար: Միսրանքով կը դիտէ մարդ այդ անշուք գործարանը որուն մէջ նահապետական սերունդի մը վերջին շառաւիղները ոտքնած ու դատած են ընդ երկար, և որուն յուսամուտները կարծես անթիւ աչքեր ըլլային հիմայ՝ գործունէութեամբ առլցուն փառաւոր անցեալի մը վրայ պադած մնացած . . . :

* * Այսպէս, Արապեան Պօղոս և զաւակունք երկար առեն կրցած են իշխել մայրաքաղքին տպագրական հոլիզոնին վրայ և բոլորել արդիւնաւէտ գործունէութիւն մը, հասցունելով նաեւ բազմաթիւ գրաշար ու գրաձուլիչ՝ որոնք իրենց կարգին տէր դարձած են տպարանի և ձուլարանի: — Ապուչենցին Պօղոս ալեհասւ մօտիկով պատկառելի ծերունի մըն էր. իր խօսքը կը փնտռուէր միշտ, քաղաքական և ազգային հրատապ խնդիրներու մէջ, որովհետեւ ինք ուղղամիտ էր և անաչառ: Հին Հայու բացատրութեամբ, «առլր» մարդ մը նկատուած էր՝ որուն վրայ կը պապղար ալեոդրի պատկառանքն ու վեհութիւնը: Նախազգալով իր մահը՝ երբ որ և է ակարութիւն իսկ չունէր, առջի իրիկունն ասպէս կը խօսի իրեններուն. «Այս գիշեր ժամը 5 ին պիտի մեռնիմ. անկողինս արեւելք-դի ձգեցէք. կեա ժամ առաջ արթնցուցէք «զիս, որպէս զի մնաք-բարովս բսեմ»: Ու իրաւ ալ որոշեալ ժամուն ձայն կու տան իրեն. աղօթքի և օրհնութեան պահ խօսքեր կը մրմրայ և անվրդով համակերպութեամբ մը երկրաժիշտ առնելով՝ ժպիտը շրթունքին կ'առանդէ հոգին 95 տարեկան հասակին մէջ, 1835 ին: Թաղուած է Օրթաքէօյի նախկին գերեզմանատունը: — Քանի մը շաբաթ առաջ Հ. Կաթոլիկեանի հետ գացինք դեգերիլ այժմ անթաղ ու լքուած այդ հողմաւիրին մէջ՝ քոտացած տապանաքարերու մէջէն անո՛րը գտնելու համար: Բայց գերեզմանոցը հիւսիսի կողմէն կեա՛ւակս խորտուբորտ և դաթարկուած իր տապաններէն՝ մարգարտի վերածուած էր... : Ի զո՛ւր որոնեցինք անհետացող Ամիրաներու այդ շեղջակոյտին մէջ շիրիմը համեստ գրաղումով այդ մեծանուն Հայուն որ շուրջ երեք քառորդ դար՝ տառապած էր ազգակիցներու և Իսլամներու մտաւորական չարժումին: Հո՛ն, ամայի մահատառնին ծայրը, աւելիի մը կուշտին կանգուն մարմարեայ հոյակապ աղիւր մը իր նոր կառուցուածքին մէջ չա՛տ բան կը խօսէր արդէն՝ հայու անցյառացող դամբաններու մասին . . . :

ԽԱՉԻԿ ԱՐԱՊԵԱՆ

* * Ամրողջ բնտանիքին տպարանական գործունէութիւնները՝ կեդրոնատեղիներու հետ՝ հինգ բառարաններով արձած ըլլալով ԱՐԱՊԵԱՆՑ ԲԱԺԻՆԻս ակիզբը, կը բաւականանանք անոնց հրատարակած գիրքերուն և թերթերուն ցուցակը գետեղել հոս՝ ժամանակագրական կարգաւ: — 1799, **Ժամագիրք** (նաեւ 1850 ին): **Հաւոց Տօնացոյց** (որ 1802 ին առարած է. վերջինն տպուած 1828 ին): 1802, **Տարեկ** (նաեւ 1807, 1822, 1832, 1836, 1839, 1847, 1852): **Շարակաւ** (նաեւ 1816 ին «Առենի Շարակաւ» ձայնքաղ): 1804, **Հաւ ծնիգեան եւ չարչարանաց Յս.ի Քս.ի**: 1805, **Աւետարան** (նաեւ 1823 ին, դարձեալ «Իդպրներից Աւետարան»): 1805, **Առաքել Դաղամեցի** (հայ. և տաճկ.): **Բացատրութիւն յարդարական գլխոց** (յունարենէ. բրգմ.) Աղաբիոս սարկաւագի: 1807, **Տիրէ ժեծագին եւ պատուական ականց** (պրակ.է բրգմ. Պետրոս գպիր): **Տերբոսեան Ս. Աբոտոյն Էջմիածնի** (Աբբ. Վ.բդ. Առաքելացի): 1808, **Տերբոյ Ս. Հրեշտակապետաց** (Տնորհալի): 1814, **Քրիստոնէական**, հարց-պատասխանի (աշխ. փոքր). նաեւ տաճկերէնն՝ ընդարձակ: 1817, **Խորհ առաքելոց** (նաեւ 1823, 1839 և 1853. վերջին երկու բառարաններուն երկիցս): 1820, **Ռաւ հրաւէր սիրոյ**: 1824, **Ագաթանգեղոս**. սրբագրեալ քան բնտիր օրինակաց: **Թանգարան խրատու**: **Մաշտոց** ընդարձակ, բարգմ. յուն. (նաեւ 1848 ին՝ «Ծիսարան որ է Մաշտոց». դարձեալ «Հայր Մաշտոց»): 1826, ԲԱՒԱՐԱՆ ՊՐՍԿ.-ՀԱՑ (հեղ. Պալաթեցի Պետրոս Գպիր), Յակոբ Տիւզեանի համառօտ քերականութեամբ: **Սահմանք Ազգ. Ժողովոյն**: **Լատին հոգւոյ** (Կարապետ Աբքեպսկ.): **Քերականութիւն Հայոց լեզուի** (Արզրումցի Տ. Մեսրովբ Տ. Յարութիւնեան) ընդարձակ և համառօտ. (նաեւ 1829 ին՝ Փէշտըմալճեան Գր. վարժապետինը, «համառօտ» և «միջակ»): 1827, **Ժամակարգութիւն Եկեղեցւոյ** «յորում են 3 գիրք, Սաղմոս, Առենի ժամագիրք և Տօնացոյց»: **Քերական լեզուագիտութեան**, հայ. և տաճ.:

1829, **Արտաքին հարաբերութեան**: 1830, **Օրացոյց** (ապա 1834-39. նաեւ 1844): 1834, **Պեղեցիկ գրօսարան** (խոպերեան. ըրգմ.): **Ցայտաղբիւր**: 1836, **Աւրիոական Հայաստանի** (գրբ. քերթուած Յովն. քհնյ. Վանանդեցիի): 1838, **Վանաոտւոյն Յաղթութիւն**: **Ընթացք հայ դպրութեան**: ԲԺՇԿԱՐԱՆ **Միքայէլ Չէօլէքի** (6 հատոր, 1833-39): 1840, **Ազգասէր Բիւզանդեան**: **Մեկնութիւն ժամակարգութեան**: 1841, **Մեքսաքգիոսի Պետրոսի** «արքայի գործոդութիւններ» (ըրգմ. խոպ.): **Փոքր հաղորդեւոյն մեծ սիրոյ մարդիկը** (կառակերգութիւն, ըրգմ. խոպ. Յովսէփ Պ. Թաւուքեան): 1842, **Գրերեզմանութեան չարչարանաց Քրիստոսի**, տպագրական (Վառնայի Մարուքէ դպիր Պօղոսեան): **Քաղաքավարութիւն** (4 հատոր, ըրգմ. խոպ. Յ. Զամուռեան): 1843, **Հատ Ս. Ժամանակի մարդոց կն.**: 1844-6, ԲԱՒԹԻՒՐ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ Լ.ԶՕՒԻՒ **Երիզոր Պատուելի Փէտրոսեանցի**: 1847-50, **Սուրհանդակ Բիւզանդեան**: 1848, **Լուսաբերիչ** (Գ. Փէշտըմալճեան): **Հանդիսաւոր ուղղափառութեան կն.** (Մատթէոս Պատր.): **Պաղտա** (1. խոշորագիր, 2. միջակ, 3. փոքր, 4. Հայ. և Տաճկ. «ոտոզ բարգմանել պարզ ոճով») զանազան թուականներով: 1852, **Աւետարանի վարդապետութիւնը կն.** (տեսր Ս.): **Պատմութիւն տանն Ռուբինեանց** (Թոմա Վ. Արծրունի): 1853, **Հարիւրեակ բառոյ. խրատուց**: 1855, **Փեղու** (նանդես): 1856, **Զուարճախօս** (նանդես): — Այս ցուցակին կը հասկցուի թէ Արապեանք **84** գիրք (ամենք հատորաւոր) ապագրած են. մինչ 1834 ի իրենց օրացոյցին հետ՝ տպածներնուն մէկ ցանկն ունին (ընդ ամենը 46 գիրք): Թուականներն առանց յիշատակուած ըլլալու՝ այդ ցանկին ունինք դեռ հետեւեալներն ալ. — **Աղտեսպիր**: **Բարեսպիր**: **Նոյն Տօնար Հայոց եւ Հռոմայեցւոց Մխիթար Հայրի**: **Տօրն իմաստակ** (նաեւ Տաճկ.): **Ձեռ հոգեւոր** (Նալեան Ցկր. Պատր.): **Տասակ չարչարանաց** (Տճկ.): **Պատմութիւն Լուսաւորչի** (Տճկ.): **Պատմութիւն Մարիամայ կուսին**: **Պիճակ Քարտ**: **Տպարան Եկեղեցւոյ**: Այս 12 ը բարդելով յիշեալ 84 ին վրայ՝ կ'ունենանք համագումար **96**, ինչ որ պատկառելի թիւ մըն է առ ոչինչ՝ **57** տարուան շրջանի մը համար, երբ նկատի առնենք թէ առանցքի չատ առաւ գործեր են՝ քանի մը տարիներու ընթացքին ապահոված, վասն զի ինն առեն Մամուլը կառավարելազործեալ չըլլալուն՝ ներկայիս ընծայած դիւրութիւններուն զուրկ եր գլխովին, «արագատիպ»ի տեսակետով:

53. **Տէր Պետր Կիւղեցւոյ Ս. Աթոռոյն**. — Կոչուած է նաեւ «Տպարան Պատրիարքանիստ Մայր Եկեղեցւոյ» կամ «Տպարան Մայր Ս. Աթոռոյն», Ակնեցի ԱՆԴՐԻԱՍ ՎՐԴ. ՆԱՐԻՆԵԱՆի տնօրինութեամբ ներքեւ որ յայտնի **տպագրիչ** մըն էր: Նոյն գործատան մէջ «ի տիպ արձանացեալ» գիրքերն են. — **Հատ ներբողեան** «ի հանդէս երջանիկ կուսանացն Ս. Հռիփսիմեանց նրաշազարդ յօրինուածովք» Մ. Խորենացիի: — **Ժամ պօօից** (1817): — **Պատմութիւն ասցից** «որ եղեւ ի Կ. Պոլիս, վասն յայտնի կացուցանելոյ գձյմարտութիւն հատառոյն Հայաստանեայցս Ս. Եկեղեցւոյ՝ այնոցիկ որ չիմն տեղեակ և մեղանչելին» 1818: — **Ծաղկաբեր հոգեւոր** (Եփրեմ Խ. Ասորի): — **Յաղագս մեռելոց** «Հրաւէր Սիրոյ» տետրակին (Գր. Վ. Խապատաճի) 1822: — **Երիտ. վարդապետութիւն** ռամկական ոճով: — **Պատմութիւն** «նահատակութեան Ս. Վարդանանց, և Դեւոնդեանց քննից» (Եղիշէ) 1823: — Խորհրդատետր (1825):

54. **Աբրահամ Ամիրայ Բերբեռնց**. — Իր ծնողքն էին Ակնեցի տեղապահ Մհռ. Յօհան և Աննա Բերբեռնց. որով՝ ՅՕՀԱՆՆԵԱՆ ալ կոչուած է: Եղբայրն էր Մհռ. Եբեմ. որով՝ Գաբաքեհա Գէորգ Պէյ Եբեմեան իր եղբօրորդին կ'իյնայ, իսկ Աբրահամ Բաշա Եբեմեան՝ իր եղբօր թոռը: — Աբրահամ Ամիրայ ազդեցիկ դէմք մըն էր ազգ. գործերու մէջ, մանաւանդ Կաթոլիկ Հայոց հետ միութեան թուռա հակառակորդ: Մեռած է 30 Մայիս 1827 ին բարեբարի համբաւով մը՝ զոր կենդանութեանն ալ ապրեցած է իր դրացման մտաեսութեան ճակատին, ուր կը կարդանք «Արդեամբք և ծախիք առն ազգասիրի և բարեպաշտի ակնեցի

Մնսի. Յօհաննեան Մնսի. Աբրահամ Ամիրայի : Ցիւրում իսկ սեփական գործարանի» : — 1824 ին էր որ Սուլթան Պայազիթի մօտ՝ Հասան Բաշա խանի մէջ հիմնուց տպարան մը զոր 3 տարի կանգուն պահեց և որ դադարակեց հետեւեալները. — **Ցիտուս Ծոդի** [փորձերուն տպագրիչն էր Ալեքսեան Թազոր դպիր] : **Յաճախապատում** : **Չզօճ** (Ճակոր Մծբնացի) 1824 : **Թուղթ ընդհանուրական** (Ն. Շնորհալի) : **Մեկնութիւն** Աւետարանին Մատթեոսի, 1825 : **Մեկնութիւն** Աւետարանին Մարկոսի, 1826 :

55-64. **Տամկանուն տպարաններ** . — Ուզեցինք այս խորագիրին տակ խմբել հայ մատենաններ ու հանդէսներ ալ հրատարակող հետեւեալները՝ որոնց մեծամասնութիւնը — բրքաբարբառ. բերդի անուամբ — կարճատեւ կեանք ունեցած է : — **ՄԱՔՊԱԼԻ ԱՄԻԲԻՒ** [Արքունի Տպարան], բաց ի թուրքերենէ՝ ունէր հայերէն տառեր ալ. յաջորդակի իր վարիչները եղած են Գ. Արապեան, Յ. Միհենթեսեան, Յ. Գոյամեան, Հ. Արամեան : 1832-3, ուն տպուած է **Թագվիմի վարդի** Գօլոյ անդրանիկ տձկ. լրագիրը (*) որ 12րդ թիւեն իր հայ. բարգմանութիւնն ալ կ'ունենայ «լոյս գիր Մեծի Տէրութեանն Օսմանեան» և որ 1840 ին լոյս կը տեսնէ հայատառ.-տաձկերէնով. 1843 ին անուն **Ձէրիէի հասարթի** կը փոխուի, 1847 ին ալ «Ցայսմաւուրք գիր լոյսի, նուազ ուրեմն «Տարեգրութիւն Բիւզանդեան»ի : — Արքունի Տպարանին մէջ դրոշմուած են հայ. քանի մը բերդեր ու գրքոյկներ ալ՝ որոնցմէ յիշենք 1865 ի **Առաձնաւ Օրացոյցն** ընդարձակ, «**Թուրքակ Հայաստան աշխարհին**» 1860, **Վէց պատմախոհականք**. 1862, **Ազգ. առաջարկութիւն մը**. 1865, եւն. : — ՇԻՒՔԼԷԹԻ ԼԱՅԻԻԻ շոգենաւային ընկ.ն ալ ունեցած է պահ մը իր սեպհ. տպարանը՝ Տեղեկագիրի և ժամանակագոյցի հրատարակութեանց համար, որոնցմէ յիշենք **Անդ եւ հոն** : — ՃԷՄԻՃԷԹԻ ԻԼՄԻԻԻ ՕՍՄԱՆԻԻ. տպած է **Ակնար երգոյ** (1863), «**Առնեարանութիւն** ի տանի Ս. Գ. Լուսաւորչի», «**Ազնուական ձիավազ**», «**Պիլլէր** Սինագոգա ճանիպինան...», «**Ազգ. Տիկ.** խնդրոյն վրայ համառօտ խօսակցութեան մը համառօտ պատասխան», թղթոն ալ 1869 ին : — ՄԷՃՄԻԻԱՅԻ ՀԱՎԱՏԻՍ. 1863 ին տպած է **Պալտէնիա** : — ՍԷՏԱՅԻ ՀԱԳԻԻԱՔ. 1872-3 ին տպած է «**արեւ** բնական փիլիսոփայութեան, **Ռազմածիծ** Տիեզերական Ժողովոյ, **Պիտս Թ.** բուդր շրջաբերական, **Պարզիկ** մեկնչի, **Ակնարկութիւն մը** Գեր. Գազանճեանի հանած տետրակին վրայ եւն. : — ՄԻՀՐԱՆ (Նազարեան), կեսարացի. 23 տարի հետ. իր սեպհ. տպարանն լոյս կ'ընծայէ. **Սարգան** հանդարգօրեայ տձկ. բերդը. նաեւ քանի մը հայ. դասագիրքեր Օսմ. լեզուի յատուկ, որոնցմէ յիշենք 1884 ի «**Երարատ**» : — ԱԼԷՔ. 1889 ին տպած է **Մրամբ ...ատ** : — ԹԻՃԱՐԼԷԹ ՕՍՄԱՆ (Առեւտր. Սենեակ). տպած է հանանուն վարչութեան 1889 ի հանանուն տեղեկագիրը : — ԱԼԹԻՒ. այս տպարանը նախ կը գտնուէր Վէզիր խան, ուրկէ փոխադրուած է Նշանաւոր ձառատի. բիւ 51 : 1897-9 ին տպած է Մ. Արիկեանի մեկ քանի դասագիրքերը, «Բիւրակն» ու «Հանդրագիտակ» պարբերականները, նաեւ «Առաջնորդ առողջապահութեան» : Տպարանատէրն էր Թանիր անուն պարսիկ մը որ **Ախթէր** անուն պրակ. բերդն ալ հրատարակած է և զոր Դատավարութիւնը պաշտօնի կոչելով Մեարիֆի մէջ՝ տպարանն ու բերդը դադրեցուց :

65-76. **Կրօնական տպարաններ** . — Դարձեալ, ուզեցինք այս խորագիրին տակ խմբել օտար անձերու և օտար բերդերու անուններով բացուած այն տպարանները որոնք հայերէն գիրք ու բերդ հրատարակ դանած են : — Ա. Գ. ԶՐՊԶԻԼ. Սուրբ Գրոց տպարձման նպատակ ի Գօլիս՝ Միսիոնարներու առաջին տպարանն էր այս որ կը գտնուէր Հասք. Պարտուց Վարչութեան նեղի դին, և որ 1839-58 ին լոյս ընծայած է բազմաթիւ հին և նոր կտակարաններ, «Աւետարեր» 1855 են սկսեալ, **Պատրակաեիր** և Բրոդհատանք, **Լիակատար** բա-

(*) Իսկ Գօլոյ Ճրոն. անդրանիկ լրագիրը եղած է Moniteur ottoman, երեսուն ալ Ալէքսանդր Պաճի կողմէ հիմնուած:

բանութիւն (1848), **Լուսիլլա** 1854, **Ձրագ** ոգւոյ, **Քրիստ.** ած.աբանութիւն (1856) եւն. : Հոն աշխատած են Յարութիւն և Սարգիս Փափազեանք : Ա. Պ. Զբըճիի յաջորդած է Յարութիւն Միմաեան՝ որուն մասին խօսած ենք իր կարգին : — ՏՊ. ՍՐԲՈՑՆ ԲԵՆԵԴԻԿՏՈՍԻ (Imprimerie de St. Benoît), Վիկիէ անուն յառին կրօնաւորի մը կողմէ ՂԱԶԱՐԻԱ բացուած՝ որ աշխատած է ի նպաստ Կաթոլիկութեան տարածումին, նեռնեալները հրատարակելով. — **Ոդեգիր կուսին կամ դարձ մը** (1844). այս գրքոյկին բուն պատճառն «Յառաջաբանութեան» հանդիպակաց սա նատուածը կայ որ կրնայ մասամբ գաղափար մը տալ հեղինակին լեզուին ու նպատակին մասին. «Մեկ ուրիշ գիրք մըն ալ ինձմէ տանկերէն խօսքով կը տրպվի կոր Վանցը Էմմենի վէ Բրօքեսթանդ Քարոզիչ անունով, հատորի բաններուն վրայ, որ ասոր եռեւէն անմիջապէս անիկայ ալ պիտի հրատարակվի» : **Ընկ. Համագրեաց** (1846) : «**Պատճեռիկու պատճառ** վասն ընդունելոյ կաթուղիկէ եկեղեցին» 1847 : «**Հաւատոյ** հիմունքները ու կանոնները» 1849 : «... **Ճշմարտասէր** անձի մը խորհրդածութիւնները» 1851 : «**Պատասխանի** առ բանս Տեառակին անուանելոյ. Ճշմարտութիւն... Հասուն Գերապայծառին հետ ունեցած դասին վրայօք» 1854 : եւն., եւն. : — Ս. Բենեդիկտոսի տպարանին համար Հ. Ասատուր 1790 ի սկիզբները բացուած է կ'թուի իր «Պատրիարքաց Պատմութեան» մէջ. մենք այդ բուականները ապագրուած գիրքերու չենք յիշեցնեք : — Ն. ՏԷ ՔԱՍՔՈՒՕ (Վենետիկ). 1846-50 ին տպած է **Սկզբունք** բարոյ. գիտութեան : **Համառօտ** մտածումներ տարիին ամեն մէկ օրուան, քրիստոնեաներուն հոգեւոր չինութեան համար : **Աւետարանական** տեսր : **Մտաւոր** և գրաւոր բաւարարութիւն (անգլ. բարգմ. Վ. Վ. Ա.) : **Նոր** Կտակարան : եւն. : — Գ ՃՕՆՍՕՆ, Բողոքական Միսիոնար. 1847 ին մէկ գիրք միայն տպած է. «**Անգլիացւոց Եկեղեցին** և անոր հնութիւնը, հաւատքը, քահանայական պաշտօնը և պաշտամունքը» : — ՀԷՆՐԻ ԹԱՅՃԼ. տպած է Հիսարեանի **Բանաւէր** հանդէսը (1851) որ կը պարունակ. Պօյտանայոց անդրանիկ վիպն աշխարհաբար : **Խոզոդին հիւանդութիւնը** (1857) : **Վիրգինիա** : **Միհրդատ** (1858) : եւն. : — ԼԷՎԱՆԴ ՀԷՔԱԼՏ, անգլ.-ֆրնա. այս գործերը 1868 ին տպած է **Թէմպէլիճ** հայատառատաճկերէն գիրքը : — ՏՊԱՂՐ. ՄԱՆԵՈՒՆԻՈՑ և ԱՄՄԱ ԱԼԲԸ, ՃԱՄԼՃ ԽԱՆ : Պօլիս՝ Քիւրքճեանի՝ Սալէքօճի անուն Պուլվար մը կար որ տպարան ունէր ուր այլեւ. բերը մը կը հրատարակէր : Ձեռոյ ծախու առած Ամա Ալբը, Ճամլը խանին մէջ գտնուող հայ տպարան մը (որ կը կարծուի ըլլալ Ս. Միսիաեանինը) : Հոգ էր որ պարապեցաւ այնուհետև գանազան լեզուներով գործերու տպագրութեամբ : — Տպած է Օ. Խօճասարեանի **Օրագիրին Ա.** թիւը, Տիրան Փափազեանի **Ճառախօս առիւծը** (1872), **Ուղարաց բաներակաւը** (1871) եւն. : — Ամա Ալբը տպուած է Մարգարեան Բերովբէի հաշուոյն՝ Պօզաճեան **Թուաբանութիւններէն մին**, նաև Յ. Պ. Գալփազճեանի բարգմանած «**Ընտիր խոհրդածութիւնք** երեւելի հեղինակաց» գրքոյկը՝ 1873 ին : — Լ.Ա ԹԻՒՐՔԻ. Տրնա. այս տեղին տպարանն 1876 ին յոյս ընծայուած է. **Միաբան իւ բազպատի** : — ԱՆԹՈՒԱՆ ՉԻԼԻՉ. վաղեմի տպարան-վիմագրատուն ի Զմիւռնիա, գարդ կանգուն : Տպած է **Նոր Հայաստան** (1878) : — ՄԱՆՈՒԿԻ. ԱՐՏԻ. տպած է «Նոր դասագիրք **բուգիտութեան**» (1888) :

77. Յովհաննէս Վ. Միսիէմեանց. —

Նոսմնցւոց մանկութիւն. — Ձեռարուեստի սէր եւ ձեռներէց ոգի. — Միսիէմեանց՝ հրաժեշտ. — Անձիզ երկը — Պաղատարած խազեր. — Ոսկերիչի արհեստութենէ ոսկերչապետութիւն. — 1839 թուական. — Սկիւտարի տպարանը. — Առաջին օրեր. 8 բուերս հայերէն եւ փայտ. մամուլը. — Սկիւտարէն Զուգուբ Չէմի. — Առաքեանցներուն գյարուժը. — Տպարանը պատրիարք մը կը գոցէ, յաջորդը կը բանայ. — Օրուան "Մէարիֆ,,ը. — "Հայաստան,,. — 13 տեսակ գիր. — Իր հնարած գործիքը. — Ջուլարանի. — Տպագրիչի խոստովանութիւններ. — "Թա'լիզ,, "Նէսիհ,, "Բզգզա,,. Տանկաց պիւլիմզէրլը. — Նէսարի զատկ. — Ե. Գազանճեան եւ Յ. Միսիէմեանց. — Գայիմ, Բուլ եւ Ֆօնսօլիս. — Ցիւտասակ ալգօմբ. — Տպարանական կատարելագործումներ. — Փառի օրեր. — Բախտին անիւը. — Դժոխի բարեկամներ եւ բանս. — Երուսաղէմի պատրիարքը կը գնէ Միսիէմեանցի մայր տառերը. — Վերջալոյս. — Ամենջ ծերուցին. — Ներբող. — Տպագրած գիրքերը :

Ծնած է 21 Փետրվար 1810 ին Սամաթիա : Հայրն էր **Միսիէմեան** Գեորգ որ Սուլթան Մահմուտի հպատակեալ՝ Գալեան Գրիգորի օգնականն էր :— Նախ. կրթ. կ'ստանայ բաղին դրպրոցն ուր կ'ուսուցանէին հասարակ ընթերցանութիւն, քիչ մը բաւարանութիւն ու տասկերէն,

Ճամչեան քերականութիւն, նաեւ կարգ մը «ութիւն»ներ որոնք Ճարտասանութեան ու Տրամաբանութեան պայմանադրական կանոններու շուրջ կը դառնային: Պատանին Յովհաննէս առանցմով չբաւականանալով՝ գիտութեան մասին ունեցած խոր հակումին գոհացում կու տայ, գիշերները առնը՝ գիտնական իր հօրմէն երբեմն դասեր առնելով. օրինակի համար՝ գաւաթ մը չափել և պարունակեալ հեղուկը հաշուել. «**օգտակ** կոչուած գործիքով իրիֆա առնել» և ժամը քանի՛ն ըլլալը գիտնալ, խրթաքանչիւր օրուան արեւածագը գտնել և դեռ խել մը հաշուական գուարճալիքներ: — «Տկայ հասակէս ի վեր (կ'ըսէ իր ինքնակենսագրութեանը մէջ գոր 1877 ին պատրաստած է Պետութեան առաջարկով), մեծ պրօսանքս էր մեղրամոմի կելով կելով բաներ շինել, ուրել ու նորէն շինել»: Ձեռարուեստի սէրն այսպէս կանուխէն շեշտուած է իր մէջ ու գինք վերջ ի վերջոյ իր փառքի ու հռչակի գեներք բարձրացուցած, շնորհիւ մանաւանդ իր ձեռներէց ոգիին, յարատեւ ու մտադիր աշխատութեան և կամքի անճուաճ կորովին: — Մեղրամոմով պարագրումի մանկունակ այս դրուագը եռքէն առած առած է Յ. Պարոնեանի, գրանկարելու համար գինք իր «Ազգային Ջոջեր»ին մէջ՝ կարի երգիծախառն ոճով մը:

* * Օժտուած բրրբրակ ու պատգաճիկ ձայնով մը, Յովհաննէս փոյր ատած է մարգելու գայն՝ դաս առնելով ձայնագրագէտ Տիրացու Համբարձումէ: Բառական առուն շարունակած է դպրութիւն ընել՝ մանաւանդ Գուզկունճուգի եկեղեցին: Այդ պատճառութեամբ է որ ճանչցած է Սկիւտարցի Միսաքեան Պատուելին, որուն՝ Միհիթարեանի կեանքին մէջ մեծագոյն դեր մը խաղալուն պիտի անդրադառնանք յետոյ: Եկեղեցական երաժշտութեան մասին իր համբարած հմտութեան առհաւատչեայ կարելի է նկատել արեւելեան նօթագրութեան վրայ՝ վերջին տարիներուն իր հնդինակած շահեկան գործը որ անտիպ կը մնայ Օր. Մարիի քով (իր ժրաջան և ազգանուէր դուստրը): Առոր յառաջաբանին մէջ կը հանդիպինք սա ուշագրաւ հատուածին. «Քանի որ մեր աշխատութիւնը «միջոց մը ըլլայ ազգերնուս մէջ «այս արուեստը ծաղկեցընելու, «ի հարկէ ժամանակի մը հետ եւ «եկեղեցական բոլոր երգերն ալ կա«նոնաւոր կերպով գրի կ'առնուին, «և կարելի է որ շարական ու տա«գարան նօթայով տպուին. որով «ամեն եկեղեցիներու մէջ կանոնա«ւոր և միակերպ ասութիւնը կը տիրէ.»: — Տարիներ յետոյ, տպագրական արուեստին մէջ երբ կ'առաջդիմէ, չմոռնար իր երբեմնի խոհան ալ իրագործել, յօրինելով այդ հայկական նոտե-

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԻՒՀԷՆՏԻՍԵԱՆ
ազգագրական Տպագրիչն ու Գրաձուլիչը

ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏ. ԽԱՋԵՐ
Մայրերը պատրաստած Յ. Միհէնտիսեանի

բուն հայր և մայր կաղապարները՝ որոնց համախումբ օրինակը կը գտեղենք աստանօր, և որոնք սեպհականութիւնն են հիմայ իր աշջկանց, թուրքերէնի կաղապարներուն հետ:

* * Գիտութեան և ձեռարուեստի համար կարծես ստեղծուած ոգոյ, 16 տարեկանին «խանարիայի սեռուկ» կոչուած փոքրիկ նուագարան մը ձեռք կը ձգէ և անոր ոգոմուկ գլանին վրայ երկաթէ փուշեր գամելով՝ քանի մը վորձերէ վերջ կ'աջողի «Առաւօտ լուսոյ», «Տէր ողորմեա» ևն. ձայնադրոշմել ու նուագել, ծնողացը հիացումին մեծ առարկայ դառնալով: — «Առաւօտ լուսոյ»էն մինչև «սեռենատա» կամ «նօքթիւռն»՝ ճամբան հետու էր, իրաւ, բայց ոտաւմ մը բաւ էր՝ դէպ ի եւրոպական երաժշտութիւն խիզախելու համար. ու կ'սկսի հետեւիլ կանոնաւոր դասընթացքի մը, Ճուզէպպօ Եանովիճ անուն դաշնակահար մը իրեն ուսուցիչ ունենալով: Միհենեխեան բաւական յառաջդիմած է դաշնակ ածելու մէջ, այնպիսի առեն մը՝ երբ թովանդակ մայրաքաղաքիս մէջ հայազգի դաշնակահարներ մատի վրայ կը համրուէին:

* * Թաղին դպրոցէն 15 տարեկանին ուսումնառութիւն ընդունել կը հետեւի ռակերչութեան և քիչ առենն այդ արհեստին կ'ընտելանայ՝ իր վարպետը գերազանցելու աստիճան, մինչև որ այս վերջինը կը հարկադրուի շահընկեր ընել զինք: — 1851 ին հայրը կրտնցուցանելուն՝ իր վրայ կը ծանրանայ բազմանդամ ընտանիքին հոգը: Պատ մը փողերանոց պաշտօնի կը կոչուի, բայց բոշակին դժգոհ՝ կը մտադրէ ինքնագլուխ գործել Զուխաճի խանի մէջ, ու շատ չանցած՝ ռակերչապետ կ'անուանուի այն առենի ամիրայական գերդաստաններուն և ջոջ ազգայիններուն, շնորհիւ իր ձեռակերտներուն անմրցելի նրբութեան:

* * 1839 թուականն է որ կ'սկսի Միհենեխեանի ապարանական գործունէութիւնը: — Օր մը Ս. Միսաքեան բարեկամը բնազդիր կ'ըլլայ իրեն՝ ռակերչութենէ հրաժարելով ապարան մը բանալու: Գժուարի՛ն հարց և խորհո՛ւրդ խորին՝ արհեստն ջեղդի մը համար անչափ: Անա թէ ի՛նչ գրած է ինք այս մասին. — «Տպագրութիւնն ի՞նչպէս կ'ըլլայ, **Հայ գիր, մայր գիր** ի՞նչ բսել են, առանց մասին բնաւ գաղափար չունենալով, միայն իր վիճակին չափ «(Միսաքեանի) վեր ի վերոյ առած տեղեկութիւններէն քաջալերուած և այս գերազանց գիտուն վրայ յանձնուս սքանչացած՝ իդէ մը ունեցայ պարապ առեններուս պոլպառնալ գիրեր շինելով զբաղելու»: — Իրրև նախախաչրիր՝ պոլպառի վրայ կը վարպրէ — յատկապէս իր տպելիք օրացոյցներուն համար պատրաստուած — 8 **բուքը** հայկական մանր տառեր՝ ա'յնքան վազելուչ և անթերի որ, Եաչատուր Գասունի գնայլելով ի տես այդ ձեռակերտին՝ չունչը շի'տակ կ'առնէ արքունի ձարտարապետ Աբդիէեան Ճովհաննէսի վրայ, որուն ջանքով դեռ նո՛ր կառուցուած ու բացուած էր գիշերօթիկ ձեմարանը: Այդ դպրոցը տպարանով մը կ'ուզենի օժտել արդէն, այդ ո՞վ կարող էր տպարանապետ կարգել նոն՝ **հէգարիճեցիս** Միհենեխեանէն զատ: Ձմոռնանք դիտել տալ ընթերցողին, թէ մեռոյի վրայ փորագրութիւն ընելու, տառեր չօրինելու և ձուլելու իր ձարտարութիւնը մեծ ազդու ունի անառարակուս ռակերչութեան մէջ իր ունեցած խոր հմտութեան հետ. ո՛չ ապագէն քաջալաբժ **առաէիաար** մրն էր Միհենեխեան: — Ու կ'սկսի գիրերուն ամրողջական պատրաստութիւնը: Ձեմարանի լուացարանը կը յատկացուի իրեն՝ իբր տպարան, ուր, մէկ երկու օգնական գործաւորներով քանի մը ամիս գիշերը ցորեկին խառնած՝ ապնէկ չեռոյ, գործը գլուխ կը հանէ և 1839 Նոյեմբերի վերջ կ'ապահէ 1840 թուականի Օրացոյցին տպագրութիւնը՝ հարիւր հազար օրինակ, մինչ առորաբար օրացոյցի մը տպառման թիւը տասը հազարի մէջ կը խաղար: Այդ օրացոյցը որ «յիւսքիւտար, ի Ձեմարանի Ս. Երուսաղէմի» տիտղոս կը կրէ և որ մաքուր ու վայելուչ տպագրութեամբը կրնայ դասուիլ գուգակշիռ վէնեթիկեաններուն՝ 3 տարուան կեանք ունեցած է չոկ, վարժարանին փակման հետեւանօք: — Իր ունեցած գործիքը նախապէս փայտէ հասարակ մամուլ մըն էր՝ զոր ձեռք անցուցած էր Թաղէոս Տիվիթձեանի տպարանէն: — Նոյն տարիները Տաճկաստանի մէջ հայերէն տպարանի արտօնութիւն Արապեաններէն ունէին. ո՛չ ոք կը համարձակէր նոր տպարան բանալու: Միհենեխեան իր տպարանը կը պարտի հզօր աջակցութեանը Աբդիէեանի որ՝ Բիւրքմի խանի մէջ հաստատուած տպագրիչ Արապեան Գալուստ հանգած էր նախօրօք, թէ ազգային հանգամանք ունեցող օրացոյցներ ու դասագիրքե՛ր միայն պիտի տպագրուին ձեմարանի նոր տպարանին մէջ: — Հակառակ դպրոցին գոյութեան, Ճովհաննէս կը շարունակէ հոն իր տպագրիչի արհեստը, մինչև որ 1843 ին Կայս. Տպարանի (Թազվիմխանէի Ամիրէ.) վերատեսչութենէն կը հրաւիրուի՝ թուրքերէն **թա'լիգ** կոչուած գիրը ձեւակերտելու և ձուլելու համար: Իր տպարանական կահ-կարասին կը փոխադրէ Գալիս, Զուգուր Զէշմէ

խանը, սկսելով նոյն տառերուն յօրինման: — Արագեանք Ձեմարանի խոհանոցին օգտուելով՝ ձեռք նետած էին կրկին օրացոյցի տպագրութեան՝ զոր իրենց մենաշնորհն ընել կը կարծէին: Միհէնեանեան եւս իր կարգին առնց հինաւուրց Քերականը տպելով չդիւրեւիր ծախու հանել: Այս մրցումը կը գայրացնէ իր ախոյեաններէն որոնք կը դիմեն իսկոյն իրենց բարեկամը եղող օրուան Պատրիարքին (Աստուր), անոր տպարանը գոցել տալու համար: — **Մեսրիճը** գոյութիւն չունէր տակաւին. այս կարգի գործեր ձեռնհասութեանը մէջն էին Կոյս. Տպարանի վերատեսչութեան՝ որուն գիր մը մատուցանելով Պատրիարքը կը հանի իր նպատակին. չէ՞ որ Նորին Ամենապատուութենէն հրաման չառած՝ Միհէնեանեան մե՛ղքը գործած էր տպարան բանալու..., այսինքն իւրովանեն առաջնելու ազգային յառաջիմութեան գործին: — Դէպքը միջնէ Բարիզ արձագանգ գտած էր. և Օտ. դեսպանատան Ա. քարտուղար Յակոբ Կրմիկեան ինքնաբերաբար ընդվզած Հայուն բանկագին գործադրութիւնը հարուածող այդ անարդի անօրինութեան դէմ՝ չուշանար ազդու ադեքսագիր մը յղելու Արտաքին Գործոց նախարար Բէշիա Բաշային, խնդրելով վերաբացումը տպարանին: Մինչ այս միջ այն, կը հրաժարեցուենն ազգասէր (ի՞նչ կ'բսեմ) ազգականասէր Պատրիարքին, որուն կը յաջորդէ Իզմիրի առաջնորդ Մատթեոս Եպսկ. (յետոյ Կաթողիկոս), իր առաջին գործն ընելով «բագրիր» մը գրել, տպարանը բանալ տալ վաղվաղակի և ի՛ր իսկ երաշխաւորութեամբ առանց տպագր. արտօնագիր մը, նաեւ «Հայաստան» անուն լրագիրին տպագրութեան հրամանագիրը Միհէնեանի անուամբ առնելով՝ անոր տալ տալ նոյն թերթը: Առոր Ա. թիւը լոյս տեսած է 1 Յուլիս 1846 ին՝ Ց. Տէրոյենցի խմբագրութեամբ: — Այլևս բոլորովին նուիրուած տպագրական արուեստին՝ կը ջանայ իր կառաբելութեանը հասցունել գայն, կարելի եղածին չափ: Հետզհետէ կը շինէ 11, 14 եւ 18 **բուքը** տառերը, որոնց դիւտագիրերն ու նօտրերը միասին հաշուելով՝ 13 տեսակի կը բարձրացունէ զանոնք քիչ առնի մէջ: «Նորահնար 8 բուքը «գիր մըն ալ շինեցի — կը խոստովանի իր կենսագրակա«նին մէջ — շիտակ սիւներով, որուն շնորհիւ պղտառը «գրերն ու ծոցագրերը միջտեղէն վերնալով և գրերուն «տեսակը քիչնալով, թէ՛ ձուլելու և մաքրելու, և թէ՛ շա«րելու շատ դիւրութիւն կու տար: Արհեստին եղողներն «բաւական ապէկ կը հասկընան»: — Պողպատի վրայ հայ տառեր դաշն ու դիւրին գծելու համար կը հնարէ մասնաւոր գործիք մը, նաև մելքենայ մը, (իր ժամանակին համար առուգիւ մե՛ծ յաջողութիւն), որուն մէջ պողպատ և պղինձ տեղատուելով, յառաջ բերած ճնշմամբ՝ հայր գիրերէն դիւրաւ կը հանէ մայր գիրերը, որոնցմով է որ կը ձուլուին կապարեայ տառք: Առանկով մեծապէս դիւրացուցած կ'ըլլայ տառերու փորագրութիւնն ու ձուլումը, կեանքին մէջ բնաւ ուսումնասիրած և բնդօրինակած չըլլալով քաքնութիւնները եւրոպական ձարտարարուեստին: Իր յօրինած այդ գիրերով է որ տպուած են նոյն առենուան գրեթէ բոլոր հայերէն գիրքերն ու թերթերը, մանաւանդ «Մասիս»ը: Աչնպէս որ, երբ անիկա Օտ. այրուընքին կաղապարներն ամենավերջին կատարելութեամբ կերտելու չյաջակացուներ իր կեանքին չաւազոյն տարիները, տարակոյս չկայ թէ իր տպարանն օժտուած պիտի ըլլար աննախընթաց կերպով ձոխ մրերքով մը մեսրովպեան գանագան ու գարմանագան տառերու:

* * 1847ին էր որ լոյս ընծայեց **Յայտարարութիւն վասն նորակերտ տառից** տիտղոսով տետրակ մը: Դադափար մը տուած ըլլալու համար իր գրելակերպին, տետրեանց և իր դաւանած սկզբունքներուն մասին, առաջ կ'արտագրենք անկէ քանի մը հատուած. — «Տպագրութեան գիտոր գրականութեան ու գիտութիւններուն բարգաւաճութեանը իւնչ նպաստ «ընելը մտածելով, այս ազնիւ գիտին օրէ օր պայծառանալուն վրայ բոլոր մարդիկ աշխատին

ՕՐԱՑՈՑՑ
ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ
1842
ԵՒ ՀԱՑՈՑ
ԹՎԱՆ
ՀՐԱՄԱՆԱՒ
ՏԵՒՈՒՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ԱՐՔ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵՒ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ
ՅԻՍՓԻՒՏԱՐ
Ի ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՄԱՐԴԱՍԷՐ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

Սկիւտարի "Ձեմարան,,ին տպարանէն ելած վերջին օրացոյցը

«նէ, կարծեմ տե՛ղն է: Մարդուս կենացը համար ցորեան ի՛նչ կարեւորութիւն ունի նէ, «գրականութիւնն ու գիտութիւնները այսօր և միշտ՝ անկէ առելի կարեւորութիւն ունենալով, և «հիմակուան առենս ասոնց յառաջացուցիչ միջոցներէն մէկն ալ տպագրութիւնն ըլլալով, ըսել «է որ ասոր յառաջադիմութեանը միայն հոգենցունդը բոլոր մարդկանց օգտին աշխատած պիտի «ըլլայ: Մեզի կը մնայ ծանկեալ ազգաց ըրածներէն օրինակ առնել և մեր ազգային տպագրու«թիւնը առաջ տանելու ջանալ: ... Մենք նախնեաց գիր ըսելով երէ Ս. Մեսրոպի հնարած «երկաթագիրը պիտի իմանանք, հիմակուան գործածած չղկեալ երկաթիգիրներս անգամ բունէն «բազմապատիկ հեռացած ըլլալը մէկ դի, բոլորագիր բառերնս ալ ա՛յնչափ այլայլած է որ, «Մեսրոպեան նշանագիր ըսելու ապացոյց՝ միայն բոլորագիր կարդալներս մնացած է: ... Ս. «Մեսրոպ նեղ առենին մէջ՝ քաշած տառապանքներովը ազգին կաթոլիկութիւնը լեցնելու ջան«քով, դիւրին կամ դժուար գրուելիք գիր մը հանելու փոյթ տարա, վասն զի այն ժամանակի «կարիքներս գիր մը ունենալ էր, քան թէ գրի մը դիւրաս գրուիլը: ... Գիրին ձեւը չնորհքե«լու առեն չկար: ... Եւ ահա վերջին դարերուն՝ բոլորագիրը հանեցին երկաթագիրէն, և բոլո«րագրէն ալ նոսր գիրը: ... Տպագրութիւնը մեր մէջը հաստատելու առենն ալ, իրեն տը«պագրութեան յարմար՝ բոլորագիրը ընտրվեցաւ: ... Մենք հիմայ ո՛չ նախնեաց նշանագրերը «արհամարհելով, ո՛չ ալ երախտաւոր գիրչներուն տոգիւս դնելով՝ համարձակեր ենք այս փո«փոխութիւնս ընելու, ... դժուարութիւնները վերցնելով ազգին բանասէրներուն ծառայութիւն «մը ընելու փափաքով»:

* * Ջուզուր Ջէշմէ խանի իր տպարանին վերակացու կը կարգէ եղբայրը՝ Մարտիրոս, և անոր օգնական կու տայ Ջարֆէեան Գրիգորը (յետոյ քրոջը ամուսին). իսկ ինք կ'սկսի չա՛բաշաթ դասիլ՝ **թու՛լիգներն** ամրողջացունելու համար: Այդ աշխատութիւնը կը տեւէ բաւական տարիներ, վասն զի թուրքերէնն ունի աջէն ու ձախէն կցուող տառերու և կէտադրութեանց բազմազան ձեւեր: Գակատ գիրերուն հայրերն ու մայրերն ալ հետզհետէ չինելով՝ Միհէնթիսեան իր սեփական տպարանին մէջ «Բիաւկի իթիզատիէ» ձեռագիր տեսարակը կը շարէ ու կը տպէ: Գործը կը մատուցուի Կայսեր՝ Եէսարի Ջառէ Մարաֆա Եզգէր անուն սինկորի մը կող«մէ որ չտնչեար՝ զայն իրր իր ձեռակերտը հատուցունելու բոլորին, և որ իսկոյն կը կարգուի վերատեսուչ Արքունի Տպարանի **12500** դրշ. ամսականով ...: Այս մարդն ա՛յնքան կուրացած է իր յաջողակութեամբ որ, անզուգական արուեստագէտը պատ մը տպարարատուց բանտարկե՛լ իսկ տուած է, անոր արդար ընդվզումները ապառնալեօք յաղթահարած, և, հեղինակի արժանիք, իրաւունք ու փառք բրտօրէն կորզած: — 1844ին, Միհէնթիսեանի գեղարուեստական կիրթ ճաշակին ու կարողութեանը կը վստահուի նորէն՝ բղքադրամի (գայիմ.) տպագրութիւնը: Յիշենք այս առիթս թէ մայրաքաղաքիս մէջ առաջին անգամ բղքադրամ տպագրողը եղած է Գազանճեան Յակոբ անունով հայ մը: Անոր չինածին — որ գուրկ էր գեղարուեստական հրապոյրէ — կեղծերը եղած ըլլալուն՝ Միհէնթիսեան փոդերանոց կանչուելով կը տպագրէ 5000 դրշ.նոց թուղթեր, յետոյ 1000նոց, 500նոց, 250նոց «Ֆայըզլը» կոչուած **գայիմ**ները, որոնք շրջաբերութեան հանուած էին՝ Տէրութեան դրամագլուխն աւելցունելու դիտաւորութեամբ: Գարձեալ, ինք է եղած տպագրող՝ զանազան ժամանակներու մէջ՝ այս և ուրիշ տեսակ բղքադրամներ, որոնցմէ յիշատակելի են 1857ի վերջերը հրատարակ հանուած **1000** և **100** ոսկինոց **Թահվիլաթը մահմուդիե**ները: — Օր. Մառի Միհէնթիսեան իրր յիշատակ իր մեծանուն հօրմէն՝ պահած ունի ալպոմ մը որ կը պարունակէ այդ բոլոր բղքադրամներէն մէյմէկ նմոյշ, նաև հօրմէն յօրինուած բոլոր հայերէն ու բրքերէն տառերուն ցուցակները:

* * Համբաւը սկսած էր զարկ առնել տպարան երթալ: Գործերը կը տեղային անվերջ, տպարանը կը հոխառնար օր. օր՝ յատկապէս Ամերիկայէն բերուած տպագրական 3 հատ նորահնար երկաթեայ, 5 հատ ալ վիմատիպ մամուլներով: Հրատարակին տիրող ինք էր գրէթ. «Հայաստան»էն, ուրիշ թերթերէ և օրացոյցներէ զատ՝ կը տպէր պատրիարքարանի գործեր, դասագիրքեր և եկեղ. մատեաններ, զանոնք զատ առ. ու Վոլկաս արտածելով: Հայ տպարան գտնուած տեղերու (ինչպէս Իզմիր, Թիֆլիզ եւն.) ձուլածոյ տառեր կը ծախէր ու կ'առանձնէր տպագրութիւնը մաքսային տոմսերու և տոմարներու՝ չնորհիւ Ճէզայիրլեան Մկրտիչ ամիրային: — Աբազաթիպ քանի մը մամուլ եւս կ'ապսպրէ Բարիզ, և 9 Յուլիս 1856 ին Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ ժամին դէմ՝ քարաշէն տպարանի մը շինութեան կը ձեռնարկէ, տպագրական կարգ մը գնումներու համար կրկին Ֆռանսա դրկելով Մարտիրոս ու Մկրտիչ իր զբօսասէր եղ-

բայրները, որոնք քիչ առնեն կը վերադառնան: Խօսքն իրե՛ն տանք նորեն. «... Եղբայրս «մեքենան տեղը անցուց, որով անկէ զատ 4 արագաձիով, լիբօկրաճի և **բայլ տուս** տպելու «համար ալ մէյ մէկ մեքենայ: Կրկին տպուելիք 100 նոց, 50 նոց, 20 նոց և 10 նոց գայիմ«ներու կաղապարները կիլիշէի մեքենային մէջ Մարտիրոսը կը բանէր քարի վրայ և մեր **լի«թոկրաճ** բանող վարպետը գինկոյի վրայ **բռանսորթ** ընելն եաքը՝ Մկրտիչն ալ **ասիտով** «կ'իջեցնէր. ես ալ ձեռքով փորուելիք գրերը կը փորագրէի կամ **ասիտով** իջուածները կը սրբա«գրէի: Բայց որովհետեւ մեր պարոնները չէին սիրեր աշխատիլ, **ասիտով** իջեցնելը՝ Զարի«ճեանի, կալվանոյի գործողութիւնն ալ կազմաբար Յակոբի իրը թէ սորվեցնելով ամբողջ օրը «ժամավաճառ ըլլալ կ'ուզէին իրենք»: — 1856 Մայիս 26-ին Միհէնեանեան ձեռնամուխ կ'ըլլայ տպագրութեան Օամ. Թօնօզլեանին (ներկայութիւն Տիգեան Միհրան պէյի), որուն համար բաւական նեղութիւն քաշած է՝ թէ՛ ուրուագիծերուն պատրաստութեան և թէ կրկին երեսներով գոնզզոյն տիպին, թուարկութեանց և տետրներու կազմին համար: — 1860-էն սկսեալ իր բախտը կ'սկսի խոժոռիլ. ձախողուած ձախողուածի՛ վրայ: Թղթադրամներուն հրապարակէն վերցուելու որոշման, գայլս տպագրելու համար յատկապէս գնած կազմածքին ու պատրաստած կաղապարներուն վատնած առակին, մանաւանդ զինք շրջապատող ապիրատներու յոռի վարմունքին պատճառաւ կ'ենթարկուի նիւթական անագին վնասներու: Ի ծնէ բարի սիրտով, ամենուն բարիք կամեցող, ազնիւ, դիւրահաւան և պարզամիտ՝ սոքրատած է սկիզ. ու նրկէ [անուններ չենք ուզեր տալ՝ շեղած չըլլալու համար գործիս նպատակէն,] որոնք բազմից անիրաւ շահագործիններ շորթած, տոկոսներով և խարդախութիւններով փճացուցած են այն պատկառելի հարստութիւնը զոր Միհէնեանեան իր մոգական տաղանդով ու ձակտին քրտինքով էր դիզած: Կ'ատիպուի Ղալաթիոյ տպարանին չենքը գրաւի դնել, խաղալիք դառնալ եննգամիա փաստաբանի մը ձեռք, իյնալ միշտ պարտքի տակ ու կեղեքուիլ բարեկամներու անյուր շահադիտութիւններով, մինչեւ իսկ իր չինած պողպատեայ հայ տառերը միամտաբար պահ տալ Թաշճեան Պետրոս անուն անձի մը: — Նոյն միջոցին, 1865 թ. Երուսաղէմի նորընտիր պատրիարք Եսայի Ս. պաշտօնով Գօլիս եկած ըլլալով՝ փոխարէն յանձնած էր Միհէնեանեանի մայր տառերը գնել ու միասին տանիլ, Ս. Յակովբեանց վանքը ձուլարան մը հիմնելու մտօք: Թաշճեան մայրերը կը ծախէ անոր, և փոխարժէքն իրեն ու համախոհ փաստաբանին կը յատկացնէ, ազնուութիւնը գործելով զոնէ հայր գիրերը բո՛ւն սիրտը դարձնելու վերաբերմամբ: — Սակայն տպարանին վիճակը վատթարանալ սկսած էր, գործառնութիւնները ալ կաղն ի կաղ ընթանալ. այնպէս որ պարտքի և յարակից տխուր մտահոգութիւններով պաշարուած՝ տարաբախտ հայ տպարանապետն ու գրաձուիչը ժամանակ չունենար մայր գիրերը վերակերտելու, այսինքն պղինձի գարնելով պակասածներուն տեղը դնելու: Աչքսիճի իրը թէ հերիք չըլլար, պարտապահանջներէ ոմանք չեն խղճար բանտարկելու զինք, տպարան ու գործ ձեռքէն կորզելու սեւ ա«ռաջադրութեամբ: — Տեղը չէ՝ յիշել հանուր մարդկութեան պարծանք Կիւթենպէրկը՝ շահամոլ և եննգամիա Ֆաուստի մը ձեռքը խաղալիք դարձած...: — Այսպէս, Միհէնեանեան դառնացած իր կեղծ բարեկամներուն ընթացքէն՝ հայերէն տառ չձնելու, ձուլելու և տպելու գրադրամը կը լքէ ակամայ, պետական գործերով պարապելով՝ նիւթական կորուստները հատուցանելու ակնկալութեամբ: — Մտահոգումն էր տաճկ. նոր գիր մը յօրինել: Կը դիմէ Բումելի Դազասքերի՝ Մեթաֆիա Իզզեթ էֆենտիի — երեւելի գեղագիր — որմէ **ճէլսի** կոչուած գիրերու օրինակներ առանալով՝ սկիզբ կու տայ շինութեանն առանց պողպատէ հայրերուն, յոյժ ձախտարութեամբ: Այդ տառերով է որ կը շարէ և մաքուր կը տպագրէ տաճկ. քերթուած մը, մատուցանելով զայն օրուան աւագանիին: — «Ցիրտի (կը յարէ Առաքագամ Բաշան, հիացիկ դիտելէ վերջ այդ երբաձոյլ ու չքնաղ առկերուն շարուրանքը), շատ գոհ եմ որ այսպիսի փառաւոր յիշատակ մը ձգելու պատճառ եղած: **Ազգովին շնորհակալ ըլլալու են ձեզ**»: Կառավարութիւնը կը յատկացնէ անոր բաւականաչափ դրամ: Աշխատութենէ չվհատող ատղանդաշատ վարպետը գործին գլուխ է նորեն, Գատըքէօյի իր բնակարանին պարտէզին մէջ հիմնելով ձուլարան մը՝ նոյն գրադրամին համար: — Իր ձեռակերտներն են նաեւ կարգ մը դրբոշմարուղրեր (վարազայի առիին), որոնց նմանը ո՛չ Զրբչիլ անուն Անգլիացին Բարիզի մէջ, ո՛չ ալ տեղացի ուրիշ արուեստագէտներ յաջողած են պատրաստել:

* * 76 տարու էր արդէն, երբ հետզհետէ 16 **բուքբօ** տաճկ. «նախի» գիրերը՝ որոնք հիմայ շատ կը գործածուին: Այս գործն ալ իր կեանքին տասը տարիները զոյցած է: Իսկ 79

տարեկանին՝ յաջողեցաւ յամբոկ ածել **Եւռիի 6 բուքբօ**ցները: «Փուշ»երով ու «պատիւ»ներով իր յօրինած բոլոր գիրերուն օրինակները հատաքելով շքեղ այլազան մը կազմած՝ Եգմո. Նախարար Մահմուտ Ճէլալէտտին Բաշայի ձեռամբ մատոյց Սուլթանին և արժանացաւ Դ. կարգի Մէճիտիէ պատուանշանի և Գեղարուեստից շքադրամի:

* * Բաց ի իր մասնակի զբաղումներէն, Միհէնթհեան Բերայի բնակարանին մէջ ունէր ձուլարան մը (1882-3) Գրիգոր Պապայէնեանի հետ գործակցաբար: Ցետոյ տեղին անպատմութեան տեսակետով ձուլարանը փոխադրած է Գօլիս, և ընկերն ալ բաժնելով՝ գործը յանձնած է Մտ. Տամատեանի որ քանի մը տարի շարունակած է գայն, մինչև վարպետին մահը: Այնուհետև իր ժառանգորդ զաւակներն ընկերովի կը շարունակեն ձուլարանի գործը՝ Խաչիկ Գեորգեանի հետ:

* * Այս անխոնջ արուեստագէտն ու քաջարուեստ ազգասիրը որ «Թուրքերու Կիպլինգն» կոչուած է, ո՛չ իսկ Թուրքերու կողմէ, 80 տարեկան պատկառելի այնպէս մըն էր՝ երբ ձեռնարկեց ձեռագիրի ձեւով **ըզգա** տառերու հայերը յօրինելու, զոր իր մահէն քանի մը օր առաջ աւարտեց և որ կրնայ նկատուիլ Միհէնթհեանի գլուխ-գործոցը: — Աւելորդ չըլլայ յիշել թէ Միհէնթհեանի հնարած գիրերէն առաջ՝ Իսլամացած Իպրահիմ անուն Հունգարացին և Պօղոս Արապեան շինած էին **Ուրմպ օղլու** յորջորջուած վայելչութենէն զուրկ գիրը՝ ցարդ գործածութեան մէջ: — Վերջին տարիներուն, Միհէնթհեան Բերայի տանը մէջ ունէր իր աշխատանոցը: Անոր չորս պատերուն մէջ, արեւ ծագէն մինչեւ մայրամուտ՝ այս ծերունազարդ արուեստին կիպլինգն վարպետը ձակատած և ջուխտակ աչոցները քիրին՝ լուիկ մնջիկ կը տրնէր անդուլ, իւրամ տառերու նկարչային բանաստեղծականութեանը մէջ խորասոյզ: Իր վսեմ տեսլականն էր այդ գործն աւարտելէ՛ վերջ տանդել Ռոզին. ինչպես որ ալ եղաւ 17 Նոյեմբեր 1891 ին, Բերա, իր բնակարանին մէջ:

1 شو جهان معرفتده اليوم حيرتبخشای انظار اعتبار اولان بونجه بدايع مدنيه‌نك بودرجه‌لرده ترقی‌دار اولمقلغنه برسبب عادی آرالیورسه باسه‌نك ايجادنی كوسترمك كافيدر.

2 شو جهان معرفتده اليوم حيرتبخشای انظار اعتبار اولان بونجه بدايع مدنيه‌نك بودرجه‌لرده ترقی دار اولمقلغنه برسبب

3 شو جهان معرفتده اليوم حيرتبخشای انظار اعتبار اولان بونجه بدايع مدنيه‌نك بو درجه‌لرده ترقی‌دار اولمقلغنه بر

4 شو جهان معرفتده اليوم حيرتبخشای انظار اعتبار

5 شو جهان معرفتده اليوم حيرتبخشای انظار اعتبار

ՆՄՈՅՇՆԵՐ 3. ՄԻՀԷՆԹՀԵԱՆԻ ՅՕՐԻՆԱԾ ԹՈՒՐՔ ՏԱՌԵՐԷՆ

1. Նէսխի 6 բուքբօ, 2. Նէսխի 12 բուքբօ, 3. Նէսխի 16 բուքբօ, 4. Նէսխի 24 բուքբօ, 5. Ըզգա 24 բուքբօ:

Իր մահուան առթիւ պանծացուց արդիւնաշատ կեանքն անմոռանալի վաստակաւորին, յոյժ պատուաբեր դրուատիքներով: Ուստի արժան և վայե՛լ է որ Օսմանցիք յաւերժացունեն անոր յիշատակը՝ Գեղարուեստից վարժարանը կամ այլուր կանգնելով արձանը Միհէնթհեանի, ա՛յն մարդուն որ կենդանութեանը կտակեց արդէն իր անունը՝ հնարած իր տառերուն: — Ցառաջ բերինք իր մահուան առթիւ Օր. Մարիի ուղղեալ բազմաթիւ ցաւակցական գիրերէն Ադմոյու վանահօր սա տողերը, որոնց մէջ այնքան հոծ ու ճիշդ կը պատկերանան ազգօգուտ ծառայութիւնները հանգուցեալ ազգասիրին. — «Ոչքայի ունէա մը եկաւ հարուածել Ձեր գերդաստանը, ա՞ռ մը որուն վրայ ո՛չ թէ խօսից զարմուհացքով պէտք է նայիլ: Աճեն Հայ որ գիր-

քերու վրայ կը թարթափի՝ հանչցած է Ձեր հօր անունը, իբրև հարատար արուեստագէտ որ փայլ ու ելլցուց ազգային տպագրութեան, իբրև խմաւոտն պաշտպան որ հովանաւոր հանդիսացաւ բարեյոյս գրատիպաց, իբրև ազգային բարերար որ գրոց և լուսագրաց ծաւալման երախտաւորը եղաւ: Իսկ անխոնջ հոգին: Շատեր ալ նոյնպիսի աշխատութեանց ձեռնարկած են, այլ քիչեր առաջին երիտասարդութենեն ցիսոր ծերութիւն միեւնոյն ուղղութեան հաւատարիմ մնացած են: Այդպիսւոյն կորուստը ազէտ է իսկապէս, զի բնաւ արդիւնաշատ կեանքեր երբ ըլնացան կը կտրտրեն՝ վարձուց պակին ակնկալել կ'սկսին, սակայն Ձեր բազմաշխատ ծնողին կեանքը բեւ արդիւնաշատ, այլ տակաւին արդիւնաւոր էր հանրութեան համար: Հօր մը մահը սգալի է միշտ. այլ եթէ բացառիկ պարագաներ կան յորս ինար է տեղը պարծանաց փառին նետ փոխարինել, բազմարդիւն Միհէնտիեանի մահն է, որուն անուանը կարող է փառաւորուիլ: Ուստի և ես առաւել քան սգակից մը, կը ներկայանամ Ձեզ գրովս սիրակից մը»:

* * Միհէնտիեան 3 տեղ տպարան ունեցած է. ՍԿԻՏԱՐ, ՍԹԱՆԳՈԼ և ՂԱԼԱԹԻԱ (Հայոց Եկեղեցւոյ վրայ, բիս 17): Առոնցմէ չորս տեսած ամէն գիրք ու թերթ **ի տպարանի Յովհաննու Միհէնտիեան** բանաձեւը կը կրեն, բաց ի 1849 ին տպուած «Առենի ժամամագիրք»ն որուն վրայի արձանագրութիւնն է **Յովհաննու Միհէնտիս Գէորգեան**: Անա՛ կարեւոր մէկ ցանկը տպած իր գործերուն՝ ժամանակագրական կարգաւ: **Գիրքեր**. — 1840, Յայտարարութիւն ազգ. ձեմարանին: Օրացոյց, 1841, Ցրանքլին: 1842, Բաղաքականութիւն: 1844, Մանկաւարժութիւն: Խորհրդածութիւնք Փաւքոյայ: 1845, Ճառ.: Դիմառնութիւն: 1846, Բրիտ. Միութիւն: Բարոյ. սկզբունք: Բրիտոնէական: Հնախօսութիւն: Մեռաքաբաձանութիւն: 1847, Նարոյեոն: 1848, Առաքինութեան հարկաւորութիւնը: 1849. Բդք. տեսակութիւն: 1850, Արուեստ երկայնակեցութեան: Վարք Յիսուսի: Հրաւիրակ Աւարտեան: Ռոպինսոն: 1851, Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց: Սերէտ: Աշխ. լեզուի ձրայ: Քերական քերականաց: 1852, Ընթերցասիրութիւն: 1853, Քիմիական գիտ.: Ուղղախօսութիւն: Վարչութիւն ընդհ. ազգաց: 1854, Նկարագրութիւն Պարսկաստանի երեւելի շինուածոց: 1855, Տօնացոյց: 1856, Տօնաբաղխութիւն: Բարի մարդ: 1857, Տաղք Ս. Հէքիմեանի: 1858, Պատմութիւն: Ադալա: Լուսաւորեալները: 1860, Նկարագիր ադեհից երուսաղէմի: Մեջուբխա: Պատմութիւն Հայոց: 1863, Ֆլորիան: Ազգ. Սահմանադրութիւն: 1864, Քաղցկի մը մտմտուքները: Տատեան Պօղոսի դաթը: Բս.ի Ս. Եկեղեցին: Բանկա: Բարեկարգութիւնք: Յարութիւն Պագճեան: 1865, Աբգառեանական: Ապացոյցք գոյութեանն Աս.: Պատմական օրինագիրք: Մենաստանի ադօրին: 1866, Մարգարիտ: 1867, Քնար Հայաստանի: 1870, Կայծակ բրզակործան: 1871, Սօս և Սօնդիպի: Թուլկան: 1872, Սիապատոյց: 1873, Հրահանգ բարեկարգութեան: — Առնցմէ զատ կան դեռ դասագիրքեր, տեղեկագիրներ, կրօնավէճի պրակներ, Նարեկ, Շարական, Մաշտոց, եւն. եւն: — **Թերթեր**. — (1853-63) Հայաստան, Բուրաստան Ս. Սահակեան: Նոյեան Աղաւնի: Ասպիկ արեւելեան: Մեղու: Սեր: Կիլիկիա: Ժամանակ: Զեփիւռ. Հայրենեաց եւն. եւն.:

78. **Յարութիւն Պէնտեան** ♦ — Հայրն էր ՄԻՆԱՒ որ երիցպէն Պոլիս գալս համար կ'ընկերանայ բուրք Բաշայի մը, իբր անոր ծառան: Այդ բարեբաստիճան անձը մայրաքաղաքս ժամանելուն՝ կախադան բարձրացած է: Միհաս անոր մնալով, հայրենակիցներու կը դիմէ և «բիւլկնոմի»ի մը քով կ'սկսի պաշտօն վարել, յետոյ վաճառական կ'ըլլայ, ամուսնանալով Նենսիկ Եսթունի աղջկան՝ Լուսիայի հետ: Այս խառնուն ամիրայական զերդաստանի համբաւաւոր և ազդեցիկ դէմք մըն էր: Միհաս ազգ. պաշտօններ ալ վարած է և ունեցած է 14 զաւակ, որոնցմէ անդրանիկն է ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ (ծնած Լանկա և բնակած Հասքիւղ) որ առեն մը հօրը գործին հետեւած է: 1830 ական թուականին երբ Բողոքականք Պոլիս կը հաստատուին, պատանին Յարութիւն անգլ. կը սորվի Գալէքի վարժարանը, կը հետեւի բողոքականաց կրօն. պաշտամունքին և անոնց բացած դպրոցներուն մէջ ած.արուեստիւն ուսանելով 1848 ին երեց կը կարգուի Եզմիտի, ուր անգլ.է բարգմանութիւններով կը պարապի. յիշենք առնցմէ. «Ճամբորդութիւն Բրիտանիոյ դէպ ի Երկնային Քաղաքը»: 1855 ին Պոլիս

վերադառնալով կը նուիրուի ապագաճական աշխատութեանց. եղբօրը հետ կը հրատարակէ «Փող արեւելեան» թերթը վէգիր խանի իր նոր գործատան մէջ՝ զոր չհասյ փոխադրած է **Ամ-ման Ալբը, Համիը հաճ.** (այս խանին մէջ առանց անունի տպած է կարգ մը գիրքեր): Տպարանը ծախած է վերջէն Ալավէրտի Պուլկարին որ **Տպագրութիւն Մակեդոնիոյ** տիտղոսով շարունակած է նոյն գործը: Ե. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Ե. ՄԻՆԱՍԵԱՆ ալ ինք է, սկզբնատառ. Ե.ը համառօտութիւնն ըլլալով «Երզնկացի»ի: — Եւ որովհետեւ իր տպագրած գիրքերն իրր **բօօքի՝** գործածելու կը հանատակին դաս մը Լուսատուչականներ, Մինասեան առանցին ոճանց վրայ Յ. Մ. սկզբնատառերը դրոշմած է՝ Յ. Միւնեսիսեանիններուն հետ նոյնացուցած ըլլալու պիտումով: — Ձրըշիլի մանուածք՝ բաւական առեն տպագրիչը եղած է միսիոնարական երկլեզուեան գիրքերու որոնք են. — Բարեվարուքիւն. Խայրը ամէնէր. Իսահիկ. Մատթէոս Խնձիլի քեվսիքի (1860). Աշխարհագրութիւն. Մուխթասար ճիօղրաֆիա. Ճան քէֆքիշի (1861). Խնձիլը շէրիֆ (1863). Հայ. Քերականութիւն աշխ. (1864). Երգեր ու եղանակներ (Բ. տիպ 1868, իսկ Ա.ը 1860). Հրատէր միութեան «Նամակ սիրոյ առ լուսաւորչականաց» 1869, 76. Աղօթք բնտանեկան և առանձին (1869, նաեւ 1870 ին՝ նոյնին **յաւելուածը**). Նոր Կտակարան (1871) ևն. ևն.: — Յ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ վէ՛ ՇԻՒՐԼԻՒԻ տիտղոսով դրոշմած է **Իլմի ռահաթ** անթուական գիրքը: Ընկերը կը կարծուի ըլլալ Յարութիւն Փափազեան: — Միսասեան երկիցս ամուսնացեալ՝ կարուածահար մեռած է 1871 ին Հապէշ, մանուրենն քիչ վերջ իր կնոջ: — Հոս՝ իր պարագաներուն և Բարիզ՝ իր աղջկան դիմեցինք, որոնք հանգուցեալին լուսանկարը չկրցան մեզ հայթայթել:

79. **Տպ. Ա(րեւելեան) Համազգային**, կամ **Ազգային** և կամ **Ճարգիլ** [Համա-ա'ալի խան, բիւ 13], սեփականութիւն Ազգ. Հիւանդանոցի, որուն տնօրէնն էր Ա. Ջեվահիրեան և ուր 1844-65 հրատարակուած են. — Մաքին մշակութիւնը. Մուածութիւններ. Արիստոդեմ. Մուսայք Մասեաց. Իրրիգալը, Բուրսոնեագ. Քերականական լուծումն. Աբր (բերր) 1862. Կ. Պոլիս. Հիմն. տարերութիւնք. Դասապարտեալի մը վերջին օրը. Գարնան ծաղիկներ. Մասուռն գորական (Ա. Տիւմա). Ձեռնակ. Պերեզմանք երիտասարդաց. Ցուլիան. Մահ Ոդիսպիտոպայի՝ թագուհոյն Հայոց. Գործք առաքելոց. Երգարան (1865). ասոնց մըն ալ՝ «Մեղու» գաւեշտաբերդը, նաեւ Ազգային Ժողովներու տեղեկագիրք:

80. **Կ. Ա. Յակոբեան (Մասիս).** — Ծնած է Պոլիս 24 Հոկտ. 1823 ին: Պզտիկութենէն՝ Պալաթ «վարպետ-տուտու»ի մանկարանները յաճախած, ապա աշակերտած Ահարոն Պէրպէրեանի և Ալեքսանդրի Ձեմարանին: Ինքնազարգացմամբ՝ կը նեռուի ուսումը. ապարիւք: 1848 թ. Բարիզ անցնելով, 3 տարի վերջ շրջանառութեան Առևտ. Բարձր. Վարժրանէն: Դարձին, «Հայասան» թերթին անունը «Մասիս»ի վերածելով՝ 2 Փետր. **1852** ին կ'սկսի հրատարակել զայն Միսիսեանեան ապագանէն, ինք մնալով պատասխանատու-խմբագրապետ: Գրաքննեակն էր վէգիր խան: Մինչեւ 1883 թ. իրր շարաթաթերթ, օրագիր ու եռօրեայ՝ անընդհատ շարունակած է համանուն թերթը, մեծ նոզ տանելով կոկելու աշխարհաբարը, առեղծելով լրագրական լեզուն և հասցնելով բաւական բիւով խմբագիր: Այնուհետեւ աչքի հիւանդութեան պատճառաւ՝ թերթը կ'ստիպուի յանձնել «Արեւելք»ի վարչութեան: 1884 ին «Մասիս» «Արեւելք»ի միանալով իրր հանդէս սկսաւ հրատարակուիլ **ի տպարանի «Արեւելք», եւ «Մասիս» լրագրաց**: — Միսիսեանեան բաժնուելով, Իւթիւճեան 1855 ին Եւրոպային թերուած իր սեպհ. ապարանը կ'ունենայ Չինիլի խան, պան մը ընդ խնամով Աբր. Մուրատ-

ԿԱՐԱՊԵՏ Ս. ԻՒԹԻՒՃԵԱՆ

եանի . տպարանը յետոյ կը փոխադրուի Դ.ալաթիա (բլումվայի համրան վրայ , Աննամիրկիչ ժամին կողմերը) : — Իրիհեան վարած է ազգ. գանազան պաշտօններ և 10 տարի կրթ. տեսչութենն ըրած բաղային վարժարաններու : Ունի շատ մը բարեմասնութիւն և հեղինակութիւն : — Մեռած է 28 Յունիս 1904 ին և թաղուած Շիշլի , իրեն կարող հրապարակագիրի համբաւ մը: — «Մասիս»ի գրաշարապետ եղած է «թոփալ» † Գրիգոր . իսկ շատ վերջերը՝ Շիշմանեան և Ակրամիչեան Արտաշէսները : — Այս առթիւ տեղեկանանք թէ Գալատիոյ կարգ մը գրաշարապետներ ալ կան՝ մեռած և ոչ՝ որոնք միայն բուքերէնի պարապելնուն համար պիտի չյիշատակուին յաջորդ տպարաններու շարքին մէջ : — **Մասիսի** տպարանէն յոյս ընծայուած են հետեւեալները . — Բանար իմ (1861) . Ճանապարհորդութիւն յԱնի (1865). Առաջարկութիւն Կրդ. Ճանճաճոդուվոյ (1866) . Նամակ Ս. Աբգ. Զալալեանց (1867) . Այրարատայ հրաբուղխ . Հոչակաւորք ոմիրք . Երկաթ. դիմակով մարդը (1870) . Հայ Գաղթիարք մը ի Գասթիլ (1872) . Քեղր. Տնտեսութիւն (1873) . Հատուածք պատմութեան Հայաստանի (1874) . Սահմանադրութիւն Օսմ. Պետութեան . Ուսումն. միութիւն . Վէքթիլտի երկրը (1877) . Կարմիր մարդոց երդումը (1882) . Մարքիզուհին. Ամուսնութիւնք Բարիզի (1883), եւն. մեծ մասամբ Իրիհեանի բարեմասնութիւնները:

81. **Յովհ. Արդարեան** . — Ազգական էր Գալեան Կալուստ Ամիրայի: 1853 ին **Աբր. Պատրասեանցի** հրմիտ տպարանը գնելով՝ նոյնին խնամօք տպագրել տուած է **Սկիւտարի** մէջ «Հազարումէկ գիշերները» : Սակայն «Մասիս»ի նոր տպարանին վարչութիւնը Ա. Պետրոսեանի յանձնուելով , Մարզարեան առանձին կը մնայ , և անկարող նոյն գործը շարունակելու՝ մտածէ ու տասերը կը ծախէ. **Ց. Տէրոյենցի** որ գանոնք Սկիւտարեն Գալիս փոխադրելով կը բանայ իր տպարանը : — Մարզարեան. առաջ ՍԿԻՏԱՐ առաջին տպարանը հիմնուած է Ակնարանի , իսկ Մարզարեան վերջ՝ Մկրտիչ Վ.րդ. Իրիհեանինը :

82. **Յարութիւն Պուխպէեան** . — Երիզացի բողբոջական . Զըրխի տպարանին մէջ աշխատած է , պահ մըն ալ բնկերացած Ց. Միհրսեանի : Իր հիմնած տպարանէն [որ Ց. Փ. (ՀԻՊՈՏԷՔԱՆԷ) ախոյան ալ պահած է] հրատարակուած են հետեւեալները . — Թոռթ Առաքելոց (1853) . Թուրճ Անդրեաս Ց. Փափազեան վիժած (1855) . Ընթերցարան (1858) . Բարի մարդ և բարի քրիստոնեայ (1860) . Հատարածոյ հայկ. առացուածոց . Ներածութիւն Ս. Գրոց (1869) . Ցորդորակ . Բանք հատուածոցելոյ ոտից (1871) . Գամելիագարդ տիկին . Հատուած տղայոց համար բացատրուած . Բնականութիւն գաղղ. լեզուի . Մեծ ձմեռութիւններ տղայոց համար (1875) . Կիրակնօրեայ դպրոցաց դասեր (1879) : Այնուհետեւ քաշուած է գործէ և պահ մը Ց. Գալուստեանի տպարանը գրաշարապետութիւն բնդլ. վերջ՝ մեռած :

83. **Տոդ. Թահմիզեան** (Էմիրէ խաճ). — Այս խանին անուամբ գոյութիւն ունեցած տպարանին տէրը կը կարծուի ըլլալ Թահմիզեան որ 1862 ին օրացոյց մը տպած է , իսկ 1854 ին 3 գիրք՝ առանց տպարանատիրոջ յիշատակութեան . — Հեներիկոս կամ անառակ տղայ . Բարի Ֆրիսօվնը . Անթարեխառնութիւն (Թարգմ. անգլ. Յովն. Ե. Կրմիկեան) :

84. **Յ. Տէրոյենց** . — Ծնած է 8 Օգոստ. 1801 ին Պրուսա : Նախ. կրթ. առացած է անդ : Յետոյ ինքնօգնութեամբ ուսած շատ մը լեզուներ : Արմաշու վանքն ալ մտնելով

նմաստած է նախնեաց մատենագրութեան և Ա.Ծ.արանութեան : Յետոյ դարձած Պոլսոյ ուսուցչութիւն ըրած : 1828 ին Պոլիս կու գայ և պահ մը իբր թարգման կը մնայ Խոսրեւ Մեհմետ Բաշայի քով: Մինչեւ 1841, դաստիարակած է Սկիւտարի Ճեմարանին մէջ, հասցնելով ականաւոր աշակերտներ : Ճեմարանին փակումեն վերջ , քանի մը տարի գրաղած է մասնաւոր դասերով և գիրքերու հրատարակութեամբ : Վ.երադացումին (1846) կրկին պաշտօնավարած իբր Տնօրէն : — Իր կեանքն ու գործունէութիւնը չրիս իմանալ փափաքողներ կրնան կարդալ Յ. Գ. Մխիթարեանի կենսագրութիւնը : Կր բաւականանանք քանի մը տողով բսել թէ բոլոր պատմագողական մը եղած է Տէրեանց, ջատագով «խառնեալ» կուսակցութեան և երկար առեն գրիչ չարժած՝ յուսահատչականներու ախոյեան սեպուած բողոքական և կաթոլիկ հռատարակութեանց դէմ : Ունի բազմաթիւ գործեր՝ ինքնագիր և թարգմանածոյ . — Ընթացք հայ դպրութեան . Բաղաքավարութիւն . Ամառ. առաջին մարդոց կրթութեան վրայ . Յայտարար ուղղութեան . Հանապարհ երջանկութեան . Խորհրդածութիւնք Բառքալայ . Ամառ. Մկրտութեան (և) Հաղորդութեան . Հնախօսութիւն ազգաց . Բրիտաոնէական . Տեսութիւն հոմուական . Զորք եղբարք . Տեղագրութիւն Երուսաղէմի . Ուսումն բարոյ . Բանասիրաս . Յաղագս մանուկ հոգածչաց . Պիտաց գոյութիւնը և չարութիւնը . Կնճռ Բրիտանեայ . Խորհուրդ գաղանի ընկերաց . Բրիտա. նկար. կառավարութեան վրայ . Մեծն Նաբոլէոնի մասնաւորութիւնք . Իրաւախոհ . Հնախօսութիւն Հայոց հերանուսութեան , ևն. ևն. : Թողած է նաեւ շատ մը ձեռագրեր որոնցմէ նշանաւորն է **30 հատոր** «նկար. պատմութիւն»ը Երուսաղէմի մատենադարանը պահ : Հասնցնէ զաս 1846 ին սկսած է հրատարակել 1. «Հայասասան» թերթը , պատրիարքարանի ծախքով և Մ. Ազաթոնի գործակցութեամբ , մինչեւ «Մասիս»ի երեւումը (1852) , 2. «Չօշոպ» (1855 - 6) , 3. «Երեւակ» (1857 - 66) : — Տէրեանց **1854** ի առնուներր ապարան մը ունեցած է, անոր կազմածները գնելով Յովն. Մարգարեանէ (Սկիւտար) որոնք նախապէս սեպհականատիրոջն էին Արր. Մուրատեանի (Իզմիր) : — Իր ապարանէն չոյս ընծայուած են՝ բաց ի վերոյիշեալ իր գիրքերուն մէկ մասէն՝ ձեռագիրները . — Տոյժ կրթելու վրայ . Առաջնորդ երկնից . Յառաջին Բնութեան . Մարիա . Պարսից թագաւորը և իր փոխարքայն . Ռոզամանա . Փարիզն յԱմերիկա . Օրացոյց 1863 . 64 . 68 .) ևն. ևն., մինչեւ 1877 թ. տպագրուած Վ.ախիր , Բևկէի և Աչրը Էֆէնտի խառներու մէջ : — 1841 Մարտ 1ին «Ուսումնական Ընկ.» մը կր կազմուի Պոլիս , նպատակ ունենալով հայ գիրքեր տպել , գլխաւորաբար Ց. Տէրեանցի գործերը : — 19րդ դարու այս ներքուն գրագա-հրատարակագիրը մեռած է Սկիւտար 24 Յունվար 1888 ին : — Չատակր Չենոր պահ մը չարունակած է նոյր գործը , յետոյ նոյն արհեստը լքելով՝ փառասիրութեամբ պարապած :

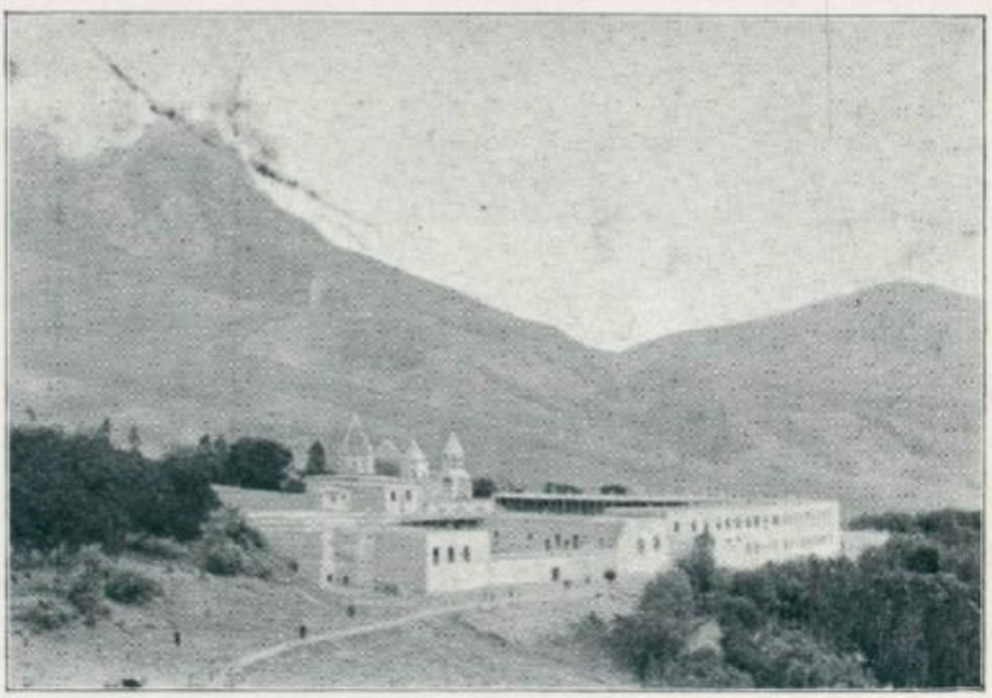
ՅՈՎՀ. ՉԱՄՈՒՐՃԵԱՆ (ՏԷՐՈՅԵՆՑ)

85ա. **Մկրտիչ Վրդ. Խրիմեան** . — Ծնած է Վան 4 Ապրիլ 1820 ին : Չինորդութենէ, խոյս տալով կ'անցնի Պարսկաստան , Կովկաս ու Պոլիս՝ ուր — իբր դասախարակ — կր ծանօթանայ ազգին երեւելիներուն հետ , և ուր կր կոթանցնան. կինն ու աղջիկը: 1851 ին ուսուցչ. պաշտօնով կր մեկնի Թպլիս , ապա Կիլիկիա : — 1860 ին Միւնեխեանի տպած «Հրատիրակ Արարատեան» իր հեղինակութենէն օրինակ մը կայ մեր քով որուն կողքին վրայ գրած է ինք . «Այս առաջաւորական մատեանս եառ յիշատակ Չէյրունցի Տ. Դաւթար քհնյ.ի վասն հանգուցեալ ծնողաց իմոց , յամի Տեառն 1852 Նոեմ. 13 , ի Ս. Աբոտն Կիլիկիոյ. Նուաստ ծն.յ. Բս.ի **Մկրտիչ Խրիմեան Վանեցոյ**» : — Կր դառնայ Պոլիս , յետոյ ծննդավայր , և 1854 ին Գաբրիէլ Եպսկ.ե վարդապետ կր ձեռնադրուի յԱղթամար , կուսակրօնի անունն անփոփոխ պահելով : Փոխադրելով օգտակար ըլլալ նոյն վանքին՝ կր մտադրէ ժառան-

գաւորաց վարժարան մը և տպարան մը հաստատել հոն: Խաւարամիտ միաբաններու հակառակութենէն վհատ՝ կը հարկադրուի Պոլիս անցնել կրկին, քարոզիչ կարգուելով Սկիւտարի Ս. Խաչ ժամին: Օտեան Գրիգորի հօրը ձեռնտուութեամբ՝ Խրիմեան կ'աջողի սկիզբ մը տալ իրականացման իր խոհային: Յունիսի սկիզբը տպարան մը կը բանայ ՍԿԻԻՏԱՐ «ընդ հովանեաւ Ս. Խաչ եկեղեցւոյն» և կ'սկսի «Արծիւ Վասպուրական» ամսաթերթին հրատարակութեանը (1855-6): 1858 ին տպարանը կը փոխադրէ **Վարագայ Վանք**ը (ՎԱՆ), ուր կը հիմնէ գիշերօթիկ վարժարան մըն ալ: — 1860 ին կը մեկնի Թիֆլիզ, հանգանակութեան համար: Դարձին՝ դպրոցը կը պայծառացնէ և կը շարունակէ իր բերքը: 2 տարի վերջ կ'ընտրուի Մուշի առաջնորդ, որով մամուլը կը տեղափոխուի ՏԱՐՕՆ ուր 1863 ին լոյս կ'ընծայէ «Արծուիկ Տարօնոյ» հանդէսը՝ Սրուանձտեանց Վ.Դ.ի աշխատակցութեամբ: — Ակէ անդին **Հայոց Հայրիկին** բոլորած կեանքը եղերերգութիւն ու դիցազներգութիւն դարձած է ծայրէ ի ծայր, ամենուս ծանօթ: Հարատահարութեանց դէմ բողոքու բուռն պատթարք (1869-73), հայրենասիրական գոհար գիրքերու հեղինակ-, պերճ բեմբասաց, Պէրլինեան Վեհաժողովի պատուիրակ ու իր ծննդավայրին տուիչոց բաներար հրեշտակ, Երուսաղէմ վտարանդի (1890), ազգրնթիր Հայրապետ ամենայն Հայոց (1892), կեղեքեալ Հայութեան և Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ իրաւանց ոխերակ պաշտպան անվհատ, մինչեւ իր յեսին շունչը՝ 29 Հոկտ. 1907: — Գաղափարով հայկական գաղութներու մէջ իր հաստատած Մամուլին [որ Վ. ԱՐԾՈՒԻԵԱՆ ալ կոչուած է] , բաց ի համանուն թերթէն՝ ապած է **Հրահանգ մեծկանց** (1856, Սկիւտար), **Աչքի բնաւորութիւն** (1857), **Ուսեալ պանդուխտ** (ոչ-թերգութիւն 3 տպար, 1873, Վարագ), **Հայրենագիտութիւն** (2 հատոր, 1883, Վարագ): — Այդ մամուլը կառավարութեան կողմէ գրաւուելով Վան փոխադրուեցաւ, կապարեայ հայ տառերն — իբր չո՛չժ վտանգաւոր տարրեր — բնաջինջ ըրին Համիտի հաստատիմ աբբաեակներ: Հայու ապրանք այդ գործիքը ծառա-

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ
Երիտասարդութիւնը

ՎԱՐԱԳԱՅ ՎԱՆՔ (ՎԱՆ)

յած է վերջին տձկ. գիրքերու ևն. տպագրութեան համար՝ Վանի մէջ : Քանի մը տարի առաջ երբ Սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ, Վանցիները յաջողեցան կրկին Վարագայ վանք փոխադրել զայն, յաւերժացնելու համար յիշատակը երբեմնի տպարանատեր յուսամիտ վարդապետին :

86. **Բադէոս Տիվիթճեան** • — Ծնած է Գօլիս 1810 ին : Նախ ուսերչութիւն բրած է : — Ժամանակակից է Գեորգ և Գալուստ Արապեանց և Յ. Տէրոյենցի : Ղազարիա՝ ատենօք հրեայներու փորագրել տուած է հայ տառեր՝ գեղեցկութենէ զուրկ, անճոռնի. յետոյ զանոնք ձուլել տուած է Արապեաններու, մինչև ինքնելը իր սեպհ. ձուլարանը : Ընդարձակ տպարան մը ունէր Վ.էգիր խան, ուր գրաշարապետութիւն բրած են Նարեկ Աբրին, Յոան.օզ Տիգրան (Գրիգորեան) : Վերջերն էր որ զայն փոխադրեց Ֆենէր (Ռակեդջիր), Ֆրենկեան Աբրահամի տան մէկ մասին մէջ՝ ի Քիրեմիա մահալլէ : — Բոյրն Օր. Գաբիթա երկար տաեն գործակցած է իրեն՝ իբր կազմարար : — Ինք միս էր Գօլիս Ա. անգամ արագատիպ մամուլ ունեցողներէն, երբ նոյն միջոցներուն շատեր բազկամամուլով գործ կը տեսնէին : Տպած է ի մասնաւորի եկեղ. հատորներ (Ձայնքաղ Շարական, Առենի Ժամագիրք, Սաղմոս, Աւետարան ևն.) : — Գիտէր խօսիլ ու գրել յոյն., պլկր., և իտալ. լեզուները : — Ամուրի էր : Բեհիամին Ֆռանգլինի բնոյթն ունէր, տնտեսագէտ, խնայող ու խոհեմ էր յոյժ, միջակ կազմով, բարերարու և փոյթեռանդն : — Գուլկարեանն բոլոր տառերը գառաջինն ինք եղած է ձուլող, որոնցմով տպագրած է յետոյ բազմաթիւ գիրքեր, այդպէսով մեսրոպական սնունդ ջամբելով ամբողջ Գուլկարիոյ բնակիչներուն : Տարին երկիցս՝ մեծ տօնավաճառներու առթիւ կը ճամբորդէր կարնավաճառներու այդ հայրենիքը, յաճախ հետագրաւ ալ կանչուելով ու միասին տանելով հակերով գիրք գորս կ'սպառէր՝ քաղքէ քաղաք շրջելով և ապառիկ իսկ տալով շատերու որոնց վրայ մեծագումար առնելիքներ ունեցած է՝ ցարդ անգանձելի մնացած : Անոնց յուսահատութեան գործին մեծապէս աստառող այս հայազգի տպագրիչը կոչուած է իրաւամբ **Գուլկարաց Գրիգոր Լուսաւորիչ** : Աւելի՛ն կայ. — Պլկր. յեղափոխութեան տաեն սիկառի բուղթի կտիարիչներու մէջ Տիվիթճեան խրախուսիչ սրտառուչ կոչ մը գրուխած է՝ նոյն ազգը սարսութեան լուծէն թօթափելու մղող, այդ իսկ պատճառաւ ձերբակալուած և չետ դատավարութեան 50 ոսկի տուգանքի դատապարտուած : Երախտապարտ Գուլկարներ տարին անգամ մը սովորութիւն ունին Սօֆիայի Մայր Եկեղեցին հոգեհանգիստ կատարելու իրենց հին ու նոր բարերարաց համար, որոնց հետ կը յիշատակեն նաեւ Տիվիթճեանը : — Բադէոսի աշակերտներն եին Էտվանչօ անուն Գուլկար մը, նաեւ ի Սօֆիա հիմայ նշ. տպագրիչ Խրիսթօ Պըչվաթօֆ՝ որուն դիմած եինք, իր վարպետին լուսանկարն ունենալու համար, Գօլոյ մէջ արուարձանի արուարձան մեր դեզերումներեն ձեռնունայն : Պատահական առացանք թէ առենօք ինք եւս Գօլիս Պլկր. յեղափոխական գոլով՝ արժանացած է բուրք ոստիկանութեան . . . մեծապատնաց, վրայ տալով նաեւ բոլոր գոյքերն՝ բնդ որս նաեւ Տիվիթճեանի պատկերը : — Բադէոս անգամ մը փորձութիւնն ունեցած է դրոշմելու «Նեմցկ գազմկի» Աւետր. կեղծ դրամաթուղթը : Առիկա պատճառ. եղած է որ բաւական տաեն բանտ պառկի ինք, որկէ ազատ արձակուած է՝ դատավարութեան միջոցին յայտարարելով. «Ես **Էֆրէյք** կարծելով տպեցի զանոնք» : — Բանտին վերջ՝ ձայնը բոլորովին մարած էր : Կէտիկ փաշա, Ալի Պէյ Եօթուշը՝ իր սեպհ. տանը մէջ աւանդած է Հոգին 1878 ին : — Անա իր տպած գրքերուն համառօտ մէկ ցանկը. — Գիրք բնութեան (Յ. Ս. Տիվիթճեանի) 1856. Սանդուխտ Կոյս 1862. Հայելի գործոց և աշխատութեանց Տիգրանեան Մկրտչի. Իրաւունք ազգաց. Առաջաբանութիւն 1864. Գիլիկիա (հանդէս) 1864, 69. Օրացոյց 1867. Աւետարան 1876. Ազգային ջոջեր 1879 ևն. :

87. **Խուբէն Յ. Փիւրճեան** • — Ծնած է Գում Գաբու : Նախ. կրթ. առացած բաղին վարժարանը : Հոնկէ եկլնուն՝ անմիջապէս գրաղած է գրաշարութեամբ որուն համար ունէր խոր հակում : Աշակերտ Միհէնտիսեանի որմէ սորված է յետոյ գիր ձուլելու

արուեստը : Տպագր. ասպարէզին մէջ հետզհետէ յառաջանալով՝ հիմնած է երկու տպարան, մին՝ Ֆինճանճըլար Եօղուշու, թիւ 19, (Պայազ Հասզի այժմու շէնքին տեղը), որուն վարիչն էր Գ. Բիւրիշեան. միւսը՝ Ղալաթիոյ մամին եղբօր, Ամաշըրեան Գրիգորի (ապա քահանայ) հետ ընկերովի : Հրատարակած իր գործերը նամբաւաւոր էին՝ իրենց մաքուր տպագրութեամբ : Բիւրքեանի յօրինած տառերը ժամանակին ամէն կատարելագործեալներէն կը սեպուէին որոնք ցարդ իր մականունովը կը յորջորջուին : Գործին սիրահար՝ իր հետաքրքրական օրերուն իսկ, յառաջդիմելու եռանդը չի մարած իր մէջ. ոչ մէկ ջանք կը խնայէր իր տպարանն օժտելու կատարելագործեալ մեքենաներով, զորս բերել կու տար Եւրոպայէն : Իր օրով՝ գիրերը ձեռքով կը ձուլուէին. Բիւրքեան նմանց **Թուլումպաով** բաժնելու գործիքը : Իր ձուլարանին մէջ հայկական զոյն ուրիշ լեզուի տառեր պատրաստուած չեն : — Ռուբէն Գալֆայեան բնակած տեղն անդադար եկեղեցիին դպրապետ եղած է, շնորհիւ իր գեղեցիկ ու մարզուած ձայնին : Սիրուած անձ մըն էր, բարեհամբոյր և հոգ բնաւորութեանը համար. վարած է Մայր Եկեղեցւոյ Թաղ. Խորիդոյ ազնուապետի պաշտօնը : Ձաքառաբօրէն կ՚ածէր «քանօն», որուն համար արեւել. երաժշտութեան երկրպագուները ձեռքի վրայ կը բռնէին գինք : Երբ վերջին տարիները Բիւրքեան հաստատուեցաւ, շարունակեց նոյն կղզիին եկեղեցւոյն մէջ դպրութիւնն՝ առ. ի չգոյէ ձայնաւորի. առանց իրեն ժամ չէր ըլլար : Բիւրքեան հաստատուելուն պատճառն էր հիւանդութիւնը, բժիշկներու խորհուրդով, որովհետեւ սեթաօրէն վարած ըլլալով գործին՝ ոտիպատած էր միշտ կապարի ու ծարիրի հետ խառնուելէ և առանց բուճալից փոշիները շնչելով սկսած ինկած էր: Այս անձնանձիր վաստակաւորին համար անհնար ըլլալով պանդոյդ կեանք մը վարել, քիչ յետոյ կղզի փոխադրեց ձուլարանն իր յարակից բոլոր կազմածքով. նոսկէ էր որ կը դրկէր գիրեր՝ իր երկու տպարաններուն համար : Հազիւ 45 տարեկան, մեռած է ծիւրախառ՝ Օգոստ. 10ի գիշերը, 1870ական թուականին : Վայելուչ յուղարկաւորութիւն մը եղած է, և բաւ վաղեմի սովորութեան՝ Մայր եկեղեցիէ բերուած դպրապետի շապիկ ձգուած է դագաղին վրայ : — Մահէն քանի մը օր վերջ Եւրոպայէն կը հասնէին իր տպագրած մեքենաները, որոնք անաուկցիոնու մէջ դեռ եւս փակ՝ կը փոխադրուին Ալմաչ որուն վանքէն կը գնուին : — Տպարանը յանձնուած է Գ. Բիւրիշեանի որ քանի մը տարի միայն շարունակած է : Իսկ Բիւրքեանի եղբայրը գիրերուն մայրերը ծախած է Հայ. Հռոմ. Լինճիլեանց վրդ.ի, 200 ֆրնս. ոսկիի փոխարէն. վերջինս ալ ժամանակ մը վերջ, իր կարգին ծախած է գանոնք Ե. Գոյամեանի, ի գին 250 ռամ. ոսկիի : — Ռուբենի աշակերտներէն մէկ հոգի միայն կայ ողջ, Տէօվլէթեան Սարգիսը, այժմ մեքենավար Գոյամեանի գործատան մէջ : — Մեր ձեռք ձգած կենդանագիրին ետեւ Բիւրքեան ձեռքով մը ունի գրած առ. Եսայի պատրիարք Երուսաղէմի, 20 Օգոստ. 1867, ի Գրնայը, որմէ կը հետեւի թէ նոյն առեններուն կղզի կը գտնուէր արդէն : Այդ կենդանագիրը երկար հետազոտութիւններէ վերջ հազիւ կրցանք նայրայրել հանգուցեալին քեռորդի Տիկին Ս. Գալենտէրեանէ (Մարսիլիա) : — **Տպած գիրերը.** — Ալիքսէի բիւանթէ (1857-8). Մեղու (1857-61). Լուսաւորեալ դար. Բնաբանութիւն (1856). Գ. Լուսաւորիչ. Կանոն մարքիզը (1858). Գիտուն աղայք (1859). Բարի մարդ՝ բարի քահանայ. Բարի մարդէն չար մարդոյն (1860). Անգութն Գետրոս. Եւնկի գիշերները. Գրնձէ քաղաք. Առողջաբանութիւն (Տքր. Ա. Կրձիկեան) 1861. Ալգիր (1862). Ազգ. Սահմանադրութիւն. Կապաբէ և Սէէլլա. Ֆօսք և Մարգարիտ (1863). Օրացոյց (1863, 66, 68). Հէնրիադա, Դատաբննութիւն դատաբննութեանց. Երազահան. Թուրքիանոս տիկին (1864). Ազգ. հանգանակութիւն. Բնութիւն 1836ի սահմանադրութեան (1865). Ծիլն Աւարայրի (1866-7). Բրիտանիական (Գ. Շահնեանց). Հայ աղջկանց կարգուելու դիւրին ձամբայ (1866). Ջառիկ. Ընթացք աշխարհիս. Բնաբան յաւերակս հայրենեաց (1867). Սուտ յուսադրչեանն. Բառարան հայ. յոյն. Փիլիսոփայութեան պատմ. (1868). Եօթն գիշերք. Հարանիք մը. Տրամաբանութիւն. Մամուլ (1869). Դերեզմանք երիտասարդաց. Կիս-

ՌՈՒԲԷՆ ՔԻՒՐՔՃԵԱՆ

լինեխա . Ուսումն Պարտուց . Աշեսպան (1870) . Աղջկանց արուեստանոցներ . Ռիչ Պաս (1872). Ձնորք և երեւակայութիւն . Սիսլացոյց (1873) . Պանդուխտ Վանցին (1876) . Քրիստոնեական (Արուանձտեանց) 1877 . անդնկոպիրք , դասագիրքեր եւն. :

88-101. **Գրաւուիչներ** — ՄԱՐՈՒԽԻ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ : — ՏԻԳՐԱՆ ԱՍԼԱՆԵԱՆ : — ԿԱՐԱՊԵՏ ՏՆՏԵՍԵԱՆ : — ՆՇԱՆ (Իզմիր) : — ԳՐԻԳՈՐ ՌԱՓԱՅԷԼԵԱՆ : — Գ. ՌԱՓԱՅԷԼԵԱՆ ՈՐԴԻՔ : — ԳՐԻԳՈՐ ՏԻՕՎԼԷԹԵԱՆ : — ՍՏԵՓԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆ : — ԽԱՉԻԿ ԳԷՈՐԳԵԱՆ : — ՊԱՊՈՒԼ ԽԱՉԻԿ (Ագրաթեան) : — ՅԱԿՈԲ ՇԵՐՄՈՒՆԵԱՆ : — ԵՐՈՒԱՆԴ ՓԱԼԱԳԱՇԵԱՆ : — ՄԻՀՐԱՆ ՏԻՕՔՄԷՃԵԱՆ : — Առնք տպաբանատէր չեն եղած բնաւ . իրենց աշխարհ բնորած են գրաճուլարան բանեցուցնել՝ հայ և օտար տպագրութիւնները տան. հայթայթելով : *** Առաջին երկուքին մասին՝ որոնք մեռած են՝ ծանօթութիւն չունինք : *** Կարապետ եղբայրն էր Ե. Տմոեանեանի : Օրթաքիոյ , Ե. Ագրաշեանի ձուլարանին ձարտար գործաւորապետ եղած է և հասցուցած շատ մը աշխատութիւններ որոնցմէ կը բաւէ միայն յիշել Գ. Ռափայէլեանը : Մահէն ջոկ տարի առաջ՝ աշխատած է Ց. Շերմոնեանի ձուլարանը (Սոֆիա) . Պօլիս դարձին՝ մեռած է : *** Նշան , աշակերտ Կ. Տմոեանեանի , բաւական առեն ալ Գ. Ռափայէլեանի քով աշխատած , ապա Ց. Պօյաճեանի ձուլարանը վարած : Անցնելով Իզմիր՝ կը հիմնէ գրաճուլարան մը զոր ցարդ կը շարունակէ : *** Գ. Ռափայէլեան ծնած է 1846 ին . մինչեւ իր մահը (Պօյաճքիոյ , 28 Յուլիս 1911) վարած է իր հիմնած հաստատութիւնները , վարպետ ձուլարանագետի համբաւ մը ձգելով : Հին Ռէժիմի վերջին տարիներուն՝ մտահաճիւղ մը ունէր եղիպտոս զոր ինք անձամբ կը վարէր : Սահմ. հսկակումեն վերջ վերադարձած է մայրաքաղաք և զարկ տուած միեւնոյն գործին : Արուեստանոց մը տեսնող շատ մը բերդիներ գիր նայրայրած է , որով միջոց եղած՝ ազատ գաղափարներու պատրաստութեան գործին , վասն զի , ինչպէս գիտենք , կապարեայ շարժուն տառեր այդ առիթներուն մասնաւոր նկատութեամբ կը ձուլուէին ի Պօլիս և անոնց արուածովը խառիս արգիլուած էր : *** Իր մահուամբ՝ զուարկներն Արմենակ և Վաղինակ յաջորդ «Գ. Ռափայէլեան Որդիք» անուամբ : ՏԻՊ ՈՒ ՏԱՌ շարուած է. անոնց նորաձոյլ տառերով , որոնց հայրերն ու մայրերը ժամանակին Գ. Ռափայէլեան գնած էր նշանաւոր տպագրիչ-գրաճուլ Ճանիկի որդի՝ Նեբուս Արամեանէ : *** Գ. Տէօվլէթեան , Ռափայէլեանց գործատիրոջը 27 տարի է ի վեր : Ծնած է Հաստքէօյ : Դէպքին 2 տարի առաջ եղբ Ռափայէլեան մասնաճիւղ մը բացած Գահիրէ , Տէօվլէթեան վարիչ կարգուած է անոր : Տարի ու կէս յետոյ Պօլիս դառնալով , ցարդ կը պաշտօնավարէ միեւնոյն հաստատութեան մէջ որ է՛ն առաջ Բերա Միհէնթեանեանի տունն էր , յետոյ Օրթաքէօյ , Գալաթիա , Սուլթան Համամ , Իզտամ խան , հուսկ ուրեմն Պապը Ալի : Հայկական ջարդերուն , կառավարութիւնը խստութիւն բանեցունելով բոլոր ձուլարաններուն վրայ՝ ազգս իւրացնել անոնց կազմածները : Անոնք ոչ սակաւեցան ցանկեր պատրաստել. Գ. Ռափայէլեան և Խ. Գէորգեան

ԳՐԻԳՈՐ ՌԱՓԱՅԷԼԵԱՆ

ԽԱՉԻԿ ԳԷՈՐԳԵԱՆ

իրենց գործիքներուն **22 հազար ռակի** գին դրին, բայց կառավարութիւնը չզնեց: Գեղարուեստից վարժարանի մէջ մասնաւոր վայր մը յատկացուելով իրենց՝ Ա. Գէորգեան, Տօվլիկեան և ուրիշներ սկսան աշխատիլ հրկոզութեան տակ: Դադարեր մը տպու համար եւ ի՛նչ ապահովութեան հասած էր Համիտեան բռնութիւնը տպագրի. բուրք սառերու մասին, կը բաւ ըսել թէ 50 տրամ **վասի** կամ մ.կ **էլիճի** համար պէտք էր խնդրագիր մատուցանել և օրերո՛վ սպասել: Սահմանադրութեան հռչակմամբ Բափայէլեան ձուլարանը Աթէեան խան փոխադրուեցաւ և Գ. Բափայէլեան ալ կրցաւ ազատօրէն Գանիրէհն Գալխ գալ: Գործարանը հիմայ կը գտնուի Ճղալ օղլու Ֆառոսէի: *** Ա. Գէորգեան ծնած է 1856 ին Գալաթ և աշակերտած Լորէնեան վրժրն.ի: 14 տարեկան կը մտնէ Տ. Ալանեանի քով, վ.հգիր խան, ուր կը մնայ մինչև 1880: Նոյնին գործը յետոյ իրեն յանձնուած է: Հոդ կը ձուլուէին սովորաբար «Ատրոպ օղլու» կոչուած 16 բունբօ հին ձեւով **Գէսիի**, նաեւ հայ սառեր: Գէորգեան հոնկէ փոխադրուած է Օսման պէյի տպարանը, յետոյ Գալը Ալի («Բիւզանդիոն»ի տակ), իսկ Գալքէն յետոյ՝ Գեղարուեստից վարժարան: Սահմ. հռչակումին՝ հաստատուած է Բզտամ խան (Բէշտաշ), մինչև 1912 ի գարնան, որմէ յետոյ վերջնապէս փոխադրուած Ճղալ օղլու եօզուշ, բիւ 34: — Յ. Միհ.ենթասեանի. սառացած, նաեւ իր հնարած և ձուլած տառէր. տառերն են «Նէսխի» 8, 12, 24 (սեւ), 18 (նաբէքէի) և 36 բունբօ, — վերջինս՝ նոր գործածութիւն սկսուած, — «բրբբա» 18 բ., «քիուֆի» 16 բ.: Սահմ. մամուլին մատուցած այս ծառայութեանց համար՝ վերջերս վարձատրուած է Բ. կարգի «Մէարիֆ» պատուանշանով: — Գործատրապետ ունի Բաբրիկեան Գէորգը: *** Գապա խանչիկ, քաջավարժ գրաձուլիչ, աշակերտ Յ. Միհ.ենթասեանի. իր սեպհ. գործարանը չէ ունեցած, այլ իբր գործատրապետ պաշտօն վարած է զանազան ձուլարաններու մէջ. այժմ Սեդրակ Մարտիրոսեանի քով: *** Սա. Տամատեան [որուն պիտի հանդիպինք նաեւ իր կենսագրութեամբ՝ **Աբհէդ** լրագրի թուահամարով,] գրաձուլիչ ալ եղած է Ե. Տեոեսեանի բեւեռագրութեամբ և ընկերակցութեամբ: 1870 ի միջոցները գրաձուլարան մը բացած էին իր եղբայրներն Օսման Բաբա, որ արդիւնաբեր եղած չըլլալով՝ 1874 ին յանձնուեցաւ Սոեփանի, ընկերութեան լուծմամբ, և որ շարունակուեցաւ մինչև 1893: Այդ միջոցին Ա. անգամ ըլլալով, Տամատեան universel (այսինքն ամէն գործողութիւն կատարող) գրաձուլիչ-մեքենայ մը բերել կու տայ. տպագր. տառերու գինը — որ 30 դրշ. էր — մինչև 15 ի

ՅԱԿՈԲ ԾԵՐՈՆԵԱՆ

1 شو جهان معرفتده اليوم حيرتبخشای انظار اعتبار اولان يونجه بدايع

2 شو جهان معرفتده اليوم حيرتبخشای انظار

3 مَا اَلثَّمَرُ اَلْيَانِعُ تَحْتَ خُضْرَةِ اَلْوَرَقِ

4 خاچيك كيغورقيان

5 درسعادت باب عالی جاده‌سنده جغال اوغلی نومرو ۳۲

6 دفعرت حقك اجلطفبحانس يدر ؛ سي

7 حمات رب منانه پادشاه قدردانه و شهنشاه جرمانه ولی

ՆՄՈՅՇՆԵՐ Խ. ԳԷՈՐԳԵԱՆԻ ՀՆԱՐԱԾ ՏՃԿ. ՏԱՌԵՐԷՆ

1. Նէսխի 8 բունբօ. 2. Նէսխի 24 բունբօ, 3. Հարէէլի 18 բունբօ, 4. Նէսխի 36 բունբօ, 5. Նէսխի 12 բունբօ, 6. Քիուֆի 16 բունբօ, 7 Ըֆֆա 18 բունբօ:

կ'իջեցուն., որով՝ տպագրութիւնը կը դադրի Միհենտիսեանի, Աբամեանի, Քիւրքճեանի և այլոց մենաշնորհն ըլլալէ: Համիտեան խառութեանց բերմամբ՝ Տամատեան կը հարկադրուի գրաճուլարանը ծախելով Եգիպտոս անցնիլ: *** Յ. Մերոնեան ծնած է Բուճկի Հիսար՝ 31 Մարտ 1866 ին: 15 տարեկանին կը մտնէ հոբեղբօրորդի՝ Գ. Ռափայէլեանի ձուլարանը, որ նոր փոխադրած էր զայն Ղալաթիա, Միհենտիսեանի տպարանը: Երկար տարիներ հոն կը մնայ՝ արհեստին հմտանալով. վարպետին Եգիպտոս գաղթելուն առթիւ՝ Մերոնեան կը վարէ վարչութիւնը նոյն գործարանին գոր քիչ յետոյ կը փոխադրէ Միհենտիսեանի տունը, Բերա, որպէս զի Միհենտիսեանի՝ փորագրելու վրայ եղող մայրերը ձուլուին: Երկու տարի ետք Մերոնեան կը փոխադրուի Պապը Ալի Տատուխի, մինչեւ Դեկտեմբեր տարին. յետոյ Ռափայէլեանէ բաժնուելով կը հիմնէ իր սեպհ. ձուլարանը, Իզտամ խանի դրան մօտ. 6 ամիս վերջ հայկ. Ջարդերը սկսելուն, Եւրոպա ապսպրած իր մեքենաներէն մէկ մասը նոյն միջոցին ստանալով, հազիւ քանի մը ամիս գործը կը շարունակէ և ձուլարանին չինքը կը փոխանցէ Բ. Քէչեանի որ կ'սկսի հրատարակել «Բիւզանդիոն»ը. Մերոնեան ալ Ֆրանսացիի մը հովանաւորութեամբ կը փոխէ Սոֆիա ուր կը բանայ նոր ձուլարան մը գոր 13 տարի անխափան կը վարէ, հօրեղբօրորդւոյն պէս՝ արտաքսմանի յեղափոխականներու գլխի մեծ մասին հայհոյելն և տձկ. տառ. հայրայրելով: Պուլկարիա Ա. անգամ համաձայնութիւն մը ինք եղած է հիմնող, Ե. Փալազաշեան. քիչ առաջ: Ազատութեան հռչակմամբ՝ վերադարձած է ծննդավայրը և իր գործատունը բացած շարք մը տարի, գոր ապա Բէրշէմպէ Բագար փոխադրած է (Ղալաթիա): *** Ե. Փալազաշեան, եղբայրն է Յովնանի և որդին՝ Ն. Ձուլիչ Գրիգորի որ Պօլսոյ առաջին ուժանակներուն և մանաւանդ «զօտի»ին հնդկական է՝ մեռած 27 Նոյ. 1893 ին, [իր հետաքրքրական կենսագրութիւնը տե՛ս «Ամէնուն Տարեցոյց»ը 1913 տարի]: — Երուանդ ծնած է 1861 ին Պօլիս, ուսումն առած Ա. Սուքիասեանի վարժարանը 1878ին: Փորագրութեան արուեստին մէջ աշակերտած է † Թէլլալեանի: Օր մը ձեռք անցունելով վնասուած գրաճուլիչ-մեքենայ մը՝ նորոգած է զայն և գործածութեան վիճակի մէջ դրած, միաժամանակ աշխատելով փորագրելու զանազան տեսակ տառերու մայրեր որոնցմէ չիշենք իր պատրաստած երբայական գիրերը՝ նոյն չափուն լրագրի մը համար. դարձեալ՝ տձկ. գարդագրերու մայրեր որոնք նորութիւն մըն էին, քանի որ գիտենք թէ թուրքերէնը զուրկ է տառնոցմէ: Այս աշխատութեանց միջոցին Տպագր. Տեսչութիւնը եկած կրնքած է անոր ձուլիչ մեքենան, արգիլելով անոր՝ նոյն արուեստն ի գործ դնելէ: Միւս կողմէ ոստիկանութիւնը կը հետապնդէր տպագրիչները, երեւան հանելու համար Հ. Յեղ. Խմբակցութեանց կնիքները փորագրող անձը: Երուանդ տեսնելով որ պիտի չկրնայ Թուրքիա գործել՝ Եգիպտոս տարին կը փոխէ Սոֆիա, յանդգնութիւնը գործելով հին կառավարութենէն կնքուած իր

† ԳՐԻԳՈՐ ՓԱԼԱԳԱՇԵԱՆ

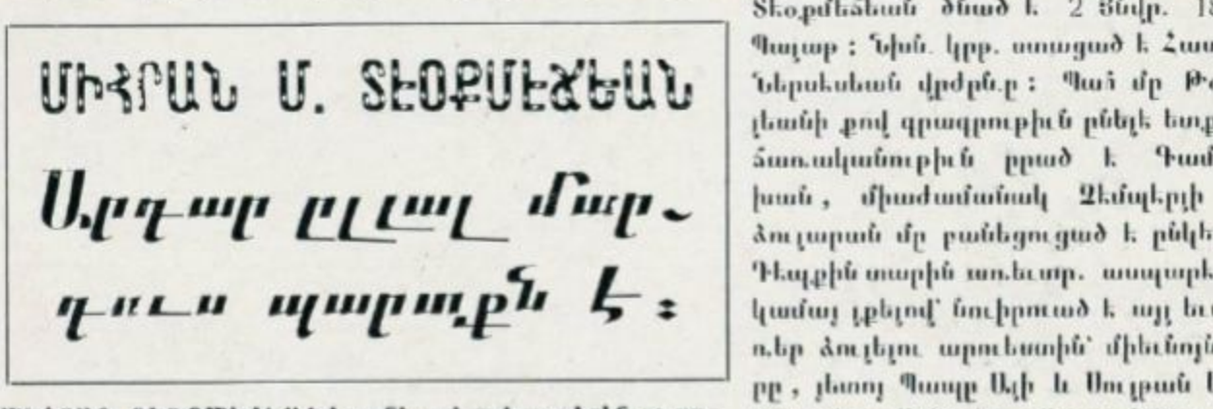
ԵՐՈՒԱՆԴ ՓԱԼԱԳԱՇԵԱՆ

ՄԻՀՐԱՆ Մ. ՏԷՕՔՄԷՃԵԱՆ

կազմուածները քակելով հեռացնելու: — Պուլկարիա կ'սկսի այլ եւս ազատ գործել՝ իր բազ-

մանգուեան տառերով ձոխ ձուլարանին մէջ, մասնաւորապէս մղում տալով պլկր. գիրերու ձուլման գործին: Ներկայիս մէջ կը մնայ Սօֆիա միեւնոյն արուեստով: *** Միհրան Մ. Տէօքմէճեան ծնած է 2 Յնվր. 1851 ին Պալաթ: Նախ. կրթ. ստացած է Հասքէօյի Ներսէսեան վարժն.ը: Պահ մը Թօքաթլեանի քով գրագրութիւն ընդէ ետք՝ վաճառականութիւն լրած է Գամառոխան, միաժամանակ Զէմպէրլի Թաշ ձուլարան մը բանեցուցած է ընկերովի: Դէպքին տարին առեւտր. ապարանքն ալ կամայ չքելով՝ նոր իրատած է այլ եւս տառեր ձուլելու արուեստին՝ միեւնոյն վայրը, յետոյ Պապը Ալի և Մուլրան Ահմետ (Մէքքէպը Սենայի), միջոց մըն ալ ընկերանալով Դ. Ռափայէլեանի: Ազատութեան վերջ, երբ գրաձուլարաններու մասին խիստ հսկողութիւնը վերցաւ, Տէօքմէճեան իր սեպհ. գործատոցը կը բանայ Մէսէրլիք Օթելի դիմաց, թիւ 1, ուր ցարդ կը ձուլուին ամենագեղ տառեր և ուր գործատրապետ է Գրիգոր Չէնոբեան:

ՄԻՒՐԱՆ ՏԷՕՔՄԷՃԵԱՆԻ ուշեցած գլխագրերէն ու բուռագրերէն ճմոյճներ որոնք չեն գտնուիր "Հայերէն Գիրերու ցուցահանդէսը,,ին մէջ (նրուս 22.25)

102 - 103. **Պաբիէլ Կրանեան** • — ծնած է Գոլիս 1827 ին. գաղտացի որմնադիր Օհանի որդի. աշակերտած Մայր Վ.ժրն. ձայնագրագետ Արիստակէս Յոհաննէսեանի, որուն հետ 1857 - 8 հրատարակած է **Գնար Աւետիքեանը**: Իրր երաժշտագետ, բաւական առեն դասախօսած է մայրաքաղաքիս արուարձանաց հայ դպրոցները, նաեւ 1861 - 2 ին հրատարակած **Գնար հայկական** երաժշ. հանդէսը Ն. Թաշճեանի հետ և իր վարպետին ձեռնհասութեամբ: Մեռած է 13 Հոկտ. 1862 ին: Մահուանէ յաջորդ տարին Թաշճեան պահ մը շարունակած է համանուն թերթը, նաեւ տեղական մը՝ հանգուցեալին ի յիշատակ՝ Պէշիքթաշլեանի առանձնատրով: Վերջնոյն վրայ կը կարդանք **ի տպարանի Դ. Կրանեան**: Իրականութեան մէջ՝ այդ **տպարանը վիմագրատուն** մըն էր. Երանեան Դալաթիա պզտիկ խանութ մը ունէր ուր կ'գրպէր վիմագրութեամբ և ուրկէ յոյս ընծայուած են վերոյիշեալ երաժշտ. պարբերականները: *** ՏՂ. Յ. Տ. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ. — Բոդդրական. ժամանակակից Յ. Միհրանեանի: 1860 ին մէկ գիրք միայն տպած է, **Նկարագիր գոչափոխութեանց** (թրգմ. անգլ.):

104. **Յովհէփ Պալմեան** • — ծնած է 16 Հոկտ. 1837 ին Պալաթ: Նախ. կրթ. ստացած հոն, ապա Հասքէօյ, Դալաթիա և Ճեմարան: Պահ մը ոսկերիչի մը քով աշակերտելէ վերջ՝ Խրիմի պատերազմին առեն, հայազգի Սամուէլ Բազքալի հետեւանց վաճառատունը կը մտնէ, յետոյ տեսնելով որ տարազգի գիւղորականներու թարգմանչութիւն ընդէ ալեզի շահաւետ է՝ կ'սկսի առուլ պարապիլ: Պատերազմը դադրելուն՝ Յովհէփ անգործ կը մնայ, ուստի Արմաշու վանքը կը դիմէ կուսակրօն ըլլալու մտադրութեամբ գոր գլուխ չհաներ և կը դառնայ Պոլիս՝ վանահօր Տեր. Մաղաքեան Ա.ի հետ որ Պատր. Տեղապահ ընտրուած էր և որուն քով կը ծառայէ ժամանակ մը: — Ար մը ռումանահայ Եօանիւքթու (= Յովհաննէս Անդրէասեան) Պատրիարքարան կ'այցէ՝ միասին բերելով քանի մը տեղրակ և յայտարարելով թէ հայ տառերը կ'ուզէ. Եթէ տառերու վերածել, այն նպատրով որ այդ միջոցաւ միայն կարելի էր Հայուն՝ իր ինքնութիւնը ծանօթացունել Եւրոպացիներուն?: Հոն պատրաստակամութիւն կը յայտնէ գործին յաջողութեան համար տրամադրել Ռումանիա ունեցած բոլոր ազատականները: Կը պատասխանուի իրեն թէ տպչական խորհուրդ մըն էր իր յղացածը: Մինչ այս միջ այն,

դութը ժողովուրդը խռնուած էր՝ սեղապարիր վար առնելու առաջադրութեամբ: Եօանեարու այդ անցքին անտեղեակ՝ կը դիմէ Թաղաֆեանի, եղելութեան հասու ըլլալու համար: «Պօլսահայք ազգային տառերը յեղաշրջելու գաղափարին իսացած ըլլալով՝ ձեզ կը փնտռեն կոր, թղիկնիդ հանեն պիտի...» կը պատասխանէ Թաղաֆեան հեգնօրէն: Ռումանահայուն՝ գլխարկն առնելով կծիկը դնելը մէկ կ'ըլլայ: — Թաղաֆեան պատրիարքարան. հետաքրքրասէր Մանուկ Փաշա գրավաճառի խանութ մը կը բանայ ուր կ'սկսի ծախել Միհիթարեանի ապած գիրքերը: Արհեստակիցներ կ'զգարին և կը ջանան անոր խանութը գոցել տալ՝ պաշտօնապէս «վարպետ եղած» չըլլալը պատրուակ բռնելով. բայց իր պաշտպանին՝ տեղապահ Մաղաքեանի միջամտութեամբ անոնց առաջադրութիւնը ջուրը կ'իյնայ: — Յովսէփ Յ. Մարգարեանի և Պ. Սրապեանի միանալով՝ 1867 ին կազմած է «Եղբարք Գրավաճառութեան» ընկ. մը որ քանի մը տարուան կեանք ունեցած է: — Այն առեղծուած ընթացիկ դասագիրքերն էին քերականն, հեզաբան, Առդմոս, Աւետարան, Գործոց ու Նարեկ. ուսանող մը գոյնս աւարտելէ վերջ՝ չունէր ծուկայ կ'առնէր: Արապեանք, Միհիթարեան, Քիւրքճեան, Տիվիթճեան և Միհրաեան մենաշնորհ ըրած էին առանց ապագրութիւնը. գրավաճառք առաւօտուդ կը գնէին անոնցմէ: Յովսէփ Յ. Միհրաեանի հետ համաձայնած՝ Յ. Մ. սկզբնաւորելով ապել կու տայ աժան գիրքեր և 12 դրչ.ի ծախուղ Սաղմոս 5 ի կ'իջեցնէ: Այս մրցումը կը գրգռէ հայ ապագրիչները որոնք կը բողոքեն Պատրիարքարան, առարկելով թէ «բռօք»ի մը ապարանէն կրօնական գիրքեր լոյս կ'ընծայուին՝ իրր Յ. Միհիթարեանի ապագրութիւն: Թաղաֆեան չվնասուիր. բանական դրամ ծախսելով կ'աջողի պատճառել և 1860 ի սկիզբները ապարան մը հիմնելով (Քիւրքճի խան, վարի յարկ, թիւ 20 և 26,) ամէն գիրք ազատօրէն ապել և աժան ծախել: — Պրաշար ունեցած է իւ մէջ այլոց Աշճեան Սիամկը (այժմ գոհարավաճառ.): — Անգամ մը իր գրասեղանը ռասիկաններ գալով կը խուզարկեն, հայ բազատրներու պատկերներ կը հատաքեն, գինքն ալ կ'առաջնորդեն բանտ՝ վեց ապագրիչներու հետ որոնք սիկառի թուղթի կափարիչներու վրայ՝ Լեւոնի, Հայկի, Վարդանի և Տիգրանի պատկերները դրոշմած էին: Տուգանք վճարելով՝ բոլորն ալ ազատ կ'արձակուին քանի մը շաբաթէն, իրենց փաստաբաններուն չնորհիւ՝ որոնք գործին լոկ շահագիտական նպատակը պարզած էին: — Պարձեալ, օր մը Ներսէս Պատրիարք ապագրութեան համար՝ Սահմանադրութեան տետրին ֆրանսերէնը կը յանձնէ Թաղաֆեանի: Կրթ. Ներսէս. Քեամիլ Բաշա ձեռագիրը քննութեան կ'ենթարկէ, բայց մէջը վնասակար ոչինչ գտնելով կ'արտօնէ ապագրութիւնը: Այդ միջոցներուն, հայ ապարաններու գործերը յանձնուած էր Սարաֆեան Յարութիւնի (*) որուն պաշտօնը ձեռք ձգելու բաղձացող Միք. Աշճեան չուշացաւ ապուած օրինակ մը քննելով 2 բառեր մատնանիշ ընելու Եպարքոս Քիւչիկ Սալիա Բաշային. — (Պատրիարքական) **գահ և բօնօրիւմ օֆօցիէլ:**

ՅՈՎՍԷՓ ԳԱՎԱՖԵԱՆ
Էրիտասարդութիւնը

ՅՈՎՍԷՓ ԳԱՎԱՖԵԱՆ

(*) Իրմէ զատ, զանազան ժամանակներու մէջ՝ մայրամատամիս **հայ գրաճճիչ**ներէ եղած են — գիրքի ու թերթի — † Յակոբ Տիվիթեան, Միխայէլ Աճեան, † Գեղոս Պատմուճեան, † Միհրան Գուրունպրեան (Կամսար), Երուանդ Նուառճեան, Լեւոն Սարեկեան եւ Երուանդ Վարժապետեան (օգնական):— Հայ. գիրերու վրայ դրաճմբուղ **Հրաժանաւ Մեսրոպի** տարագր 1882ին սկսած եւ տասնեակ մը տարի շարունակուած է, յետոյ Տպագր. Տեսչութեան կողմէ տրուած հրամանագիրին, թուանամարին եւ ամսաթիւին բերմամբ տարագով՝ մինչեւ 1908:

Տպուած 500 օրինակները բարեբախտաբար փոխադրուած էին Պատրիարքարան՝ ուրկէ չեն կրնար գրաւել. սակայն տպագրիչը կը դատապարտուի բանտի ութ 2 ամիս կը մնայ, որովհետեւ Պատրիարք Հօր դիմումները ո՛չ մէկ արդիւնք ունեցած էին: Աւելի՛ն կար: Տպարաններու վրայ հակոդուբիւն կատարող հաւատաւոր Հագգը անուն անձ մը (որ փոքրիկ գումարներու փոխարէն՝ արկածելոց բանկագին ծառայութիւններ մատուցանելու յօժար էր), բանտ կ'այցելէ և բարութիւնը կ'ունենայ Թավաֆեանի իմաց տալու թէ իր **Ժրգաւոր** Կարին բռներ և Հայ-Հռոմէականի մը բարգմանել տալով Պոլիս «ժուրնալ» ըրեր են: Յոխեի յանկարծակի կու գայ՝ միայն բերելով տարաբախտ Տճոեանը որ գնդանի մէջ փշած էր հոգին՝ համառօտ գիրք մը հրատարակած ըլլալուն: Իսկոյն իր փաստաբաններուն յոյս ընելով՝ նախորդ ամբաստանութեան խնդիրին մղում արուիլը կ'աղերսէ, և տուգանքի, կրծօնի, տպարանի փակման, ամէ՛ն բանի համակերպելով՝ քիչ օրեն բանտէն դուրս ելլելուն, դժոխքէ փախչողի մը պէս կը մեկնի Աթէնք, մինչ իր բացակայութեան՝ տուն, գրավաճառանոց ու տպարան՝ ամենուրեք խուզարկութիւններ կատարուած էին: 2 տարի Յունաստան մնալ հարկ կ'ըլլայ՝ ծանօթանալով փախստական Թուրքերու, ամէնքն ալ ազատամիտ պաններ, բարձրաստիճան անձեր և պատասական աղախիններ ու դպեակ որոնք գաղտագողի մեկնած էին անդարձ՝ Մայր-Հայրենիքէն, կարմիր Սուլթանին հետապնդման պատճառաւ: Մինչ այս մինչ այն, Պօյսէն վտահելի անձէ նամակ կ'առանայ աւետող՝ թէ իր ծանր պատիժը 45 ռակի տուգանքի վերածուած ըլլալով կրնայ այլ եւս ազատ մուտք գործել ի Թուրքիա: Յարձին՝ Թավաֆեան երեսի վրայ ձգուած և փձացումի վտանգին տակ կը գտնէ գործ ու գործատուն, գոնս վերակենդանացնելու իր ջանքերն ապարդիւն կը մնան, հակառակ գրավաճառանոց և տպարան կրկին բանալուն, մանաւանդ որ առեներ մեյմը Ռուիկանութենեն կանչուելու երկիւղն ալ կար գործին մէջ, որ իր եռանդը կը կասեցնէր ու կեանքը կ'անհամոքէր: Ձախորդութենց այդ օրերուն՝ նախկին փայլուն վիճակին սիրանալու սին յոյսով, «ալէվրա» խաղալը ջուշանար վերջին հարուածը տալու իր գործատնութենց: 1892 Յունվարին կ'առիթուի քաշուիլ գործէ, Ձաքմաքձրլարի իր գրաատնը՝ Պ. Պալեցի, իսկ տպարանն ու կազմատունը փոխանցելով իր պաշտօնեաներէն Միհրան Ց. Փափազեանի: Հայկ. Կոտորածին, քաղաքական հորիզոնը մութ տեսնելով առաւել քան երբեք, Թավաֆեան կը խառնուի գաղթականութեան մեծ հոսանքին որ կէս տա կէս ցիր ու ցան ըրաւ Պօլսոյ Հայութիւնը: Ընտանեօք կը հաստատուի Գուկարիս, բաւական տարի Ռագկրատ, վերջին առեններս ալ Շումլու՝ ուր կ'ապրի ցարդ, դատնագին ծերութեան մը մէջ: — 1863-88 թուականներուն իր տպած գիրքերը եղած են՝ ժամանակագրական կարգաւ՝ Խաղտնիք բնութեան, Պոնէռ միլիոնատէրը, Հռոմէայ քահանայապետը, Տօնացոյց, Գաղտնիք ամուսնութեան, Բամբ, Առձեռն գրագիտութիւն, Յաջողութիւն պատրիարքացն Երուսաղէմի, Լէյլա իւր մնձնուն, Ազգ. յառաջ, Պատմութիւն առն և կնոջ, Երեք ձառք դամբանականք, Առուերք հայկականք, Բերրուածք նուիրականք, Իմաստասիրութիւն ամուսնութեան, Գործք առաքելոց, Օրացոյց ժողովրդ. (նաեւ պարզ օրացոյցք), Սիրաք և Սամուէլ, Միութիւն Հայոց, Աշրզ Ղարիպ, Աշխ. հայ լեզուն, Բնական Պատմ. Հայոց, Գերեզմանք, Պատասխան ընդդէմ յայտարար Ձշմ., Շինեմք մեր գերեզմանատունք, Թիատրք, Ձաշակ ոսկեղէն դպրութեան, Աւետարան ևն., ևն.: — Երկար տարիներ հրատարակիչը եղած Ա. Մար. Թարագաշեանի (նաեւ քանի մը ծանօթ ուսուցիչներու) գանազան **դասագրեանց** — շատը բազմաթիւ տպագրութիւններու հասած, — որոնք ազգ. դպրոցները ողողելով՝ հեղինակներէն աւելի տպագրիչը նպաստաւորած են:

1059. Անդրէաս Ալամէան. —

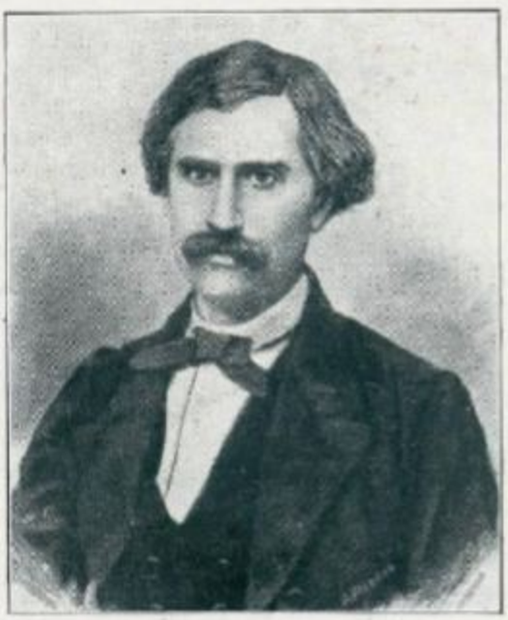
Հոչակաւոր վիմագրող, փորագրիչ, գրածուլիչ, տառերու հնարիչ, տպագրիչ եւ տպարանատէր առաւելատպէսը որ միաժամանակ գրող ալ էր: — Ասոնցմէ ինչ տառերու մասին:

Ծնած է 1820 ին՝ Էջմիած: Համեստ ծնողքի զաւակ, տղայ հասակէն Պոլիս եկած և դերձակութեամբ պարապած է: Մէկ կողմէ իր արհեստին աշխատելով, հետամուտ կ'ըլլայ նաեւ ինքնազարգացման և հայերէնը կ'առաջացունէ. **ասենց մըն ալ գրաշարութեամբ**

կ'գրպդի : Դերձակ Ֆրանսացիներու հետ տեսնուելն ֆրանսերէնն ալ կ'ուսանի հետզհետէ և բարիզ երթալու ցանկութիւնը կ'ունենայ : 1836 ին է որ կը մեկնի հոն և քանի մը տարի կը շարունակէ իր արհեստը : — 1850ական թուականին Արամեանը կը տեսնենք դերձակութենէ քաշուած և ինքզինքը տուած փորագրութեան ու վիմագրութեան արհեստներուն. այդ օրերուն է որ կը հրատարակէ հայերէն ձեռագիր թերթիկ մը : Ցետոյ իր մասնակցութեամբ կ'ըլլայ հայկական ձոխ տպարան մը բանալ, հայ տառերը գեղեցկացնելով եւրոպականներուն մերձեցնելով գաղնոնք : Կ'աշակերտի Բարիզի նշանաւոր տպագրիչներէն Վալտէի (Գծնաբառք փողոց, թիւ 44) և արհեստ անոր քով կատարելագործելով՝ հետամուտ կ'ըլլայ առաջադրած նպատակին : Երկար աշխատելէ վերջ ձուլարան մը կը հիմնէ և կը հնարէ շարուածքով ու տեսքով գեղեցիկ այն տառերը — տեսակով այլազան — որոնք մինչեւ այսօր իր մականունովը կը յորջորջուին : Մեծագիր թուղթի վրայ տպագրելով այդ տառերուն մէկ ցուցակը ձեռք անցուցած ըլլալով, տեղեկացանք թէ իր հնարածները կը յանգին **73** պատկառելի թիւին, այլ եւ այլ «բնութ»ներով, գլխագիր ու բոլորագիր միասին հաշուելով : Ահա՛ նոյն ցուցակին մէջ նշանակուած գիներուն ցանկը. — **Փիճի մարց**. — Թիւ 1-5, հատը 10 ֆր. : Թիւ 6-7, 14 ֆր. : Թիւ 8, 19, հատը 6 ֆր. : Թիւ 20-21, հատը 8 ֆր. : 22-60, հատը 5 ֆր. : 61-66, հատը 7 ֆր. : 67-69, հատը 8 : 70-73, հատը 12 : — **Փիճի ձլեալ? տառից**. — Թիւ 1-21, պնդանիւթ, բիլօն 14 ֆր. : 22-28, 8 ֆր. : 29-38, 10 ֆր. : 39-51, 11 ֆր. : 52-61, 12 ֆր. : 62-66, 13 ֆր. : 67-69, 18 ֆր. : 70-73, 24 ֆր. : «Իսկ հասարակ նիւթ»ովները՝ ֆր. 7-14 : — Այս վաճառչ ու սիրուն գիրերը զանազան ժամանակներու մէջ հայ գրաձուիչներ ընդօրինակած և ձեւափոխած են մասամբ : Արամեան «Մասեաց Աղաւնի»ի անդրանիկ թիւին մէջ տպակս պարզած է փոքր գրաձուիչի իր հայեացքը. — «Արուեստից մէջ եղած նորաձեւութիւնները 2 տեսակ կրնան բաժնուիլ. մէկը առ ի գարդ և ի գեղեցկութիւն, մէկալը յօգուտ և ի դիւրութիւն : Գեղեցկութեան ու գարդի համար անթիւ փոփոխութիւններ եղած են մեր հայերէն գրերուն ձեւին վրայ. հին ձեռագրաց մէջ՝ **ձագագիր, մարդագիր, ծաղկագիր, կենդանագիր** բառածներէն մինչեւ մեր օրերուն վաճառչ գեղագրութեանց մէջի ձեւերը : Իսկ դիւրութեան և օգտի համար՝ յայտնի է թէ Մեսրոպեան **երկաթագիր** տառերը հետզհետէ կլորութիւններն կորսընցընելով՝ քառակուսի ձեւ առեր, մանրցեր, փոխուեր են, մինչեւ հիմակուան **ճօճ** ու **օգագիր** բառած ձեւերը առեր են. որով հին երկաթագրէն գրեթէ նոյնչափ հեռացեր են՝ որչափ Արաբացոց գիրը երբայականէն, լատինը յունարէնէն, ռուսը կիւրեղեան գրերէն : Քանի որ մեր ազգին մէջ տպագրութեան արուեստը մտաւ, ԺԴ-ԺԹ դարերուն գրուած ձեռագիրներուն գեղեցիկ **բոլորագրերը** օրինակ եղան տպագր. գրերուն : Առաջ մէջ ալ թէպէտ Հայկական վարդապետին Ամաղեթաւոյ փորագրել տուածները աւելի հաճոյ և ընդունելի եղան իրաւամբ՝ քան թէ նոյն առաններուն Վենետիկ, Հռոմ, Կ. Պոլիս և Մարսիլիա փորագրեալները, բայց ընդհանրապէս ամէնն ալ մէկ ձեւի, մէկ ոճի վրայ ըլլալով, նոյն գեղեցկութիւնն ու պակասութիւնները ամէնուն վրայ ալ կը տեսնուին : Այս պակասութեանց գլխաւորները 4 հատ երեւցեր էին մեզի, Եւրոպացւոց գեղեցիկ ու կանոնաւոր գրերուն հետ բաղդատելով. նախ՝ ուղղահայեաց գրիչ կենալու տեղ (ինչպէս որ երկաթագիր գլխագիրը կը կենայ՝ առանց մէկդին ծռելու), բոլորագրոյն դէպ ի առջեւ պառկած՝ շղագրի ձեւով կենալը : Այս դիրքը ոչ միայն ազնութիւն կու տայ գրերուն, — մանաւանդ երբ գլխագրի, նօտր գրի կամ եւրպ. գրի քով հանդիպին, — այլ և կարդալու դժուարութիւն կը պատճառէ և աչքը շուտ կը յոգնեցնէ : Բ. Գրեթէ ամէն գրերուն ալ քառակուսի ձեւ մը ունենալը. որով թէպէտ միակերպութիւն մը կ'առնէ իրենց իրարու քով շարուածքը, բայց այս միակերպութիւնը չափէ դուրս ըլլալուն՝ գեղեցկութիւն մը չի տար, կը ձանձրացընէ, կարդալու ալ դժուարութիւն կը պատճառէ՝ մանաւանդ նոր սորվողներուն : Դ. Մէկ քանի գրերուն իրարու սաստիկ նման ըլլալով՝ մէկմէկու հետ շփոթիլը. որով շատ հաճախներ եղր եզ կը կարդան, եղնիկը եզնիկ, դաւիթը գաւիթ, խաւորը խոտոր, գաղտնագրչակը գազանագրչակ ևն. : Ե. Քանի մը գրերուն պատճառաւ տպագրութեան մէջ քաշուած դժուարութիւնները. որով նպատակ եղած է շատ մը **ծոցագիր** հնարել որ **պղտուար գրերուն** քով հանդիպած առեններին հետեւ չընան անոնցմէ. այսպիսի են Գ, Ը, Լ, Ղ, Շ, Չ, Ջ, Վ : Գարձեալ, քանի մը գրերուն վերի կամ վարի ծայրերուն չափն աւելի դուրս երկրննալը. որով իրենց քովի գրերէն հեռու կը մնան՝ թէ որ բառուածքին մէջ այն ծայրերը կապարին չյանքէն դուրս չելլեն. իսկ եթէ դուրս ելլեն՝ անդադար կը կոտրտին.

այսպիսի են մ և յ գրերը : Ահա այս 4 պակասութիւններն ալ մեր ապի գրերուն վրայեն վերցրնել ուզելով՝ հարկադրեցանք այս նոր ձեւիս վերածել զանոնք» : — *** Իր գիրերը կը տեղաւորէ նախ վարպետին՝ Վ.ատէրի ապարանին մէջ, իրաւունք տանալով «Արամեան ապագրութիւն»ը դրոշմելու հայերէն գիրքերու վրայ : Քիչ մը առեն Վ.ատէրի քով իրեն յատուկ ապարանն ունենալէ վերջ, 1859 ին կը հիմնէ զայն ապարան մը և կ'ունենայ իր մեքենաները, (Ան Սիւլթան փողոց, թիւ 38), սկսելով ապագրութեանը Ս. Ոսկանեանի «Արեւմուտք» կիսամսեային : Վ.ատէրի քով շարած հայ. գիրքերուն մէկ քանին «Ի գրասոցի Ճանիկի Արամեան Նիկոմիդացւոյ» բանաձեւը կը կրեն : Առաջին է «Ընդունելութիւն բնծայի» գրքոյկը զոր 1856ին ինք խմբագրած էր **Թ. Գրիգորեան** ծածկանունով, ի պատասխան Գր. Վ. Գազարաճեանի «Ընծայ» գիրքին : — Նոյն միջոցներուն Վ.ենետիկցի 3 վարդապետներ (Ա. Գալֆեեան, Գ. Այվազովսքի և Ս. Թէոդորեան) իրենց միաբանութենեն հրաժարած՝ Բարիզ անցած էին : Արամեան ապագրած է առանց գրչէն ելած գործերն ու մանաւանդ **Մատեաց ադամի** «Հայաստանեայց աւետարեր» ամսաթերթը 1855 էն սկսեալ, (որուն ապագրութիւնը հինգերորդ տարին Թէոդոսիա փոխադրուած է) :

* * **Բարիզ ապ. գիրքերը**. (1854 - 62). — Հորդրդածութիւնք յաղագս քրիստ. հաւատոյ : Վարք Ցս.ի : Վարդապետարան : Հայկ. գեղագրութիւն (վիմագր.) : Համառօտ բառգրքոյկ : Պօղ և Վիրգինէ : Հրաւէր սիրոյ : Արեւելք (1855 - 6) և Արեւմուտք (1859) հանդէսք Հռ. Ոսկանի: Վերադարձ 3 վրդպտ.աց (նաեւ Ճառելուած): Պատարագ և իրաւունք : Ուրուագիծ ոգւոյ և ընթացից Միսիք. Միաբանութեան : Սաղմոս (փոքր, պատկ.) : Փելիքս և Պաւլին : Դաշնակք : Բարիզ (հանդէս Աբր. Մուրատեանի) 1860: Տքնութիւնք և ափոփանք հայրենասիրի : Վաճառականութիւն նախնեաց : Փիրք ընդդիմութեանց : Պատարագ հայկազն մանկանց : Նարեկ (փոքր, պատկ.) : Եզնիկ : Երկու տող : Խոցիր միութեան Հայոց, եւն. եւն. : — Բոլոր այս հատորները գեղեցկագոյն նմոյշները կրնան համարուիլ մարմնոյ և հոգւոյ ապագրութեան, մանաւանդ «Վարք Ցիսուսի»ն և «Պատարագ»ը որ այրենագրութեան-ընթերցարանի մըն է, գիտական հրահանգիչ պատկերներ և Հայաստանի վայրերու և այլ 200 ի մօտ յաջող պատկերներ պարունակող : Իսկ «Ոգի Հայաստանի» կոչուած նկարը զոր «թայ տուս» ապագրութեամբ Ա. Արամեան հրատարակած է՝ ցոյց կու տայ գեղեցկագէտի յոյժ զարգացեալ իր ճաշակը : — Այս մեծամեծ գործերուն երեսէն առկայն նիւթապէս ազդուած՝ Արամեան կ'ուզէ իր ապարանը փոխադրել Մարսիլիա 1862ի վերջերն ուր նոյն քանի գիրք ապած, (մին 1864 ին՝ Ս. Միքայէլեանի «Ընդարձակ բառարանութիւնը»ը), կը փոխադրուի Պօլիս և վերջնապէս հաստատուի հոն (նախապէս Ուզուն չարշի փողոց, Շէրիֆ բաշա խան, թիւ 13, ապա Զաքմաքճըլար, Յակոբեան խան թիւ 12-16), սկզբնական տաժանելի նեղութեանց առկայով :

ՃԱՆԻԿ ԱՐԱՄԵԱՆ

* * 1865 էն կ'սկսին մայրաքաղաքիս մէջ ապած իր գիրքերը — բուռ բազում— և կը վերջանան մինչեւ իր մահը, 16 ապրիլ 1879 ին : Ճ. Արամեան Մարսիլիայէն Պօլիս գարձին՝ դեռ իր ապարանը չհիմնած, 80 ոսկի ամսաթոշակով վերատեսուչ կարգուած է «Արքունի Տպարան»ին 1865 թ. ու նոյն տարին իր տառերով հոն ապագրած է իր առաջին ընդարձակ օրացոյցը՝ փոքրագիր : — Անա առանց կարեւոր ցանկի՝ միայն ժամանակագրական կարգաւ. — Խնդիր կարող .: Եղծ բանաքաղութեանց : Նոեւ նոգեւոր : Պատմութիւն ազգ. երկամեայ անցից : Եղիշէ : Գանգին գլխատութիւնը : Ռուսիա և ընդ. ժողով հայոց : Բանաք իմ : Կրօնափոխութիւնը բարեկարգութիւն չէ : Քնար պանդխտին : Զկորնցիք : Հայոց Եկեղեցին և անդրպետականք : Ժպիտք և արտասուք : Վանագն : Արշակ Բ. : Մէքքէրնիք : Պատմութիւն ազատութեան Հաճնոյ : Տաղք և բառերգութիւնք Գ. Դուրեանի : Աղքատութիւն : Հռիփսիմէ : Հա-

ւատքնութիւն : Տողիկք : Անդամագնութիւն : Ազգ. դաստիարակութիւն : Ամուսն. առողջաբանութիւն : Շահենն ի Սիպիր : Վանգոյժ : Մահաբաձան : Թէ ինչ շահեցանք Պերլինի վեհաժողովեն : Նորն Առաուած : Գ. Սրուանձտեան : Թորոս Լևոնի : Քանի մը բարգ. : Հայաստան և Խոպիա : Ներկայ հայերենին ապագայ վիճակը , եև. եև. : Նաև անհամար դաստիրքեր եւ 1865-73 տարեցոյցներ , որոնք չնորհիւ իր գեղաճոյ առաւերուն՝ ժամանակին հայ. գիրքերուն մէջ է՛ն վայելուչները կրնան սեպուիլ՝ ազգագրական տեսակետով : Իսկ ընդարձակ օրացոյցները յատկապէս նորութիւնն են , պատրաստուած ըլլալով երբ . նամանաւանդ գործերու հետեւողութեամբ : Պատրիարքարանը տակաւին կառավարութենէն արտօնութիւն կ՛առնայ թէ. «հայերէն օրացոյց տպելու իրաւունքը Տէր Երեմիայի կը պատկանի միայն. . .» և արդեօք կը նամդիպանայ այդ գեղեցիկ գործին հրատարակութեան , ինչ որ չկրցաւ յաջողիլ :

* * Արամեան իրրեւ գրող ալ կը ներկայանայ մեզ , ազգ. նպատակներու շուրջ գրիչ շարժելով երբեմնակի : 1864 ին երբ գրավճճ բացուեցաւ Պօլժինիայի մասին , ճանիկ քանի մը տեսարան հրատարակեց ընդդեմ այն կուսակցութեան որ կը չարձակէր նոյն օրհնագրութեան վրայ : 1867 ին ալ հրատարակած ունի «Լուսաւորչական Հայք» անուն տետրակ մը : — Իր «Ընդունելութիւն ընծայի»ն, զոր ամանք Ջուղի և Միսաքեանի վերադրնցին, սրամիտ գրուածք մըն է , և մեր երգիծաբանական գրականութեան ամենանին վաստրպիրը կրնայ նկատուիլ : Ձեռ ինքնատիպ չնորհ մը ունի և երբ. որնք որնք կան կոչտ բացատրութիւններ, «շահիկարի» գրուած ըլլալու նկատումով են անշուշտ : Այդ երկը հոս մեծ աղմուկ նանած է ժամանակին և մեծաքանակ տպուած: – Իր բուռն ազգասիրութեան ապացոյց՝ բաւ է նկատել դաստապարտեալ 7 Ուլնիացի Հայերու՝ կախադատի ազատելու գործին ոգի ի բուին աշխատիլը, ֆրնս. հիւպատոսարանի դէմ միջամտութիւնը յաջողելով ապահովել , — ինչ արժէն ֆրանսահպատակ գոլով : — Բաց ի արնեսային մեծ ունեցած անձիսնելի կապուրնեններէն , Արամեան մասնակցած է ազգ. գործերու և համակրանքը չունած մայրաքաղաքիս բոլոր յայտնի ազգայնոց . իր աշխոյժ նկարագրին այ՛նքան չնորհ կու գար նաև իր վայելուչ արտաքինն ալ , ապրիլիկ հագուստակապուտաով ու «սիլինտր» գլխարկով որոնք եւրոպական չինք ու չնորհ մը կ՛ատելցունին իր անձին վրայ : — Մեծահանդես յուղարկաւորութիւն մը սարքած են ազգայինք Հասրէտ՝ի Հալըճ օղլու — ուր կը բնակէր այս նշանաւոր հայը : Նեբեռս Պատրիարք , գիրի ու գիրքի համար արծողները գնահատող վեհ վարժապետ, ներկայ եղած է. նոյն օր, 17 ապրիլ 879: Թաղուած է անոյշ գերեզմանոցը: — Հասցուցած է. բաւական բուռ աշակերտներ: Առանցին է. գրաշարապետ † Զարեհ՝ զոր Բարիզ տարած էր, և որ ապա Պոլիս դառնալով տպարան բացած է :

106. **Թօզեան Եղբարք** • — կեսարացի : Անդրանիկն էր ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ որ առևնօք ապուխա-հաց ծախած է Շուկան : 1869 ին Վէզիր խանի մէջ կը բանայ պզտիկ տպարան մը որ 7 տարուան կեանք կ՛ունենայ: Ուսումնական անձ մըն էր . այդ պատճառաւ նախամեծար սեպած է փաստաբանութեամբ պարապիլ ցմահ , 1875 ի վերջերը ձեռ.ի հանելով իր տպարանն ալ որ կ՛ուզես ըլլա ընծայած է . — Տիկին Մոնտրոյ (1869) , Վրէժ , Աչ եակոտ չիչէք իլէրինին պիրինճի բերդիկի (1871) , Բարեկամ մանկանց , Տիրպինի աշգ , Նոր օրացոյց ժողովրդ. (1872) , Թէյսերի խմբ (Երիզացի Մ. Գ. Թիրիաքեա-

Յ. Գ. ԹՕԶԼԵԱՆՑ

ԱՌԱՔԵԼ ԹՕԶԼԵԱՆ

նի 1873, Նոր հրաչք ի Գում Գաբու, Հիւցազնեղգութիւնք Մեծին Վարդանայ և Վահանայ Մամիկոնէից (1875): — Միւս եղբայրներն են ԱՒԱՔԵԼ, Կարապետ, Թաթուլ և Մարտիրոս, որոնցմէ վերջինը միայն ողջ՝ վաճառական է ի Գարս Հիւսար: Առաքել ևս — ծանօթ բրք. գրավաճառ. — 20 տարիէ ի վեր ունէր իր տպարանը (Պապը Ալի, բիւ 56) ուր կը տպագրուէին բուրք և Ֆրնս. դասագիրքեր: 1912 Ապրիլին մեռնելով՝ գաւակը Լևոն կը շարունակէ նոյն գործը:

107. Պօղոս Քիւրիշճեան

— Ծնած է Ղալաթիա 1839ին, որդի դերձակ Քիւրիշճի Յովսէփի: 18 տարեկանին Միհէնթարեանի աշակերտելով՝ 10 տարի աշխատած է անոր քով: Ե. Քիւրքճեանի մահէն քանի մը տարի առաջ անոր հետ բնկերովի՝ Ֆինճանճըար նօզուշը բացած է տպարան մը որ 1877ի առիններէն փակ է արդէն: Պօղոս յետոյ վարիչը կ'ըլլայ Բերա, շիշլի փողոց բիւ 5 (Հ. ԳՐԻԳՈՐ Վ.ՊԻ. ԷՆԻՒՃԵԱՆԻ հիմնած) տպարանին և իր տպած գիրքերուն վրայ կ'սկսի դրոշմել ՊՕՂՈՍ ՔԻՐԻՇՃԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.: Այնուհետև աշխատած է Յ. Թօլաեանի տպարանը (Թագսիմ, Պօլիս՝ Զեմպէրլի Թաշ՝ Օսմանիէ, ապա «Stamboul»ի տպարանները: Մեռած է 23 Ապրիլ 1902ին: — 1863ին յարած էր Մասսիական Միութեան և հայկական «Հայկ սեռական»ի անդամակցելով՝ պատուած համանուն Միութեան եռագոյն ժապաւէնով: — Տպած գիրքերը. — Հասունեան ապաշխարութիւն (1869), Փիլք ժողովրդեան, Ազգ. ժողովրդ. մատենադարան, Շահնազարեանի մը խոշին պարզ քննութիւնը, Դամբանական (1870), Պատմութիւն Հայոց (Ա. Պէրպ.), Անակրեոնի տաղք, Մատենագրութիւնք Մ. Պէշիքթաշլեանի, Գարապետիսն կրդ. արուսեակ կիլիկիոյ (1871), Տրամաբանութիւն (1877), Առաջին քայլ բարոյական ազգիս Հայոց ի Հայաստան աշխ., Երկրագործութիւն (1878), Հայութեան նոպին (1879), Առողջապահութիւն և տաժուն (Տքր. Փէշտիմալճեան), Հայկական բառաքննութիւն, Միութիւն Հայութեան (1880), Առակք Ֆեննեղոնի (բրգ. Թ. Կեօվրեան (1881), ևն.:

ՊՕՂՈՍ ՔԻՐԻՇՃԵԱՆ

108. Ա. Ն. Տաճատպարեանց

— Հասքէօյ: Համանուն դպրոցին մէջ էր այս տպարանը որուն վերնակոդն էր Ս. Միքայէլեան բուսարան-դաստառուն, իսկ գրաշարապետ՝ † Յր. Զամաշրեանն: — Կարապետ Վ. Շահնազարեանի վախճանումեն վերջ, կտակակատար Նուպար Բաշա անոր թողուցած 1000 ոսկիին վրայ եռատասիկ բարձրելով 1866ին հիմնեց «Նուպար-Շահնազարեան» վարժարանը, ողբացեալ եղբօրն **Աւետիք Նուպարի** և **Ա. Վ. Շահնազարեանի** ի յիշատակ: – Միքայէլեան վերջէն ծախու առնելով այս տպարանին գիրերն ու գործիները՝ Պօլիս շարունակեց ինքնագլուխ: — Ա. Ն. Շահնազարեանց տպարանէն լոյս բնծայուած գիրքերը. – Ուսումն քրիստ. նահատոյ . . . ի պեռա գարգացնող (Կ. Վ. Շ.), Համառօտ աշխարհագրութիւն, Բառարան բնաւեղական (1869), Եկնիչներիք (2 հատոր, գործ Տիմիթրիոս Զօլաքիսէսի) Թալեան, Թուաբանութիւն (Ս. Միքայէլեան), Համաքաղաքագէտ (Թորոս Նազարեան) 1870, Երկրագունտ (Ուսանողական հանդէս) 1870-1:

† ԱՌԱՔԵԼ ՆՈՒՊԱՐ

109. **Ն(իշան) Յակոբ Պօյաճեան** ✦ — Ծնած է Տիարպէքիր 1837 ին : 19 տարեկանին Պոլիս գալով յաճախած է Տքր. Համլինի վարժարանը (Գեղէք) : Ինիմու պատերազմին, Ակիտար՝ անգլ. ապահովագրութեան մէջ մտնելով, վարած է բարգմանի պաշտօն 1854 թ. և տարի մը եւս Ինիմ ուղեւորած առեւտ. գործով : — Գարձին, օր մը ՀՐՊՀԻ-ի ապարանը կ'այցելէ, երբ պայն նոր բերուած գլանաւոր մամուլի մը փորձերուն ականատես ըլլալով : Երկար առեն հետաքրքրութեամբ դիտելէ վերջ, տպագր. արուեստի մասին սէր մը կ'արծարծի իր մէջ : Կ'անցնի Իզմիր, ոնկէ առագաստանաւով կ'ուղեւորի Ամերիկա, և Նոր Աշխարհի մէջ Պրեմպրիկեան Տաճարին ապահովութեան վերջ՝ կը դառնայ Պոլիս, ձեռնարկելով տպարանի մը հաստատման : — 1859 ին Արքունի Տպարանին մէջ բարեկարգութիւններ մտցնելու գործը յանձնուած էր Ամիկա Վէֆիք անուն անձի մը և Տքր. Սերոբեանի որ ամերիկ. հմտագործական մըն էր : Առնք իրենց կարգին՝ նոյն գործատան կազմակերպութեան հոգը կը վստահին փորձառութեանը Պօյաճեանի որ նոյն գործը գլուխ կը հանէ : — 1860ական թուականին, Կիլիկիա ուսում ու երկրագործութիւն տարածելու նպատակաւ՝ Օտեանի, Աղաթոնի և այլ ծանօթ ազգայնոց ձեռնարկին անդամակցած է : — Երբ Աղաթոն հետագր. տեսուչ կը կարգուի, պաշտօնական տպագրութիւնները կը յանձնէ Պօյաճեանի որ կ'առանձնէ նաեւ հետագր. գործիները եւն. նուագարկով հայրապետը : «Իրատ.»ով իրեն յանձնուած է նաեւ Ռուս. պատերազմի առեն թղթադրամ կոխելու գործը, միաժամանակ Տպարանէի և Վոսփորի նեղուցներուն ի պաշտպանութիւն՝ ընդհովայ ականներու հայթայթումը : — Հիմայ, Յովն. Միհէնտիհեանի առնք խօսքը՝ թղթադրամի տպագրութեան այդ օրերուն տեղի ունեցող իրադարձութիւնները պատկերելու և տպարանական յայտնութիւններ պարգելու համար. — «1876 ի Յուլիսին «կանչուեցայ Փոդկրանոցն : Երեմ. նիպր. Դա«վիթ Բաշա հաղորդեց թէ նորէն դրամագրուդր «պիտի տպուի. և որովհետեւ շատ շուտ կ'ու«զին և նոր կաղապարներ շինուելու առեն չը«կար, Ապոիլ Մէֆիտի օրով շինած կաղա«պարներուս **թուդրա**ները **Համիտի** փոխելով «և **Ռլիեէ**ները շինելով գործի սկսանք, տպա«գրութեան վրայ հսկելու համար ալ Մարտիրոս «եղբայրիս առաջարկեցինք. բայց տպագրու«թիւնք անհոգի ըլլալուն՝ Մարտիրոսն բնա«զոհ չէին : Պօյաճեան Ցակոբ բարեկամիս դիմում ըրաւ Մալիէ Նազըրիին՝ նոյն գործն ինք«վրան առնելու համար. և ահա Եւրոպա երթալով 2 գոյն մեկանց տպող մամուլ մը, [առաջ«ինէյտ նմանը ժամանակաւ ես բերել տուած էի, բայց ի շնորհս Էնքսերթեան Ցակոբի՝ տէրու«թեան անցած և Արքունի Տպարանը կեցած էր], **մաշին ա կիլեօշէ** մը, **բանբօկրաճ** մը, «կալվանօպ վերաբերեալ մեքենաներ, պնագին **բորճօ** մը, **մաշին ա ռապօրէ** եւն. եւն. «առնելով Պոլիս դարձաւ, **ապիտով** փորագրող վարպետ մըն ալ հետ առած. և մենք գործին «հրաժարեցանք : Բայց գիտնալու արժանի բանը սա է որ, Եւրոպաներէն եկող այն վարպետին «շինածները մեր շինածներուն առաւելութիւն մը չունէին բնաւ, միայն թէ անոր առած առակը «մերինին քանի մը պատիկն էր . . . » : — Ա. Յ. Պօյաճեան 1889 ին «ազգապետ» ընտրուած է բողոքական Հայոց, պաշտօն զոր ցարդ կը շարունակէ : — Իր տպարանը նախ Վէզիր խան էր ուրկէ փոխադրուած է Ղալաթիա, յետոյ Պոլիս, Ամերիկեան խան՝ 1872 էն ի վեր, ուր կը մնայ ցարդ, իբր տպագրիչ Ամ.աշունչի ամերիկ. ընկ.եան բոլոր Ա. Գիրքերուն՝ գոր նա-

Ա. ՅԱԿՈԲ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

խապէս Զրբշիլ և Յ. Միմասեան կը տպէին : — Գրաշարապետ ունեցած է † Յարութիւն Փափազեան և † Մանուկ Վ.այլոյեան : — 1875 են մինչեւ այսօր իր տպարանին լոյս ընծայուած են «արդեամբ և ծախիւք Ամերիկեան բնկ.եան Ա.ժ.աշունչ գրոց» և «Ա.ժ. աշունչի Բրիտանական և Արտաքին Բնկ.եան ծախսովը» **Աստուածաշունչ, Գիրք Առակաց, Նոր Կտակարան, Աւետարան**՝ իրենց ապօքը, գրբ., աշխ. և ռուսահայ լեզուներով, բոլորն ալ աժան և անհատնում : Առնցմէ զատ Ն. Բիւզանդացիի ֆրանսահայ **Բառգիրք** (1884), **Աւետարիր** (միշտ), **Բառարան Ս. Գրոց** (1881), **Հոգեւոր երգարան** (1869), Քննադատութիւնք Նուպարեան թարգմ., Հայ բեւեռաձեւ արձանագրութիւնք, Աշխարհագրութիւն, Ընթերցարան, եւն. եւն.:

110. **Գէորգ Զարդարեան.** — Ծնած է Կեսարիա 1834 ին, Զարդար օղլուներու պատմական ազգատոհմին՝ որուն կը պատկանի նաեւ վիպասուժապետ Միւրաք : — Հօրը Մ՛ոտ. Աբրահամի մահուամբ, Գեորգ 1851 ին Գալֆա կու գայ և մօրեղբայրը՝ Յակոբ Ֆրենկեան հոգ կը տանի անոր կրթութեան : Ապա Վ.ալիտէ խանի մէջ սեղանաւորութեամբ կը պարապի : 1863 ին Յակոբ-Աբշակի հետ բնկերովի՝ Մահմուտ Բաշա կը հիմնէ բդեպահանառատուն մը զոր քանի մը տարիէն Սուլթան Համամ կը փոխադրէ : 1870 ին կը բանայ տպարան (Սուլթան Համամ, բիւ 12 - 14), կազմատուն, սիկարի թուղթի գործարան, իսկ 1872 ին խանաքարտարան մը եէտի Գուլէ : Օժտուած էր հայրենակիցներու ձեռներէց ոգիովը՝ որուն չնորհեց մեծամեծ գործառնութիւններ բնելու յանդգնութիւնն ալ՝ որ սակայն աւերի նատաւ իրեն և պահ մը վճռաբումները դադրեցունելու հարկադրեց զինք : Զարդարեան կրկին շիտկուելով՝ չուալի գոնացաւ իր պահանջատէրերը : — Ինք հնարած է բազմալեզուեան **պահի օրացոյցը** զոր մինչեւ իր մահը (30 Մայիս 1888) հրատարակած է : 1873 ին կ՛սկսի տպել փոքրաղիւր **Ժողովրդական Տարեցոյցը** զոր դադրեցուցած է 1880 ին, վնաս հասցուցած չըլլալու համար Հիւանդանոցի Օրացոյցներուն : — Տարուէ տարի մղում տալով տպարանական գործին, կ՛սկսի վիմագրութեամբ և զունավիմագիր արուեստով ալ պարապիլ. 24 կտոր բաղկացեալ Օսմ. պետութեան մեծաժառալ քարտէսը կրնայ նմոյշ ծառայել իր ձարտարութեան : Վ.իմագիր հրատարակած է նաեւ ձայնագրքեալ 31 տետր, դաշնակի ու ջութակի համար, Նօթաձի Հաճի Էմինի հետ : — Բազական տարիներ մասնակցած է ազգ. գործերու. Մայր եկեղեցւոյ բաղական. 1880 - 5 երբ առենապետ էր՝ յաջողցուցած է 4 բաղերու դպրոցները միացունելու ծրագիրը. 1865 ին Բզք. ժողովի անդամ, Ս. Փրկչի Հիւանդանոցի հոգաբարձու՝ 1872 ին մարբազգծումներ կատարելով մասնակարարական գործին մէջ : Անդամակցած է նաեւ «Արեւել. Տնտես. Միութեան» և Մազրիքիօյի Բզքպտկն. Ժողովի : — Թողած է 2 գաւակ, Վ.ահան և Պիհէն որոնցմէ անդրանիկը պահ մը հօրը գործը շարունակել վերջ՝ նախապատրաստութիւն տուած է գրավաճառութեան զոր ցարդ կը շարունակէ կրտսեր հարազատին հետ : — Գ. Զարդարեան «գործարան»էն լոյս ընծայուած են. — Փափաքն եանքմադրդրնա պիր խապար, Աւտոյի կուկուկ (1870), Արլենքուրի մենակեացը, Հետազօտութիւն (Մ. Միհրդատեանց), Մարդաբանութիւն, Ճամբորդութիւն ի Մայր Աթոռն (1871), Գժոխքին փախած մարդ մը, Հայրենասիրութիւն Հայոց (1872), Դրախտի ընտանիք (1876), Օձանու մեդքը (1879), Կիւսթավ, Նիհ. Փիտելիք առողջապահութեան (1882), Խաչի ճառ., Մարգարիտ արքայութեան (1887) եւն. եւն., նաեւ Եօսնեֆքուի հայաբարբառ և լատինատառ քանի մը գիրքերը :

ԳԷՈՐԳ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

111. **Պետրոս Ձէյվէճեան** • — Ծնած է Պոլիս 1839 թ. : Աներեայը ՏԻՊ ՈՒ ՏԱՌԻս հեղինակին : Նախ. կրթ. ստացած է ծննդավայրին՝ Գալաթի դպրոցը, յետոյ Սկիւտարի ձեմարանը : Կ. Ս. Իւթիճեան Բարիզ. դարձին հանկէ հանելով գինք՝ Չինիլի խանի մէջ իր «Մասիս»ի տպարանը կ'աշխատցունէ իրր գրաշար : Երիտասարդ մեռած այս տպարանապետին մասին չկրնալով բաւարար նօթեր քաղել իր գաւակներէն, դիմեցինք վաղեմի տպագրիչ Կարապետ Ա. Պարոնեանի որ հաճեցաւ հետեւեալը գրել մեզ. — «Չինքը կը ճանչնամ **թախտմհանէ** կոչուած կառավարական տպարանին մէջ իրր վարպետ մանկազործ պաշտօնավարած առենէն, ուր մնաց մինչեւ վերջ, նոյն իսկ իր մասնաւոր տպարան ունեցած առենն ալ : Այդ միջոցներուն «Մասիս»ի շուք. բնկ.եան **երեւելի տոմսակներուն** տպագրութիւնը առանձնել յաջողելով՝ նոյն գործին յատկացեալ փոքրիկ տպարան մը հիմնեց Եուսուֆեան խանի մէջ, շարունակելով հանդերձ «թախտմհանէ»ի մէջ ունեցած պաշտօնը : Քիչ յետոյ գործն ընդարձակելով՝ բաւական առեն տպագրած է **Հարիսոն** և **Թասոնի** շարադրութիւնները, **Պազէճի մարաջախի դատաստանը** միաղոտով ընդարձակ երկը որ բերր առ բերր հրատարակուեցաւ, ժամանակին բաւոնններուն մեծ ու փոքր ազդերն ու հրապարակային զանազան գործեր» : — Մեռած է 1882 ին : — Ձէյվէճեանի հասցուցած աշակերտներէն յիշենք իր ազգական Նշան Կ. Պէրկէրեանը որ վարպետին հոգեվարքի օրերուն՝ յաջողած է տպարանին արտօնագիրն իր անուան փոխանցել, գնել գիր ու կազմածք և վարել իր սեպհ. աշխատանոցը : — 1870-6 Պ. Ձէյվէճեանի տպարանն լոյս ընծայուած են. — Յառկութիւն Արաբատայ և նորին Ս. Եկեղեցւոյ, Ճանապարհորդութիւն ի սահմանս Բարձ Հայոց, Առաջին Տեղեկագրութիւն վիճակին Նիկոմիդիոյ, Սէր Միշկի, Ռայեար զառէ հիքեայէի, Ազբոր եղբայր, Նուէր կաղանդի (սրամախոսութիւն), Սառայէ գարշը սհատ, Առակ սահն կուսանաց՝ տաղաչափօրէն (Յ. Ս. Մալէզեան), Նկարագրութիւն Կոմկատու (թարգմանութիւն Ռուսերէնէ), Նուէր մանկանց (Արկածք ազնիւ տղային) :

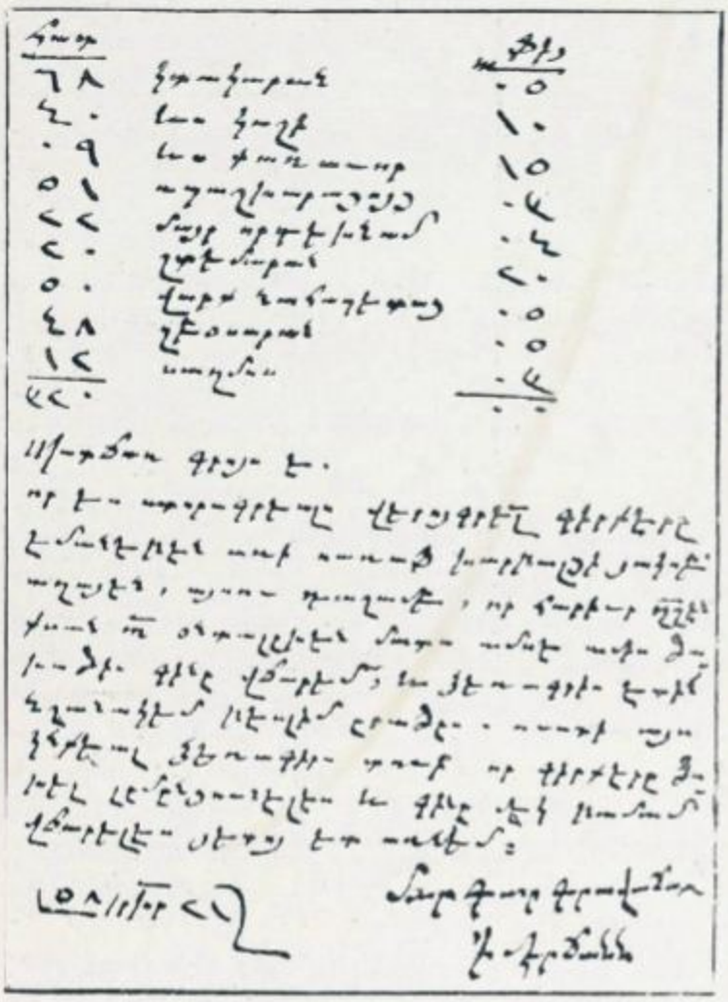
ՊԵՏՐՈՍ ՁԷՋՎԷՃԵԱՆ

112-113. **Վարդապետեանք** • — Իրենց մասին խօսելէ առաջ՝ կարելի չէ անչշտակ անցնիլ ԲԻԹԱԳՃԸ ՄԱՐԳԱՐԸ որ պօլսահայ գրավաճառներու նահապետը եղած է : Ինք գաւակն էր Բայուքի Պարոնի, և ծնած է Պոլիս 1789 ին : Աղիրաններու մատակարար էր հայրը, որուն հետ պատանին Մարգար անոնց գրասենեակները կ'երթեւեկէր ու գիրք կը ծախէր : Հասան Բաշա խանի մէջ տպարանատէր Թէրզեան Աբրահամ Աղիրայի գիրքերն ալ իր միջոցաւ կ'ապառնին : **1805 ին առաջին հայ գրատունը կը բանայ Կօսկա**, նոյն տպարանին մօտիկները, զոր ապա կը փոխադրէ Զաքմաքչըլար՝ Մեծ Նոր խանին տակ, որով՝ դիրութիւնը կ'ունենայ աւելի շատ չփման մէջ գտնուելու Աղիրաներու հետ : Քիչ յետոյ կը փոխադրուի Մէրճան, Եայտըզ խան : Այդ թուականէն սկսեալ՝ համբաւը կ'սկսի տարածուիլ ամէն ո՛ւր որ հայ ընթերցասէրներ և հայ գրավաճառներ կային, մանաւանդ հեռաւոր անկիւններ (Հնդկաստան, Ռուսիա, Պարսկաստան և.) : Խանութը գարդարուած էր կրօն. պատկերներով՝ շատը գծուած իր թելադրութեամբ : Մարգար յորդորած է Աղիրաներ որ առաջին մեծածախս գիրքերու հրատարակութեան : Երկար առեն գործակից եղած Մխիթարեանց : — Իր գրատունը ժամադրավայր դարձած էր գրոց-բրոց մարդոց — վարժապետ և եկեղեցական — որոնք հոն հաւաքուելով կը սիրէին վիճիլ օրուան խնդիրներու վրայ : — Մեռած է 3 Յունիս

(*) Յիշենք այս առիթս թէ Պոլիս **1812 ին կազմած է առաջին հայ Հրատարակչական** Յովհաննէս Չէլէպի Տիւզ :

1845 ին : — Մահեն վերջ, իր բանկարժէք գիրքերն ու ձեռագրերը Հայ մը գնած է իր գաւակէն, և մեծագին վաճառած է Բարիզի Ազգ. Մատենադարանին : —

* * Ունեցած է 16 գաւակ — 4ը մեռած — որոնցմէ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ (մանչերուն երեցը) ծնած է Բեյրութ : Նախ. կրթ. կ'առնայ Գում Գապու : Միջոց մը նոր գործին կը հետեւի, յետոյ կը մտնէ Մր. Համլինի ամերիկեան վրժրն.ը (Պէպիք) ուր անգլ. կը սորվի և կը հմտանայ գիտութեանց, և ուրկէ եկեղեցւոյ ուսուցիչ կը կարգուի Սամաթիոյ դպրոցին . սակայն չհամակերպելով աշխատութեանց՝ կը հրաժարի և Գումրու Զէյմէ Ամերայի մը տուն տարի մը կը մնայ ուսուցչ. պաշտօնով : Հօրը մահուամբ, կը պարտաւորուի գրատան գործերն ըստանձնել և իրր ժառանգութիւն կ'ուզէ անոր անունը պահել իրր մականուն : Կը մնայ պետ ընտանիքին . հոգ կը տանի իր 2 քոյրերուն և 11 եղբարց կրթ. և այլ գործերուն: Կրաեւրագոյնը Բեյրութէն կը դրկէ Բարիզ՝ Մուրատեան վրժրն. : — Ինքն է որ Գավաֆեան Յովսէփի պէս նոր կեանք կը մտցնէ գրավաճառութեան մէջ որ մինչեւ այն առեն տատանողի դրութեամբ էր և հին գիրքերու առուտուրն անդին չէր անցներ : Հեղինակներու հետ պայմանաւորուած՝ իր հաշուոյն գիրքեր տպել կու տայ և Ա. Հայկունիի ու Սիամանեանի բարգմանութիւնները լոյս կ'ընծայէ, զգուշանալով «հրատարակիչ» անունէն, տպագրիչներու շնամութիւնը սրած չըլլալու դիտումով : Գարձեալ, իր երաշխաւորութեամբ լոյս տեսած է **Ժիլ Պլասը**՝ բաժանորդագրութեամբ : — Կոչ կ'ուղղէ արհեստակիցներու, միանալու և օրինաւոր շահով ապրելու համար և հիմնադիրը կ'ըլլայ «Եղբարք Գրավաճառութեան Ընկ.հան» Գ. Սրապեանի և Յ. Գավաֆեանի հետ ընկերովի : — Հօրը նման, ինք ալ խառնուած է ազգ. գործերու և էօլիւ Զրգմազ խանի իր սենեակը ժողովատեղի կը դարձունէ Օտեանի, Սիամանեանի, Նահապետի պէս մտաւորականներու, ուր կը տաղտնըւի մեր Ամամանադրութիւնը : — Ժողովրդ. քուէարկութիւնը տարածելու համար կանոնագիր մը կը կազմէ և յառաջ կը մղէ իր եղբայրները որոնք Այրենադրութեան ձեռնարկին՝ կիրակի օրեր դարիպ աղբրատանքներու խաները դեզերելով դաս կու տան : Այս ուղղութեամբ անոնք կը կազմեն «Անձնուէր Ընկ.»ը 1860 ին , որ ճիւղաւորուելով ա'յնքան օգտակար հանդիսացած է մերայնոց : Բայց «խառարեալ»ները կը հակառակին և «Առնք ժողովուրդը **բռօք** պիտի ըսեն» ըսելով կ'սկսին խաներէն վտարել, ծեծել ու բշնամանել զիրենք : Մարգարեան չյուսահատիր . գիշերային ու կիրակնօրեայ դասեր կը հաստատէ ազգ. դպրոցներ, ու նոյն գործին ցվերջ նեցուկ կ'ունենայ Բ. Դազարոսեանը, որ հիմնադիրին

ՁԵՌԱԳԻՐ ՔԻՉԱՊԾԸ ՄԱՐԳԱՐԻ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

մահն (1 Մարտ 1878) վերջ՝ անոր յաջորդ կը հանդիսանայ Ղալաթիա, օժանդակութեամբ հանգուցեալին որդւոյն՝ Վ. Ս. Մարգարեանի գիտուն հայ այբուբենով յարդարոյն թաշկինակ մը՝ զոր Յակոբեան Միքայէլի միջոցաւ պատրաստել ու բերել տուած էր Մանչեսթրէն, և որուն 4 անկիւնները հրեշտակներու դէմքեր կային, մինչ պորտին դրոշմուած էին Մեսրոպեան տառեր՝ բուռանշաններով հանդերձ, առաջին կրելով սա նախադասութիւնը. «Կարդալ սորվեցէք, գիրեր սիրեցէք»: Այդ թաշկինակները քուղբի տեղ իբր պատուա գործածուած են ձրիաբար՝ գաւառացի Հայերու կողմէ իր խանութէն գնուած գիրքերու: Բաց աստի տպել տուած է խաղի քուղբեր որոնց վրայ կային նատուածներ Հայոց Պատմութենէն, գրուած Ամենայն Հայկունիի կողմէ: — Մարգարեան 1862 ին հրատարակ հանած է պատի փոքրադիր օրացոյց մը որուն մէն մի թերթին առջև կար երկաղեակ մը եզովբոսի առակներէն: Շատ վերջերը, Ռուսիա՝ Ղ. Ալիշեան և Վ. Նենեմիկ՝ Միխիթարեանք կատարելագործած են զայն: — Ընթերցասիրութիւնը Հայաստանի մէջ ծաղկած տեսնելու տենչով, Յարութիւն գրեթէ ամէն գաւառ. գաղ գաղ տասնեակ ոսկի արժողութեամբ գիրքեր կը բաշխէ իբր դրամագլուխ, պայման դնելով որ նոր ապագրանքներու փոխադրէքը միայն պիտի պահանջէ: Այդ ստակները մեծ մասամբ կորսուած են չեղոյ: — Անգամ մը Երուսաղէմ ուղեւորութեան առթիւ Երեմիա Չելեպիի իսկական գիրով 100 տարուան ձեռագիր բանկագին ժամանակագրութիւնը նուիրած է Ս. Յակոբեանց վանքին: — Երկար աստեն անդամակցած է Վանուկից խորհրդոյ և շատ օգտակար առաջարկներ ներկայացուցած: Երեսփոխան ընտրուած է Պէշիքթաշէն, ուր «Հայկազեան Ընկ.»ը կազմած էր, հրատարակելով Ն. Մեզպութեանի, Զօրայեանի, Մուրատեանի և Ա. Մ. Խարազաշեանի դասագիրքերը որոնք — ընկերութեան նպատակին նամեմատ — առանց չափու ծախսուած են: — Մարգարեանի նշանաբան խօսքերն էին. «Հայ մարդուն՝ հայ աղջիկ». «Մինչեւ Ա. գահկիր ծնունդը՝ կնոջդ հետ իրր նշանած վարուէ՛». «Երբ ուսուցիչներ կատրով երթան, գիտցէք որ ազգը յուսահատուած է». «Երբ ամէն հայ գրել-կարդալ մը գիտնայ, ինքնին կու գայ ազատութիւնը»: — 1870 ի սկիզբները բացած է տպարան մը Փիլիպէի խան, զոր Եալտրզ և Էօլիս Զրգմազ խաները փոխադրած է յաջորդաբար և որ՝ մահուանը յաջորդ տարին փոխանցուած է իր որդւոյն՝ Վահրամի: Հոն տպուած են (1871-8). — Արկածք ազնիւ տղային և բէչնոյն, Ընդհ. տեղագրութիւն Պատարոյ վիճակին վրայ, Քեօր օղլու, Պատմութիւն մանկանց, Թուիր իլէ Շեօրէ, Համառօտ բնականական խօսակցութիւն, Հեզարան մանկանց, եւայլն:

ՎԱՀՐԱՄ Ց. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

* * 1873 ին իր քով առած էր արդէն գաւկրներէն Վ. Ա. ՊԱՄԲԱՄԸ: Միւս որդին է Մինրդտատ որ հիմայ տպագր. գործով կ'զբաղի և որուն որդին Ռոկիան իր հօրեղբօր՝ Վահրամի քով ծառայելէ վերջ, այժմ գրատուն մը բացած է Մեծ Նոր խանի գեռնայարկը: — Վահրամ ծնած է Պէշիքթաշ 9 Սեպտ. 1857 ին և նախ. կրթ. ստացած անդ: 1869 ին Բարիզ Մուրատեան վարժարանը դրկուած է, ուրկէ տարի մը վերջ վերադարձած է՝ պատերազմին պատճառաւ, կրկին յաճախելով Մաքրունեան դպրոցը՝ Նոր Պէյի տեսչութեան օրով, ուրկէ շրջանաւարտ եղած է և մնաց հօրը գրախանութը: Հայրը մահուընէն 3 տարի առաջ Գ. Զարդարեանի տպագրած օրացոյցին հետ դրոշմել տուած է «Գրատուն Վ. Ց. Մարգարեան», ապագայ յաջորդին անունը կեղծանութեանը նուիրագործած ըլլալու համար: Անոր մահէն վերջ, Վահրամ կ'տանձնէ բոլոր գործերը: 1880 ին տպագր. նոր օրէնքին համաձայն կ'տիպուի 1000 ոսկւոյ երաշխաւորութիւն տալ: Այդ թուականէն կ'սկսին խստանալ մամուլի օրէնք և գրաքննութիւն: 1881 ին ինք և Ս. Պարսիզպանեան կը կանչուին Պատժ. Առեանի կողմէ, մին «Արուեստ նամակագրութեան», իսկ միւսը Սա. Փափազեանի Ընթերցարան գիրքերն առանց արտօնութեան հրատարակած ըլլալնուն: Վահրամի փաստաբանութեամբ դատը կը վերջանայ 25 դրշ.ի տուգանքով, մինչ ընդհ. դատախազը 50 ոսկի կը պահանջէր: Այնուհետեւ առանց հրամանի տպուած անվնաս գիրքե-

րու համար 10 ոսկի տուգանք կը սահմանուի : — 1882 Մայիսին Վ.ան֊րամ կը մեկնի Էջմիածին՝ ուր կ'ընկերակցի Աբր. Այվազեանի որուն հետ կը շրջին գրեթէ ամբողջ հայ աշխարհը, 40 է աւելի վանքեր այցելով : Դարձին՝ նոր փորձանք մը կ'ապահսկ իրեն . կառավարութիւնը ձեռ.ք անցուցած էր Խիզանու «Ուսումնասիրաց Ընկ.եան» (որուն գործադիր ժողովի առենապետն էր Վ.ան֊րամ) կանոնագիրը որ **Հայաստան** բառը պարունակելուն՝ պատճառ կ'ըլլայ — իբր յեղափոխականի գործ — Վ.ան֊րամի ձերբակալման . սակայն ինք երկու տարի առաջ Ռումանիոյ հպատակութիւնն ընդունած ըլլալուն՝ ազատ կ'արձակուի : Նոյն կանոնագիրը Պատրիարքարանէ վաւերացուած ըլլալով, Ներսէս Պատր. կը միջամտէ «բացրիր»ով մը . սակայն դատը կրկին կը շարունակուի Վ.ան֊րամի ոտքերուն փակմամբ և տուգանքի դատապարտութեամբ : Վերաքննութեան, ապա վճռաբեկ առեանները դիմումով, բ.՛ ընկերութիւն և բ. տպարան (մինչեւ 1891) կը յաջողի շարունակել : — 1884 ին կ'ընտրուի երեսփոխան Աղբամարկ, բայց 30 տարին լրացուցած չըլլալուն՝ չվաւերացուիր : 1890 ին Նազըմ Բաշա ռումն. դեսպանատունն կը պահանջէ Վ.ան֊րամի Օսմանեան հոդն եղլեը, գաղտնի հրատարակութեանց տարածիչն ըլլալու ծանր ամբաստանութեան տակ : Նոյն տարին Դեկտեմբերին կը փախչի մայրաքաղաքէս, պաշտօնապէս վտարուած չըլլալու համար, և յաջորդ տարին Ձերազի L'Arménie ի մէջ **Պահպանուճի** առորագրութեամբ հրատարակութեան կու տայ Բրօֆ. Տքթ. Վ.ամպէռիի և նշ. Լորսի մը հետ ըրած տեսակցութիւնը : Վ.առնայէն կ'անցնի Բէսարապիա, ուր կը կազմէ թատերախումբ մը Գում Գապուցի փախստականներէ և Թուրնաեւի ու Պէշիքթաշլեանի թատերգութիւնները համառօտելով կը բեմադրէ Ռումանիոյ քանի մը քաղաքները : Հայ գաղութին մէկ մասը տաճկ. բնաւ չհասկնալուն՝ կը գրէ «Արամ» առանձ զոր կը ներկայացունէ Ռումանիոյ և Աւստրիոյ֊Հունգարիոյ հայաբնակ քաղաքները : 93 ին Պոլիս կը դառնայ ուր կը բանտուի 101 օր, և իր դեսպանատան միջամտութեամբ ազատ կը թողուի՝ Թուրքիայէ դուրս ելլելու որոշմամբ, բայց նկատի առնելով իր գրաւած վաճառման դժուարութիւնները՝ օրուան պատրիարքին ու դեսպանին միջնորդութեամբ Վ.ան֊րամ կը մնայ մայրաքաղաքս, ազգ. գործերու չխառնուելու պայմանաւ : — 1883 էն է որ կ'սկսի դասագիրքերու պատրաստութեան և հրատարակութեան . — **Հարպիկ Բեռական, Սիրուն գրօսարան, Ռակեմատեմիկ**, Մարգրիտներ մանկապարտէզի֊ծաղկոցի տղոց, Գեղեցիկ գրօսարան (տաճկախօս տղոց), Մանկավարժական քերականութիւն, Փոքր մատենիկ, Աբժար մատենիկ, իրագիտութեան դասեր, Նեվուսուլ Էբմենի էլիֆպէսի (թուրք ուսանողաց հայերէնի ուսուցման դասագիրքը), Դասեր ազգ. պատմութեան, Կրօնի ուսում, Աշխարհագրութիւն, Ապարանջան (աղջիկներու ընթերցարան) և իր գաղկին նուիրուած քերական մը «Ա. Բ. Գ. Ցարութիւն Մարգարեանի» անուն : Առնցմէ զատ իր ծախքով հրատարակած է ուրիշներու գանազան դասագիրքերը որոնցմէ յիշենք «Մայրերէշաիր մեթոտ»ը : 1900 ին կ'ամուսնանայ՝ հակոդութենէ ազատելու համար : — 1910 ի ամրան հրատարակած է **Նոր Ռեմ** պարբերականը (5 թիւ), զոր ընդհատած է Եգիպտոս ուղեւորութեանն առթիւ . իսկ 1879 ին խնամօք խմբած և վիմագիր լոյս ընծայած է 50 նշ. ազգայիններու մեծադիր խմբանկարը, կորուստ փրկելով շատ մը ազգ. յայտնի գործիչներ : — 1879-91 ին իր տպարանը պրոշմուած են . — Բառարան յատուկ անուանց (Ն. Ճիվանեանի) ի յիշատակ իր հօր, Նոեր Կաղանդի, Աւետարան, Թօշնեալ ծաղիկ, Պարտաճանաչութիւն, Պիտակ 1911 տարւոյ, եւայլն :

114. Օգոստ Խօճասարեան ✦ — Հայր՝ ազգ. երեսփոխան և ուսուցիչ Հայկ Խօճասարեանի : Ծնած է 1833 ին Սամաթիա և մեռած 21 Ապրիլ 1878 ին : — Սո. Փափազեանի ժամանակակից և անոր պես վառվռուն ու խիզախ այս հրապարակագիր֊երեսփոխանին կեանքն ուսումնասիրել դուրս ըլլալով մեր նպատակէն՝ կը բաւականանանք համառօտակի յիշելով միայն իր տպարանական կարճատեւ գործունէութիւնը՝ Եուսուֆեան խանի մէջ, ուր բաւական առնն հրատարակած է իր **Օրագիրը**, նաեւ 1873 ին «Բացատրութիւն հրաժարագրի ազգ. քղք. ժողովոյ» գրքոյկը : — Օգտնի խմբագրած է դարձեալ **Նոր Դար** թերթը : — Իր մասին տե՛ս նաեւ **122** թուանամբ՝ **Միհրայէլ Սարքեան** :

115. **Ս. Ղ. Պարտիզպանեան** ✦ — Սամուէլ կամ Սամիկ ծնած է Գում-Գափու 1851 ին: Ինք, Կ. Ա. Պարոնեան և Կ. Պիպէրեան — որոնք պարզ գրաշարութենէ յառաջացած էին, — կը հիմնեն տպարան մը 1873 ին **Ս. Ղ. ՊԱՐՏԻԶՊԱՆԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.** անուամբ, Եուսուֆեան խան, վերի յարկ, թիւ 12: Քանի մը տարի վերջ բնկերներէն բաժնուելով՝ Սամիկ առանձին կը վարէ գործը: 33 տարի է ի վեր նոյն տեղն Բիզա Բաշա խան փոխադրուած է ուր կը մնայ ցարդ: Տպած է «Հայրենիք», «Մամուլ», «Խիկար», «Փունջ» և Համայնակ Ս.ի «Լոյս» հանդէսները: Հակառակ 39 տարուան տպարանատէր ըլլալուն, համեմատաբար խիստ քիչ թիւով գիրքեր լոյս ընծայած է, որոնցմէ յիշենք Ա. Տպկի «Ամուսնութեան առողջապահութիւնը», Միացեալի «Մայրենի լեզու»ները, «Սոփոս», «Աւետարան», «Գաղտնիք երջանկութեան» (տպած Ա. գիրքը 1873 ին), «Սիրաք և Սամուէլ», «Ծնական բժիշկ», «Ինքնօգնութիւն», «Աշխ. բերականութիւն», «Մեծապատիւ մուրացկաններ» ու խել մը դասագիրքեր: Երկար տարիներ սիկառի թուղթի և քառորդ դարէ ի վեր ալ պատի բազմալեզուեան օրացոյցի պատրաստութեամբ զբաղած է: Գ. Զարդարեան երբ պատի օրացոյցը հնարեց, հասը 6-7 դրշ.ի կը ծախուէր ձեռքէ, իսկ մեծաքանակ՝ 5 ի. մինչ այսօր 1 դրշ. է միայն: Զարդարեանէ անմիջապէս վերջ Պարտիզպանեան սկսեց նոյն գործը: Անգամ մը գաղափարն ունեցած է առանց առաւարտուդրին վրայ ներկայացնելու զանազան ազգութեանց պատկանող ջոջ անձնաւորութեանց գունաւոր պատկերներն, ինչպէս Հայերէ՝ Ասատուրեանց, Հրեաներէ՝ Հիրշ, և սակայն չէ կրցած գայնս հրապարակ հանել, կառավարութեան խստութեան հետեւանօք:

Ս. Ղ. ՊԱՐՏԻԶՊԱՆԵԱՆ

Ս. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

116. **Ա(խմէտ) Միքայէլեան** ✦ — Թիւրեան Միւսիւ Բաւրալի նման, Թրքահայ յայտնի մաթեմատիկոս որ երկար տարիներ պաշտօնավարած է Պօյոյ ազգային դպրոցներուն մէջ, հնդիկական երկհատոր բառարանութիւն մը, (նոյնին համառօտն ալ,) և որ մեռած է 1878 ին՝ յառաջացած տարիքի մէջ: — Հապէշ, Ա. Ն. Շահնազարեան վարժարանի տնօրէնն էր, միեւնոյն առեն վարիչը նոյն տպարանին՝ զոր ապա իւրացուց իր պահանջքին փոխարէն և զոր փոխադրեց Մեծ Նոր խան, վերի յարկ «դուռնահէջ» թիւ 10, ուր տպեց. — **Ճիլէր** (1874), **Նիչտիմ Ֆէլ, Լուծումն** պատասխանող Ակնայ Բողոքականաց (Յ. Վ. Փափազեան), **Կանոնագրութիւն** կեդրոնական ընդհանուր ժողով (1875), Ընդարձակ բառարանութիւն տեսական և գործնական (Ա. հատոր, 1878, իր երկասիրութիւնը), ևն., նաև պատրիարքարանի գործեր: — Իր մահէն վերջ, տպագրը տպարանը ծախած են Միքայէլ Սարըեանի:

☛ Էջ 84, Խրիմեան Վ.ի Վարագայ վանքը տպած գիրքերէն մոռցած էինք յիշել **Դպրոցական գրքեր ի Վաս. պուրականի, Ընկերութեամբ արեւելեան (1860)**:

117. **Եղիա Ս. Տնտեսեան**։ — Ծնած է 29 Մարտ 1834 ին Օրթաքէօյ՝ ուր սորված է իր նախ. կրթ.ը ու բաւական տրված նկեղ. երաժշտութիւնը: Հայրը դպրոցին տնտեսն էր. ատկ. ծնունդ առած է իր մականունը: — 1848 ին կը մտնէ Աբրապեանց տպարանը. 4 տարի կը պարապի նոն գրաշարութեամբ: Վերջէն, Բեռատօցցիի արուեստը կիրեմպէրկիենն գերազաս համարելով կը նետուի ուսուցչ. ասպարէզ, չմոռնալով տպարանապետն բարւոք պաշտօնավարութեան վկայական մը առանալ: 1861 ին կը հրատարակէ իր անդրանիկ երկը. «Ծաղկաքաղ կաթոլիկեայց թուղթերու մեկնութեան»: — Երբ Ազգ. Սահմանադրութիւնը հաստատուեցաւ, Պօլսահայոց մէջ գոյացան երկու հակառակութիւններ. հիներք կոչուեցան «Խաւարեալ», նորերն ալ «Լուսաւորեալ». վերջինք կազմեցին «Անձնուէր Ընկերութիւն»ը, նպատակ ունենալով ուսմամբ լուսաւորել հայ **Դաւանեցիները**: Տնտեսեան այդ ընկերութիւնը կազմակերպողներուն [Յ. Մարգարեան, Ա. Խորասանճեան, Գ. Չարդարեան, Յ. Գօլանճեան ևն.] մէջ գտնուելով, 1862 ին սիրայօժար կը մեկնի Կիլիկիա: Կրթական այդ միաճնայ առաքելութիւնը շատ արդիւնաւոր եղած է: — Պօլիս դարձին, կ'անդամակցի երաժշտ. յանձնաժողովի մը որ պաշտօնն ունէր բարեկարգելու ժամերգութեանց դրութիւնը: Ինք ետք. ձայնագրութեան տարաժամին կուսակից, 1864 ին լոյս կ'ընծայէ «Բովանդակութիւն նուագաց եղանակաց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ ըստ ութ ձայնից» վերնագրեալ երգ. խազերով: — Երաժշտագէտի իր համբաւը հասած էր մինչեւ Ս. Երկիր, ուրկէ 1865 ին հրաւէր կ'առանայ և ութ կը մեկնի իբր ուսուցիչ ձայնագրութեան «Ժառանգաւորաց»ի: Տարի մը Պօլիս գալով, 1867 ին կրկին կ'անցնի Երուսաղէմ նոյն պաշտօնով. այդ առթիւ Ս. Յակովբեանց տպարանին վերին հակդրութիւնը կը յանձնուի իրեն. նոյն միջոցին է որ կը տպագրէ «Պատմութիւն Ս. Խոց»ը: Յետոյ կը դառնայ Պօլիս և պատ մը գրավաճառութեամբ կ'զբաղի. այս պարապումը խրան կ'ըլլայ իրեն՝ տպարան մը բանալու: Առ. Տամատեանի հետ կ'աշխատի Միհենեանի ձուլարանը. վերջէն իրենը հիմնելով՝ կը պատրաստէ բաւականաչափ հայերէն տառեր: 1872 ին կ'աջողի ունենալ իր սեպհ. տպարանը [Եուսուֆեան խան, թիւ 17. նաեւ Պանկ Գարու. Էսատ էֆէնտի խան, թիւ 13] ուրկէ լոյս ընծայուած են մասնաւորապէս Սրուանձտեանցի գործերը՝ որոնց ձեռագիրները կ'ըսուի թէ ինք սրբագրած է: — 1873 ին կը տեսնենք զինք առնուազն նորակազմ երաժշտ. յանձնաժողովի: Տնտեսեան եռամեայ տքնութեամբ կը յօրինէ հայկական խազերով **Շարական** մը՝ որ տակաւին անտիպ կը մընայ. իսկ 1874 ին հրատարակ կը հանէ **Նկարագիր երգոցը** որ հայ երաժշտ. արուեստին մասին հնագոյն ուսումնասիրութիւն մըն է, ձեռնհասներէ գնահատուած: Եղիս այլ ևս ձեռքի վրայ է իբր ներդուն և հեղինակաւոր երաժշտագէտ, երբոր ժողովին այ վստերացեալ, 1877 ին կոչուելով Գաղաքէօյի և Ղալաթիոյ ժամերուն դպրապետութեան պաշտօնին: Կը հրատարակէ իր մեկ երկն ալ, **Վարժութիւն ձայնեղութեան**, իսկ 1879 ին **Նուագք հայկականք** պարբերականը, 1880 ին **Նոր երգարան Հայոց**. միաժամանակ վարելով Գեղարուեստից Վարժարանի ձուլարան-տպարանի տեսչական պաշտօնը: Այդ օրերուն է որ ընկերացած է տպագրիչ Արամ Աշճեանի (ԱՐԱՄ ԱՇՃԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.): — Ռուսերուք պատերազմին վերջ,

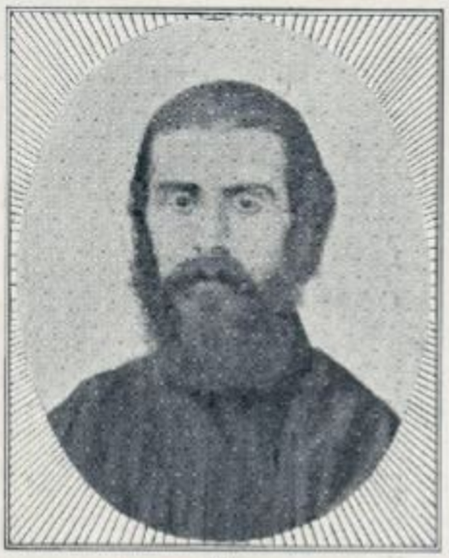

ԵՂԻԱ ՏՆՏԵՍԵԱՆ

խոստացած էր գրաքննութիւնը որ սկսաւ խեղիւ նայիլ գլխաւորաբար մեր ազգային երգերուն և անոնց հանաքածոներուն. առանց հրատարակիչներէն Յ. Գավաֆեան և Ե. Տճոնեան կը հետապնդուին. առաջինը կը փախչի Աթէնք, իսկ Եղիա Ճերքակալուելով՝ եղեռնագործի մը աւելի ծանր ամբաստանութեան տակ կը բանտուի 1881 ի սկիզբները: Իր անոյշ գեղանին մահափիճ. ու նոդկալի մթնոլորտին մէջ հազիւ 3 ամիս կրնայ ոչ մնալ, և 23 Ապրիլին կը կնքի իր արդիւնաւէտ կեանքը: — Գալըքլրի հոդվրտիքը, դարաւոր չամաններուն տակ՝ ո՞ւր է. սակայն ապրանը թուրք բռնապետական Գրաքննութեան այս անդրանիկ նահատակին որ ոգի ի բուին ծառայած էր հայ գրականութեան, հայ եռաժշտութեան, հայ տպագրութեան և հայ ազգասիրութեան . . . : — Բանտարկութեանը միջոցին և բռնամահէն վերջն ալ կաղն ի կաղ կը գործէր դարձեալ իր տպարանը՝ կառավարական խստութիւններով: — Գ. Պաղտատեան ան-նոր Մամուլը կը գնէ վերջէն, զոր՝ իր կարգին կը ծախէ Եօանեաքեան, ձեռամբ Գ. Առտունեի որ այդ Ռումանահայուն գրագիրն էր: — Իսկ Տճոնեանի ԵՐԳԱՐԱՆՆԵՐը գաղտագողի վառած են իր ազգականները, «չարը խափանած ըլլալու» քաղաքականութեամբ . . . : — Եղիայի գառնակն է Լեւոն որ Դ.ապաթիա՝ իր մօրեղբօր «Ռօման և Ընկ.» մեծ թղթավաճառատան պետն է: — Ե. Տճոնեան տպարանէն յոյս ընծայուած են. — Գրոց-Բերոց, Հնոց-Նորոց, Քնն. Կրօնագիտութիւն (1874), Ո՞վ է մեղաւորը, Շուշանն Շուշանեայ (1875), Սանդուխտ կոյս, Հրաւիրակ Արարատեան, Մանանայ, Իմպէռ. Կալուա, Խաչի ձառ. (1876), Թէ ինչ չանեցանք Գլխինի վհատոդովին (1878), Թորոս Աղբար (1879), Ազգային ջոջեր (1880), Մատենադարան ժողովրդեան (1882) եւայլն:

118. **Բեշիկեանք.** — Գալը Ալի, համանուն տպարանին հիմնադիրն է. ԿԱՐԱՊԵՏ, բնիկ Թալասցի որ 60 տարեկան մեռած է. Բերա՝ 29 Դեկտ. 1910 ին: Ընդհ. Օամ. գին. և քդք. վարժարաններու վաղեմի գրավաճառ. որ 35 տարիէ հետէ նոյեռուած տպագր. գործին՝ հրատարակած է անհամար աժան բրդ. դասագիրքեր են. և հանդէսներ, (Բևսիմի Կազիթա, Մէքթէպ, Բ. Ջրա՛ար Կազիթաթ, Եէնի Կազիթա): Ձիքակոյի ցուցահանդէսին առացած է ոսկի միտալ, Ճարտնի Միքաելեան՝ Մագող Արեզական պատուանշանը, Սերպիոյ բազաւորէն՝ Բազուկայի Ա. ասպետան, Օամ. կառավարութենէն՝ Մէճիտիէ և Օսմանիէ, նաև արծաթով չքազարամ: Ունէր ուրոյն ասպետան և պատուոյ անդամ էր Նիս Ճօրքի բարեգործ. ընկ.եան: — Առանձ մը գործակցած է Թաղեաթ Գ. Գալաեթեանի: Տանկ. գիրքերով ու բերթերով հրապարակը ողողող այս անձը ապած է հայերէն 2 պարբերական, Ղ. Բոլատի «Հանրագիտակ»ն ու Ա. Ալտունեանի «Լոյս»ը, (վերջինն շարունակը «Մանգուկ»ի կողմ.): — Իր մահէն վերջ գաւակները սկսած են շարունակել նոյն գործը Կ. Քէշիշեանն ՈՐԴԻՒ անունէ, և 15 Մայիս 1912 էն սկսեալ տպագրած՝ **Վերածնունդ** պարբերաթերթը (Սահմ. Թամկ. ուսանող. Միութեան):

119-121. **Տպարան Հայաստանեայց.** — Նախապէս ՀԱՄԱՅԵԱԿ Ե. ԴԻՄԱՔՍԵԱՆի՝ եէնի Գարա, «պօսթան»ի մէջ գտնուող տանը մէջ էր այս տպարանը, հիմնուած 1875 ին, Դիմաքսեանի կողմէ: — Ինք ծնած է 1839 ին եէնի Գարա, ուր առացած է նախ. կրթութիւնը: 1857 ին Երուսաղէմ անցնելով կ'աշակերտի Ժառանգաւորացի: 69 ին վարդապետ կը ձեռնադրուի, 1880 ին ալ եպիսկոպոս՝ Գէորգ Ե. է: — Նոյն գործատան մէջ տպուած է **Լոյս** հանդէսը: Առ այս, քաջալեր հանդիսացած է իրեն՝ Ներսէս Գաարիարք: Մինչեւ Երիզայի իր առաջնորդ ընտրուիլը, 10 տարի շարունակած է նոյն բերթը: Տպարանը կար բազկամամուլ մը՝ Միւնէնեանեան գնուած: Հոն հրատարակուած է նաև Դիմաքսեանի «Շիրք մանուկ Միջերկրականի», «Գայլ Վանան», Աղօթագիրքեր, Շաբաթական, Տօնակարգ եւն.: Նաեւ Գանձարան խրատուց, Նախակրթ. քերականութիւն աշխարհիկ լեզուի (1876): — Դիմաքսեան Ս. երկար առենի ի վեր քարոզիչն է Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցիին: Անդամակցած կրօն. և այլ ժողովներու: ** Դիմաքսեանի յաջորդած է ԿԱՐԱՊԵՏ Ա. ՊԱՐՈՆԵԱՆ որ Գատ-

ՀՄԱՅԵԱԿ ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆԻ
վարդապետութիւնը

բիարքպարանի առաջարկութեամբ 1879 ին իր պատասխանատուութեանը տակ կը վերաբանայ համանուն տպարանը, զայն Եւեան Թարսուն փոխադրելով Պաթիարքարանի փողոցը, իւր 11. բայց հազիւ 2 տարի շարունակելէ վերջ՝ երկրին անընդատ և խիստ ձնշիչ պարագաներուն տակ կ'ստիպուի փակել զայն: — Կ. Ա. Պարոնեան ծնած է 29 Փետր. 1852 ին: — Հոն իր տպած գործերը եղած են Ագգ. Ժողովոյ նոյն շրջանի տեսութիւնք, Պաթիարքարանի պաշտօնաթուղթեր և օրուան պատրիարքին քանի մը նովուական տեղակներ, նաեւ «Մամուլ» շաբաթաթերթը (որուն մէջ յօդուածներ ալ գրած ունի «Թիմակ» և «Ալտակ» ծածկանուններով), Կին, Խաղ, Գինի, Բոլ տը Թօզի ծերութիւնը, Լուդովիկոս անուն բարոյավէպը, Օր. Ե. Կեսարացեանի Նամականին (879), Հայր Աբրահամ իլէ Յովսէփ Գեղեցիկին բնագիրէն են. : — 20 տարիէ հետէ գրաշարական է Մասրէսեան տպարանի, իսկ 13 տարիէ հետէ օրացուցագիրը՝ Թ. Պաղտասարեանի գործին: Ա. Սագաեանի «Ծաղիկ»ին ալ աշխատած է և նոյնին խմբագրութիւնը վարած պահ մը: — Իր մասին խօսած ենք նաեւ Մ. Կ. Սա-

ԿԱՐԱՊԵՏ Ա. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

** ՏԻՄՈԹԷՈՍ ԵՊԱՊ. ՍԱՓՐԻԶԵԱՆ իր պահանջքին փո-

բրեանի կենագրութեանը մէջ: — Յաջորդն գնած է «Հայաստանեայց» կոչուած այս տպարանը, զայն վարձու տալով Մխ. Կ. ՍԱՐԳԵԱՆԻ որ 1882 էն մինչեւ 1887 տպագրած գիրքերուն վրայ իր անունին առջեւ՝ փակագիծի մէջ պահած է նաեւ «Գիմաքսեան»ը, որովհետեւ 30 տարին լրացուցած չըլլալուն՝ տպարանի պատասխանատու զուրկ էր: Սարգեան տպած է **Հայկական եկեղեցի** (Թ. Յակոբեանց), **Թուաբոհիչ աղջիկը, Դիմարազրութիւն ուղեւորութեան ի հայրենիս գաւառս** (մասն Ա., Մ. Միքայէլեանի), **Խառն ճամպակներ**: — Սեպտեմբեր 29 Մայիս 1909 ին չքաւոր վախճանած է Եւեան Թարս՝ 88 տարու: 31 տարուան եպիսկոպոս, տարիներ Պալըքեսիրի առաջնորդութիւնը վարած. 1867 ին Երուսաղէմէն Հռոմկլայեան ուղեւորած՝ Թէոդորոս բազատրին և անգլ. կառավարութեան միջեւ ծագած գժտութիւնը բառնալու պաշտօնով: Հեղինակ «Երկամեայ պատմութիւն ի Հռոմկլայեան» երկհատոր ուշագրաւ գիրքին՝ որ 1871 ին Երուսաղէմ տպուած է անգլ. բազմադրոյն ծախքով, և որուն Ֆրանսերէնն ալ հրատարակուած է: (Ա. հատորին սկիզբը Լայբցիկ պատրաստուած **Գլիճ** մը կայ՝ Տիմոթէոսի վարդապետութիւնը ներկայացնող, համրիչ ի ձեռին և մուշտակ վերարկուով, Թ. Սահակ եպիսկոպոսի հետ):

122. **Միքայէլ Կ. Սարգեան** • — Ծնած է Պալաթ 1859 ին: 11 տարեկ՝ կը մտնէ «Մասիս»ի տպարանը որուն գրաշարներն էին Տ. Տօդրամաճեան և Գրիգոր: Քանի մը ամիսէն կ'անցնի Ս. Խաչատուրեանի «Օրագիր»ին տպարանը, (գրաշարապետ Կ. Պալեբեան և Կ. Պարոնեան), քիչ յետոյ Ճ. Արամեանի տպարանը. հոն կը մնայ 5 տարի, քաջակարժ գրաշար մը դառնալով: — Նոյն միջոցին Գեորգ Այվազեան Պապը Ալիի դիմաց խանութ մը վարձած՝ թերթիկի մը բաւելու չափ գիրով տառկեվար «Մամուլ»ը կը հրատարակէր, խմբագրապետութեամբ Բ. Քէչեանի: Սարգեան այդ թերթին գրաշարապետը կ'ըլլայ. իսկ երբ արտօնա-

տէրը թերթը կը դադրեցուներ, Սարքեան կ'առանձնէ անոր հրատարակութիւնը, Քէչեանն ու Տ. Ադամեանը խմբագիր պահելով: Շաբաթ օրերը հայ լեզուա մէյ մէկ խմբագրական կու տար Ս. Յովհաննէսեան որ իր թերթը նոր դադրեցուցած էր: Այս վերջինը երբ «Նոր Դար» լրագիրին արտօնութիւնը կ'առանայ, ապագրութիւնը կը յանձնէ Սարքեանի, վասն զի Օգսէն իր ապարանը գրաւած էր: Կը փոխադրուին Նուառֆեան խան, բայց հազիւ 2 շաբաթ շարունակած՝ Օգսէն հիւրընդալով կը մեռնի: Միքայէլ այնուհետեւ կը տպէ Հ. Ալամաճեանի «Փունջ»ը, մինչեւ որ նուագուրդով իր վրայ կը մնան Պատրիարքարանի բոլոր գործերը: Այն առեն է որ Ս. Միքայէլեանի տղոցմէն գնելով տպարանական կազմածքն ու իր ունեցածին միացունելով, Սարքեան կը փոխադրուի Մէրձան, Իօրիւճիկեր Ճամիի, Բիւշի Էֆ. խանի առջեւայարկը: Հոն գրաշար կ'ունենայ † Յ. Ջամաշրճեան, Տ. Մանուկեան, Յր. Քիւսաւաիրեան (Ռուսիա), † Տիրան Փափազեան, Գրիգոր Պալիքճեան («Մուրճ»ի գրաշարապետ), Հաճիօղլի † Գաբրիէլ, Թ. Սանճագեան, Միհրան Քիւրտճեան (այժմ Բալամարի տպարան), † Յոզոզ Տիգրան, և կ'ապրողի քիչ առեն ետքով դիզուած առենագրութիւններ: Կը շարունակէ տպել «Փունջ»ը, Յ. Գաբոնեանի «Թատրոն»ն ու բազմաթիւ հայ. և տձկ. գիրքեր: — Իրր տպագրական կանոնի հնազանդ անձ, յիշենք իր կեանքին դրուագ մը միայն: Փետրուար Շանպագի առաջին առաւօտն առաքի կիրակի օր մը շրջաբերականներ պիտի կարդացուէին ժամերու մէջ՝ այդ հետաքրքրութիւնը բանադրող: Նախօրօք լուած ըլլալով նոյն թուղթին տպագրութեան յանձնուիլը, Սարքեանի կը դիմի Աբր. Այվազեան և 50 ոսկի կ'առաջարկէ՝ ձեռագիրն ունենալու համար. բայց տպագրիչը չդիտնալ կը ձեւացունէ և կը ձամբէ զայն: — Յ. Թավշիճեանի գործառնութեան մէջ պահ մը իր հաշուոյն կ'աշխատէր Կ. Ա. Գաբոնեան՝ բառարանի ազդեր տպելով. յետոյ երբ «Հայրենասիրաց»ը կ'առանձնէ և Գում Գափու կը հաստատուի, ինք և Սարքեան գործի փոխանակութիւն մը կ'ընեն. ազդերը կը յանձնուին վերջնոյն, իսկ Պատրիարքարանի գործերն ալ Գաբոնեանի: Բաւական առեն յետոյ առնք իրենց տպարանները կը միացունեն ու կը փոխադրուին Մէրձան. վերչին Գաբոնեան կը կոչուի Ուդուրեան տպարանի գրաշարապետութեան, հուսկ ապա Մատթէոսեան, ուր կը մնայ ցարդ: — Սարքեան մինչեւ իր 30 տարին լրացունելը՝ տպած իր գիրքերուն վրայ կը գործածէ **Թիմարեան** անունն ալ և վարձու կ'առնէ Տիմ. Սահիրլեան Ս.ի տպագաթիղ մեքենան: Իր վարչութեան տակ հրատարակած է Մ. Մելիքեանի «Հայրենիք» թերթը՝ խմբագրապետութեամբ Ա. Արփիարի և աշխատակցութեամբ Ն. Վ. Պալիտեանի, Լ. Նազմաճեանի և Բ. Լիմոնճեանի. սակայն տպագր. գործերով կարի ծանրաբեռն՝ քանի մը ամիսէն կը դադրեցունէ զայն որ այնուհետեւ կ'անցնի վերջնապես Յ. Շանճագաի: — Սարքեան չետոյ հաստատուած է Գալաթիա Ալի՝ Յ. Առաքելեանի վերնայարկը: Դէպքին տարին, երբ Գ. Գաղուռճեան կը գրկուի տպարան բանեցունելու իրաւունքէ, կը դիմի Սարքեանի, անոր արտօնագիրով՝ իրենը կարենալ շարունակելու համար: Կառավարութիւնը շուտով հասու կ'ըլլայ այս իրադարձութեան ու կ'ակսի միշտ նեղել Սարքեանը որ վերջ ի վերջոյ կ'ստիպուի գործը փոխանցել Վ.եան Վ. Տէր Միհրաեանի և ինք դառնալ նախկին տեղը, պարապելով միայն բառարանի ազդերով. այս գործն ալ կը յաջոդակէ ձեռքեն սխրանքչակ Գալա Թանիր, դերասանապետերու առեն ապառնալիք ընելով: Այդ դժբախտ շրջանին է որ Սարքեան կ'ընկերանայ ԳԱԼՈՒՍՏ ԳԱՅՐԱՃԵԱՆԻ որուն հետ նոր տպարան մը կը հիմնէ Գալաթ Ալի Ճամասէի, թիւ 38, (Մ. ՍԱՐՔԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.), 2 տարի Գայրաճեանի հետ, տարի մըն ալ առանձին՝ հրատարակելով բառական դասագիրքեր Ս. Գաբրիեանի և ալլոց, վ. Փափազեանի (Լիւլա) զաւեշտաբերքերն, Ալամաճեանի «Փունջ»ը, Արտի խաղեր (1902), մինչեւ վերջնական փակումն իր տպարանին, գործերու ձախորդ գնացքով: — Այժմ կ'աշխատի Առաքելեան տպարանի մէջ:

Մ. Կ. ՍԱՐՔԵԱՆ

123. **Արամ Ա. Աշճեան** ✦ — Ծնած է Կեսիկ Բաշա 1855 ին: Իր քոյրն է համբաւաւոր ձեռագիր-կարուճի **Սուրբիկ Մատմազէյ** որ շատ մը աշակերտուհիներ հասցուցած է և որ ամենօք գաղափարը յղացած է «Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկ.եան»: — Արամ 1878 ին տպարան մը բացած է Սիմպիւլլի խանի գետնայարկը, թիւ 35, նաև Նուսուֆեան խանի միջնայարկը, թիւ 15, առեն մըն ալ [Ա. ԱՇՃԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿԵՐ] Է. Տեսեանի, երբ վերջինս պաշտօն ունէր Գեղարուեստից վարժարանը: — Հրաշագործ Մկրտիչ Կաթողիկոսի **Պետք եւ դարմանիք երեսից ցաւոց Հայկայ եւ Աւրամայ ազնիւ ներգոց** գիրքը տպագրելուն հետեւանօք կը դատապարտուի բանտի, նաև տպարանի փակման: Գեպքին կ'ըսուի մնկնիլ վառնա, յետոյ Բումանիա' ուր գերծ չը մնար դարձեալ Համիտեան հետապնդումներէն: Սահմանադրութեան հռչակումին' Պոլիս կու գայ և կը մեռնի Գատըքիւղ 1909 ին: — Իր տպարանէն յղուս ընծայուած են. — Ազգ. Վերակազմութիւն, Նոր կեանք (Եղիա), Մի կաթիլ արտօսր (1879), Բերկրանք ու վիշտ, Առաջ Կարոլոսի (1881), Լապտեր Պիոզինեան (1883 ին սկսուած իր բերքը' կրթական նախարարութեան հրամանով դադրած և 1888 ին կրկին երեւցած քանի մը համար), Թէոդորոս Սայունի (1884), Ճուշտաւեար, Գարոն Շուպլան (1885), Բառագիտութիւն (1886), Տարեցոյց Խիկարի (1888), նաև Ս. Գարամանեանի «Ընտանիք» հանդէսն ու «Գաստիարակութիւն մարցը, Գրպրոցասէր Տիկնանց Ընկ.եան 1879-82 ի և «Ազգանուէր Հայուհեաց» 1881-83 ի տետեկագիրները:

ԱՐԱՄ ԱՇՃԵԱՆ

Տպագրիչ Յ. ՓԱՓՈՆԵԱՆԻ եղբայր
† ՍՈՒՔԻԱՍ ՎՐԴ.

124. **Յարութիւն Գարոնեան** ✦ — Եղբայրը' Սուքիաս վրդ. Գարոնեան Մարսիլիայէն մամուլ մը կը դրկէ իրեն, նաև մեծաքանակ թուղթ, զորս Յարութիւն կը մկրէ Գիւրքիի խան և 1877 ին Սուքիաս Համամ կը բանայ տպարան մը որ քանի մը տարուան կեանք կ'ունենայ: Հոն տպուած են **Եսայի Փափազեան Սեբաստացի** (1877), **Օրացոյց** (1877-8): — Յարութիւն Գարոնեան 1873 ին պահ մը ընկերացած է Յովսէփ Գաւաֆեանի [ՅՈՎՍԷՓ ԳԱՎԱՖԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.] և հրատարակած 1874 ի օրացոյցը:

125. **Վ(արուժան) Գ. Գիւլէրեան** ✦ — Ծնած է Գաղատիա 1842 ին, հայ հռոմէական. Գաթիկուց եկած է Պոլիս և գրաշարութեամբ պարապած: 1873 ին' ինք, Կ. Գարոնեան և Ս. Գարոխզպանեան միանալով տպարան մը կը բանան, սակայն ընկերութիւնը կը լուծուի քանի մը տարիէն. այնուհետեւ Գիւլէրեան կը հաստատուի Սիմպիւլլի խան, թիւ 18-19, զբաղելով հրատարակի գործերով, սիկարի թուղթով, [**Վերա** անուամբ քարտիսաւոր սիկարի թուղթն իր հնարածն է.,] և խելք մը հայատառ-տաճկերէն բարգմանածոյ վէպերու հրատարակութեամբ: 1878 ին տպած է «Գրիտտ. վարդապետութիւն Հայաստան.», 1894 ին' Ծաժուկ

Մեղք, Պին պիր մալիմաք, 1897 ին՝ Մօզաիգ (Յ. Մ. Հաճեանի, 2 հատոր), 1900 ին «Լոյս» Յ. Հազարապետեանի, եւն. : — Հիմայ Բարիզ է եւ գաւկին հետ գլխարկավաճառութեամբ կ՚զբաղի:

126. **Յովհ. Մանուկեան** • — Ծնած է Իզմիր 1837 ին : Գառանի տարիքէն նէ եօթը անցած է՝ փորագրութեան եւ տպագրութեան արուեստները տպվելու համար. մտած է նոյն Harper Brothers տպարանը : Քիչ առեն իր քաջ փորագրիչ գնահատուելով, 4 տարի վերջ վարած է նոյն տպարանը շուրջ 8 տարի, յետոյ Հարբըր Եղբօր հետ Պոլիս եկած եւ միջոց մը փորագրութեամբ պարապած : Գրկի. առաջին անգամ ըլլալով Ամերիկայէն բերել տուած է արագատիպ մեքենայ մը, եւ նախ Աշըր էֆ. խան, ապա Ղալաթիա՝ էպտ Չիայի տպագրատան տեղը (նախկին Օամ. Գրամատունն վեր) ունեցած է իր անկախ տպարանը, նոյնպէս ուրեմն Ղալաթիա, Շահնուվար փոյտց, թիւ 37, ուր 18 տարի անխափան գործած է, սովորաբար վարչութեանց տպագրութիւններ եւ հրապարակի գործեր : Գրաշարապետն էր Մանուկեան Յակիկ, յետոյ Վ.անան Տէօվլէթեան, իսկ գործատրպետ՝ այժմ Գաղթկ.օյի Տ. Վարդան քահանան է : — Մանուկեան մեռած է 25 Յունիս 1895 ին : Իր միակ որդին Լեւոն շարունակած է նոյն գործը, նաեւ 10 տարի տպարանը վարձու տուած է Imprimerie Française ի : Յետոյ գիրերը ծախու տուած են Ե. Սաքսեան եւ ուրիշներ : — Աշըր էֆ. խանի մէջ՝ Յ. Մանուկեանի դրշմած Ա. Յայկեան գիրքը եղած է **Քեռական** մը (որուն յաջող պատկերները փորագրուած են իր կողմէ), նաեւ «Սաթենիկ եւ Տրդատ», «Ազգ. Հայուհեաց» 1879-81 ի տեղեկագիրք, «Էնգաբէյի Ս. Թէոդիոսն մարտիրոս» եւն. :

ՅՈՎՀ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

127. **Խորէնի Պապուտչեան** • — Ծնած է Սկիւտար 1851 ին : Որդի Հեմարանի հայկարան Տէր Մեսրոպ քահանայի : Հազիւ նոճ. կրթ. առացած՝ ժամագործի մը քով կ՚աշակերտի 2 տարիի չափ : Իր եղբայրն է Օհան էֆ. որ իր ժամանակի գր. շարժումին մասնակցած է եւ որ ապա եղաւ պատ. պաշտօնեայ, Պուլինի օամ. դեսպանատան խորհրդական: Անոր բեկադրութեամբ Խորէնին կը մտնէ Ա. Ճէվահիրճեանի «Սէր» հանդէսի տպարանը, գրաշարութեան համար որ շահեր գրադում մը ճանչցուած էր այն տեսեն : Ճ. Աբամեան Բարիզէն նոր վերադարձած՝ հաստատուած էր Մարդ Զաբշըսի կողմը, Ճամլը խան եւ իր նորաձոյլ ու վայելուչ տառերով մեծ չեզաշրջում ներմուծած տպագր. արուեստին մէջ : Պաղտասարեան յառաջիմութեան բաղձացող՝ նախապատուրիւն կու տայ Աբամեան գործատան : Հոն թեւ նիրատէս չօգտուիր ի սկզբան, բայց իր ճաշակը կը մարզուի և մեքենաներու մասին իր ստացած փորձառութիւններով կը հրահանգուի հետզհետէ : Նոյն տպարանը կը փոխադրուի յետոյ Զաքմաքճըլար, Շէրիֆ Բաշա խան, և նոյնպէս ուրեմն Յակոբեան խանի վերնայարկը : Ճանիկի գիները տա-

Գ. ՊԱՂՏԱՏԼԵԱՆ

թագայման կերպով սուղ էին, այդ իսկ պատճառաւ՝ շատերու անմատչելի. Թարեգին Ճարպիկութիւնը կ'ունենայ յաձախորդներու զիջում ընելու՝ գիները քիչ շատ հրապարակի գիներուն մօտեցնելով. Արամեան օգտուելով այս եղանակին՝ լուսի կը վարձատրէ գինք ու իր տպարանին տնօրինութիւնը կը յանձնէ. անոր, պաշտօն զոր մինչեւ տպարանատիրոջ մահը շարունակած է: 1870ական թուականներուն՝ Արամեան միսիոնարաց գործերը առանձնելով բաւական օգտուած է, նաեւ իր հրատարակած ձոխ տարեցոյցներով ևն.: Հանիկի մահէն վերջ, ժառանգորդները տպարանին վերատեսչ կը կարգեն Պաղտասարեանը որ պահ մը իր տպագրած գիրքերուն ձակտին՝ փակագիծի մէջ «Արամեան» անունն ալ դրոշմած է: 1880ին կը տեսնենք գինք սեպ. տպարանի մը տէր, Սուլթան Համամ ճառատեսի, թիւ 14, Զարդարեան թղթավաճառանոցի վրայ, որուն գեղեցկագիրը կը յատկացուի իր հրատարակութեանց, իբր գլուառն: Իր նորահաստատ տպարանին համար պէտք եղած Եւրպ. տառեր, զանազան գարդեր, արուեստով մեքենաներ և կազմարարական գործիներ յատկապէս Եւրոպայէն բերել կու տայ, և Արամեան տառերէն իրր 70 տեսակ ձուլել տալով գործի կ'սկսի, լոյս ընծայելով ծանօթ գրագետներու բազմաթիւ հեղինակութիւններն ու պարբերականները. — Կրթ. խնդրոյն վրայ: Շաբաթական երկնային մարմնոց: Շրջագայութիւն: Աղաւս (880): Գիրք և տետր: Օրացոյց (1881 են մինչեւ ցվերջ): Գրական գրասենք: Քննութիւն մեքոտի վրայ (1882): Գր. և իմաս. շարժում (1883-7): Երկրագունտ (1883-8): Գրագիտութիւն: Թորոս ապրատ: Ծագիկ արդի հայ մատենագր. (1885): Աբբա Քօնարաթէն: Մարդիկ և իրք: Հայ. մատենագր. (1885): Իրա: Գրամ: Ընկերային համակարգի: Տնտես (885-8): Պատմութիւն Ս. Փրկչի: Լոյս և աստերք (1887): Խօսնակ: Սոխակ (1888): Աղջկանց դաստիարակութեան ձառ. (1890): Պատկեր աշխ. գրականութեան: Նուպարեան բառգիրք (1892): Օրինագիրք ամուսնութեան: Անգիր ղպրութիւն: Շաբ հայ կենսագրութեանց (1893): Աշխ. աշխատասէր: Արեւմտեան (1894): Մկրեան Աղօթագիրք: Առաւաձաշուկ (մեծագիր, 1895, մինչ 1892ին՝ չոկ Հնգամատեան): Ամփոփանք ռամկին: Թշուառ. բնասիրք: Տիմրոթիպաշեան բառգիրք (1896): — Արեւեանին ապրուստի և կառավարչագործութեան հետաքրքրութիւն Պաղտասարեան կը կատարէ կարեւոր գիտ մը. կը յօրինէ մեքենայ մը փոքր չափով, 1 ժամուան մէջ միանուագ բառագոյն 20-30 հազար օրինակ դրոշմող: Սակայն իր տպարուեստի գրագումներուն պատճառաւ՝ միջոց չունենալով հակոտնեայ կատարելու 1896ի Գաղի Օրացոյցին տպագրութեան վրայ, կը դադարեցնէ 53 օր բանտի և տպարան բանեցունելու իրաւունքէ զրկուիլ: Խնդիրը կը կայանար պարզ անուշադրութեան մը վրայ որ կեանքի մը պատմութիւն էր. Սուլթան Համիտի **գահակալութեան** յաւուրն նոյն առենի պաշտօնապետական ածականն էր **ժէյամին ժէնուս** (= բարեբաստիկ), մինչ «մենուս»ի տեղ **ժէյնուս** շարուած էր որ ձիշդ հակառակ իմաստը կու տայ...: — Այնուհետեւ նոյն տպարանը յաջորդաբար վարած են Մ. Սարքեան և Վ.ա՞ան վրդ. Պարտիզակցի: Սահմ. հսկողութիւն, Պաղտասարեան կրկին իր անուամբ կը շարունակէ՝ իր տպարանը որ անցեալ տարի այրելու հետեւանօք բանտարկութիւն մը կ'ունենայ իր տնօրէնին՝ Յ. Աթիկեանի հետ, որուն չեսոյ ազատ կ'արձակուին: Վերջին կը հիմնէ գործատուն մը Կ. Պոլիս, Սիրքէճի, թիւ 18, իսկ այժմ Սարգիս Սեօյիւտ, թիւ 41: Վերջին տարիներս տպագրած է՝ **Ճաշոց**, Նուպարեան **Բառգիրք** և զանզ. դասագիրքեր:

ՎԱՀԱՆ ՎՐԴՊՏ.

128. Վահան Վ. Տէր Մինասեան.

Պարտիզակցի այս նշ. առաքեալոս-գրագետին (1850-1909) շահեկան ինքնակենսագրութիւնը տե՛ս «Ամէնուն Տարեցոյցը» 1910 տարի: — **Լոյսի** պատճառաւ 1898 են մինչեւ 1908 իր անունով վարած է Պաղտասարեան տպարանը, սիրտ միջադէպի մը հետեւանօք որուն անդրադարձանք վերեւ: — Տպած է Սիրտ: Ճաշոց: Լոյս: Հատընտիրք, ևն. ևն.:

129. **Հայ Աբուշարայ Ընկ** ✦ — Գրաշարական միութիւն մըն էր ասիկա՝ նախաձեռնութեամբ Ա. ՄԱՎԼԵԱՆ թղթակ. նայած, որ պահ մը վիմագրող Մոքռաեան հօր հետ ալ բնկերացած է և որուն փոքրիկ տպարանը կը գտնուէր Ֆինճանձըար, Ամերիկ. խանին վեր: Այդ տպարանը յետոյ փոխադրուած է Պապը Ալի, միշտ Թօզլեանի պատճառիով: Այս բնկերութիւնը 1830-90 տպած է. — Մոլութեան մը գոհերը: Թարթճոցական: Թագուհոյն մանեակը (թարգմ. Բ. Պօշաճեան): Ալբայն գրասեռ: Պ. Գալըպճեան բառարան եև.: — Տպարան և անուն իրացուցած է յետոյ

Յ. ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ

130. **Յ(ատուֆիան) Ասատուրեան** ✦ — Ծնած է Կեսարիա 185· ին: **Հայ գրատարաց բնկերութեան** (Շիրքիի միութիւնի) յաջորդ: Այդ բնկերութեան անուամբ բառական առնն գործելէ վերջ, կը կանչուի կառավարութեան կողմէ որ կ'ազդարարէ իրեն. «Պահանան պէօյլէ. **Շիրէէ** նամը գայգաճագ». բա՛ն մը որուն կը բաղձար արդեն: Այնուհետև իր անունը պահած է միայն՝ դրոշմած իր գիրքերուն ու թերթերուն վրայ, որոնք են (1894-1912). — Բարոյագիտութիւն: Նիւթ: Հանրագիտակ: Տարեցոյց «Լիլա»: Պէշիքթաշլեանի բառերգութիւնը: Բառարան: Մուրճ (օրաթերթ) եև. եև.: — Ամէնաանպրութեան նշանակումեն վերջ՝ այս տպարանին անունը վերածուած է Յ. ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻՔԻ:

131. **Աբովիչեան** (Ջաքըեան). — Ծնած է Էնոի Գետա 186·ին: Նախապէս փոքրագրիչ էր: Տպարանը բացած է 1880 ին՝ Բասիմ Բաշա խան, գոր յաջորդաբար անդափոխած է Ֆեոդլեան խան, Խասքի Համամ փողոց, Սուլթան Համամ, ու ուրեմն Հօճա խան Ճառուախ՝ իր անդհատական շէնքին մէջ, վիմագրութեան ձիւղով: Երկար տարի պարապած է կառավարական և պաշտօնական գործերու բազմալեզուեան տպագրութեամբ: Իր քով պաշտօնավարած է Արամ Կ. Արվաճեան, որ ծանօթ է իբր փորագրիչ ու գրաշարապետ, նուագ տպա՝ տնօրէն: Ներկայիս մէջ գրաշարապետն է Կարապետ Տէմիրճեան: Հետեւեալ փունջ մըն է նոյն տպարանէն յոյս ընծայուած գիրքերէն.— Քնար Սրբազան (1889): Մայրենի լեզու: Քերականութիւն (1891-3): Իտալական կեանքի նուագներ: Գեղեցիկ գրուածք (1892): Կանոնակ օրինութեան: Միհրան Աբիկեան բառարան (1893): Նոր դրութիւն գրավաճառութեան (1894): Նոր գեղագրութիւն (1909): **Օրացոյց** (1893 էն սկսեալ՝ մինչև վերջ, պզտիկ ընդհատումներով), նաև պատի օրացոյցներ, իրր մրցակցութիւն Ս. Դ. Գաթիճպաճեանի նոյն հրատարակութեան:

ՍԵՐՎԻՉԵՆ

132. **Տիգրան Ալէքէկեան** ✦ — Հայ-Հռոմէական: Ծնած է կեսարացի ծնողքէ 1852 ին Պօլիս: Մեռած 14 Փետրուար 1907 ին Բերա: Աշակերտած է Բերայի Վ.իննաց-

Տ. ՃԻՎԷԼԷԿԵԱՆ

ւոց վարժարանի : Լրագրական կեանքի մէջ իր մուտքն ըրած է Անտոն Սապահանի «Միմոս»ով, յետոյ վաթսունեակը առանձնած է ԹԻՊՃԻՄԱՆԻ ԼՅԻԲԵԱԼԻ. [այն թերթին տպարանն լոյս ընծայուած գիրքերէն յիշենք **Հին եւ նոր տեսարան** վրայ, 1882 : Տպարանին գրաշարապետն էր † Բէհէկի Յակոբ] : — Արտօնատէր՝ 1885 ին սկսող **Ազիւտի Շարգիյէ**ի (զոր մահն վերջ գտաւ կը շարունակէ ցարդ) և **Սատիրա**ի այգաթերթի, 1899 ին սկսած և 1 Դեկտեմբեր 1908 ին դադրած : «Ազիւտի Շարգիյէ»ի գրաշարապետ եղած են Բիւզանդ Փափազեան, Արտաշէս Շիշմանեան ևն. : — 1881 էն սկսեալ՝ Ճիվելեկեան տպարանն լոյս ընծայուած են. — Լեւոն ԺԴ. : Հատաք, Յոյս, Սէր : Ներկաբարբը : Երկաթագործն : Մանրավէպք : Սիլուան : Աղջկան մը սիրտը (Սիպիլ) : Ընտանեկան բանգարան : Արուեստ հարբուռնապոյ : Վէց ու կէս պոլսի ժառանգ մնացած արմուկը : Գաղանիք բնութեան : Մահս (Մ. Շամամեանի) : Ընտ. գաղանիքներ : Վարդապետութիւն ԺԲ. առաքելոց, ևն., ևն. : Առնցմէ զատ, իր թերթին մէջ հրատարակուած բերթօն-վէպեր տահկեվար, Անտոն Ալիքի և Տիգրան Ադամեանի թարգմանութեամբ :

133. **Պ(օղոս) Յակոբեան** ✦ — Ծնած է Արմտան 1854 ին : Գոյիս գալուն՝ նախապէս թղթավաճառութիւն բրած, յետոյ բացած է տպարան մը Թարագճըլար փողոց, Սաադթ խան, թիւ 3, 5 և 1882-91՝ տպած է մեծամասնութեամբ դասագիրքեր որոնց շահին վրայ բաւական չգնելու սովորութիւնն ունէր, բերնէս գանոնք միշտ բարի քշելու նպատակաւ : Այնուհետեւ տպարանը ձախելով Յ. Մատթէոսեանի՝ պարապած է ցորենի վաճառականութեամբ. առկէ վնաս ընելով փուռ մը բացած է Պէյքօզ : Կարուածատար մնացած է Գանաիլլի 1894 ին : — Յ. Աշճեան գնած է իր տպագրած բոլոր գիրքերը որոնք են. — Նոր նամականի (Ս. Ջէլէպեանի), Քերականութիւն, Գղ. հայ. քերական-հնգապան, Համառօտ աշխարհագրութիւն, Պատմութիւն Ս. Գրոց, Տարերք թարգմանութեան, Հատաքածոյ (Մ. Փարամաճեան), Բառարան բրք. հայ., Երգարան, Աւետարան, Փոխառաց, Պարտէզ հոգեւոր :

134-136. **Պէրպէրեանք** ✦ — ՆՇԱՆ Կ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ ծնած է Գոլիա 1842 ին : Աշակերտած է տպագրիչ Պետրոս Ձէզվէճեանի քով որուն հիւանդութեան օրերուն՝ տպարանին արտօնագիրը փոխանցելով իր անուան, 1882 էն սկսեալ անկախ գործած է մինչեւ իր մահը (8 Յունվար 1907, Բերա) : — Իր անմոռանալի գործը պիտի մնայ 1882-8 **Բուրաստան մանկացը**, Գոլտաղայոց անդրանիկ աննման պարբերականը զոր բաւական տարի շարունակեց՝ խմբագրութեամբ Մ. Մօզեանի : Միաժամանակ վարպետ փորագրիչ մը ըլլալով, ինք պատրաստած է «Բուրաստան»ի բոլոր պատկերները : Տ. Զրաբեան Նշանի մահուանն առթիւ «Բիւզանդիոն»ի մէջ գրքրած է դպրոցականի յիշատակներ, արժանաւորապէս պանծացունելով մեծանուն տպարանատէրը : — Պէրպէրեան սեպտ բարեկամն էր Յ. Յ. Պատմեանի որուն ամեն գոհողութիւն ցոյց տուած է **Հիկարի** հրատարակութեանը տպիչներուն : — «Բուրաստան»ն վերջ, լոյս ընծայած իր գործը եղած է **Ժողովրդական Տարեցոյցները** (1894-1908) որոնք այնքան չքեղ էին և գրաւուցիչ՝ սկզբնական տպիչներուն : —

Ն Շ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Իր տպարանը նախ կը գտնուէր Էսկի Ջապիհ. տարիներ վերջ հոնկէ Իզմամ իսան փոխադրուելուն՝ իր Ջարեհ զաւակն ընկերացուց գործին (Ն. ՊԼՊՊԼԲԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻ) : — Բեղուն գործունեութիւն մը ցոյց տուող այս տպարանէն լոյս ընծայուած են. — Միրանոյշ (1884), Հնդկաբոյական նախալեզու (Տէրվիշեան) 1885, Թիւական շարժում (Ն. Տաղաւարեանի ամսաթերթը) 1885-7, Թշուառները (Վ. Հիւկօ, Բ. տիպ, պատկ. 7 հատոր, կառավարական արգելքով վերջին 3 հատորները չեն ելած) 1885-9, Դիւցազունք աշխատութեան (բրգմ. Կ. Պարակիւլեան) 1886, **25** ամեայ բեմ. գործ. Աղամեանի, Տաղաչափութիւնք, Մ. Աբիկեան բառարան, Կրթարան (5 թիւ, Յ. Գուրգենի), Յուզման ժամեր (Յ. Սկեան) 1888, Մէհէլլէ (Ա. հատոր), Ա.աջին Մրմունջք (1889), Հովուական աժ.արաութիւն, Վերթէր (1892), Բիւրակն (Բրօֆ. Ճէֆիզեան) 1898-1900, Գամէլիազարդ սիկին, Առաջնորդ վաճառականաց (1900), Հանրագիտակ և Առաջն. վճռկն.աց (1903), Բիւրակն (առեւտր. հանդես 1906-8) ևն. ևն. : ** Հօրը մահն վերջ ՋԱՐԵՀ Ն. ՊԼՊՊԼԲԵԱՆ տպած է Առեւտուր (Ս. Զհօմլէքճեանի) 1908, Բուրգերեն, Աւարայրի արծիւը, Խնդրելուն բժիշկը, Ուսուցանելու մեթոտ, Մթնշաղ (1909) ևն. : — Ջարեհ այնուհետեւ իր տպարանով միասին անցած է Եգիպտոս: — Պիտի հանդիպինք իրեն Գահիրէի մէջ:

137. **Տպ. "Արեւելք,,ի.** — Այս օրաթերթին անդրանիկ պատասխանատուն եղած է ՍՏԵՓԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆ: Ծնած է 25 Հոկտ. 1853 ին Էյուպ: Իր մանկութիւնն անցուցած է Օրթաքէօյ, յաճախելով Ս. Թարգմանչաց վարժարանը՝ մինչեւ 1865. Սկեանց, Արփիարեանց, Գուրգենի ևն. ժամանակակից: Կայս. «Լիսէ»ի բացուած օրն իսկ (1 Օգոստ. 1868) գիշերօթիկ կը մտնէ հոն, ծանօթութիւն հաստատելով Յ. Գոյաճեանի, Յ. Եուստիեանի, Յր. Ալպանեանի, Եր. Թնկրեանի, Մանուկեանց, Յ. Թորոսեանի և Կ. Սրվադեանի հետ, միասին կազմելով Միացեալ 4 ընկ.եանց ամենահին՝ Թպրոցասիրացը՝ 1 Մայիս 1870 ին, որ ապա միանալով Արեւելեանի, Արարատեանի և Պիլիկեանի՝ այնքան մեծ դեր կատարած է: — 1873 ին չրջանաւարտ ելլելով կը հետեւի ճարտարապետութեան և վկայական կ'առնայ 1877 ին, (զոր շահագործած է սակայն 1906 էն յետոյ, Եգիպտոս գաղթելուն): — «Գրականութիւնը հաճելի է ինձ, — կը գրէ մեզ Հէլիօպոլիսէն 13 Մայ. 1912 ամսաթիւով, — փոթեցի ամէն ձիւղերը. առանձնապէս բնաս արդիւնքը. առանձնարի մը համար 4 ամիս բանտարկուած եմ: 2000 տարի մօտ ատենէ ի վեր հայ ազգը ունի իր տպագրական հաստատութիւնները, բայց ոչ մէկ տպագրատուն ունեցած է այնքան դժուարութիւններ, որքան «Արեւելք»ը: Ան ծնած է ահաւոր ծանր պայմաններու մէջ, ապրած է ահաւոր ծանր պայմաններու մէջ, եւ ահաւոր ծանր պայմաններու մէջ ալ մեռած է: Ան ծնած է Ամիրայութեան ժամանակ, ապրած է Ամիրայութեան ժամանակ, եւ Ամիրայութեան ժամանակ

ամկին, վարժապետին աղջիկը (1888), Ֆերմանո (1889) ևն.: — «Արեւելք»ի գրաշարապետ եղած են Թօփալ Կարապետ և Արտաշէս Շիշմանեան: ** ՀԱՐԵՀ ԵՒԻՄԻՖԵՒՆ (եղբայր գրաքննիչ Երուանդի) համառօտ թերթին բաժնետէրերէն մին ըլլալով՝ կը գնէ գայն, տպարանին հետ միասին: Թերթը մատնութեան մը հետեւանօք խափանուած էր. 1 Յուլիս 1898 ին հազիւ կարելի կ'ըլլայ վերաբանալ գայն: — Եուսուֆեան ծնած է Օրթաքէօյ 1870 ին: Նախ. կրթ. ստացած Շահնազարեան, յետոյ հետեւած Իրաւագիտական վարժարանի դասընթացքին: 17 տարեկանին՝ խմբագիր Phare du Bosphoreի, ապա խմբագրապետ: Վերջէն, Կ. Պոլսոյ Առեւտրական Սենեակի անօթեն կարգուելով՝ անկարելի կ'ըլլայ շարունակել «Արեւելք»ը որ 1 Նոյեմ. 1906 ին վերջնապէս կը փոխանցուի Գարեգին Պօյաճեանի: Եուսուֆեան Առեւտրական Սենեակի տպարանին վարիչը, համառօտ թերթին պատասխանատու-տնօրէնն ու խմբագրապետն է հիմայ: ** ԳԱՐԵԳԻՆ ՊՕՅԱՃԵԱՆ ծնած է Այնթապ 1878 ին և յաճախած քաղքին Ներսէսեան, Վարդանեան և Արենեակեան վարժարանները: Իգմիր անցնելով՝ պաշտօնավարած Պալեօզեան վաճառատան մէջ, քանի մը տարի ալ Գաղատիոյ ծխախոտի վաճառատան, իբր քննիչ, մինչեւ իր անուան փոխանցումն «Արեւելք»ի, որուն խմբագրապետ եղած են յաջորդաբար՝ Տքր. Յ. Թօփճեան, Երուանդ Արմաքէշխանլեան և Ե. Օտեան: Իր օրով տպարանը Եղբայրութենական խանին փոխադրուած է Գալաթիա՝ Աւստր. համակառոյն դիմաց: — Գրաշարապետ՝ Եշան Թօմխիսեանն է: — «Արեւելք» վերջերս հրատարակուած է «Լուսին», «Պայքար» և «Ձգտում» անուններով ալ, իր կարճատեւ դադարմանց միջոցին:

ԳԱՐԵԳԻՆ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

138. **Յովհ. Թօլայեան** ♦ — Ծնած է Բեյա 1856 ին՝ հայ-յունական ծնողքէ: Նախ. կրթ. ստացած ծննդավայրին Մխիթարեանց վարժարանը, յետոյ մնկնած Վ.Եսնեակ (Մ. Յակոպեան). դարձին՝ քանի մը տարի յաճախած Կայս. Լիսէ: Երիտասարդ տարիքին նետուելով լրագրական ասպարէզ՝ 7 տարի խմբագիր եղած է Կ. Փանոսեանի «Մանգում»ի, ապա «Մեմմուայի հավատիս»ի: 1888 ին բանտուած է Եգիպտ. քօլէջայի խնդրոյն առթիւ «Երկրին մէջ անուանք միայն արդարութիւն կայ» յօդուածին համար զոր անստորագիր գրած էր Գրիգոր Վ.րդ. Էնֆիէձեան նոյն թերթին մէջ: Թօլայեան թերան չէ տուած յօդուածագիրը որ իր կարգին պաշտպանած է զինք դատարանի առջեւ և փրկած ազատէ: Բանտարկութեանը 70րդ օրը (գաւակը Երուանդ ճշդի օրը ծնած է,) ազատ արձակուելով՝ շարունակած է «Մ. հավատիս»ը որ տարիի մը դադրելով եղած է ՄԵՄՄՈՒԱՅԻ ԱԽՊԱՐ 25 Յունիս 1884 ին: Այս թերթին տպարանը որ Էնֆիէձեան Վարդապետի սեպհականութիւնն էր՝ կը գտնուէր Բեյա, Շիշլի փողոց, թիւ 5. վարիչն էր Պ. Քիրիշեան, իսկ թերթին նիւթական նոզը առանձնած էր Հասունեան պայքարին մէջ մեծ դեր խաղացող միեւնոյն վարդապետը որ բռնած anti մըն էր, վախճանած 1884 ին՝ 50 տարու: Մահէն առաջ իր տպարանը փոխանցած է Յ. Թօլայեանի որ 28 տարիէ ի վեր անընդմիջաբար կը շարունակէ, բաց ի թերթէն՝ տպագրելով Հ. Կաթողիկէ պատրիարքարանի բոլոր գործերը, աղօթագիրքեր, իր բարգմանութեամբ տասնեվաթ վէպեր, Ծաղիկ արդի հայ մատենագրութեան (1885), Պատմութիւն Արմենայ (1885), Մուքիասանց Բօշից պատմութիւն (1889), վերջին տարիներս զատկին **Նաւթօճ** երգիծա-

Յ. ԹՕԼԱՅԵԱՆ

թերթը եւայլն : — Իբր վաղեմի արուեստաւոր եւ կարող հրապարակագիր, Յ. Թօլայեան արդարակորով գրիչ մը ունեցած է եւ գայն շարժած է միշտ ազգ. շահեր պաշտպանելու համար : Վերջին օրերուն, Թէրգեան Կ. Պատր.ի հակառակամտադրական ընթացքին դէմ բողոք բարձած է իր թերթին մէջ եւ յոյս ընծայած՝ անջատ պրակներ, փոյթ չընելով որ Թէրգեանի կառակիցներ մէկիկ մէկիկ կ'սկսին դադրեցնել բաժանորդագրութիւնին, թերթերը ետ դրկելով : — Թօլայեան տպագրած 25 տարուան գրաշարական է Ֆրանչի Ձաբեան :

† ԳՐԻԳՈՐ ՎԼԴ. ԷՆՖԻԷՃԵԱՆ

Ս. ՆԻԿՈՂՈՍԵԱՆ

139. **Հայկ Վենիկոսեան** † — ծնած է Տիարպէքիր : Գոլիս գաւառն պան մը վիմագրութեամբ գրաղած է եւ 1885 ին Սաղրը խանի մէջ հիմնած տպարան մը՝ զոր յետոյ Ֆինճանճեան, նուակ տրեմն Միտհաթ փաշայի խան փոխադրած է եւ տպած Յ. Փալազաշեանի «Տեղագրութիւն Կ. Գոլսոյ և շրջակայից»ը, «Թուաբանութիւն» Դ. տպի, Տ. Փափազեանի «Հնչակ» գաւեշտաբերքը, Կ. Յ. Փաշայեանի «Մարիա» բ. Հայկանոյշ»ը, «Պարտէզ հայ մանկան» 1889, ժօտ սիկաթի թուղթին կեղծ, եւն. : — Գոլսեն եգիպտոս փոխած է Գէպքին տպին, որմէ ետեւ յեղափոխական ըլլալուն՝ 101 տարուան դատապարտութիւն կրած էր : — 6 տարի ի վեր մնացած է Գահիրէ ուր կ'զբաղի դարձեալ տպարանական գործերով :

140ա. **Օննիկ Բարսեղեան** † — ծնած է 1859 ին Գպատիա ուր սոացած՝ իր ինն. կրթութիւնը : 13 տարեկանին՝ ընտանեօք գաղթած է Գոլիս և 2 տարի ետկերեթան եկեղեցւոյ դպրոցը յաճախելէ վերջ, 1874 ին աշակերտած է Գ. Բիւրիշեանի՝ գրաշարութիւն սորվելու համար : Աբնեասին լաւ մը կ'ընտելանայ և Վ.պաբիա, Բէրշեմպէ Բազար, Սագար խանի մէջ կը բանայ պզտիկ տպարան մը **1888** ին՝ հրապարակի գործերով զբաղելով : Այդ տպարանը 2 տարի չետոյ կը փոխադրէ ծննդավայրը, բայց կառավարն Ալէտին Բաշա կը հակառակի, որով Բարսեղեան կ'ստիպուի իր գործիքներով դառնալ Գոլիս : 1892 ին Թէրանեի հրամատար Հասան Բաշա կը հրաւիրէ զինք՝ վարելու Ծով. նախարարութեան պատկանող 175 գիրոցով և 25 տպաներով տպարանը : **Ուսա** Բարսեղեան ինն կը պաշտօնավարէ 5 տարի՝ ամէն չարչարանք վայելելով իր շուրջիններէն : Գէպքին տարին հրաշքով կ'ազատի տոյզ մահէ մը, և գաղթականական նոսանքէն քշուելով՝ ընտանեօք կ'երթայ հաստատուիլ Վառնա ուր անմիջապէս կը հիմնէ Ա Բ Ե Ի Ե Լ Ե Ա Ն տպարան մը, և **Պուլկարիոյ մէջ հայերէն առաջին գիրք տպողի** փառքն իրեն կը վիճակի : — «Արեւելեան տպարան» էն յոյս ընծայուած են. — Տիրանըն Ֆէնոտի, Մանկապարտէզի երգարան, Կառակ (շարաթաթերք), Հոգուզ (տճկ. թերք), Տարոս (շարաթաթերք, 19 թիւ), Կաղանդչիք, Թոթոխմունք, Գաւառական բառգիրք, Շաւիղ (կիսամեայ, 20 թիւ), Անձնասպան մնուածք, Անիծեալ պանդոկը, Շոգենաւին ոճիրը, Ռուսդնանկներ, Վայրի վարդեր, Վիպաթերք, Գաղտնիք հաւատարմութեան, Խորհրդաւոր դամ մը,

Մերժուած սէր (Երեխան), Արիւնոտ ձամբայ, Տասը տարի Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ, եւն. :

Օ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻ

— Յանձնաժողովութեան հոչակումին՝ տպարանով փոխադրուած է Պոլիս և գաւկին՝ ԳԱՐԵԳԻՆԻ հետ բացած տպարան մը ՕՆՆԻԿ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻ անուամբ, Դաւթիա, Բերշեմպէ Բազար, Միւզաատ խան, թիւ 7: Օ. Բարսեղեան այս գործը գաւկին յանձնելով՝ գրաշարութեան կոչուած է «Կերպարս» տպարանը: Անդամ Գրաշարաց Միջազգային Ընկերութեան: ** Թարգին ծնած է 1888 Փետրվարին և կամուխն ձախողակուած Նօրմէն՝ գրաշարութեան մէջ ի վաստա: Պատ մը բնկերացած է Յ. Ագնատրի, յետոյ առանձին գործած և տպած հետեւեալները. — Նոր երգարան, Տիգրան և գարուն, Սիրվարդին սէրը, Երկու անվարտիները, Վէց ու կէս պորտի ժառանգ մնացած մնառուկը, Լը Պարպուլիէ, Այտա, Յարութիւն (2 հատորը միայն), Նորմա, Պետրոս Հալաճեան (Մ. Յակոբեանի?), Գրոց-Բրոց, Սիպերիոյ փախատականները, Սատանցի Դաւիթ, Կարմիր գիրքը [Ի. Սեւակի քերթուածներուն Ա. պրակը չարտուած է նախ Պոլիս՝ Թուրքի մը տպարանը, որուն հետ է. Արմէն բնկերովի հայ տպարան մը հիմնել ձեռնարկած էր], Տեսայ և զգացի, Հառաչանք, Տասնօրեակ, Բանաստեղծին սիրտը, Հոգիի երանգներ, Ապազայապաշտութիւն, Մղձաւանջը, Անթօլ Ֆրանս, Շուշան Շատրշանեան (Բ. տիպ) եւն.:

141-142. **Պատրուակներ** • — ՅԱԿՈԲ ծնած է Լանկա 13 Նոյ. 1833 ին:

Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

Ազատամիտ մայր մը ունէր որ Աւետարանական Հայոց ժողովարանը կը յաճախէր. զաւակն ալ հետեւելով մօրն օրինակին՝ կամուխն կը յարի բողոքականութեան, և կ'աշակերտի նախ Մայր վարժարանի, ապա Մարր Համլինի գոլէճին: 1848 ին Ամերիկա կը մեկնի՝ **կազմարարութիւն** սորվելու. 4 տարի կը մնայ Նիւ-Եօրք՝ այդ արհեստը կատարելագործելով և գայն ձարտարօրէն ի գործ դնելով, Պոլիս դարձին, վէզիր խանի մէջ: — 1868 ին «Ազգապետ» կ'ընտրուի. 2 տարի վերջ կը ձամբորդէ Փոքր Ասիա, հովուելով իր հօտին բոլոր եկեղեցիները: 1889 ին կամովին կը հրաժարի ազգապետութենէ: Նոյն տարին, Պայպլ Հառզ, կազմարարութեան ճիւղին կը կցէ տպագրատուն մըն ալ, զոր առաջնակարգ գործատուները կը հանդիսացուն: — Ը կարգի վերատեսուչ կիրակնօրեայ դպրոցին և իր բոլորած անբասիր կեանքով կը վայելէ ամենուն յարգանքն ու համարումը: Աղջկանը մահուան առթիւ հրատարակած է ձմեռնի քրիստոնէի մը վայել **հոգեհանգստեան** իր վշտակիր հոգին ամոքելու համար: Բ. տպագրութեան արժանացած այդ գիրքն անդրանիկն է իր տպարանէն ցարդ մեծ ու փոքր չոյս ընծայուած 572 հատորներուն՝ որոնց պրակները թուարկելու սովորութիւնն ունէր: Ահաւասիկ գաս, Մատթէոսեան ջանք չէ խնայած «Ած.աշունչ»ը դիւրամատչելի գինով մը տպագրել

ապու համար: Բայց իր ջանքերուն յաւագոյնները թափած է Բերայի Աւետ. եկեղեցիին շինութեան և ձայնագրեալ **Հոգեւոր երգեր**ին հրատարակութեան համար: Ձկրցաւ յամրօկ ածել այդ երկուքը, վերջապէս հասնելով իր մաղը 22 Յունիս 1906 ին: — Հայր Մատթէոսեան ցվերջ ծառայած է բարիին և օգտակարին: ** ՎԱՀԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ ծնած է 1871 Թեկո. ին: Աշակերտած է Ռօսթէր Գօլէճի: Հօրը կենդանութեանը՝ նեղը գործակցաբար, իսկ անոր մահէն վերջ կ'առանձնէ ընդարձակ կազմառան ու տպարանի կրկնակ գործը, «Ց. Մատթէոսեան» անունն անփոփոխ պահելով: Բազմիցս երեսպա ձամբորդած է՝ տպարանական կառարելագործումներու համար: Իր գործատունն ունի 7 մեծ և 7 փոքր մամուլ անգլիական, գերմ. և ամերիկեան: — Ֆինճանճլար Եօզուշը, Ամերիկեան խանի (բիւ 27) իրենց տպարանին յոյս ընծայուած բազմաթիւ գիրքերին ու բերթերէն յիշենք մէկ քանին. — Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչի (1900-10), Մաթիս (1900-2) Տ. Արիփեարեանի, Ռակեան, Տէմիրճիպաշեան, Միհրաեան, Ճակոբեան, Լուսինեան և Փոխազեան բառարանները, գանազան ժամանակներու մէջ Ս. Գիրք, պատարագիրք, տեղեկագիր ևն. ևն.: — Թղթաշարապետ՝ Կարապետ Ա. Պարոնեան:

ՎԱՀԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

143. **Կամիտաս Աղուբյեան** ✦ — Հայ հռոմէական: 1889 ի առեներէն՝ ծերանի տարիքին մէջ բացած է տպարան մը (Սայիտիկ խան) որ հազիւ տարուան մը կեանք ունեցած է: Առնուած «սրմաքէշ» էր, ապա տեղաձառը: Բաց ի տպարանէն՝ ունէր թղթավաճառատուն մըն ալ: Տճկ. գիրով տպագրած է 9 կտոր բաղկացեալ գունաւոր ու գեղեցիկ աշխարհացոյց մը մեծաձաւալ, որուն երեսէն վճռեալուն՝ լրած է տպագր. առպարէզը: Տպած է նաեւ «Մանկական պարտէզ» 1890 ին:

144-146. **Գայտէրեանք եւ "Անդուամէ"** ✦ — Կեսարացի տպագրիչ 3 եղբարց անդրանիկն է † ԳԱՍՊԱՐ Պ. ԳԱՅՏԷՐԵԱՆ որ (Պապր Ալի ձաւտէսի, բիւ 25) բազմաթիւ տճկ. գիրքերէ զատ տպած է հետեւեալ հայերէնները. — Չէվալլը գէվճ (1888), Նախագիտելիք Օսմ. լեզուի (1889), Խօսուն Ներշոյլք, Տքր. Գոխուն բեսալեսի (1890), ևն.: Իբր նորութիւն, Գասպարի մահագդն իր լուսանկարով երեւցած է: — Առեն մը գործակցած է նաեւ Պարապետ Քէշիշեանի: ** Երկրորդն է ԳՐԻԳՈՐ որ «ԱՄՐՕ» անուամբ գրատուն հետ՝ 1899 ին տպարան մըն ալ ունեցած է, դարձեալ Պապր Ալի, ուրկէ լոյս ընծայուած են Ղ. Բոլսեցի «Հանրագիտակ»ը, **Աշխարհաբար Ներեկ** (1902), Պարոցի գիրքը (1903) ևն.: Երիզոր՝ Յ. Փալագաշեանի գնած է Ա. անգամ տպագրուած Միհրաեանի անգլ. հայ. բառարանին տառերը: Եղբօրը՝ Յովհաննէսի տպարան ունենալէն քանի մը տարի վերջ քաշուած է տպագրական գործէ: ** Կրտսերին է ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՖԻՐՈՒՏ, 1 68 Յունվարին ծնած: 11 տարեկանին Գալիս գալով՝ նախ լրագրի ցրուիչ կ'ըլլայ, ապա գրավաճառ և հրատարակիչ Զուռուր, Իմրան, Խալէր, Մուսավիր

Յ. ԳԱՅՏԷՐԵԱՆ
"Անդուամէ"ի այժմու տնօրէնը

ձինան, Նօգբա, Մուհիր եւն. տձկ. թերթերու, մինչեւ 11 Ապրիլ 1901՝ **Մանգումէի** (Գապը Ալի, թիւ 54) արուօնատէր դառնալը, Կարապետ Փանոսեանի իր յաջորդ, որ նոյն թերթը սկսած էր հրատարակել 2 Փետր. 1866 ին՝ հայատառ-տաճկեվար, մինչեւ 1896 : — Յ. Դայսեբեան՝ յաջորդաբար Բասիմի, Ե. Տ. Անդրէասեանի և Յակոբ Տ. Յակոբեանի խմբագրութեամբ ծաղկեցուցած է «Մանգումէ»ն, սակայն թերթին ամագին ապառումն զբարողներ պատճառ եղած են քանի մը հեղ անոր դադարումին՝ առ **ժամեայ**ներով որոնք ընթացիկ նորոյթն էին Հին Ռեժիմին : Այսպէս, անգամ մը **ճիճագէլու** տիտղոսին տեղ շարուած էր **ճիճագէլու** զոր Տրաքնութիւնը բելտրուած էր բարգմանել **ճիճամաէլու** ...: Յետոյ, Հայոց Բաշայի **Ճիւտրամաճին** դէպքը. (ներագծեալ բառիս սկզբնատառն ինկած էր եզերքէն...), նաեւ Պուկարիոյ Ֆէրտինանտ **իշխանին**՝ անուշադրութեամբ **բազուտ** յիշուիլը...: — Բաց ասոնք, Յովհաննէս, Բասիմ և Բ. Քէչեան անգամ մը երկամեայ խիստ բանտարկութիւն մը կրած են, իրենց տպարաններուն մէջ ժամանակ եւն. պատրաստելով Բ. Դուռ. յարձակելու (?) ամբաստանութեամբ : — Առնուազն բերան ուշքակումին, բոլոր հայաթերթերու նման «Մանգումէ» ևս անօրինակ ծանուցում կ'առանայ «Ազատական անկախ օրկան» տիտղոսին տակ, մինչեւ իր անակնկալ խափանումը 27 Յուլիս 1909 ին՝ Գորգմ. Առեանին կողմէ : Այս տարի Մարտին կը վերաբացուի Ս. Բիւրատի և Ա. Անտոնեանի յաջորդական խմբագրատիրութեամբ : — Փանոսեանի օրով՝ այս թերթին գրաշարուհի եղած է † Հռիփ Մանուկ, իսկ Յ. Ֆէրիտի օրով՝ Յակոբ Հէքիմեան, Ազարիկ Մկրտիչեան, Բիւզանդ Փափազեան, Արտ. Շիրմանեան, հիմայ՝ Սամաթիացի Օննիկ : — «Մանգումէ»ի տպարանէն լոյս ընծայուած են «Ձրդմարտութիւնը» Արամ Անտոնեանի, «Թշուառներ» Վիքթոր Հիւկոյի, 1909 :

† Կ. ՓԱՆՈՍԵԱՆ
«Մանգումէի», հիմնիչ տիրէցը

147. **Աւետիս Կապրճեան** • — Ծնած է Գալիս 1847 ին : Նախապէս բնկեր էր «Հայ Գրաշարաց» միութեան՝ որմէ բաժնուելով կը բանայ տպարան մը Իսկի Զապթիէ փողոց, թիւ 63, զոր 5 տարիէն կը ծախէ ուրիշի, պահ մը բնկերանալով Սիլիհեանի : — Կապրճեան հիմայ գրաշարուհեան է «Մասիս» լրագրոյ գիրքի ձիւղին : — 1889-94 իր տպածները. — Ցրնա. նոր քերական, Մեհեդկ (Բ. և Ե. հատոր), Առիւն, Ծաղկափունջ մանկանց, Աշխարհաբար քերականութիւն, Ջուարճալի բարոյավէպք եւն. :

148. **Հերսէս Ա. Սրմաեան** • — Տաղանդաշատ գրաձուիչ-տպարանատէր Ճանիկի միակ զաւակն է՝ Բարիզ ծնած 1865 ին : Նախ. կրթ. առացած Գալիս՝ Նեթհէսեան, յետոյ Ֆռէռներուն, Գէրգէրեան ու Ռ. Գօչէ : 14 ամեայ պատանի՝ հայրը կորանցունելով, կ'սկսի պահ մը գրաշարութեամբ պարապիլ «Մասիս»ի տպարանը, վերջն ալ Յակոբեան խանի հօրենական աշխատանոցին մէջ՝ ուր Ռ. Գալուստեան տնօրէն էր արդէն : Ինք չսիրահատութեան տարիքը բեւեռուած չըլլալուն՝ Բարեգին կ'առանձնէ պատասխանատուի դերը հանդէպ կառավարութեան : Այդ պատճառաւ է որ հօրը մահէն վերջ տպագրուած գիրքեր **Տպ. Ե. Պաղտասլեան (Սրմաեան)** բանաձեւը կը կրեն : — Նոյն միջոցներուն, տպարանը առանձնած էր Միսիոնարաց և ուրիշներու գործերը : Ամէն օր նոր կը դիմէր, ձայնակատար գործ ունենալու համար, վասն զի բոլոր մայր-տառերը նոյն գերդաստանին սեպհականութիւնն ըլլալով՝ ուրիշ տեղ չէին գտնուեր «արամեան» կոչուած նորաձոյլ և վայելուչ գիրերէն. (բեւ վերջէն Ստ. Տամատեան — «Արեւելք»ի երբեմնի արուօնատէրը որ Օտան Թաթուի կողմերը ձուլարան

մը ուներ, մեծաքանակ ձուլած է անոնցմե և հրապարակի տպագրիչներուն ամենք կրցած են գնել Հայր Աբրահեանի հետքած տառերը): — 21 տարեկանին այլ ևս չափահաս՝ Ներսես կը բաժնուի Պադուատեանէ, անկախօրէն վարելու համար տպարանին գործերը: Ցիշենք այս առթիւ թէ **Աբրահեան** տան սեպհականութիւնը դարձած մէկ քանի դասագիրքերու նոր տպագրութեանց միջոցին ծագած անհամաձայնութեան մը հետեւանքով՝ Աբրահեան Որդւոյն և տպարանին վաղեմի տնօրէնին կը վիճակի երկարատեւ դատավարութիւն մը, որ հազիւ ուրեմն հաշտարար եղանակով մը վերջ կը գտնէ: — Տպագր. Տեսչութիւնը սկսած էր տակաւին խեթիւ նայիլ տպարանատէր երիտասարդ այս Հայուն որ՝ ֆրանսահպատակ՝ բացառիկ ազատութիւն մը կը վայելէր, գերծ ըլլալով տեղացի պաշտօնակիցներու վիճակուած օրինական դառն լուծէն: Համիտեան Ոճէմին արդէն կասկածոտ մնացած է ի մասնաւորի հայ տպագրիչներու համար. մի՛ գուցէ Ներսես օրէնքին տրամադրութիւնը հետեւէր՝ արգիլել բան մը տպելով օրին մէկը: Մինչ այս մինչ այն, Հայկ. Գեպքը վրայ կը հասնի և Աբրահեան Որդի կառավարութեան հալածանքին տադտկացած՝ կը մտադրէ ուրիշ երկիր փոխադրուիլ տպարանով: Կ'անցնի Եգիպտոս, ապա Բարիզ, հոն ներկայանալով և հաճութիւնը առանալով Նուպար Բաշայի՝ տպարանը Գահիրէ հաստատելու մասին. Ներսես նոյն միջոցին է որ ֆրանսայի մէջ կը կատարէ իր գիտուրական ծառայութիւնը: Բացակայութեանը՝ Գալիա գործը կը շարունակէ գրաշարապետ Գայրբէեան Գալուստ որ արդէն վաղեմի աշակերտն էր Հանիկի: Բայց տպարանական կազմածներն ու գիրերը Գալիան դուռ հանելու պարագային՝ կրկին դժուարութիւններ կը յարուցանէ կառավարութիւնը: Միւս կողմէ Նուպար Բաշայի մահն ալ վրայ հասած ըլլալով՝ Եգիպտոս փոխադրելու ծրագիրը ջուրը կ'իյնայ բոլորովին, և Ներսես կ'ստիպուի մայրաքաղաք վերադառնալ՝ նորէն հոս գործելու համար: Յակոբեան խանէն տեղափոխուելով կը հաստատուի Մահմուտ Բաշա, Փիւրքճի խան, թիւ 26: — Օր մը Մեարիֆի պաշտօնեաներ տպարան կու գան՝ **Դատարան հայկազն մանկանցի** «քլիշե»ները գրաւելու համար, կանխաւ իմացած ըլլալով որ հայկական գիրեր նշաններ ներկայացնող պատկեր մրնալ կը գտնուի առանց մէջ. բայց ձեռնունայն կը մեկնին...: Շատ չանցած, յանախորդները կ'սկսին պակսիլ՝ բուրք լրտեսներու առած նեղութիւններէն, մինչեւ որ Տպագր. Տեսչութիւնը պատրուակ բռնելով պատճառիի խնդիրը, նաեւ ամօթ իր նախկին կանգնածանց վրայ՝ բոլոր փակել կու տայ տպարանը: Ֆրես. հիւպատոսարանը կը միջամտէ և 3067 ոսկիի փոխարժէք մը կը գնահատէ Ներսեսի գոյքերուն, գումար որ զէն ու ռոկոսով մինչեւ այսօր 10,000 ոսկիի բարձրացած է. քան զի նոյն տպարանը ցարդ կը մնայ կնքնայ (Փիւրքճի խան, 2 սենեակ), տարիներու ընթացքին՝ մասնակ ու տառ. իսկ և իսկ փճացած: Անա թէ ինչպէս գիտէր վարուիլ Համիտեան Ոճէմը «Պրեմսկիլի աշակերտներուն հանդէպ...: — Աւելցուենք թէ Ներսես Տօքմէն ժառանգած հայր և մայր տառերուն երբեմնի ապօրէն շահագործումներէն ձանձրացած, մտադրած վաճառելով որ անգործածութենէ պոդպատները փճանան, նոյնութեամբ ծախած է գանոնք Գ. Ռուխկէլեանի: — Այսպէս, մեծաւոն տպագրիչին յաջորդը կը հարկադրուի լքել իր նախասիրած արհեստը, ներկայիս մէջ շարունակելով պարապիլ դաշնակահարութեամբ և առեւտր. այլ և այլ գործերով: — 1891-98 սոյն տպարանէն լոյս ընծայուած գիրքերէն յիշենք հետեւեալները. — Մեհեան (Բ. և Գ. հատոր): Թրքոտմներ (Արշակ Զօպանեան): Տադք Պետրոս Թուրեանի: Ամուսնական խնդիրներ: Տեառքան (Վ.ահան Զարդարեանի): Հանգիստ Տ. Գեորգ Ա.ազ քահանայ Աբթրուսոյ (Համլետ քահանայ Էքսէրճեան): Ձեւագիտութիւն (Մելքոն Գալֆեան): Տեսական և գործնական քերականութիւն աշխարհաբար լեզուի: — Նաեւ «Նօվինի» պուլկար և «Սրճեր» թուրք թերթերը:

Ն. ԱՐԱՄԵԱՆ

149-150. **Պօղոս Ամիրդժեան**։ — Հայ հռոմէական։ Ծնած է 1 Մարտ 1859 ին։ Աշակերտ Գեղոս Էլիշեանի։ 1890 ին ապրած մը կը բանայ Բեյրութ, Հալէպ Զարշըսի, ուր 13 Յու. 1891 ին սկսեալ կը տպէ Ց. Շահնազարի «Հայրենիք»ը, Արշակ Զօպանեանի **Աւետեաց ձայները** (1891) և **Թուղթի փաթը** (1892)։ — Դէպքին՝ կ'անցնի արուածանման և կը մնէ կառավարական ապարանն ի Կոստ (Աւստրիա)։ Յանձնաժողովութեան հաշակումին Գալիս զայլ՝ կրկին կը բանայ իր անկախ ապարանը Գալը Ալի, Իզմիր խան, թիւ 38, ուր 1910-12 հրատարակած է. — օսար լեզուէ գանազան գիրքեր և հանդէսներ գատ — Մայրը։ Յանիս (1910)։ Բարեկամ ճշմարիտ յառաջիմութեան (1911)։ Ի՞նչ է ազգութիւնը։ Մարդուն ծագումը (1912) եւն.։ — ** ՀԱՅՐԵՆԻՔ վերջէն իր սեպհական ապարանը կ'ունենայ և 6 Յուլիս 1892 էն սկսեալ կը փոխադրուի՝ իմբագրական նոյն կազմով (Ա. Արփիար իմբագրապետ)՝ Գալաթիա, նախկին Օսմանեան Գրամատուն, մինչեւ 1416 թիւ, Հայկական Ջարդերու տարին, երբ Հայրենիքեանք դուրս կը փախչին։ — 13 տարի խոխոռուած կը մնայ պօղոսեան այս առաջին 10 փարանոց այգաբերքը. 6 Յուլիս 1909 ին կրկին Ց. Շահնազարի արտօնատիրութեամբ փիչ մը սանձ լոյս կը տեսնէ (Գալիս, Էսքուստուտա փողոց, թիւ 38)։ — Գալաթիա գտնուած սանձ «Հայրենիք» տպած է Լ. Մկրտիչեանի **Ամուսնական խնդիրները** (1894)։

Թ. ՍԱՆՃԱԳՃԵԱՆ

Մ. Յ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ

151. **Միհրան Յ. Փափազեան**։ — Ծնած է Օրթաքէօյ 1856 ին։ Յովսէփ Գավաֆեանի յաջորդ՝ 1892 Յունվարին։ Սիմպիւլիս խան (թիւ 12, 17, 21, նաև 18, 19, 21) տպած է Աշխարհաբար քերականութիւն (1891), Խոսեն կամ Ա. ընթերցարան, Գրաբար քերականութիւն, Ծաղիկ (Ց. Փալագաշեան) 1892, Ընդարձակ իրագիտութիւն, Առնի ժամագիրք (1893), Պարակ հոգեւոր (1899), Յաղմոս, Ա. Մ. Գալագաշեանի դասագիրքերը եւն.։ Ներկայիս մէջ կ'գրագի կազմարարութեամբ միեւնոյն խանը։

Ռ. ՍԱԳԱԵԱՆ

152. **Պօղոս Պադեան**։ — Եղբայր գաւեշտագիր Անտոնի։ Հայ հռոմէական։ Ծնած է Գալիս 22 **Օգոստոս** 1857 ին. նոյն ամսուան անուամբ **Օգոստինոս** մկրտուած է., [աղաւաղուելով **Պօղոս**]։ Գրաշար Ս. Ա. Գալոնեանի քով, վերջնոյն Թուրքիա խանը տպագրիչ եղած տեղն։ — Յազաեան 1892 ին կը հիմնէ իր տպարանը Գալաթիա, Հալիլ Բաշա խան, 6 տարի յետոյ Գուրչունլը խան, թիւ 4-7։ Աւտօնատիր **Ծաղիկի** որ գործակից եղած է Ե. Տ. Անդրէասեան և Բ. Գօզաճեան երբ «Ծաղիկ» օրագան ձեւափոխումներ կրած է։

բերքը կը հրատարակվին, կիրակնօրեայ բիւր մը խոբագիրը կարմիր ապեղնուն և Ալիշանի պատկերը դնելնուն հետեւանօք՝ Սագաեան 45 օր բանտ կը պատվի ու հրաշքով կ'ազատի աքսորէ. չէ՞ մի որ յաչս ին կառավարութեան՝ յեղափոխական մըն էր մեծնուն վանականը: Իր պատճառաւ Ռոզոսի ատեապատ բլլալուն ի միեիթարութիւն՝ Հ. Գևոնդ ցաւակցական սրտառուչ գիր մը ուղղած է վերջին: — Սագաեան ներկայիս մեջ ոյժ առած է յատարեն տպագրութեանց (գիրքեր ու բերքեր): Գրաշարապետ՝ նախ Ծ. Արզուման, յետոյ Էտուտ. Մամաճանեան: — Փունջ մը՝ Ռ. Սագաեանի տպածներեն. — Ի՞նչ պետք է գիտնայ գեղատի աղջիկ մը, Ի՞նչ պետք է գիտնայ գեղատի մանչ մը, Աղջկան վտանգը (թրամ. Միք. Շամտանճեան), Շնորհքով մարդիկ (Զապել Եսայեանի, 1906-7), Տէրոյենց (1908), Զայն Հայրենեաց (Լեւոն Լարենցի, 1909-10), Բառգիրք (Ա. Գաբամաճեան) 1910, Պատմ. Հայ Գրականութեան, Ապտիլ Համիտ և Շերլոք Հոլմս (Ե. Օտեանի, 1911) ևն.:

153. **Տոյ. "Բիւզանդիոն,,ի.** — Նախապես Պալը Ալի ճամառեսի, յետոյ Սուլթան Համամ, Մօտա Թաշը: Տպարանատէր, խմբագրապետ, տէր և տնօրէն՝ ԲԵՒԶԱՆԴ ԵԼԶԵԱՆ, 8 Օգոստոս 1859 ին ծնած Գում Գափու: 1876 ին մտած է խմբագրական ասպարէզ (Մասիս, Թ. Էֆքեար և Արեւելք): — Հ. Գալէմքեարեան «Հայ Լրագրութեան պատմութեան» մէջ կը գրէ. «79 էն 84 **Մասիս** իր գոյատեւութեան գնիքին վրայ է: Այդ միջոցին բերքն ազգայնացուցած և զորզացուցած են Գափագաշեանցի, ... Տէրվիշեանի, ... Գրաեէր Առամի, բայց մանաւանդ Բ. Ելչեանի՝ «Ս. Փրկչի Ազգ. Հիւանդանոց»ի պատմագրին հատարակական կարեւոր և կենցաղագէտ յօդուածները: Այս գրագէտին ազգ. տեսութիւն, շահագործական և քղք. տեսութիւն, Հայաստանի տնտես. վիճակն և այլ նոյնպիսի գրութիւնները **Մասիսի** սոյն միջոցի կատարելութեան կնիքը տուած են»: Կարդալ նաեւ Բ. Գազանճեանի խմբագրական յիշատակներն ու Գ. Զօհրապի «Ծանօթ դէմքեր»ը՝ Ելչեանի մասին: Ինչպէս գրչի նոյն կորովով և առատ հատուածներով յետոյ վարած է «Արեւելք»ի խմբագրապետութիւնը, մինչեւ հիմնելը 4 Նոյ. 1896 ին **Բիւզանդիոն**ը զոր ցարդ կը շարունակէ կատարեալ ճեռնհասութեամբ՝ զաւկրներուն և Ա. Ալպօյաճեանի հետ: — Գրաշարապետ՝ Միհրդատ Աղապօղոսեան: — Նոյն ապարանքն 1911 ին լոյս ընծայուած է «Թուրքիոյ 3 մեծ հիւանդութիւնները» գրքոյկը՝ Տքր. Ն. Տաղաւարեանի:

Բ. ՔԷԶԵԱՆ

Պ. Ա. Պոյաճեան. — «Տիպ ու Տառ»ի ապագրութիւնը ձիշդ հոս հասած էր, երբ ծանօթ գրագէտ և մեր բարեկամ Պետիկ Չարխչեան — որ վերջերս Մարզարեանի, Կարապետ Ա. Պալեանեանի, Վիեննական Միսիթարեան և այլոց նման ա՛յնքան ջերմ վերաբերում մը ցոյց տուաւ մեր երկասիրութեան պատրաստութեան ընթացքին, — մեզ նուիրեց **Վասիլեար** «վ. եա մոհիմ հիքեայէլէր մէհմուասը, Ֆիլ 100 փարայ» խորագիրով 79 էջնոց հայատառ-տաճկերէն գրքոյկ մը (բարգմանութեամբ Յակոբ Ղ. Աճեմեանի), որ **1872** ին ԱՄԻԹԱՆԻ մէջ (Ղ. Պօլիս) լոյս ընծայուած է ՅԱԳՊԻԿԵԱՆ Գ. Ս. ՄԱՂԱԶԱՃԵԱՆ են: — 103 բուտամարով յիշատակուած՝ պօլսահայ ապագրիչ **Ց. Տ. Սեփհանեանցի** պէս՝ այս անձին ալ ապարանական գործունէութիւնն անծանօթ կը մնայ մեզ:

154. **Վ. եւ Տ. Տէր-Ներսէսեան.** — Անգլահիկը՝ վաղամ ծնած է 1879 Յունիսին Պոլիս և յաճախած Բերայի վիճնագոց դպրոցը: Բաւական առեն պաշտօնավարած թղթավաճառ.-տպագրիչ վ.թոյրի քով, յետոյ մեկնած Մարսիլիա, առեւտրական գործով:— Հրաչեայ՝ երէց եղբօրմէն տարիներ փոքր՝ յաճախած է նախ Բերայի վիճնական, ապա զերմանական «Բաւ-Շուլլ.» վարժարանները, քանիցս Եւրոպա ուղեւորած՝ տպագրական արուեստին կատարելագործման համար:— Երկու եղբայրներ 22 Յունվար **1901**-ին կը հիմնեն Մուրատ Համամ, բաղնիքին կից՝ փոքր տպարան մը զոր հետզհետէ կ'ընդարձակեն, փոխադրուելով Մեսաեռք խան, թիւ 2-3, իսկ 1908-ին ի վեր Սիրքէճի, Պալլի խանի ընդարձակ առանձնարկը, գործատուններն օժտելով պէտք և զերմանական մեծ մամուլներով, գունաւոր և այլ տպագրութեանց յատուկ մասնաւոր գործիքներով, նաեւ գիրքերու և տետրակներու համար կազմարարական ձիւղով մը:— Բաց ի հրատարակի բազմապեղուեան գործերէ (travaux de ville), — որոնց համար մասնաւոր հարթա շահած են, — Տէր-Ներսէսեանք գնահատելի ձաշակով ու մաքրութեամբ տպագրած են անհամար դասագիրքեր, կոնդակներ, տեղեկագիրներ եւայլն, շուրջ 300 կտոր: Առանձին յիշենք՝ **Տարեցոյցներ** (Ղազանճեանի), **Երկունք** (Արտաշէս Յարութիւնեանի), **Սէնեաւ Տարեցոյցը** (6 տարի և շարունակելի), **Նոր տաղեր** (Միասք Մեծարենցի), **Բառարան** հայերէն տաճկերէն (Պետրոս Պապազեանեանի), **Բառարան** անգլիերէն հայերէն (Միհրտեանի), **Եղիա Տէմիրճիպաշեան** (Յոհաննէս Սամիկեանի), **Հայդուդիներ** (Սիամանթօի), **Միամիտ մը արկածները** (Օ. Զիֆֆէ-Սապաֆի), **Թրքուհի Ցանգիր** (Մկրտիչ Աճէմեանի), **Կարոզգիրեր**, **Ազատ Բնար** (Ալփապալեանի), **Հայրենիքի քնար** (պարբերաբերք՝ 16 թիւ), **Գեղական Համբաւներ** (Մ. Յովհաննէսեանի), **Արեւելքի թոցը** (Եղուարդ Թօլաճեանի), **Շիրակ** (Վահան Թէքէեանի շաբաթաթերքը), **Ֆու-Ֆու** (Վահան Փափազեանի), **Կավօշ Չինուր** (Երուանդ Թօլայեանի), **Եղիայի սիրային նամակները** և **Հերանուշ Արշակեան** (Հրանտ Նազարեանցի), **Ամիս մը ի Սիլիկիա** (Տիկին Ա. Թէոդիկի), **Հայ Նոր Բանաստեղծները** (Ենովք Արմէնի), **ՀԱՄԱՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ և ՀԱՑԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՑ** Ա. և Բ. տիպ (Մ. Աբբ. Օրմանեանի՝ որուն **ԱԶԳԱՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ** անուն հռչակաւոր Ազգային-Եկեղեցական բազմահատոր երկասիրութիւնն ալ մամուլի տակ է), **Նեռացներ** (Վահան Մալխասեանի), **Խաչուած երազներ** (Հրանտ Նազարեանցի), Եղիշէ (Բարսեղ Եպիսկոպոսի), **Նպաստից Ցանցնամաղովոյ և Միացեալ Ընկերութեանց** բազմաթիւ հրատարակութիւններն ու դասագրքերը, եւայլն, եւայլն:— Գաղջահաճութեան օրինաց հակառակ ըլլալով ՏԻՊ ՈՒ ՏԱՌԻԱ տպագրիչ-հրատարակիչներուն տպարանական գործունէութեան մասին ներբող հնչել, կը բաղձանք որ իրենց գործատունեն լոյս ընծայուած հատորները խօսին այդ մասին, որոնցմէ բաց ի **Երեք տպագրութեանց Փառնչ** ին մէջ դասուածներեն՝ յիշենք «Բսիմի Քիբապ»ի ցարդ լոյս ընծայուած 40 օրինակներուն գեղարուեստական բազմագունաւոր կողքերը, որոնց համանման տպագրութիւններ մայրաքաղաքիս մէջ իրենք եղան ներմուծող:— Աւելցուննք թէ Տէր-Ներսէսեանք իրենց նշանակելի յառաջդիմութիւնը կը պարտին մանաւանդ իրենց ուղղամտութեան, որով ամէն հեղինակներու և հրատարակիչներու բացարձակ վստահութիւնը

ՎԱՀՐԱՄ ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

ՀՐԱՉԵԱՅ ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

գրաւած են, և ի մասնաւորի նախորդ ռեժիմին՝ յաջողած են ապել Թրաքնութենէ դժուարաւ փրկուելիք խել մը ազգային-գրական գործեր, զոր օրինակ «Սանասարեան վարժարանի պատկերազարդ քառամեայ Տեղեկագիրը», Պիլիկիոյ Սահակ կաթողիկոսի ևայլ կոնդակներ, եև.: — Թրաշարապետ՝ Վահան Տեօվլէեան:

155. "Ծիհան,, ապագրանի հիմնադիրն է ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ՝ 1870 ին ծնած Թոքատ, որուն վարդ-Պատրիկեան վարժարանին շրջանաւարտ: — Պօյիս գալով, 1903 ին Պապը Ալիի պոռոտային վրայ կը հիմնէ ապագան մը՝ զայն գնելով Միքայէլ Սարքեանէ: — Իր ապագրած բազմաթիւ տառկեպեն գիրքերէն գատ՝ կան հետեւեալները. — Մասիս (Ենովք Արմեն) 1907-8, Այգենկարք (Ա. Փանոսեան, 1908), Բիւրակն, Փունջ, Առժամեայ կանոնագիր ոչխարամներու վիճարաբերութեան (1909) եւայլն:

Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

114 թուականով ներկայացուած ՕՒԻՆ ԽՕՃԱՄԱՐԵԱՆի ապագանն կոյս ընծայուածներուն վրայ պիտի չ՚ուզենք հետեւեալն՝ առանց թուականի. — "Դպրոցական Հայոց, «Գրեց Եղայի Վարդապետ Դէտնեան Ապահովեաց» — Գոյժ Ա՛ ժողովրդական Ընկերութեան Գալստեան, (էջ 55):

10 ՅՈՒԼԻՍ 1908

Թրաքնութենէ ի սպառ. վտարուած և ինքնին անմեղ բառերու և ատելութենց խելայեղ ցանգրդում մը, ազատ և հրաշունչ յօդուածներ ամեն թերթի մէջ. ՕՍՄ. ՍԱՀՄԱՆԱԴԻՐՈՒԹԵԱՆ առած գիմովութեան տակ՝ աքսորէ և արձակամտութեան դարձողներու ճառատումներ, բախտներ, ծափեր, չամրակներու վրայ բրդուած ատրագոյն ժապաւէններ և օդին մէջ ծփացող դրօշներ ամենուրեք: Աղիկամի կերպով խմբագրուած՝ յաճախ իրերատարատ թերթերու, արագօրէն դրօշմուած թուղթիկներու և պրակներու ողողում մը հրապարակին վրայ՝ ձեռք ձեռք խլուող Բ. Գ. ակռ մեծատառ պօռատ **խմվէլներու** հետ: Եկեղեցին բեմ՝ աշխարհական քարոզիչներու, և բառարոն դուռներ կռնակի վրայ բաց՝ առնձարձակ երգողներու բերանները նման: Հասնողը բազկամամուլ մը ձեռք ձգած է՝ ապագանի պէս բան մը հիմնելու և շահաբեր գրքոյկներ լոյս ընծայելու համար. մերկ թուղթերու որակին ու գոյնին նայող չկայ, անոնց անագին ապառ՚ումը կայ միայն՝ ուր ի զբօսել ակամ պիտի բազմին «այժմեութիւն ունեցող» պատկերներ ու պօսպօսող խօսքեր քմայական: — Այս էր վիճակն Ազատութեան հռչակման վաղորդայնին իսկ, մինչ քառորդ դարէ ետեւ Թրաքնութեան կապարեայ լուծին տակ կրնսացող Մամուլը մէկէ՛ն ի մէկ բօթափած իր ծանրութենէն՝ կ՚սկսէր անկաշկանդ գործել: — Առեղծ ապագրուած, ապա **մուգիր** նկատուած հայերէն գիրքերու և պատկերներու անարգել վաճառում մըն է որ տեղի կ՚ունենայ խանութներու ցուցափեղկին, փողոցներու անկիւն, և «Մէարիֆ»ի մթերանոցը — զոր տարիներու ընթացքին՝ ակադեմն ըրած էին Հայերու մատենադարանների չայուրակի վերցուած անհամար հատորներ ու հանդէսներ, — կը դարարկուի մէկ անգամէն: — Ամեն արուարձան իր քանի մը ակումբներն ու լսարանները կ՚ունենայ. ամեն հայ «կուլտուրական» զարգացման հետամուտ կ՚երեւի. Գիրքին վաճառքն է որ կը տարփոդուի ամեն տեղ, և ահա հին սպառած երկասիրութիւններ վերստին կը հրատարակուին՝

նզօր բանադրանքներու պէս «ապագրական տեսուչ» Բեմալի վրայ կարդացուած : — Տպագրական գործունէութեան այս խօլարշաւ վագքին մէջ՝ առաւօտեն մինչեւ իրիկուն, գիշերն ի բուն իր «քացա»ին առջեւ արձանացած հէք գրաշարն է այս անգամ որ կը ցցէ գլուխ, իր օրավարձին բարձրացման ակնկալ: Գործադուրներ կը խմբուին և խորհրդակցութիւններ կը կատարեն **Դրաշարաց իսնայդպական սեսուկի** մը կազմութեան համար : Այդ ատրամադ և դեռ եւս ամուլ փորձերու միջոցին է որ Գալիս կու գայ «սօցիալ-տեմօքրատ» ԳԱՐԵԳԻՆ ԿՕՋԻԿԵԱՆ **(Զաքեմ)**, ծանօթ՝ ի Կովկաս բանուոր դասակարգի մէջ ունեցած գործունէութեամբ և իր կարգ մը հրատարակութիւններով. (կենսագրութիւնը տե՛ս «Ամենուն Տարեցոյցը», 1910 տարի), և կը ձեռնարկէ հիմնել **Օսմ. տպարուեստական բանուորներու արհեստակցական միութիւն** մը որուն մէջ պիտի մտնէին բաց ի գրաշարներէ՝ տպարանի այլ ճիւղերու գործադուրներն ալ : Կարգ մը ժողովներու մէջ — որոնց ներկայ եղած էին հայ և թուրք ձշխատաւորներ — Գարեգին բացատրելով բանուորական միութեան կարեւորութիւնը՝ կրցաւ ընդունիլ տալ անոնց այդ միութեան ծրագիրը որուն **կանոնագիրն** ալ 2 չեզուներով խնկոյն լոյս ընծայեց «Կիլիկիա» տպարանէն : — Մեծ նոր խան անունակ մը կը վարձուի՝ իբր կեդրոնավայր հայ գործադուրներու, անունակ մըն ալ Գալը Ալիի դիմաց՝ թուրք գործադուրներու, ու քիչ առենն անդամներու թիւը մէկ քանի հարիւրի կը հասնի : Դրամագլուխը կ՚սկսի աճիլ և Միութիւնը ներքինակութիւն մը կը վայելէ գործադուրներու և գործատէրերու կողմէ: Աշխատանքի ժամերը 10-12 էն 8 ի կ՚իջուցուին, վարձքերը կը կրկնապատկուին, երկուսեր չարաշուած խոշրոտուններ կը հարթուին և համառօտ Միութիւնը մեծ թափով կը շարունակուի մինչեւ 31 Մարտ 1909՝ Յեղափոխական Շարժում. և անա անգործներուն թիւը կ՚սառչանայ, Միութեան օրինաց դէմ շարժողներ երեւան կ՚ելլեն, որով՝ տպարանատէրերը առիթ առնելով կ՚սկսին ձնշել վերստին բանուոր դասակարգը՝ առնմանափակելով անոր ձեռք բերած իրաւունքները : Միութիւնը մեծ դժուարութեամբ կը շարունակէ իր գործը, ապահովելով անձկացուցնել իր գործունէութեան առնմանը : Կարեւոր դեր կը խաղան անդամներն Թագուր Մատթէոսեան, Մկրտիչ Թանիելեան, Ֆ. Ճարեան, Չևնոր, Արմ. Գառնիկեան եւայլք : Կոզիկեան այսպէս նիհնադիրն ու դեկավարը եղած է գործին, նախագահն ու քարտուղարը մնալով միանգամայն, չեռոյ երկար առեն խորհրդատու, մինչեւ որ ուրիշներ կարող եղած են իրենց գործերն իրենք վարելու :

Գ. ԿՕՋԻԿԵԱՆ

156. **Օննիկ Ադուման**. — Ազատութենէն օգտուելով՝ առնկերու պէս բուսնող, սակայն շատը կարճառեւ կեանք ունեցող հայ տպարաններու շարքին մէջ առնէն վայլունը, կարկառունն ու անխախտը կրնայ սեպուիլ Օ. ԱՐՋՈՒՄԱՆ անուամբ Յակոբեան խանի վերնայարկը 1908 Նոյեմբերին բացուող այս գործատունը, հիշտ հո՛ն ուր առնուօք իրենն էր հիմնած մեծանուն տպագրիչը Ա. Արամեան, պօլսահայ տպարանական աշխարհը յեղաշրջելով: — Մատթէոսեանի և Տէր-Ներսէսեանի նման՝ Ադուման նշանաբան ըրած է իրեն մաքուր, արագ և առատ գործ, գլխաւորաբար ոչ տալով Գալենցի, Գըլըճեանի և այլոց դասագիրքերուն հրատարակութեանց : Գտիկուց պատեհին սկրն ունեցող այս երիտասարդ տպագրիչը մեր բեղադրութեամբ գիրի առաւ հետագայ իր ինքնակենսագրութիւնն ուր կը պատահինք շահեկան դրուագներու . « . . . **Մեր 400ամեակին առթիւ** խնացայ թէ երկ մը պատրաստած էք՝ անոր մէջ խտացնելով ինչ որ կը վերաբերի Հայ Տպագրութեան . ատիկա ծանր գործ մը կը նկատեմ զոր ձեզի պէս մէկը միայն պիտի կրնար գլուխ հանել, ծանօթ ըլլալով ինձ՝ համբերատար և անձանձիր աշխատութիւններիդ : Ձեր գործով վերահաս պիտի ըլլանք թէ ի՛նչ դիմայեղումներ ունեցած է մեր տպագր. աշխարհն անցեալին ու ներկային մէջ : — Ծնած եմ 1 Մարտ 1880 ին: 12 տարեկանիս՝ գրաշար ըլլալու համար մտած եմ Գօյաճեան տպարան ուր աշակերտած եմ

վաղեմի գրաշար Տիգրան Մանուկեանի որ ծերունազարդ տարիքին մէջ ցարդ կ'աշխատի հոն : Տարի մը վերջ պուլկարերէն շարել սորված եմ Յարութիւնէ որ եղբայրն էր «Լրագիր»ի խմբագրապետ Նիկողոս Թիւլկենտեանի . նոյն ըզգուա յետոյ շարած եմ ամբողջ Ա.Հայրենիք մը 8 **բուճօ** : Վերջին ծայր սիրահար էի արհեստին . կը բաղձայի գեղեցիկ կողքեր չինել , սակայն վարպետները մեզ չէին յանձներ նմանօրինակ գործեր . ես ալ առտուները որոշեալ ժամին բաւական կանուխ կը փութայի աշխատանոց որուն ամայութենէն օգտուելով՝ ծաղկագարդ շրջանակներ կը կապէի գաղտագողի , մինչեւ գործատուաց գալուստը , երբ արդէն ես չինածներս քակած՝ իրենց տեղերը դրած կ'ըլլայի : — 1892-6 շրջանին Պօղոս ամենամեծ հայ տպարանը Պօղոսեանինն էր , ուր պաշտօնավարել պարծանք կը սեպէին ամեն բանուոր . առանց բիւր կը հասնէր 50-60 ի , 20-25 ը միայն գրաշար՝ որոնցմէ կ'արժէ յիշել երբեմնի տպարանատէր 70ամեայ † Ցր. Փախազեանը , եղբայրը † Սարգիս , † Միհրան Վայոյեան , Տ. Մանուկեան , Յ. Թիւլկենտեան , Միսակ Մուրատեան , † Պետրոս Նիկողոսեան , Ներսէս Քիւրտեան , Սարգիս Թաշճեան , Գաբրիէլ Ս. Գաբրիէլեան ևն. : Յ. Փախազեան համակրելի ծերուկ մըն էր որ **Տպայոց Աւետարեր** կը շարէր . օր մը քովը կանչեց զիս ու ըսաւ . «Տղաս , հոս նօթա շարող ինձմէ մեկը չկայ , կ'ուզեմ քեզի սորվեցնել , վերջին տարիքիս մէջ՝ ինձ քեզի յիշատակ մը թող մնայ» : Քանի մը օրէն սորված էի արդէն և այնուհետեւ բողոքականներու ձայնագրեալ «Հոգեւոր երգարան»ներն ինձ յանձնուեցան . ինքն ալ շատ չանցած Ա. Պօլիս գնաց աղջկանը քով և հոն մնաւ : Պօղոսեան տպարանի գրաշարապետն էր Հաճըօյլի Վայոյեան որ ամէն յեզուէ կարող էր շարել . Միհենտահեանի աշակերտ . 45 տարի գրաշարութիւն ըրած և անցեալ տարի մեռած 61 տարու : — Դէպքին , գաղթականական հոսանքը գիս ալ Պուլկարիա քշեց : Վառնա հասնելուս յաջորդ օրն իսկ կրցայ գործ գտնել՝ թղաթին պուլկար ամենամեծ տպարանին մէջ (Իքօնոմօֆ) , պուլկարերէն շարել գիտնալուս շնորհիւ : 2 տարիէն Պօլիս դարձայ և եօթնօրեայ բանտարկութենէ վերջ Մարտ 28 ին մտայ «Արեւելք»ի տպարանն ուր կը հրատարակուէր «Մասիս» իրր օրաթերթ , գրաշարապետութեամբ Մօրթ-Արտաշի (Շիշմանեան) : Պարտ Աբրին , Ենովք , Պետրոս Նիկողոսեան , բոլորիս ալ ծայր աստիճան արագ շարողներ՝ կը մրցէինք իրարու հետ , ժամուան մէջ 60 տող լեցուցնելու համար որ մօտաւորապէս 2000 գիր կ'ընէ : Տարիքոտ պաշտօնակից մըն ալ ունէինք , Զիլինկիրեան Կարապետը զոր հայ գրաշարաց նահապետը կ'անուանէինք և որ Գ. հջի Կ. Ս. Իւրիճեանի թարգմանուած բերթօնը միայն շարելով՝ օրն իրիկուն կ'ընէր : Ինք կը պատմէր մեզ թէ հին առեն գրաշարք շաբաթականով չէին աշխատեր , այլ գործ-գլուխ , խոշորագիր 1 տողը 5 բարա , բայց օրական 200 տող շարողը մասով կը ցուցուի եղեր . մինչ մենք այս պատմութիւնները լսելով կը խորհէինք թէ օրական 5-600 տող շարելով հանդերձ փոխանակ 60-70 դրշ. առանալու՝ 15-20 դրշ. կր առածնիս . . . : Շո՛ւտ շարողներու մեր խումբին մէջ կային աղաոա շարողներ ալ . երբեք չեմ մոռնար , օր մը առոնցմէ մին «Ձմեր մը գործուած է Բերա» նախադասութիւնը շարած էր «Ձմեռնի մը գտնուած է Բերա» ... : Հին Ռեժիմին «Մուրհանդակ»ի տպարանն աշխատող մըն ալ Ե. Թօլայեանի մէկ յօդուածին մէջ «Կայս. **կառավարութիւն**»ը «Կայս. **խառավարութիւն**» շարած էր անգամ մը որ բարեբախտաբար չէր վրիպած սրբագրիչին աչքեն . այլապէս՝ արտորը բաժին էր խեղճին : Զկարծուի թէ ինչ ինչ խմբագիրներ ալ չեն գործած նմանօրինակ անհերթեր ցաւագարութիւններ . «ներքին լուր»ի թարգմանիչ մը «Էվվելքի կիւն 2 աձմ **մէրէպցիէէր**»ը հայացուցած էր «Առջի օր 2 պարսիկ **մեյանավաճառներ**» : — Ինձի ժամանակակից ծանօթ գրաշարներէն կան դեռ Է. Մամաճանեան , Մկր. Նահապետեան , Յակոբ Թումայեան , Միսաք , Յակոբ Հէքիմեան ևն. : — 1899 ի սկիզբները պլկր. «Վէսթի» լրագրի տպարանէն կանչուեցայ . «Արեւելք»ը ձգելով հոն գացի , ուրկէ քիչ յետոյ անցայ Գ. Գայսերեանի տպարանը՝ Դ. Բոլսոյի «Հանրագիտակ»ին հրատարակութեանը

Օ. ԱՐՋՈՒՄԱՆ

համար: Բոլսո կոչուեցաւ եղբէն «Ծաղիկ» օրաթերթի խմբագրապետութեան, որուն գրաշրջապետութիւնն ալ ինձ յանձնուեցաւ 20 տարեկանիս: 1900 ին «Ծաղիկ» դադրեցաւ. այնուհետեւ Սագաեան ու ես ընկերովի շարունակեցինք նոյն ապարանը՝ մինչեւ Սահմ. հռչակում, երբ **1908** Նոյեմբերին ունեցայ վերջապէս իմ անկախ տպարանս զոր հիմնել՝ միակ մղձաւանջս եր եղած և որկէ լոյս ընծայած Ա. գիրքս եղած է **Փիւտուն վառուցը**»: — Յարդ մինչեւ **140** թուարկեալ իր տպածներէն յիշենք մէկ քանին. — Կեղծ հանճարներ (1909), Կաւէ արձաններ, Թորթք պատ. Սիմոնոպոսի կաթողիկէ Հայոց, Յարութիւն, Մօնթէ Քրիսթօ, Յայգպոյս (1910), Ուրա արտու, Լուս. ցաւեր, Հայուհին, Կեանքը ինչպէս որ է, Շիրխանգադէ, Սրտի ժամեր (1911), Կաղանդ, Արդի բարոյագիտութիւնը, Չինոր Գլակ (1912). իսկ բերքերէն՝ Կառափնատ, Գարեհզակ, Բիւթանիա, Կավռօշ, Մարմնամարզ, Փարոս, Ռատան, Տահար, Բոննիմա, Բժիշկ, Յիշատակարան ևն.: — Գրաշրջապետ՝ Վ. Ներքեան:

ՔԱՍԻՄ

Ս. ԳՕՉՈՒՆԵԱՆ

157. **Տպ. "Ամենուն,,ի.** — Գապր ալի ձաառէսի, ձղալ օղլու եօզուշը, թիւ 19: Արտօնատէր-խմբագրապետ ՄԻՒՒՖ ԳՕՉՈՒՆԵԱՆ (Քասիմ) որուն ընդարձակ կենսագրականը տե՛ս «Ամենուն Տարեցոյցը» 1912: Տնօրէն ԱՒԳՈՒՍ ԳՕՉՈՒՆԵԱՆ. 1867 Փետրվարին ծնած Հալէպ և Բիլիսի ազգային վարժարանը աւարտած իր նախնական կրթութիւնը: Եղբօրը հետ 1886 ին Պոլիս գալովնով իր գլխաւոր գրադումն եղած է **Պօյաոյ բոյոր թերթերուն ծանուցմանց բաժինը**՝ 1895 ին սկսեալ: Երթալական մեծ աուներու ամէն չեզուն ազդեր պօյաական կրագրաց մէջ առաջին անգամ ընդհանրացուողի փառքն իրեն կը վիճակի: — Սարգիս արտօնատէրն է նաեւ իմաոոյ հրատարակեալ **Հետաքրքրական** օրաթերթի: — Իրենց տպարանին մէջ կը տպուի միայն 15 Հոկտեմբեր 1908 էն ի վեր **Ժամանակ** «ժողովրդական» այգաթերթը (առաջ խմբագիր՝ Ե. Տ. Անդրէասեան), գրաշրջապետութեամբ Եր. Մուրատեանի:

Ա. ԿԱՐՕՅԵԱՆ

158. **Կիշակ Էմրօեան.** — Ծնած է Հապքէօյ, Իզմիր խանի իր տպարանը հիմնած 1907 ի վերջերը, գրաշրջապետ Յակոբ Հէքիմեան: — Բաց ի կառավարական բազմաթիւ գործերէ՝ տպած է **Ազդակ** (Հանդէս), **Հաջի Ռէֆ** (վ. Փախտաճեանց), **Հեղինէ** կամ գաղտնիք մը ի Կ. Պոլիս, **Տարեցոյց** բեմական Կարապետ (1909), **Հաւատք** (հատաքածոյ), **Բիւթանիա** (1910), Մարտիրոս Մնակեանի պատմը (1912) ևն. ևն.: — Կարօեան Սահմ. հռչակումն առաջ կը գործէր Պապա Թանիրի տպարանը՝ բաժնոնի ազդերու ձիւդը առանձնելով, մանաւ այն առեն «Իլանճի Արշակ» անուամբ:

159. **Յովհան Պ. Փալտաշեան** ✦ — Ծնած է 29 Յունվար 1860 ին Սամսթիա, ուսումն առած Սահակեան, Մայր, Մեգպոբեան և Սուքիեան վարժարաններէն: Ուսուցիչ մաթեմաթիքի, աշխարհագրութեան, պատմութեան և բնական գիտութեան: 1897-1900 կրթական տեսուչ մայրաքաղաքիս ազգային դպրոցներուն: Խմբագրապետ «Ծաղիկ»ի (1890-3 և 9՝), «Նիւթ» մանկավարժական հանդէսի (1900) և «Գարուն» շաբաթաթերթի: Ինք եղած է նախաձեռնարկ՝ Թրքահայոց մէջ մանկավարժական գիրքերու խմբագրութեան և հրատարակութեան: 1901 Մայիսին կը բանայ համանուն վարժարան մը աղջկանց՝ գիշերօթիկ և ցերեկեայ, Գասթքէօյ, զոր 8 տարի կը շարունակէ: Այնուհետև կը հիմնէ տպարան մը Մօտա Քաշ, զոր չհասց կը փոխադրէ Մեծ Դուր խան, բիւ 55, լոյս ընծայելով Բնաբ հայկական, Ծրագիր բարեկորոգմանց (Ռիմեան), Խօսք գնայրենեաց, Գ. Սրուանձտեանց, Ճիզուիթներու պատմութիւն, Յովսէփ Գեղեցիկ, Կանացի վաստակներում, Բոլոր կաթոլիկոսի դէմ, Ինչ կ՚ընէ Գուրեան Գասրիարք, Յուշեր Մեծկերտի և շրջակայ գիւղերի կեանքից, Ժողովրդական պարզ քարոզներ, Աւարայր, Գառնախտանց, Ազատատար շարժական բանակ..., Կենսագրութիւն Տիկին Մարիամ Գումրեանեան, Ամպեր, Հայրենիքի քնար, Լօրտ Արթիր Սէվայլի ոճիրը եւայլն:

Յ. ՓԱԼԱԳԱՇԵԱՆ

160բ. **Տիգրան Տօղրամաճեան** ✦ — Ծնած է Հաստէօյ 14 Մարտ 1854 ին. 1867 ին գրաշար՝ ձ. Արամեանի տպարանը: Ա. անգամ գրաշրջատեղ Ա.Լ.Էմի, յետոյ «Միութիւն» տպ. բերդին, Ն. Թիւլկեանճեանի «Լրագիր»ին, իսկ 1890 ին՝ Սէրվիչէնի: 1882 ին ծննդավայրին «Ընթերցասիրաց Ընկերութիւն»ը հիմնած է և գոյն 10 տարի շարունակած: — 1894 Դեկտեմբերին անցած է ԲԱՐԻԶ՝ իշխան Գուիտոն Լուսինեանի Ֆրանսահայ բառարանը շարելու համար. 5 տարի վերջ բացած է հոն պզտիկ տպարան մը (18, Rue des Gobelins), ուրկէ լոյս ընծայած իր անդրանիկ գործը եղած է Ռբնանի պատմութիւնը, յետոյ Ս. Գօդոյի գիրքին յառաջաբանը, «Կանոնագիր Հայ Աշխատաւորաց Միութեան Բարիզի» 1905, «Կանոնագրութիւն Բարիզի Հայկ. Միութեան» 1905, «Տունկերը և անոնց հայերէն անուններ» 1906, Ե. Օտեանի «Ազատ խօսք»ը (4 բիւ), Բամաջեանի «Լեռն Ե. Լուսինեան»ը (1908), Զօպանեանի «Անահիտ»ը (1901-8), «Գիշերաշրջեանի կեանքն ու գործը», «Թուղթ հովուական» 1907, «Ջարդը» Գ. Վարուժանի, «Քերթուածներ» Ա. Զօպանեանի (1908), Տ. Ալէմեանի «Յոյզեր»ը: — Հոնկ. կեդրոնատեղ թղթակցած է Իրաւունքի, Շաբաթուի, Հայրենիքի և Բիւզանդիոնի: Վեր-նախագահ բնտրուած Բարիզի Հայոց Բարեգործ. Ընկ.եան: — Օսմ. Ազատութենէն օգտուելով, 1908 ի վերջերը Գոլիս դարձած է և Մօտա Քաշ տպարան մը հիմնած, ուր հրատարակած է Բռնակալին մահը, Թշուառների քոյրը, Հերոներ, Ջախչըղը, Յորելեան Վարագայ Ժուռգ. Վրժըն.ի, Հերքումն եղբակացութեանց, Բիւթանիա, Կռիակ, Հայուն երգարանը, Պետրոս Դարապետեան, Թափառական Հրեայ, Գայլայլիկ, Տաճար, Փարոս, Մայրիկ, «Աւետաբեր» օրացոյց. Ագգ. Գասրիարքարանի հոգային խնդրոց վերաբերեալ հայ և թուրք սեղեկագիրներ ևն.:

Տ. ՏՕՂՐԱՄԱՃԵԱՆ

161. **Յովհ. Մ. Ալեսեան.** — Ծնած է Պարտիզակ 1870 ին. աշակերտած Պէրպէրեան վարժարանի: Ծնօրէն **Ասքր** ապարանգրատան (1890 - 1908): 1908 ին Պապը Ալի Ճաուուշի, բիւ 48, կը հիմնէ ՆՈՐ ՕՍՄԱՆԵԱՆ գրատունը, յետոյ հաճանուն ապարանը՝ նախապէս գործակցութեամբ Ծ. Բարսեղեանի որմէ չուտով կը բաժնուի: — Աշխատակցած է Գ. Գալէբեանի «Ծաղիկ» շաբաթաթերթին (1904), Լոյսի, Հանրագիտակի, Մանգումէի, Մեհմուայի վիճակի, Թէրազդի եւն.: — Ծանր չեզուէ հրատարակած իր գիրքերէն զատ՝ ունի հետեւեալները. — Նոր երգարան, Նապուճաին Հօճայի զուարճալիքները, Ընդհանուր ազգաց պատմութիւն (Մ. Ծալեան), Ծրագիր կանանց, եւայլն:

Յ. ԱՋՆԱՒՈՐ

162. **Օսմ. Գործակցական Ընկ.** — Պապը Ալի, Լպուտուտա Ճաուուշի, բիւ 27: Բաժանորդական բնկերութիւն, իւրաքանչիւր բաժին 5 ոսկի, 15 ոսկի վճարողը՝ հիմնադիր: Այս ապարանէն լոյս կ'ընծայուին 2 տարի է վեր՝ Ազգ. Ժողովի տեղեկագրութիւնները, «Լուսաբեր» այգաթերթը (19 Նոյեմ. 1911 էն սկսեալ), Տաճար, Զգիտակցութիւն, Վէնեաիկի վաճառականը, Սրբազան ներշնչումներ, Գաղանիք Բարիզու, Վարպան Մամիկոնեան՝ Հոդագործ բնաւորիք մը, Սրտի հիւանդութիւն, Թիւր եւն. եւն.: — Դրաշարագործք՝ Երուանդ Մարկեան և Գաբրիէլ Յովհաննէսեան: — **Օսմ. Գործակց. Ընկ եաճ հիմնադիրը եղած է ԲԻՒԶԱՆԴ ՊՈՉԱՃԵԱՆ.** ծնած է Լանկա 1859 Փետր.ին: Երիցագի Պօզաճեանց ազգատոհմէն: Աշակերտած է Ակիւտարի Ճեմարանին ուրկէ Մայր վարժարան անցնելով՝ կիսատ թողուցած է ուսումը: Հմուտ հին և նոր Հայերէնի, Թրքա. և պոլ. լեզուաց՝ զորս յառաջացուցած է ինքնօգնութեամբ և յամառ աշխատանքով: — Խմբագրական աշխատութիւնն ըրած է հին «Մասիս»ի քով, անոր՝ առօրեայ բերքի վերածուած ատեն: Այդ ապարէզին կը գոհէ փաստաբանականը որուն կը հետեւէր: «Ներքինները» յառկացուած «Մասիս»ի Ա. երեսը 6 տարի կը խմբագրէ և այդ օրէն անունը կը մնայ **ճեռիճճի.** նոյն թերթին «Արեւելք»ի միացումն առաջ՝ 7 ամիս ալ կը մնայ խմբագրապետ: Այդ երկու լրագիրներուն միացման բուն նպատակն էր Ներսէսի կաթողիկոսութիւնը յաջողցնել, իսկ բաքուն խորհուրդն էր լրագրական հրապարակը մենաշնորհը դարձնել «Արեւելք»ի խմբագիրին: Այս պարագան առիթ կ'ընծայէ իրեն՝ ընդհմադիրի դերը առանձնելու, և նախ 10 ամիս «Հայրենիք»ի (Մելիքեանի օրով) կ'աշխատակցի, յետոյ Համայնակ Եպակ.ի «Լոյս» օրաթերթի վերածելով՝ միմակը կը պայքարի կաթողիկոսական ծանօթ խնդիրին առեն, մինչեւ թերթին դադարումը որ իր պատմութիւնն ունի: Նոյն առենի Պօզ. Ժողովը կանակայելու բարի առիթութիւնն ունէր. Կարող. խնդրոյն մէջ Պօզաճեանի բռնած բաղդատի դերը կղերականաց և ազդեցիկ աղանեաց ջիղերը գրգռած էր արդէն՝ երբ պատ. խնդիր մըն ալ կը ծագի: «Արեւելք»ի բնաթերին էր Ս. Ակֆէրեան Ս., իսկ «Լոյս»ինը՝ Յ. Վէնապետեան Ս.: «Լոյս»ի հրատարակած մէկ քանի բուռն յօդուածները կաթսեաց վոխոխում յառաջ կը բերեն և իր բնաթերին կը յաջողի: Ակֆէրեան Ս. որ Պօզ. Ժողովի անդամ էր՝ պաշտօնակիցներու հետ համախորհուրդ՝ ձրնշում կը բանեցունէ «Լոյս»ի պատասխանատիրոջ վրայ, զայն կախակայելու ապառնալիքով, (այսինքն քարոզչութեան պաշտօնն զրկել, մեռելի, հարսնիքի

Բ. ՊՕԶԱՃԵԱՆ

չդրկել) : Աբտօնատրը փոխանակ խոստովանելու թէ ո՛չ միայն տարեկան վարձքն , այլ և թերթը փոխանցելու համար 35 ոսկի կանխիկ գանձած է , իր թերթին մահուընէն կ'ատորպրէ՝ կառավարութեան ուղղակի երկտող պաշտօնագրով մը յայտարարող թէ այլ ևս չուգեր «Լոյս»ը հանել : Տալպր. Տեսչութենէն իսկոյն հրաման կու գայ Բիւզանդի թէ այլ ևս իրաւունք չունի թերթը հրատարակելու : — Պօզաճեան երբ լրագր. հրապարակի վրայ չկրնար արմատ բռնել , կը փորձէ գրավաճառութիւնը որ — իր խոստովանութեան համեմատ — լրագրութենէ աւելի աղտոտ գործ մըն է : — 8 - 10 տարի կը վարէ Զաքմաքճըլարի իր խանութը , լոյս ընծայելով կարգ մը դասագիրքեր՝ շատ մը դպրոցներէ բռնուած , (Էքօ տը Բառի , Աչխ. և Ֆրնս. քերականութիւններ , Հայոց Պատմութիւն , Ֆրանսահայ գրպանի բառարան ևն.) : Իր վտիտ դրամագլուխը կեր կու տայ **Մէնէլլի** հրատարակութեան և կը քաշուի առեւտ. գործի մը մէջ , երբ **Բիւզանդիոնի** երեւումը թերթին առջեւը կը տանի գինք՝ իբրեւ բարգմանիչ թերթոյնի : Ա. տարիներուն՝ յաջորդաբար կը հայացունէ Օննի «Կամքը» , «Տքր. Ռամպօն» , Քօրէի «Ճանճատը»ը , [նաեւ ուրիշ ժամանակներ՝ Օննի «Դարբնոցապետը» , Տիմայի «Թագուհւոյն մանեակը» , Ժ. Վէռնի «Շուրջ գլուխով»ը , «Լրտեսներու երկիրը» , «Գաղտնիք Բարիզու» (Է. Սիւ) , Ինքնապաշտպանութիւն] : Պօզաճեան «Բիւզանդիոն»ի Բ. տարին սկսեալ կ'առանձնէ «Ներքին լուրեր»ու խմբագրութիւնը՝ բռնելո պահպանողական իր անհիմոխոս աշխարհաբարով , մինչեւ իր աւրուիլը Քէչեանի հետ և նետուիլը «Ծաղիկ» օրաթերթի գիրկը որ իր և Ե. Տ. Անդրէասեանի ձեռքերուն մէջ կ'սկսի ճլորիլ : Վերջնոյն խափանումէն ետք Պօզաճեան 1899ի վերջերը կը փորձէ գիտական ու գրական ձեւով ինձ հետ հրատարակել «Հանրագիտակ»ը որ 6 ամսուան կեանք մը միայն կ'ունենայ : — Անցեալ տարի Ս. Զեմճէքճեանի , Ա. Գալբաքճեանի և Ե. Սուգիկեանի հետ կը հիմնէ «Լուսարձակ» հանդեսագօթեան , իբր «ընդդիմադիր օրկան» , որուն մէջ անստորագիր և **հարազան** ու **Մտրակ** ծածկանուններով ցարդ կ'երեւի՝ քննադատական սուր ու շեշտ նիշերը տեղացունելով ամեն օր : — Իր կոդակիցը եղած է 1894 ին մեռնող Տիկին Բերուզ որ յօդուածներ ունի ամսանոյն հրատարակած «Լոյս»ին և Մելիքեանի «Հայրենիք»ին մէջ Ա. Բ. Գ. և **Երիտասարդ** ծածկանուններով :

163. **Տոյ. Պիւթէմպէրկ,,** ը կազմած են ԵՐՈՒԱՆԴ ՄՄՐԼԵԱՆ ու ԳԱԲՐԻԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ : — Ա.ը ծնած է Գանտիլլի 1888 ին : Կառավարութիւնը Տրիպոլիս դրկած է գինք՝ հօր քով — քաղաքական յանցանօք ցկեանս բերդարգելութեան դատապարտեալ մը : Երուանդ հոն կը յաճախէ Ֆռանսերուն դպրոցը : Իր հօր աքսորի փախուստին առթիւ՝ ինք Պօլիս բերուելով երաշխաւորութեամբ ազատ կ'արձակուի : 1902ին կ'սկսի գրաշարութեան զոր ցարդ կը շարունակէ : Ցեղափոխական խնդիրի մը առթիւ ոստիկանութենէն հետապնդուելով կը փախչի և հօրը հետ կը միանայ Գահիրէ՝ ուր բաւական ատեն կ'աշխատի Journal du Caireի տպարանը , մինչեւ Ամնամնադրութեան հռչակում , որմէ յետոյ կը փոխադրուի Պօլիս : — Ինք ու Գ. Յովհաննէսեան «Մանգումէ»ի գրաշարական գործը կ'առանձնեն , ապա 16 օրնայ **Օրագիրը** , պրակ առ. պրակ Թշուառները (վերջինս Զարդարեան Եղբարց հետ) : Պօլսոյ մէջ գիրքի մը՝ պրակով ապառնման նորութիւնն իրենցմով սկսած է : «Թշուառներ»ն ատպարեզ վերջ կը հիմնեն **Պիւթէմպէրկ Մատենատարը** , հրատարակելով «Ձշմարտութիւն»ը , Երեք հրացանակիրները»ը , «Քսան տարի ետք» , «Ինսուն երեք» , Գալատանեանի պատկերազարդ «Հայոց Պատմութիւն»ը , «Պատերազմ և խաղաղութիւն» , Վերնեցի 3 գործերը , Թիէռի «Ֆրանսական յեղափոխութեան պատմութիւն»ը (5 հատոր պատկերազարդ) : Իսկ 19 Նոյ. 1911 ին կ'առանձնեն հրատարակումը **Լուսարձակի**՝ 4 խմբագրաց հետ համախորհուրդ : — Գաբրիէլ ծնած է Հէյքէլի կղզին 1887 ին : 1900 ին սկսած է գրաշարութեան : Ինքնօգնութեամբ յառաջդիմած և լաւ անուն մը շինած է :

Գ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ, Ե. ՄՄՐԼԵԱՆ
(Երկու անբաժանելիներ)

164. **Տպ. "Ճանթ"** Ղալաթիա, ձամի Գաբուսը, բիւ 9, հիմնուած 1 Փետր. 1909 ին ՄԵՐՈՒԺԱՆ ՊԱԼՈՍՄԵԱՆի [կենսագրութիւնը տե՛ս «Ամենուն Տարեցոյցը» 1911,] կողմէ, ԵԱՉՔԱԵԱՆ ՆԻԿՈՂԱՅի հետ ընկերովի: — ՇԱՆԹ «Շեհրպաշ» պատկերազարդ տաճկերէն հանդէսին տպագրութեան ձեռնարկած է՝ Մատթէոսեանի վերջ, իսկ 15 Յունիս 1911 ին սկսեալ լոյս ընծայած **Ճանճ** կիսամսեայ շքեղ հանդէսը (գրական և գեղարուեստական) որ ցարդ կը շարունակուի: — Այս տպարանը որ յետ Սահմանադրութեան բացառութիւնը մէջն մին է տակաւին չաւ կազմակերպուածներէն — ձաշակաւոր ու մաքուր գործ արտադրելու տեսակէտով, — անցեալ տարի այրած և կարճ դադարէ մը վերջ վերաբացուած է՝ ցարդ հրատարակէ ածելով հետեւեալները. — **Մեր Տարեցոյցը** (1910-2), Կեանքին մէջ (Եր. Սրմաքէշխանլեան), Շիրվանզատ. (Գ. Մահսա), Չանազան բարգմանութիւնք (Մ. Աճեմեան), Մանուկներու առողջապահութիւնը, Հայ-Ինդի քարտահանք, Ավետիս, Ազուշներու տարեցոյցը (Ե. Օտեան), Վիպակներ, Մարմնամարզ եւայլն եւայլն: — Գրաշարապետ՝ Ենովք Գաբամաճեան:

Մ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ

165. **Տպ. "Լոյս"**, որ հիմնած է Առամ Ճանճեն (= Եղիցեան), ծնած է Ակն՝ 1875 Մարտին. աշակերտած Ղալաթիոյ Կեդրոնական վարժարանի. Լայպցիկ, Լեհաս և Բարիզ՝ համալսարանական ուսանող: — Իր տպարանը նախ Բերա՝ Լեհի Զարշի, բիւ 52 էր՝ ուր սկսաւ հրատարակել 10 Յունիս 1909 ին **Ազատամարտ** օրաթերթը (որուն տպագրութիւնն ապա առանձնաց Հ. Թիւրեաեան), և ուրկէ փոխադրուեցաւ Գալաթա, Գասլը Ալի, Էսքի-տուտ փոդոց: — Բաց ի օսար լեզուէ բազմաթիւ գիրքերէ, հայերէն տպածներն են. — **Մեղրագիտ** (Ռուբէն Զարդարեան), **Լուսաբերներու շարքը**, Արտյուտ (Ա. Խաչակեան), Գարատուած-ներ, Արձակ եզերք (Մանուկ Պալալեան), Քիւրդօ-Հայ պատմութիւն, Բիւրանիա, Վէրժին (Ճանճ), Հին Առասպածներ (Ճանճ), եւ եւն.:

ԱՏՈՄ ԵԱՀԷՆ

Մ. ՐԷՍԻՄՃԻ

166. **Տպ. "Ֆառէք"**, Մօտ Թաշ, բիւ 16, հիմնուած 1990 Փետրվարին ՄԵՍՐՈՊ ԲԼՆԻՄՃԻի կողմէ՝ ԱԲԻԿ ՎԱՆԼԵԱՆի հետ ընկերովի: — Մեսրոպ ծնած է 1870 ին Բերա: Հայ հռոմէական: Աշխատակցած է **Սթամպուլ**ի և հինուց ի վեր տպարաններու և խմբագրատանց մէջ անցուցած իր կեանքը: Ամիսի մը չափ ալ հրատարակած է **Փառէր** տաճկերէն թերթը՝ 1911 ին կառավարութեան կողմէ դադրեցուցած: — «Փառէր»

տպարանն ոյժ տուած է թուրքերէնի հիւդին, հրատարակելով գլխաւորաբար բժշկական գիրքեր և հետեւեալ հայերէնները. — **Ծով** (նովէս), **Թիւրքար Օսեան**, Չոպէյ Եապեանի **Աւերակ-ճեռուճ մէջը** (ըրբռնայ «Հրատարակչական»ի առաջին ու վերջին հրատարակութիւնը՝ փոփոխմամբ տպագրուած անուան), եւայլն:

Վ. Ս. ԹԻՒՐԱՏ

167. **Վաղինակ Պ. Թիւրատ.**— Ծնած Բիւրատի անդրանիկ որդի, 10 Օգոստ. 1886 ին ծնած Չեռնի Պողպայիր բաղը, երբ հայրը Միացեալի անօրէն էր հոն: Չեռնի մեծ հրդեհին՝ իրենց տունը հրոյ ճարակ եղած, Բիւրատենք կը փոխադրուին Պոլիս, երբ Վաղինակ 1 1/2 տարու էր դեռ: Հայրը Ստամպոլի Ազգ. վիժրն.ի անօրէն կարգուելով՝ հոն կը փոխադրուին, ուր 3 տարի մնալէ վերջ ծննդավայրը վերադարձնուն՝ ծնողքը կը ձերբակալուի և հայրը Մարտիշ, ապա Հալէպ կը բանտուի 5 տարի, մինչեւ իր ազատ արձակուիլը՝ 1895 ի ընդհ. ներման, և բնտանեօք Պոլիս հաստատուիլը: Վաղինակ Գասրքիւլի Արամեանը կը յաճախէր երբ Գանգրայի Գիւղը կը պայթի և իրենք Եզիպտոս կը փախչին՝ ուր հայրենիին հիմնած «Գահիրէի կեդր. կրթարան»ին մէջ կ'առանայ նախնական կրթութիւնը: 4 տարի Գահիրէ մնալէ յետոյ կը փոխադրուին Ալէքսանդրիա ուր ուսումը կը լրացնէ «Էքօլ Միխա»: 1905 ին վ.նենակոյ Մ. Ռոմանիէեան վիժրն.ը կ'ընդունուի եղբօրը հետ: Հոն քիչ առեն կը մնայ և Ալէքսանդրիա դարձին՝ կ'աշխատի նոր տեղական տպարանը: Վաղինակ միջոց մըն ալ Քէօսքէնճ. գտնուած է և Ռումանացիի մը տպարանին մէջ գրաշարութիւն րրած: — Սահմանադրութեան հռչակումին Պոլիս գալով կը հիմնէ **Ժամանակակից մտեղնաշար** անուամբ առեն մը՝ հրատարակելով վէցերանոց ներսոք, Չեռնցի վարդապետը, Բանտէ բանտ, Երկրզէ Սառն, Գիակապատմները, Ձերբէն, Երջանկութեան երկիրը, Գետ ի երկրզ, Ինքնասպանի, Հայրենի ձայներ, Հրացանակիր քահանան, Չեռնի պատմութիւն, Անին ծախուեցաւ, Կարապետ, Թիւրպարար, Աւազակապետը, Աքսորականը, Վաշխառուն, Տէմիր Մուշլու, Շահենն ի Սիպիր, Չեռնի վրէժը, Երկրզի Գօմպան, Հայկական ընդհանուր պատմութիւն, Արիւնի Ճամբուն վրայ, (մեծամասնութիւնը հայրենիին հատորաւոր վէպերը՝ պրակ առ պրակ): — Երիտասարդ այս տպագրիչ-հրատարակիչին տպարանը նախ Չեմպէրլի Թաղ էր, յետոյ յաջորդաբար փոխադրուած է Մօլա Թաղ, Այաս Բաշա (Բերա), ուր ուրեմն Պոլիս՝ Օրհան պէյ իսան, բիւ 25:

Հ. ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ

168. **Հ(ակէ) Պիւզանդեան** (= Հրայր).— Ծնած Ի. Տրապիզոն 1871 ին: — Առաջ Շահենի վերջ՝ տպագրիչը եղած է **Ազատամարտ** օրաթերթին և 10 Ցնս. 1911 ին սկսեալ՝ նոյնին **Ցաւելուածին**, նաեւ **Բազիճին**, իսկ այս տարի Օգոստոսին երբ «Ազատամարտ» փակուեցաւ՝ **Առաջամարտ**ին և ապա **Բազիճին**:— Հասցէ՝ Բերա, Համալ Պաշի, բիւ 76:— Հ. Թիրեաքեան տպարանն իր յայս ընծայուած են. — Հոդային նաթցը, Ձիրն. յեղափոխութիւն, Առաջերկրեայ Ռուսաստան, Արարիչը գիտութեան առջեւ, Մի ժողովուրդ մեղադրական նատարանի վրայ, Ի՞նչ է դատակարգը, Կապուտիկը եւն.:— Գրաշարագետ՝ Օրնեան Անուն և Մատթեոսեան Միսաք:

169. **Ազան - Պապիկեան** անուամբ ընկերովի գրատուն մը նախապէս բացող ՊԵՏՐՈՍ ՆՇԱՆԵԱՆ և ԱՐՇԱԿ ՊԱՊԻԿԵԱՆ (որոնք Եւրոպական գիրքերու և հանդէսներու ձիւդ մըն ալ ունին), 1910 ին տպարան մը կը հիմնեն Մօտ Թաշ, ուրկէ լոյս ընծայուածներն են՝ բացի դասագիրքերէ. — Պարոնեանի գործերը, Յուշարձան, Իտէալին եաեւէն, Բիւրանիա, Կիլիկեան արիւներք (1910), Ծապկվար, Հայոց պատմութիւն (1911), **Ճռ՝ Երթաս** (առաջին հատորը՝ Ե. Սագաեան և Յ. Քէշիշեան, երկրորդը՝ Գործակցական, երրորդը՝ Նշան-Պապիկեան տպագրութիւն), Ուր խեցիներ ժողվեցի (1912) եւն.: — Գրաշարատեա՝ Մկրտիչ Նահապետեան: — Պետրոս Ներշանեան ծնած է Գարբայ 1880 ին, իսկ Արշակ Պապիկեան՝ Գուքրէշ 16 Հոկտեմբեր 1881 ին:

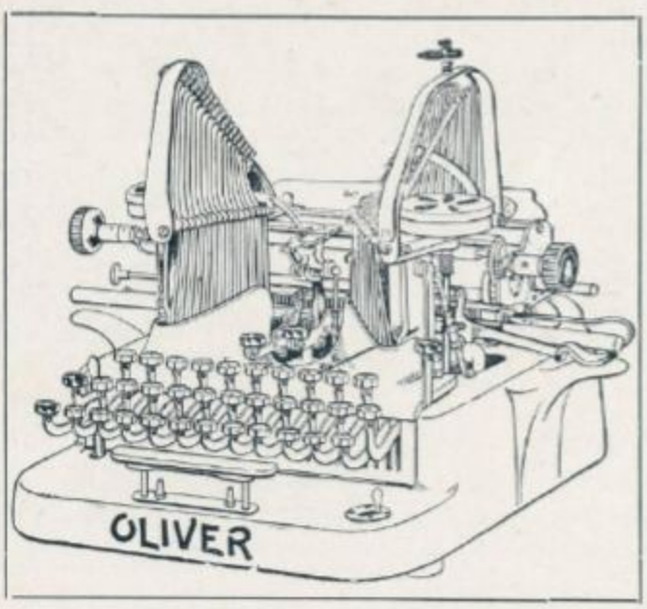
Պ. ՆՇԱՆԵԱՆ

ՄԱՆՈՒԿ ԳՕՋՈՒՆԵԱՆ

170. **Մանուկ Յ. Գօչունեան** ✦ — Ծնած է Կիւրին 1851 ին. — Ջահկին հետ Գօլիա առեւտրական գործով երկար առեն պարապելէ վերջ՝ անցեալ տարի կը հիմնէ տպարան մը Մեծ Նոր խան, բիւ 45, լոյս ընծայելով «**Առտ** Բեպլենեմի» կրօնաբարոյական պարբերականն՝ իր խմբագրութեամբ, Պատմութեան փիլիսոփայութիւնը, Հովուի խօսքեր, Աշխարհաբար **Պիբէ**, Տաճար (տաճկերէն մասը), Հայրենի Տարեցոյց (1912) եւն.:

171-187. *Travaux de Ville* Խորագիրին տակ ուզեցինք խմբել հետագայ 17 հատ Հայու տպարաններէ որոնք Սահմանադրութենէն առաջ ու վերջը բացուած՝ զլխաւորաբար գրաւած են հրատարակի բազմազեղութեան մանր մունր գործերով, (տեղեկագիր կառոնագիր, շրջաբերական, հրաւիրատոմս, մանազդ, բուցիկ, նամակ, նամակագլուխ, պատառաթ, այցագրատ եւն.): — ԳՐԱՄԵՔԵՆԱՅԻՆ (Machine à écrire) հնարմամբ՝ որուն հայատառն ալ յօրինուեցաւ վերջերս, առեւտրական և աշխարհիկ տպագրական գործեր քիչ շատ նուազած են ամենուրեք: ✱✱ Այս 17 հայ տպագրիչներէն առաջինն է — հնութեան կարգաւ — ՆԵՐՍԻՒ ՓԱՓԱԶԵԱՆ. ծնած է Գօլիա 1864 ին: Հրատարակի վրայ տպածոյի վաճառականութեամբ զբաղելէ վերջ՝ 1893 ին Ուզուն Ջաբշիի գլուխը բացած է տպարան մը զոր յաջորդաբար փոխադրած է Տիգրանեան, Աշրը էֆ. և ձրնկըր օղլու խաները:

ԳՐԱՄԵՔԵՆԱՅ

✱✱ ՊԷՁԻՏԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ (Անուն և երեւանց, հայ հռոմէական), Ղալաթիա, Փիլլուր փողոց,

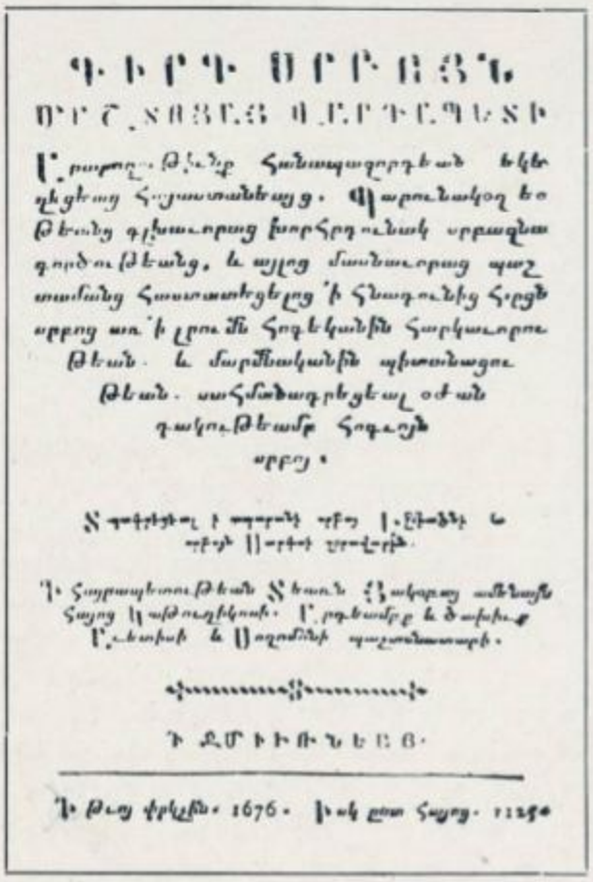
բիւ 2, հիմն. 1901 Յունիսին, տպագր. **Ամաօրեայ տեղեկատու** (հանդէս), **Տեղեկագիր** և ելեւմտացոյց 1908 տարւոյ Ս. Յակոբեայ Ազգ. Անկեալոցի, **Տազմ. կաճունագիր** Վ.ոսփորի Խնայասիր. Ընկ.եան (1910): ** ՅՕՐՅԻ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ, Մօլա Թաշ, Սահմանադրութենէն ալ առաջ: ** ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ՆՈՐ ՏՊԱՐԱՆ, հիմն. 1910 ին Սիմպիւլի խան, **Մ. եւ Ն. Ցովակիմեան**, որոնցմէ Մելքոն վարիչն է, [իր հօրեղբօրորդիներուն՝ կապարի ձուլանարատեր Նորայր, Հայկ և Արամի հետ բնկերովի], ծնած 1886 ին և վկայուած Միսիթ. Հարց վրժրն. են, տպագր. ապարէզը մուած 1905 ին՝ միանալով Թէրզեան ապարանին որ կը վերածուի **Թէրզեան եւ Ցովակիմեան Ընկ եան** (Ղալաթիա, Բերչեմլէ Բազար): — Առևտր. Նոր Տպարանն լոյս ընծայուած են «Գործիկ առածներ» և «Գաւառին Տարեցոյցը» 1911: * ԹԼՓՋԵԱՆ եի ընդ., Ղալաթիա, եենի եոլ, տպարան-վիմագրատուն: ** ՕՆՆԻԿ ՄՈՒՍՍԵԱՆ, Մօլա Թաշ, վիմագրատուն: ** ՏՊ. «ԿԻԼԻԿԻԱ», Գէորգ Բարագեանի և գրաշարապետ Արամ Էֆթալեանի, Մարր խան: Հոն տպուած է Գրաշարաց ընկ.եան երկլեզուեան **Կաճունագիրն** ու քանի մը թիւ միայն շարունակուած **Նիլիկիա** հանդէսը: — Այժմ փակուած: ** ՀՐԱՆՏ ԲԼՓԼՍՓԻՃԵԱՆ, Սկիւտարցի: Նախապէս Նոր Նամակատան եղին էր իր տպարանն ուրկէ լոյս ընծայած է Սկիւտարի ձեմարանին ուսման ծրագիրը, Թէոդիկի մէկ հատը՝ նոր Ուլբանին ձօնելու առթին: ** ՉԳՕՆ ՓԱՓԱՉԵԱՆ (Իզմիտ խան), տպած է Արամ Անառնեանի **հարազգեն** ու Մարտ 31ի Դէպքին նշանաւոր **իլավէները**: «Տիպ ու Տառ»ին գրաշար՝ Տիւլկերեան Յակոբի բնկերանալով պահ մը հրատարակած է **Նիկօ** գաւեշտաթերթը, **Ա.առաօս** օրաթերթը, Չինուորագրութեան կանոնագիրը եև.: Նախապէս փոթագրիչ, ցարդ նոյնպէս: ** ՅԱԿՈԲ ՓՕՉՈՒՆԵԱՆ, Մօլա Թաշ, վիմագիր Օ. Մոթոսեանի տպարանը: ** ԱՐՏԱՇ Ց. ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ, վաղուի գրաշարապետ Արեւելքի, Մանգռմանի, իսկ հիմայ՝ ձկբիտեի: 1910 ին Պապը Ալի տպարան մը կը կազմէ առանց մեքենայի, լոյս ընծայելով **Տանուտի** քանի մը թիւերը, Ե. Արմենի «Ազգ. Սահմանադրութիւն»ը, «Բոցեր ու խոցեր», Աչուդ Շանեազարի գրքոյկները եև.: Այժմ դադրած: ** Մ. ԳԱԼԲԱԳՃԵԱՆ, ձրդպ օղու եօզուշը: ** ՄԻՔ. ՏԼՓ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ, 2 եղբայր, այժմ գրաշար: Մօլա Թաշի իրենց տպարանն լոյս ընծայած են **Փանդիռ, Կայծ, Սոխակ** (հանդէս) և **Ա.եռակնեռաց մէջը** (որուն ձակատը վերջին փակցուած պիտակ մը կայ «Տպ. Միքայէլ Տէր-Սահակեան», սակայն նոյն գիրքը ԳԱՏՏԻ տպարանն լոյս ընծայուած է): ** ՅԱԿՈԲ ՀՕՒԱՍ, հայ հռոմէական: 1911 ին առանց մեքենայի տպարան մը ունեցած է և լոյս ընծայած տասնեակ մը «պռօշիւռ»ներ: Նոյն տարին գործը դադրեցունելով սկսած է գրպղել գրաշարութեամբ: ** ՀՐԱՆՏ ԽՏՇԵԱՆ, Մօլա Թաշ. կը շարունակուի: ** ՅԱԿՈԲ ՓԼՇԻՇԵԱՆ, Բեբա, Պէքեար փողոց, թիւ 20: Տպագրիչը **Նոր Ա.ետառի** թերթին որուն առաջին թիւը Թօլպեան տպարանէն լոյս տեսաւ 5 Մարտ 1912 ին, կառավարական 509 թուակիր նոր օրէնքին պաշտօնապէս յայտարարութենէն քանի մը ժամ առաջ: **Կայծ** ամսաթերթը, նաև Ս. Գ. Հնչակեան կուսակցութեան օրկան այդ դադարեալ յրագիրը 13 թիւեն սկսեալ տպուած է Յ. Քէշիշեանի կողմէ: — Գրաշարապետ Մկրտիչ Նահապետեան: ** Ս(ԻՄՈՆ) ՕՀԱՆԵԱՆ բնկերանալով Յ. Թօլպեան տպարանի վաղեմի գրաշարապետ Հարեան Ֆրանչիի՝ այս տարի կը բանայ տպարան մը Ղալաթիա, Եիւքսէք Գալտրըմ (Թէքէ), Էսքէր փողոց, թիւ 3, տպագրելով **Ուսուցչաց** դպրոցական հանդէսն ու **Ա.եռաօս** երգիծաթերթը:

Դ-ԱՐ-ԱՄ-ԱՆ

ՅՕՒՒԻՅ (Ջմիւռնիա) առաջնութիւնը կը շահի Տաճկաստանի գաւառներուն մէջէն, 1676 ին իր ունեցած հնագոյն հայ տպարանին համար՝ կոչուած

26գ. **Տպարան Ս. Ջմիւռնոյ եւ Ս. Աթոռի Յօրավարի.** — Այս տեղագոսով բացուած տպարաններուն չիշատակութիւնն ըրինք առիթ առաջ՝ նախ 26ա թուա-

համարով ի Լիվոռնս (Իտալիա), ապա 26ի թուահամարով ի Պոլիս : — Ամսթերտամ (Հոլանտա), յետոյ Մարսիլիա (Ֆրանսա) քաղաքներուն վերապահելով անդրադառնալ հանանուն ապարանիս սկզբնական բեղուն և արկածալից գործունեութեանց, ըսենք թէ ասկէ 236 տարի առաջ Իզմիր գլուխնուած հատորին անունն է. **Դիւրմ Մաճտոցայ վարդապետի** «Արարողութիւնք հանապազորդեան եկեղեցեաց Հայաստանեայց, պարունակող եօթեանց գլխաւորաց խորհրդոյնակ սրբագործութեանց... արդեամբք և ծախիւք Աւետիսի և Սողոմոնի պաշտօնատարի»: Այս, Աւետիս եղբայրն է մեծանուն ապագրիչ Ոսկան վարդապետի, իսկ Սողոմոն՝ Ոսկանի քեռորդին և ապարանին ժառանգորդը: — Բանանք հիմայ այս **Մաճտոցին** յիշատակարանը, ապագրողը եղած է ՄԿՐՏԻՉ անուն մէկը՝ Զուղայեցի Ոսկիվէոբենց Տէր Գաւիթի օգնութեամբ ու Եւդոկիացի գրավաճառ Խաչակի աջակցութեամբ: Թարգմել, «սիրն հաստատութեան գործարանի» Մանիսացի Ղազարի որդի Մհռ. Պօղոս և իր զաւակը՝ Յովհ Զէլեպի: — ՄԿՐՏԻՉ շատ հատանական է որ Ոսկանի գրաշարներէն մին ըլլայ, քանի որ իր յիշատակարանը միջբերում մը ունի ԹԱԳԼՈՍ ՀԱՄԱՋԱՊԵՏԻՆ անուան՝ **չերէց յորջորջուած**, ընկերներուն հասցուցած վնասուց և անոր բանտարկութեանց ակնարկութեամբ), որ Մարսիլիան Իզմիր անցած է՝ ինք իր գլխուն ապագրութեամբ պարապելու: — Ոսկանի պատրաստած խումբը չէ՞ր արդեն որ Մարսիլիայի մէջ ցրուեցաւ, մէկ մասը Լիվոռնս անցնելով և 1670-1702 գիրքեր ապելով, քար գայթակղութեան Թադէոս Համազասպեանն ալ Վենետիկ ապատանելով և 1686 ին հոն գործելով: — Մկրտիչ վերջ 83 տարի Հայու ապարան գոյութիւն չի ունեցած Իզմիրի մէջ: — Յետոյ կու գայ

Ի ՍՓԻԹԱԿԻ ՅԱՒԻՏԵԱՆՑ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ

Ի ՔԱՂԱՔԻ ԻԶՄԻՐ.

Ի ԹՎԻ ՓՐԿԻՉԻ 1676. ԻՒՂ ԸՍՏ ՀԱՅՈՑ ՌՈՒՖՓ

1676ԻՆ ԻԶՄԻՐ ՏՊՈՒԱԾ ՄԱՃՏՈՑԻՆ ՃԱԿԱՏԸ

189. **Պահեսի Պարկոս,** հաւանաբար Ամսթերտամի ապարանին աշխատաւորներէն, որ Իզմիր գալով՝ 1759 ին սպած է **Մեկնութիւն ժամակարգութեան**, 1761 ին **Խոհիդոսեար** սրբոյն. պտրգ.ի արարողութեան եկեղեցւոյս Հայաստանեայց, 1762 ին՝ Փիլիք ընդդիմութեանց **Վզնկայ Նոպրացւոյ**: — Մհռ. Պարկոսի ապարանը հատատել տուողը եղած է տեղւոյն առաջնորդ՝ Առաքելացի Աբրահամ եպիսկոպոս:

190. **Տպ. Արդասիրական Ընկերութեանն Ամերիկայոյ.** — Մայրաքն Իզմիր փոխադրուած բողոքական Միսիոնարներու ապարանն է ասիկա, որ 1835 ին սպած է **Վերակացութիւն աստղ. եւ եայ.**, իսկ յաջորդ տարին՝ **Հեգեսէլ** «կամ առաջին կարդալու գիրք»: — Հաստատումն քանի մը տարի յետոյ կը վերածուի անհատական ձեռնարկի, անցնելով Հ. ՀԱԼԼՕՔԻ, ապա Գ. ԿՐԻՖՖԻԹԻ, որոնք (մանաւանդ վերջինս) հրապարակը կ'ողողեն հատատասփիւռ գիրքերով, մեծ մասամբ աշխարհաբար:

☛ Թուրքիոյ գաւառներուն մէջ գոյութիւն ունեցող հայ տպարաններու այս խմբումը պատրաստած պահուս՝ չեմ կրնար անյիշատակ անցնիլ ԲԱԼՄԻՒ **Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածին** վանուց վրայէն, ուր Միհիթ. Եպսկ. հաստատած էր վիմագրատուն-տպարան մը, որ յոյս ընծայած է բանի մը թուղթի եւ ԱՐԵՒԱՆ թերթը: Գեռատարապես էր հոն † Տիգր. Մանասեան: Չին «Մասիսներու մէջ յայտարարութիւն մը կայ այս մասին: — * * ԻԶՄԻՐԻ տպարաններու նկատմամբ այս տարի իրենց տեղեկութիւնները պարզեցին Մ. Նուպարեան (ճարեւանցիկ նօթերով «Հայ գրականութիւնս հոգեխոհ մէջ) եւ Թ. Ձերմակեան (խոհուախ մտերմամտութիւններով եւ ճգնումներով «Աշխատանք յոգիրին մէջ):

191. **Հօսման Հայրօյ** ✦ — Տպած է Աւետարան, Գաւառնութիւնք Պալպայիի Հրի, Նոր Կտակարան, Հեզարան, Հեզարան նոր կարգով և դիւրին ձամբով կարդալ սորվելու համար, Ջրօսարան մանկանց հոգեւոր տաղերու և խրատներու, Բանալի ընթերցանութեան, Կանոնք . . . իրերավարժութեան, Վարք Տեառապետաց և Մարգարէից, Ձրագ հոգւոյ, (բոլորն ալ 1838 ին). իսկ 1839 Յունվար 1 ին կ'սկսի հրատարակել **Շահարաւի պիտանի գիտելեաց** ամսաթերթը զոր ապա Կրիմիմիր շարունակած է:

192. **Խուիւրմոս Հրիմիմիր** ✦ — Իգմիր՝ գորգի վաճառականի համանուն գերդաստանին: Տպած է Առաջնորդ ծնողաց, Կերակուր քրիստոնէից, Մանկավարժ, Վարդապետ քրիստոնէից (1838), Ապաշխարհացոյց (1839), **Շահարաւի** պիտանի գիտելեաց, 6 հատոր (1839-45, հանդէս պատկ. որ 1843 ին միայն ընդմիջում կրած է), Դլուխ եկեղեցւոյ, Մայր որդեմամ, Մովսէսի պէշ քիթապը (1840), Անհատատութեան դէմ, Առաջարաշխութիւն համառօտ, Աշխարհածին աղջկանը երիսաբերին երջանիկ մանը, Մարիամին պատմութիւնը, Սաղմոս (գրբ.), Բարոզ ընդհ. աշխարհի, Անդր Արիք (1841), Առաջնորդ փրկութեան, Գալու աշխարհ, երկինքին մէջի տրախութիւնը, Երկու գառնուկներուն պատմութիւն, Ինչ է Բանի հատառաք, Յայտարարութիւն քրիստոնէից, Յովսէփին պատմութիւնը, Նոր Կտակարան (աշխ. և գրբ.), Ձան բէֆիրէի, Պիր Իճինի վազը օլանդարը նագլիյէի (1842), Խղճմտանքին 5 վէրքերը, Սաղմոս (աշխ. և արտատառեան), Վարք նահապետաց պատկ., Քրիստիանոսին և Քրիստինեին ճամբորդութիւնը՝ ան աշխարհէս հանդերձեալ աշխարհը երազի ձեւով, պատկ., Բնական Աժ.արանութիւն (տձկ.), Էնին Ահա, Թէվրկ իզլերինէ, Խայրը ամէլէր, Մեզամիր նախօտ Սաղմոս (1843), Ձոման մեղաց, Այրքինարան և Հեզարան, Գառնութիւնք Նոր Իսրայէլի մը, Երեք խօսակցութիւնք փրկութեան ճամբուն վրայով, Հոգեշահ մտածութիւնք, Մեղքը խաղալիք չէ, Մարին մշակութիւնը, Իրրիզալը սիւալլէր, Աժ.աշխունչուն օգուտմասր պօրձ վէ Ալլահտան իհան օլտուդունա Ազիզ Քիրապլարտան վէ հայրապետէրտէն չհատէրլէր, Բարեպաշտութիւն (տձկ.), Մարիամ առընտա պիր քիչիք զըզըն նագլիյէի, Պիբին ալէմ պիր քարոզ, Տիճին բէմիլլի պօրձլարընդն կենձ քրիստոնեայ բարիքի (1844), Աժ.արանական վարդապետութիւն, Ընտանի խօսակցութիւններ (անգղ. հպ. յուն. գաղ.), Ձառ. Մկրտութեան, Գախտառա նամ ինքիմին նագլիյէի. Իչքի իզլերինէ (որուն Բ. տետրը 5 տարի վերջ), Կիրակի կիւնիւ, Կիւնահ վէ խէյտա իզլերինէ միւքեալիմէլէր, Հայրապետէրին քիրապլարը տին մի ձառնէլէրինտէ Յայիտէլէրի իզլերինէ պիր բնաւթ., Փոխանդն իսոիպլէրի (1845), Աւետարանական քարոզութիւնք, բարեգործութեան օգուտ, Հատուած Բրօթեսդանդ ըսուած քրիստոնէից գործածած հատառոյ դատաստութեանց և քրիստոնէականաց, Պատասխան Աւետ. քրիստոնէից դէմ հրատարակուած Ա. յայտարարութեան, Պատասխան «Հաղորդութեան Ձառ.»ին Ա. տետրակին, Պատմութիւն Ժ.Չ. դարու բարեկարգութեան որ ի Գերմանիա, (պատկ., Բ. հատորը՝ 2 տարի վերջ), Քրիստ. վարդապետութիւն (1846), Անգղ. քերականութիւն, Ապացոյց քրիստ. հատառոյ, **Աժ.ատանց** [աշխարհաբարի առաջին տպագրութիւնը, տակառաթիւ, 4 հատոր, որ նոյնքան տարի տեւած է, թարգմանուած Անդրէաս Փոխագեան յայտնի վարժապետին կողմէ՝ հայագէտ Էլիաս Բիկզ ամերիկ. միսիոնարին օգնութեամբ], Կանոն հատառոյ, Մովսէսի 5 գիրքը, Աւետարանական քարոզչար, Խազինէ, Նոր Կտակարանն Ալլահըն իւրամբ իւր վերիմիշ օլտուդունա խազարլար (1847), **Համարարեան** «կամ Յանկ նմանաձայն բառից Նորոյ Կտակարանի» այրուենուած, Պատկանք և Բրօթեսդանք, Իչք մէքքէպ քիրապը, Մէնմայի միսիոնտ, Քրիսթիան բալիմարը (նոյնին յաւելուածն ալ), Քրիսթիան քիլիճնին բէվարիխի (1848), Հատարման վկայութեանց Ս. Գրոց, Ձրագ հոգւոյ, Նոր Կտակարան վկայութիւններով, Բահանի միքեալիմէ, Քրիսթիան տինինտէ այն ու ատէրլէրին գոնուրու (1849), Իսահիլէր (1850), Հոգեւոր երգեր, Երաժշտ. եզանակներ, Յաւիտեան, Ագիզլիք, Ախլէք (անթուական): — Կրիմիմիր 1850 ին լոյս ընծայած է «**Ուղղակ** հայերէն և տաճկերէն գրեանց որ կը գտնուին Բրօթեսդանդներուն գրատուներէն ի Պոլիս և ի Զմիւռնիա». այդ ցուցակին էր որ խմբագրինք վերոյիշեալները, դուրս ձգելով միսիոնարներու 1840-4 **Աւետարան** և 1846-50 **Ս. Պօլիս** տպագրութիւնները: 16 էջնոց նոյն Ցուցակին վերջին երեսը ծանուցուած են ընդ մամուով 10 գիրք եւս, որոնցմէ յիշենք «Առաջնորդ Աւետ. եկեղեցւոյ անդամներուն», «Իմացական Փիլիսոփայութիւն», «Հոգւոյն Սրբոյ գործը», «Քրիստ. Աժ.արանութիւն», եւն.: — Նոյն

տպարանին յոյս ընծայուած գիրքերին մեզ ծանօթ են նաեւ «Հերքումն մոլար դրութեան», «Առաւաձպաշտութիւն» 1852:

193. **Միսիթարեան Հայկազունք**, հարուստ կալուածատէր-վաճառական, որ 1840 ին Տէրվիշ օղլու խանի մէջ տպարան մը կը բանայ ուր իր հովանաւորութեամբ 10 Օգոստոսին կ'սկսի հրատարակել **Արեւելեայ Աստղ** մինչեւ 1854, երբ իր և թերթին տէր՝

194. **Կոմիտաս Այվազեան** միջեւ հակառակութիւն մը ծագելով, վերջինս Պալօեանցի հովանաւորութիւնը կը լքէ ու իր անուան կը փոխանցէ տպարանը, հոն տպելով միեւնոյն թերթը 20 Մայիս 1844 են սկսեալ: Տպարան ու տառեր կը փճանան 1845 ի հրդեհին, և «Արշալոյս Արարատեան» առանց ընդմիջումի կ'սկսի հրատարակել

195. **Մեսրովպեան Հարժարանի Տպարան**ն, որուն մասին ու կազմածքը 1840 ին նախիրած էր Թրիւսքի բնակող † Եսայեան Պետրոս (1773-1846) որ մեծ առատաձեռնութիւններ ալ ըրած է Իզմիրի բարենպաստակ հաստատութեանց: Մեսրովպեան տպարանը 1841 ին յոյս ընծայած է մեծանուն վարժապետ-քահանայ Միրզա Յովհ. Վանանդեցիի **Ոսկի գար Հայաստանին**՝ որուն յառաջաբանին կը գտնենք սա ուշագրաւ հատուածը.— «Ոսկի գարն Հայաստանի գրնաիր յերկս իւր, յորում զանազանութիւն նախանձելի գտանի գե«ղեցիկս նկարագրել՝ հաստատ. . . . եթէ նախկին խանձարուրք եղջանկութեանն այնմիկ Հա«յաստան եղեւ, ուր անկեցաւ դրախտն ի բնակութիւն նախահայրին բնակութեան: Բայց աւա՛ղ «դիպուածոյս. զի տիրաշրաւէր կոչումն նորին յերոյն հատարակաց, չարժանացոյց գովանի «առնս զազգագրութիւն նորին տեսանել»: — Դարձեալ, 1843 ին հոն տպուած են Ֆեննլոնի **Տէլեմաք Տէլեսավճոսի** (ըրգմ. Գ. Հմայեակ Կոստանդեան), **Աղգայս** (ըրգմ. Հ. Տ. Մամուրեան), **Սենեգաս**, 1842 ին **Տարեդարձութիւնք** շնորհաց և նշանաց և խորհրդոց քրիստ. Ս. Եկեղեցւոյ, **Տրամաբանութիւն** (ըրգմ. նոյն), **Հարիւր բառեայ առակներ** (1844): — Դառնալով **Արեւելեայի**, աւելցուննք թէ տիրոջը մահեն վերջն ալ Ցր. Սվաճեանի խմբագրութեամբ շարունակուած է այս թերթը զոր կառավարութիւնը դադրեցուց 1886 ին (*):

196. **Պապիկեան**, վիմագրատուն-տպարան, ըստ Մ. Նուպարեանի՝ 1840 են առաջ հիմնուած Պօղոս Պապիկեանէ, որուն կը յաջորդէ եղբայրը Պետրոս: Ասոնց մահուամբ, նմանյ երկու քեռորդիներ կը շարունակեն միեւնոյն գործը, գրաղելով առեւտրական բազմալեզուեան գործերով: Տպած են «Ժրագիր ուսանող Հմիւնեան վիճակին» 1892, «Տեղեկագիր հայ բնթերցասէր» 1894-5, «Մունչիւն և մնչիւն» եւն.:

197. **Տոք. Պրոքոմունեաց** ✦ — 1 Մարտ 1843 ին հաչատուր Ց. Մելիքսեթումեանէ, Պետրոս Պապիկ և Մհտ. Թէորգ Մհտ. Հաչիկեանէ կազմուած համանուն Ընկ.ը սկզբիկ վէգիր խանի մէջ կը հիմնէ տպարան մը ուրկէ 28 Մայիս 1843 ին յոյս կ'ընծայէ **Հայրենասէր** թերթը՝ դադրած 1846 ին: — Թերթին սկզբնաւորութեան առթիւ՝ հոն տպագրուած է նաեւ «Համառօտութիւն ազգասիրական սիրագործութեանց Տեառն Ներսէսի նորընտիր Հայրապետի Ամենայն Հայոց»: — Այնուհետեւ ընկերութիւնը լուծուած է:

198. **"Ամսաթերթեր"** կը կոչէ Մ. Նուպարեան 1850ական և 60ական թուականներուն՝ առաջին մէջ հիմնուած այն մանր մունր տպարանական ձեռնարկները զորս Անդրէաս վարժապետի աշակերտները կատարած են՝ հոսկէ հոնկէ իրենց ձեռք ձգած Արապեան տառերով և վաճառատուններու յատուկ մամլակներով (presse) յոյս ընծայելով մանրադիտական հանդէսներ որոնցմէ կը յիշէ ինք Մեսրոպեան տանուց **Բողբոջ** թերթիկը:

199. **Տէտէեան Կղեմէս** ✦ — Ց Ա Ր Ո Ի Թ Ի Ւ Ն ծնած է Իզմիր 10 Մարտ 1832 ին: Նախ. կրթ. առացած Մեսրովպեան դպրոցը: Գտիկուց սիրահար տպագր. արուեստի՝

(*) Ինչ որ ալ ըսուի, անուրանալի է որ Իզմիրի Հայոց մտաւոր-զարգացման դրական ազդակ մը հանդիսացած է Բողոքականաց **Շեհմարան** պատերազմդ աչխարհաբար ամսաթերթը, որէ չեմոյ այլ եւս արժարժած կ'երեւի թերթասի-ուրեան եռանդը տեղացի ազգայնոց մոտիվ յաջորդաբար կ'ունենան գեղազան թերթեր: Իսկ 1843 ին Տիգրան Սավալան, Արամ Տէտէեան եւ Մարտիրոս Ալիքսանեան ուսումնականիվ կը կազմեն հրատարակչական մը: Ուր ուրեմն Տէտէեանիվ կը սպմենն Իզմիրի Հայոց Ոսկեդարը:

կ'աջողի իրագործել իր խոհայը, 1851 ին հիմնելով Հայոց քաղին մէջ տպարան մը՝ արուեստագիրով և քաղքենիներու օժանդակութեան շնորհիւ: Տառերը հայթայթուած են Վենետիկէն, Վիէննայէն ու Պոլիսեն (Միհէնեխեան): — Յաջորդին ուզելով լրիւ հոխացնել իր գործատունը՝ կ'ուղեւորի Թրանսա. կը գնէ մամուլ և նորաձոյլ տառեր, աջակից ունենալով ԿԱՐԱՊԵՏ [քաջ տմարագէտ, լեզուագէտ և յօդուածագիր **Արեւելեան** և **Արփիի**] ու ՍԱՐԳԻՍ իր հաբազատները: — 1853 ին կ'սկսի հրատարակել «Արփիի Աբարատեան»ը որ կը տեւէ մինչեւ 1856 Յնվր.: — Այնուհետեւ Իզմիրի, Պոլսոյ և արուեստանոցի գրավաճառական հրապարակները տարիներ ողողած է բազմաթիւ հատորներով (Քրնս. բրզմ.) և Հայը մատուցուցած է վիպասիրութեան: — Տպագրական այդ բեղուն գործունէութիւնը դադրած է իր մահով (25 Դեկտ. 1868): — Եղբայրները սակայն մինչեւ 1893 շարունակած են հանդուցեալին թողած տպարանը, լոյս ընծայելով նորագոյն հատորներ: — Անուանի Տեռեան եղբարց տպագրութիւնք՝ որոնց հեղինակներն ու բարգմանիչները եղած են Հ. Յ., Ա. Կ. և Տ. Յ. Տեռեանք, Գ. Մահերեան, Մ. Մամուրեան (Վ.բոյը), Գ. Պասկանեան, Մ. Նուպարեան, Գր. Չիլինկիրեան, Ս. Միրզայեան, Գ. Պուպլի, Ա. Գ. Կոստանդեան եւայլք, մեծամասնութեամբ Իզմիրցի յայտնի մտաւորականք. — Ագահն, Ակամայ բժիշկ, Աղօթագիրք(ը), Ամուրիի մը երազները, Անիծեալն, Անուշաւան, Աշխարհի շրջանն, Ապաստանարան սիրոյ, Արեւելեան Մամուլ, Գաղտնիք Բաբիզի, Ուաշինկթըն, Դատաստիք, Դրախտանարան, Երեք հրացանակիրք, Եղիշէ, Երկասիրութիւնք Գարտիզպանեանի և Միրզայեանի, 12 կեսարաց պատմութիւն, Ջաւան և Փառնակ, Բարոյախօսութիւն, Թշուառներ, Ժողէֆ Պալսամօ, Լ. Պօնափա, Մորդրզաւոր կղզի, Կրացիէլլա, 1001 գիշերներ, Հայկական նամականի, Հետվիճի երդումը, Հռոմայ արարողութիւնք, Մարիկտ, Մահ Պարէտի, Մանօն Լեսքօ, Մարդ, Մարիօն Տրլօրմի խոստովանանքը, Միրզայ և Աննա, Միքրօ մեդաս, Մօնթէ Քրիսթօ, Նարնկ, Նեռահար աղաւնի, Նօթրռամ Բարիզի, Ումպէք գրասիրութեան, Պարոյր, Ռաֆայէլ, Վէրթէր, Տօմարակալութիւն, Տօքա, Փարիզն յԱմերիկա, 20 տարի ետքը, Օսմ. Պատմութիւն, Անգղ. նամականի ևն. ևն. և շատ մը դասագիրքեր: — Հասցիներ. 96 կամ 50, Բէշիտէի ձեռնարկ: — 67, Պզտիկ Վէրթէր խան:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՏԷՏԷԵԱՆ

200. **Տէր Ներսէսեան**, տպարանատէր և հրատարակիչ **Թուրաք Հայկազեան** թերթի (1854 - 5):

201. **Գրիգոր Մսերեան** — Ծնած է Իզմիր 1846 ին: Աշակերտած Մեսրոպեանի և Միսիթարեանց: Կանուխէն կ'իջնէ գործի ասպարէզը, բայց ունի մտաւորական գրադրանց կոչում ունեցող անձ՝ մեծաքանակ կը ծախէ եւրոպական գիրքերու համար, և լրքելով առեւտուրը՝ կ'սկսի գրականութեան (քանի մը թարգմանութիւն և հեղինակութիւն): — Տեռեանի տպագրական գործունէութեան շիջումին, 1878, ին տպարան մը հիմնած է քանի մը համախոհներու հետ և հրատարակել սկսած իր իսկ խմբագրութեամբ **Մեսեօրա** հանդէսը զոր 1881 ին դադրեցու-

ԳՐ. ՄՍԵՐԵԱՆ

ցած է և ճամբորդած Եւրոպա : Աշխատակցած է նաեւ «Արեւելեան Մամուլ»ի, **Սիւճի** ծաձկանուսով, աշխարհաբարի պայքարին առեն : Համիռեան Ռեժիմը կասկածելով իր թունդ հայրենասէրի ձգտումներուն համար, փակած է նոյն տպարանը : — Մահերեան մեռած է 1883 ին երիտասարդ հասակին մէջ ի Պուքրեշտ : — Բաց ի «Մեհեօրա»էն՝ տպագրած է Դիցաբանութիւն, Վարդ և սոխակ, Ընթերցարան, Ուսումնական առնեսիսօսութիւն մը, Ոդջախոհն Արայ:

Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

202. **Աստուածատուր Մամուրեան** ✦ — Ծնած է Իզմիր 1830 ին և մեռած անդ՝ 2 Յունվար 1901 ին : — Այս նշանաւոր գրագէտին, կարող հրատարակագիրին և ազգային գործիչին ընդարձակ կենսագրութիւնը տե՛ս «Ամենուն Տարեցոյցը» 1911 : — Մամուրեան **1883** ին իր անձնական տպարանը կ'ունենայ ուրկէ կ'սկսի լոյս ընծայել շաբաթական թերթին **Արեւելեան Մամուլ** հանդէսին, **Ուղեւորութիւն ի Կ. Պոլիս** (Գ. Զիլինկիրեան) 1883, **Կարապի երգը** (1888), **Տասնօրեակ, Մահարձան** (1898) եև. :

203. **Ա. Աստուրեան Արիւ** ✦ — Մահկոսի երեց գաւակն է Հրանտ, որ շաբաթական է հօրը հիմնած թերթը՝ մինչեւ 1909 անընդմիջաբար, իրր շաբաթաթերթ, 3 ձոխ **Եռամսեայ** ներով : — Իր տպարանէն լոյս ընծայուած են Պատակերազգ Մօլիէռի (1905), Գեղ ի Բեւեռ (1906), Արձագանգ (թերթ), Դաշինք (3 Օգոստոս 1909 էն սկսեալ առօրեայ), Մագնիսական փորձեր (1909), Քայքայում (1910), Լաուշ Ֆուքոյի բարոյ. առածները (1912) եև. :

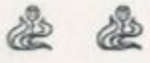
ՀՐԱՆՏ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

204. **Բարսեղ Բէշիկեան** ✦ — Ծնած է Թալաս 1870 ին : Նախնական կրթութիւնը ստացած ծննդավայրին ազգային և կեսարիոյ Ֆրանսական դպրոցներուն մէջ, ապա Պէրպէրեան՝ ուրկէ շրջանաւարտ : 1900 ին Եւրոպա հետեւած է բժշկութեան գոր հիւանդութեան հետեւանօք դադրեցուցած է:— 1905ին կը հաստատուի Իզմիր. հոն կը հիմնէ տպարան մը ուրկէ 20 Հոկտեմբեր 1907 ին լոյս կ'ընծայէ **Աբեզայա** օրաթերթը : — Եղերական մահով մը կնքած է մահկանացուն 1 Յունվար 1909 ին անդ : — Իր եղբայրը Տ. Բէշիշեան կը շարունակէ ցարդ նոյն տպարանը, հրատարակելով հետեւեալները. — Միմոս, Մունետիկ, Փեթակ, Աշխատանք (10 Յուլիս 1910 ին սկսեալ), Հայ գրականութիւն (1 Յուլիս 1911 էն), երկու դիցագունք, Կանոնագիր Հայ որսորդաց ակումբի, Երգարան Հայաստան, Մարդը մարդուն գայլ, Կոյսի մը վիշտը, Ծառուտ, Ոչ-իսլամ օտ. գինուորներու գինուորագրութեան կանոնագիրը, Հառաջանք, Մարդկային պարտականութիւններ, Ուժ, իրաւունք և արդարութիւն, Ուղեւորական նօթեր, Դեղը, Մարդը : — Հասցէ՝ Փէշրիմպէյլըար, Իսմիր փոդոց, թիւ 87 :

† Բ. ՔԷՇԻՇԵԱՆ

205. **Օսմանիէ** տպարանէն լոյս ընծայուած է «Տեղեկագիր հայ ընթերցաւոն» :

ԿԻՒՒՇԱՀԻԷ քաղաքը Թուրքիոյ գաւառներէն Բ.ը կու գայ, ուր 1832ին հայկական տպարան մը կը հիմնուի

206. **Առաքելական Աթոռոյ Սրբ. Յակովբեանց** անուամբ, որ կոչուած է նաեւ ԲՍ.ԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՑՆ ՍԲԲՈՑՆ ՅԱԿՈԲԱՑ ՏԵԱՌՆ ԵՂԲՕՐ կամ Ս. ԱԹՈՌՈՑՆ ՏԵԱՌՆԵՂԲԱՅՐ ԱՐԴԱՐ ԱՌԱՔԵԼՈՑՆ ՅԱԿՈԲԱՑ: Այս տպարանը հաստատուած է Կ. Պոլսոյ նախկին պատր. Ա. Պօղոսեցի Պօղոսի ձեռամբ որ 1828-38 կառավարած է Երուսաղէմը «Ժայռագոյն կառավարիչ» պատուով: Բուն գործակալը՝ Նիկոմիդացի Գաբրիէլ պատր. այդ տարիներուն նոյնիկ հետացուցած՝ կը վարէր Իզմիրի առաջնորդութիւնը: — Տպարանը գործունէութեան վայրկեան մը բոլորած է եւայի պատրիարքի օրով, մանաւանդ անոր պաշտօնավարութեան Ա. տասնամեակին (1865–75): Այս արուեստագէտ պատրիարքն արեւանկարչութեան, գալուանոպլաստիկայի եւ գունաւոր պատկերներու ճիւղեր ալ աւելցուցած է՝ որոնք չքմեղ դասապարտուած են իրմէ յետոյ: Իր մահէն վերջ նախկին գործունէութիւնը չի կրցած շարունակել այս տպարանը որուն կարծես մեռնաշնորհը դարձած է միայն եկեղ. գրեանց տպագրութիւնը: — Վանքին այս վաղեմի գործատունը նախ կը գտնուէր 1727 ին կառուցուած՝ հին տիպ բազում գիրքեր պարունակող Մատենադարանի շէնքին մէջ. բաւական ժամանակ վերջ մամուլն ու տառերն այլուր փոխադրուած են. հիմայ կը գտնուի վանքին շրջափակին մէջ՝ Ս. Յակոբայ եկեղեցիին հարաւակողմը, որ առնօք ուխտաւորի ուղտերու և ձիանին յատկացուած մեծ ախոռ. մըն էր և որուն վրայի յարկը կը գրաւեն ուխտաւորաց սենեակները: — Ե. Տճոնեան, յայտնի ազգ. գործիչն ու տպագրիչը 1867-8 երկիցս Երուսաղէմ հրաւիրուելով գացած է իբր տնօրէն նոյն տպարանին և ուսուցիչ երգեցողութեան: — 1865 ին եւայի պատր. Պօղիս գալուն Ց. Միհենթսեանէ գնած է անոր մայր-տառերը զորս տարած է վանք: Ս. Յակովբեանց այս գործատան անդրանիկ տառարուղը եղած է Եուսուֆեան Պետրոս որ նշանաւոր մեկենաս մըն էր արդէն, օժանդակած ըլլալով Վենետկի Միխիթարեանց և Զմիւռնիոյ Հայոց: Յետոյ կու գան † Յակոբ Աշըգեան և Պօղոս Ներսէսեանք: Առաջինը Սաղմոս վանուց կտակած գումարով իր անձնական կալուածոց տարեկան արդիւնքին 10% ը (տարեկան շուրջ 3000 դրշ.) յատկացուցած է տպարանին, ի յիշատակ իր ազգատոհմին՝ դասագիրքերու հրատարակութեան համար: Իսկ 1891 ին, երբ Թիմեան հաշիւին աքսոր էր նոն, Ներսէսեանք անոր առաջարկութեամբ նուիրած են արագատիպ անուադարձ մամուլը՝ «Համաբարբառ»ի տպագրութեան համար: Գտնուած են երկրորդական առատարուղներ ալ, որոնցմէ՝ հնդկահայ Սեր Արզարեան «Միխայէլ Առօր»ի Բ. տիպին և Աբրահամ Բաշա Բարրոյ ու Պօղոս Պէյ Աշըգեան «Երուսաղէմի պատմութեան» ծախքերը հոգացած են: — Երուսաղէմի այս տպարան օրացոյցին ձակատը **75**ամեակը կը ծանուցուի նոյն տպարանին (1837-1912), ինչ որ բացարձակապէս սխալ է, քանի որ **1833** Յնվր. 1 ին հոնկէ լոյս ընծայուած անդրանիկ գիրքն է — մեր պրպտումներուն համեմատ — **Տետրակ աղօթամատոյց վասն ջերմեռանդ աղօթասիրացը**: Իսկ այնուհետեւ մինչեւ այսօր հոն տպագրուածներն են. — Տետրիկ Անբասական ծաղիկ մեծացուցեալին (1834), Մեկնութիւն «Հայր մեր»ի (1836), Թափորի տետրակ (3 տարբեր անգամներ), Պէշ տէր Ֆէրքի, Տետրակ գովեստի (հայ. և տաճկ.), Յուցակ Ս. Յարութեան տաճարի հանդիսաւոր արարողութեանց (1839), Խորհրդածութիւն Ս. Պատարագի (1842), Մաշտոց կանոնեալ Մկրտութեան (1843), Բառարան «Չանազանութիւն» գրքի արար և պրակ. բառերու (1844), Յովսէփ Գեղեցիկ (1849), **Մեկնութիւն թղթոյն Պօղոսի** (1850), Երեսոյթ կրից (1851), Հայելի վիրաց, Տարեբք խնամատարութեան (1852), Մեկնութիւն յայտնութեան, Կտակագիր հոգեշահ բանից (1853), Տրամաբանութիւն (Գր. Փէշտմալճեան), Բացատրութիւն հրաժարման և զղջման (1854), Տեղագրութիւն Երուսաղէմի (թրգմ. Չամուրճեան) 1855, Մատենագրութիւն նախնեաց (Նարեկացւոյն և Վարդան Վրդ.ի ճառք) 1856, Ուսումն բարոյ (թրգմ.) 1857, **Ստուգութիւն Երուսաղէմի** (1859), Ճառ. հաղորդութեան, Պատասխանիք Միխիթ. քննդ. Ակեռացւոյ (1860), **Ժամանակագրութիւն Միխ. Ասուրոյ** (1860, իսկ Բ. տիպը 1871), Հերքումն անիրաւ գրպարտութեանց և **ապերս** առ. ընդ. Ագգ. ժողով

ԵՍԱՅԻ ՊԱՏՐ. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

(նաեւ նոյնին **Բոդոմբ**) 1861, **Զանազանութիւն հին դարուց** (1862), Մեծն Ներսէս (ողբերգ) 1863, Եղիշէ, Պատասխանի ընդդէմ տեարակի Հ. Ե. Պուչէլիի (1865), **Օրացոյց** (1866-1912), **Սիօն** (ամսաթերթ՝ յաջորդական խմբագրութեամբ Տիգրան Հ. Թ. Սաւալանեանցի, Մելքիսեդեկ վ.արդապետ Մուրատեանի, Կիւրեղ վ.արդապետ Սրապեանի եւ Գաբրիէլ սարկաւագ Խապայեանի) 1866-77, Աղօթագիրք, Գործ ոսկեդինիկ (Սամուէլ Ռաբբի), Ճառք դպրոցականք, **Պատմ. Հայոց** (Յովհ. Կաթող.), Նոր Կտակարան, Պատմ. Ս. Գրոց (Ե. Տնտեսեան), Տեսութիւն հովուական, Question sur la propriété du couvent de St. Jacques à Jérusalem (1867). Ճաշու Աւետ., Նոր նախագիտելիք, **Դերութիւն Պղեսպցի.** Ճարտասանութիւն (Ե. Մուրատեան), Նարեկ (միջակ տառերով, իսկ 97 ին՝ մանրատառ), Սաղմոս (5 տարբեր անգամներ), Գործոց (երկիցս), Տօնացոյց (1868), Անուրջ ի Սիօն, Թուագիտութիւն, Կենսագր. Փառկայայ, **Մատէոս Ուռհայեցի.** Տրամաբանութիւն, Քերականութ. Գաղղ. (1869), **Թանգարան խրատու**, Հներիկոս և Մարիամ, Հրահանգ սիրոյ, **Պատմ. Թարարաց**, Քերականութիւն Հայ., Քրիստոնէական (1870), **Երկամեայ պանդխտութիւն ի Հապէշստան** (նաև Իրնս.ը), **Ընդհանրական** (Ն. Շնորհալի), **Հնգիր Ս. Տեղեաց**, Կարգադրութիւն առողջութեան, **Արարած աւետ. բանից** (1871), Ագնես, Մենաոր մանկանց, **Դագիկ վերջին արքայ Հայոց** Բագրատունի, Երկու խօսք (Մ. վ. Մարկոսեան), **Ուղեցոյց Ս. Տեղեաց** (աշխ.), **Պատմ. Հայաստանեայց** (Մ. վ. Մուրատեանց), Քերական (1872), Ամեն մարդոց բարեկամ, Համառօտութիւն քրիստ. ուսման (Գ. Շահնազեանց), Ճաշոց, **Պատմ. Լէհից Փիմուրայ** (հեղ. Արապշան), Խորհրդատետր (1873), Աշխարհագրութիւն, Բանախօսութիւն աշակերտուհեաց մէջ, Ուխտ հայրենասիրի (Մ. վ. Մուրատեանց), Ուսումն պարտուց (Գ. Շահնազեանց) 1874, Աւետարան (երկիցս, նաև Իզմիրլեանի՝ 1900), Բարոյ. պատմութիւններ, Մարգարէական յարակցութիւն, Սիրուն գրուագներ, **Բան ի յայտնութիւն** Տեառն և յօժումն Լեւոնի Գ. (Վանքամ վրդ., առենադպիր Լեւոնի) 1875, Տիեզերագրութիւն (1876, Բ. տիպ՝ 1884), Պատմ. Հին Կտակարանի (1878, Բ. տիպ՝ 1879, Գ. տիպ՝ 1881, Դ. տիպ՝ 1896), Բովանդակութիւն ազգ. սեպհականութեանց (1880, Բ. տիպ՝ 1890), Նոր թուագիտութիւն (2 հատոր) 1880-1, Հեգեքեն, **Սանդուխտ** (ողբերգ. Թ. Թերգեանի) 1881, Գիրք խօսակցութեան, Պատմ. Նոր Կտակարանի, Քերական Հայ.-գաղ. (1882), Արձագանգ ողբերգութեան ի ջարչարանս... Յս.ի (1884), Գիրք բնութեանց (Թրգմ. Օր. Մարիանէ Բասքալ), 1886, Բախտ (1887), Բնական պատմ., Դիտութիւն զԱստուծոյ (1888), **Ժամանակագր. պատմ. Երուսաղէմի** (Ա.ժառօր եպսկ., 2 հատոր), Հրահրակ երկրին Աւետեաց (Խրիմեան, Բ. տիպ) 1892, Ժամագիրք (1895, իսկ 1903 ին՝ ծոցակիր), **Համարարան Ս. Գրոց** (Թ. վ. Եկաւեան) 1895, Ճանապարհ երկնից (Գ. տիպ) 1897, **Բաղդատութիւն** տպագիր Սոկրատի և Երուսաղէմի ձեռագրին (1898), Աւետարան առենի, Ժամագիրք առենի (1899), **Վիրեմ Խուրի**, Մաշտոց, Պատմ. Ս. Լուսաւորչի (Պաղտասար գպիր՝ տաճկեվար) 1901, Վարժութիւն փոխառաց մանկանց (1903), Գովասանք (հայ-ռուս.) 1906, **Ցուցակ** գրոց տպագրելոց ի տպ. Ս. Աթոռոյս Յակովբեանց [որմէ պատրաստած ենք մեր ցանկը՝ շատ մը նորերու և հիներու յաւելմամբ] **1907**, **Ներաժութիւն** յայտնութեան գրոց հին հայ թարգմանութեան (Ձեր. Մուրատ), Երկու ոսոխներ (1911), Զայնքաղ շարական (վերջին տիպ՝ ընդ մամլով), Ս. Յակոբ նամ 2 առաքեալքն նագլի (Բ. տիպ, Ա.ն ի Գալիս) 1912: — Առնցմէ զատ առանց թուականի կան հետեւեալները. — Խորհրդածութիւն ի վերայ չարչարանաց Քս.ի, Կեանքն առնուած պատմութիւններ, Կիպրիանոս, Կիւրակէ., **Ցայտնութիւն Յովհաննու** (բաղդատական ուսումնասիրութիւն, Գ. Ֆ. Մուրատեանի), **Պատմ. Երուսաղէմի** (Խ. վ. Մխիթարեան), Տաղարան, Տարերք ընթերցանութեան, Քահանայապաղ: — Տպարանապետ՝ Գէորգ վ.րդ. որ այս տարի Յուլիսին Գալիս եկաւ՝ բողոքելու իր պաշտօնանկութեան մասին, «Ս. Գրքի մեկնաբանութեան» տպագրութեան առիթ ծագում առած խնդիրի մը:

207ա. **Աբրահամ Ուռհայեցի** † — Ծնած է 21 Հոկտ. 1833 ին Արմաշ՝ ուր ուսուցիչ էր հայրը (Հալէպցի Տիգեանց Մուրատ վրժպտ.): Նախ. կրթ. ստացած է հոն: — 1844 ին ընտանեօք Երուսաղէմ ուխտի երթալուն, Աբրահամ Ս. Աթոռի տպարանը կ'այցելէ, և անոնց սէր մը կ'արծարծի իր մէջ՝ այդ արհեստին մասին: Նուէր ստացած ափ մը տառերով կը շարէ «Հայր-մեր»ը զոր իր իսկ ձեռքով կը տպագրէ: Հոն կարելի եղածին չափ իր պէտքերը Հրէի մը տպարանէն հոգալով և պակաս տառերն ալ ոսկեսի վրայ հօրը փորագրել տալով՝ կ'սկսի աղօթագիրքի մը պատրաստութեան գոր կ'աջողի գլուխ հանել, յետոյ Այբբենարան մըն

ալ կ'աւարտէ: Տարի մը վերջ ՆԻԿՈՄԻԴԻԱ կու գան հաստատուիլ: — Աբրահամ պահ մը փե-
րեզակութիւն կ'ընէ, մինչեւ իր հօրը մահը (1848): Հոն **ձեռագիր** հրատարակուող Համբ. Բե-
րովբէեանի «Սուրհանդակ» գաւեշտաթերթն ու Յովհ. Մկրեանի «Բանբեր Գարեգակեան»ը
գրգիռ կ'ըլլան Աբրահամի՝ **տպագիր** թերթի մը հրատարակութեան: Գաղափարը կ'իրականա-
նայ 1 Մայիս 1850 ին, երբ **Հայրենասէր**ի Ա. թիւը լոյս կը տեսնէ (ընդ ամէնն 3 օրինակ):
Տպարանն իր կրպակին եռեւը հաստատած էր և շատ կը նեղուէր տառերու անբաւականութե-
նեն, մինչեւ որ Իշտունի Յովհ. Վ.ըդ.ի բարեխօսութեամբ և Տառեան Յովհ. Ամիրայի աջա-
կցութեամբ տպագրատէր պատանին բախտը կ'ունենայ տիրանալու փայտէ պզտիկ մամուլի մը և
կապարեայ բաղձալի տառերուն՝ բարեհիրարար հայրայրուած Ց. Միհէնտիսեանէ: «Հայրենա-
սէր» 3 տարուան կեանք մը միայն ունեցաւ՝ բաժանորդ-
ներու օրըստօրեայ ցանցառութենէն, որովհետեւ տեղա-
կան լուրերէ դուրս համբակներու գրուածքներով կը լե-
ցուէր թերթը: Տպարանն այնուհետեւ Յովհ. Մարգարեան
գնելով ՍԿԻՏԱՐ կը փոխադրէ և գիրք մը միայն տպել
կու տայ: — Մուրատեան հրատիրելով Կ. Պ. Իւթիւճեանի՝
վերին հակոդուքիոնը կ'առանձնէ անոր տպարանին, զոր
կը կազմակերպէ. սակայն գրաշարներու մահանքին
զգուած՝ կը դառնայ Իզմիտ, յետոյ կրկին Պոլիս՝ ուր Ֆե-
րանտերքինի կ'աշխատի և 1857 ին կ'ընկերանայ իրր բարգ-
ման ու գործակից՝ վաճառականութեամբ Ֆրանսա մեկ-
նող Յովհ.ի հայր՝ Մարտիրոս Մարգարեանի որուն գործը
տարիի մը աւրուելով, Աբրահամ Մարսիլիայէն կ'անցնի
ԲԱՐԻԶ 1859 Յունիսին, Հ. Արամեանի տպարանը պաշ-
տօն մը խնդրելու: Սո. Ոսկան նոյն առեններէն դարձեր-
ցուցած էր 1855 ին սկսած իր **Արեւելք**ը: Հանիկի խոր-
հուրդով Աբրահամ 6 Յնվր. **1860** ին կ'սկսի հրատարակել
Փարիզ առեւտր. հանդէսը: Արամեանի հոնկէ մեկնելուն
պատճառաւ՝ Աբրահամ կ'ստիպուի Կ. Վ.. Շահնազարեանէ գնել հայերէն գիրեր և իր շաբաթը
դրօշմել Գառիսնի տպարանը: Յետոյ կը ձուլէ նոր տառեր՝ իր պատրաստած մայր-տառերուն
վրայ: Այս յոգնութիւններէն ընկճուած, թերթը **1863** Սեպտ.ին դադրեցնելով՝ կ'անցնի ԵԻԻՊ-
ՏՈՍ, կազդուրելու համար: Գահիրէ տեսուչ կը կարգուի Յովհաննեան վարժարանի: Եգիպտա-
հայ ջոջերու բեղադրութեամբ, Կիւրմակերկի այս ոխառեալ աշուկերտը կը վարի նորին տպա-
րանական կեանքին և Ֆրանսա բողուցած կազմածքը րնել տալով կ'սկսի հրատարակել **Ա.ր-
մառնցի** կիսամսեայ հանդէսը, 16 Մարտ 1865 ին: Հնդհատին տեսեւանօք թերթը կը դադրի:
1870 թ. Պօլիս դարձին՝ կը բարգմանէ Միշլեի **Սէր**ը (տպ. Պետր. Ճեզվիճեան): Նեռաւելով այս
անգամ ուսուցչական ասպարէզ, կը դասախօսէ յաջորդաբար Մեզպուբեան, Արամեան, Մայր
և Ս. Փրկչեան վարժարանները՝ մինչեւ իր մահր (Սեպտ. 1903, Այ-Սրէֆանօ): — 1877 ին
Եգիպտահայերէ երեսփոխան ընտրուելով՝ 13 տարի անդամակցած է Ազգ. Ժողովին:

ԱԲՐ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

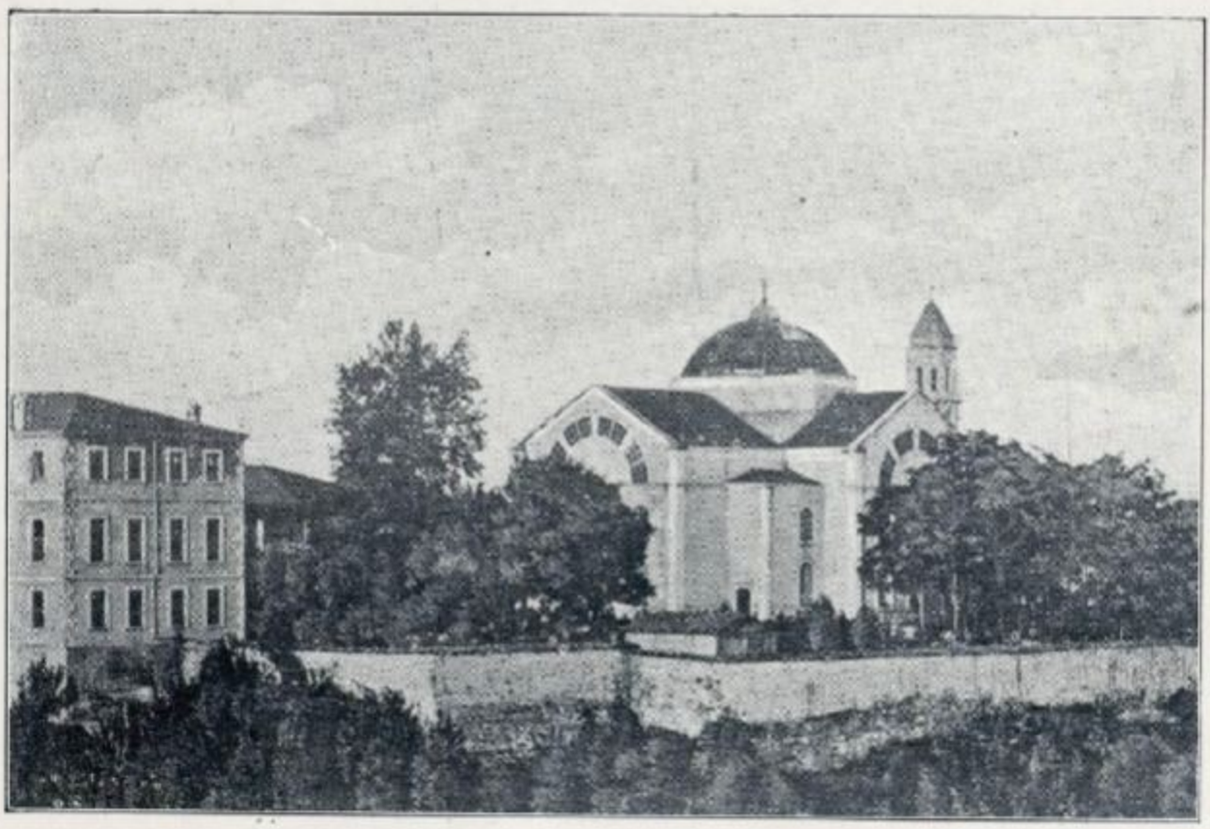
ՆԻԿՈՄԻԴԻԱ [ԻԶՄԻՏ] եւ ԱՐԱՄԵԱՆ. —

Նիկոմիդիոյ մէջ առաջին տպագրիչը եղած է բազմարդիւն ԱԲՐԱՀԱՄ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ (207 Բ. թուահամար), որուն տպարանական գործունէութիւնը պատկերացուցած ենք ԵՊՈՒՍԱԼԷՄի բաժինին մէջ: — Ա. Մուրատեանէ վերջ՝ 1879էն սկսեալ մինչեւ այսօր Արմաշէն վարձու առած մամուլով գործած է ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԱՎ.ԵԱՆ (208 թուահամար) որ տառ. չունենալուն՝ ծխախոտի գործարանաց յատուկ ծրարներու պիտակներ միայն կը տպագրէր: Ծխախոտը Ռեժիի վերածուելուն, Մավեան կ'ստիպուի տառեր գնել և կառավարական ևն. բղթոց տպագրութեամբ պարապիլ, գրաղ'ում զոր ցարդ կը շարունակէ: — Տարւոյս սկիզբէն՝ Իզմիտցի ՕՆՆԻԿ Տ. ԱՋԱՐԵԱՆ (209 թուահամար) կ'ունենայ նոն իր մամուլն ու տառերը՝ մանր գործերու յատկացեալ:

— Իսկ ԱՐՄԱՇԻ մէջ Մաղաքեան Առաքեալ.ի [ծն. Առաքազար 1803] առաջնորդութեան առեն (1856 - 65) հիմնուած միակ տպարանը եղած է

210. **Չ(արխափան) Ս. Աստուածածնի Վանքին**: Խանգարեալ այս վանքը Մաղաքեան Ս.ի շնորհիւ ծաղկած է: Անոր ջանքերով կը բացուին ուսումնարան և տպարան՝ **1863**ի վերջերը: **1864** Օգոս.ին է որ կ'սկսի հոն հրատարակուիլ **Ճոյն** բանաստիրական ամսաթերթը «Պրօշակ Հայրենեաց» անուղղակի, որուն Ա. թիւին սկիզբը «Յերախայրիս նորահաստատ տպարանիս» վերնագիրով ողջոյնի ձօն մը կայ՝ միաբաններուն զգացած ուրախութիւնն արտայայտող: Ցառաջ բերենք հատուած մը այդ ներբողեանէն՝ երախտաւոր վանահօր ուղղեալ.

Քեզ ոգեմն հոսանաց ի մեզ տպրիւր մեղու եւ կարիլ,
Զոր արդ երթիմն աշխարհ մեր 'ի փոտկացն Եդեմին,
Եւ Քեզ անդ պարուրելոյ չանգիտարեան խաւար խոր,
Մեսրոպեան արիւրոյն ձառանգ շնկնիլ կամար ծագէ նոր,
Քեզ այդ հանճար Գերմանացոյն 'ի մեհատուանս կարաւ մնալ . . .

ԱՐՄԱՇԻ ՁԱՐԽԱՓԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՏԱՃԱՐՆ ՈՒ ՎԱՆՔԸ

Տպարանին կազմակերպութեան գործին հոգ տարած են միաբան չորս վարդապետներ.— Գէորգ Ալիքսանեան, Պօղոս Խոլոմեան, Յարեն Աշըգեան և Ստեփան Մարտիրեան (Փառաձնից): Մաղաքեան Ս. վախճանած է Պարտիզակ՝ 29 Օգոստ. 1865ին: Յաջորդ տարին վանքն Իզմիրի վիճակէն զատուելով՝ Արմաշն ու Խաւկայը բեմ կը պահէ իրեն և «առաջնորդ»ներ այնուհետև կը կոչուին «վանահայր» (Աշըգեան, Օրմանեան, Թորեան): Վանքը վիճակային խնդիրներէ զերծ՝ զարկ կու տայ ուսումնական մասին: Աշըգեանի օրով կը բացուի Ս. Գևոնդեանց գիշերօթ. վարժն.ը որ սակայն քանի մը տարեշրջան միայն կը բոլորէ և 1878ին կրկնանը կը փակուի: **Ճոյն** այ նոյն տարին դադրած է: — Ռ. Քիւրքճեան տպագրիչին մահուամբ՝ այս վանքը ծախու կ'առնէ Եւրոպայէն հասած անոր գործիքները: — 1879ին Արմաշցի ՄԱՏԹԻՈՍ ՄԱՎԵԱՆի վարձու կը տրուի Արմաշի տպարանին կազմածքը. զայով տառերուն՝ ամ-

բողջը մեկ ծախուած են արդեսքի Հայոց մը : — 1864 - 79 Արմաշ տպագրուած են՝ բաց ի «Ցոյս»էն. — Հերձուածող Պապութիւն, Վարդապետարան, Համառօտ տրամաբանութիւն, Սկզբունք բարոյ., Հնախօսութիւն, Ուսումն **Համեմատական Աստուածոյ**ի (ներսես Վարժապետեան), Հեզարան, Խրատք ընտանեաց, Պօղիւսի յաղագս ծանօթութեան Աստ., Հաճի Սահիկ, Ճանապարհորդութիւն ի Բաբելոն, Վտակի անգղները, Տէրարդայ ճառ. ոճոյ, Առողջաբանութիւն, Համառօտ փիլիսոփայութիւն, եւն. :

ԱՍՏՈՒԱԾ այ Վարագ վանքը Խրիմեան վրդ. (85 Բ. թուանամաբ) իր տպարանը կ'ունենայ 1858 - 62 ին : — Մինչեւ Սահմ. հոչակում բնական էր որ հոն Հայու տպարան չրացուէր՝ բռնապետութեան պատճառաւ : - Այնուհետեւ կը հիմնուին հետեւեալները. — ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ (211 թուանամաբ), ԲԱՐԱԳԼԵԱՆ (212 թուանամաբ), որոնք տպագրած են **Վանատուր** (1911 էն սկսեալ թերթ, **Աբեղատուն** (1910 էն սկսեալ թերթ) : — Իսկ Տ. Զիրունի 1909ին «Մայրենի մամուլ» գաւառաբերդին Ա. համարը միայն հրատարակեց՝ **խմբագիրով** (*) :

ԲԱՀԵՔ (ՏԱՐՕՆ) ի ԳԼԱԿԱՅ ՎԱՆՔԸ գործած է դարձեալ Խրիմեան վարդապետ (85 Բ. թուանամաբ) 1863 ին : — Տե՛ս գինքն ի Պօլիս, 85ի թուանամաբով :

ԱՐՔԱՏԻՒ (ԱՐԱՔ) 1871 - 5 հայ տպարան մը Ա. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆի (213 թուանամաբ) գոյութիւն ուներ ուր դրոշմուածներէն գիտենք միայն 1875 ի **Աբօթագիրք** «Ցորում պարունակին հոգեշահ աղօթք ի դէմս Ս. պատարագին» : — Այնուհետեւ մինչեւ Սահմ. հոչակում հայ տպարան գոյութիւն չէ ունեցած հոն : Կ. Ա. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ (214 թուանամաբ) կը հիմնէ **Հայդար** թերթին, ուր տպագրուած է **Տրտունջ Ս. Ջէմիրճիպաշեանի** (Տ. Վարուժան : — Դարձեալ 1909 ին Սվազ տպագրուած է **Աշդրաճիկ** անուամբ գաւառաբերդը :

ԳԻՒՒԱՒ հայ տպարան չէ ճանչցած : 1877 ին հայատառ տաճկերէն պատկերազարդ 256 էջնոց մեկ գիրք լոյս ընծայած է ՄԻՀԷԼՄԱՀՏ ՇԱՖԻՒ (215 թուանամաբ), որուն անունն է **Դարուստաւ հարէրաօրքնըն անբ կիւզէօրի** «Մուսավվիր գուրպը շրմալի սեչանէքնամէսի» ժիւլ Վէռնի երկը՝ զոր թարգմանած է Յովն. Դուկասեան : Այս գիրքին ձեւկատը կը կարդանք. «Մաարիֆի Ումումիյէ Նեզարէթի ձէվիւսինին բոխաարը իւէ պիրինճի տէֆա օլարագ՝ ԽԻՏԱՎԷՆՏԻԿԵԱՐ վիլայէթի **մարպա'ասրնտա** բաղ օլունմըշտըր» : — Պիտի Զարդարեան օրինակ մը ձեռք ձգած ըլլալով այս նագուագիտուն գիրքին, այս տարի նուիրեց Վիեննայի մասենադարանին : — Կարապետ Փանոսեան ևս գիտական երկիտասը այս միեւնոյն վէպը թարգմանած և հրատարակած է Պօլիս :

ԱՊԵՐԱՆՑՈՒԹԻՒՆ առաջին ու միակ հայ տպագրիչն ունեցած է

216ա. **Տ. Ներսէս Վրդ. Պոյաճեան,** աշխարհական անուամբ Յակոբ: Ծնած է 6 Դեկտ. 1847 ին անդ, Արշակունեան դպրոցին ընթացքն աւարտած և մեկնած Երուսաղէմ՝ «Ժառանգաւորաց»ի աշակերտելու : Ծննդավայր դառնալով, քանի մը տարի վաճառատուն մը կը ծառայէ. 1870 ին ուսուցիչ կը կարգուի «Արշակունեան»ի, իսկ 1871 - 6 մնա-

(*) Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ, ինչ ինչ գաւառներու մէջ երեւցող **խմբագիր** թերթերէն յիշենք Կիւմուշխանի **Փեթակը**, Ամասիա (Տրապիզոնի) **Գեղջուկը** (1909), Մուճնուսուճի **Հայրենիք** (1910), Գօնեայի **Յուսարձակը** (1911), Սիվրի Հիսարի **Աշխոյժը**՝ 1909 ին հիմնուած բժիշկ եւ ուսուցիչ մտաւորականներէ, (այժմ դագրած) :

բեն Թորգոմեան Ընկ.եան համաձայն վրժրն.ի. անոի Տիմօթէքա՝ մինչեւ 1879 Յուլիս: Նոյն տարին Օգոստ. 5ին քահանայ կը ձեռնադրուի Հասքէօյ՝ քարոզիչ Գրիգոր Սրբազանէ, ծննդավայրին եկեղեցւոյն համար ուր կը պաշտօնավարէ 7 տարի: Յետոյ Իզմիրլեան Ս.ի կ'ընկերանայ, անոր՝ Եգիպտոսի առաջնորդ մեկնումին առթիւ, 12 Մարտ 1886ին: 3 տարի կը մնայ Ալեքսանդրիա, ուրկէ — Երօն. Ժողովի որոշմամբ — կ'անցնի Կայսց, և 17 տարի անընդհատ կը պաշտօնավարէ քաղքին Ս. Աժ.ածին ժամը: 1906ի ամրան՝ կը հաստատուի Թուլչա ուր կը բնակի, ներկայիս մէջ անպաշտօն, Հոգաբարձութեան քմայքով անելոյն ժամը փակ մնացած ըլլալուն: — Երուսաղէմ ուսանող եղած առեն՝ ոխպի ու տառի աստիճ սէր ունենալով, պատանին Յակոբ սովորութիւն ունէր առեալ այցելել Ս. Արոսի տապարանը: 1874ին (տակաւին աշխարհական) Ե. Տճոնեանի բառական մը գիր գնած է և գրաշարութեան վարժուած, լոկ ինքնօգնութեամբ: Այնուհետեւ, Յ. Յ. Պալտնեան երբ իր **Եփեսոս** երկիծապերգը պատ մը էտիրնէ փոխադրեց, Ատուծոյ Տան ծառայող այս պաշտօնեա՛ն եղաւ անոր բերքը շարող (1885-6), եկեղեցւոյն շրջափակին մէկ խուցը: Բերքը տպագրուած է անելոյն կառավարական մամուլով: Հոն է որ Տ. Ղեւոնդ տպած է նաեւ հայատառ. տաճկերէնով **Մօր մը բաւած վիշտերը** կաթոլիկ-Պոլկարաց վանքին մամուլով, բեւ այդ գիրքին վրայ տպարանի անուն չի յիշատակուած: — Քահանայական պաշտօնով ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ անցնելուն, իր տառերուն քանակը շատցուցած է և 1888ին հիմնած **Ծնունդ** շաբաթաթերթը՝ Անտոն Ոշտունիի աշխատակցութեամբ: Իր գրաշարութիւնն նորէն ժամին մէջ կ'ընէր, և բերքը կը տպէր Ֆ. Միքայէլի անուն Հրեայի մը տպարանը: Հոն բաց ի «Ծնունդ»էն՝ տպագրած է նաեւ գանազան կանոնագրքեր և **Դատապարտեալն Յուդա** ազգային վէպը (վերջերս Կ. Պոլիս Բ. տպագրութեան արժանացած), որուն մէջ «Տպագրողն առ սիրելի ազգայինս իր» խոստովանութեամբ գեղոյշ մը ունի ինք: — Իսկ ԿԱԼԱՑ (Ռումանիա) հաստատուելուն, Փափազեան Հայր հետաքրքուած եղած է տպարանական կազմածքը ճոխացունելու՝ Հայերէն և Ռումաներէն տառեր, նաեւ ձեռքի հին մամուլ մը հայթայթելով և 1891էն սկսեալ լոյս ընծայելով հետեւեալները. — 1891 **Տաճկատառ Լուսաւորչեան Սաղմոս Ընկ.եան Թուլչայի** (երկլեզուեան), 1895-9 **Հայկական տարեցոյց** պատկերազարդ (հայ-ռում.) իր խմբագրութեամբ, Բօճի-

Տ. ՂԵՒՈՆԴ ՔԱՀԱՆԱՅ ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ՏՊԱՐԱՆԻՆ ՀԻՆ ՄԱՐԴԱԳԻՐԵՐԷՆ ՆՄՈՅՇՆԵՐ

Լուսիկ Սրմագաշեանի բարգմանութեամբ և աջակցութեամբ Վ.ահրամ Մամիկոնեանի՝ փառաբան ի Ծօքչան: Վերջին տարեցոյցին հետ, իբր յաւելուած, ձրի առած է իր ընթերցողներուն դեպքերու **Նկարագիր** մըն ալ: 1896 **Նամականի** և 1898 **Պատմութիւն Երիտս. Ընկերցւոյ** (Մելքիսեդեկ Եպսկ.ի): 1895 **Ռումանահայոց ներկան եւ ապագան** (Պետր. քննչ. Մամիկոնեանի): 1902 **Հրահանգիչ վէպեր**: — Իսկ 1902-10, առուտրաթուղթի վրայ տպած է միայն ռումաներէն Օրացոյցներ: — Տ. Ղեւոնդ բեւ անձնական մամուլ ունէր, բայց ռու-

մանագիներու մասուլով կը ապէր, զերծ մնալու համար տուրքէ՝ իբր տպագրիչ : — «Եթէ նիւթապէս մեծ վնասներու ենթարկուեցայ (կը գրէ ինձ), բարոյապէս վարձատրուած կը համարեմ զիս, 1906 ին Պուքրէշի ցուցահանդէսին՝ արծաթեայ միտալին և Յորելեարի նշանին արժանանալով» : — Փախազեան Հայոց հին գարղագիրը կազմող «մարդագիր»ներն ամբողջացուցած է, որոնցմէ դրինք հոս մէկ քանին՝ իբր նմոյշ : — Լէօ այս քահանային համար կը գրէ թէ. **Uror** անուն շաբաթաթերթ մըն ալ հրատարակած է :

217. **ԱՏԱՔԱՋԱՐ** 1 Սեպտ. 1911 ին հիմնուած է ԱՏՐՈԻՇԱՆ տպարանական միութիւնը՝ 10 հոգիէ բաղկացեալ, որոնք Ս. Բաբանեան և բնկ.ե (Դալաթիա) գնած են բազկամատոյ մը և 1911-2 հրատարակած **Ամէնուն բարեկամը** (Յովհ. Ազարեան), **Հրաժեշտ** (Ն. Թարիգեան), **Ընդվզում** (Զ. Պզոյ), **Հայ պարերգներ** (Կ. Յովհաննէսեան), **Թուաբանութիւն** (Յ. Աբանոսեան) և Նիկոմիդիայէն փոխադրուած **Բիւթանիա** շաբաթաթերթը (որ այս տարի Օգոստոսին **Ազատամարտի** տեղ հրատարակուեցաւ Պոլիս) :

218. **ՊՕՀԻՆ** հրատարակուած է **Իկոնիոն** թերթը :

219. **ԿԻՐԱԿՕՀ** գոյութիւն ունի նախապէս խմորատիպ հրատարակուող **Փեթակ** թերթին տպարանը որ 1911 ին ալ յոյս ընծայած է **Թամար Շէմսէեանին** :

220. **ԱԱՐԱՕՀ** գոյութիւն ունի ԱՐԵԳԱԿ տպարանը որ այս տարի տպած է Լեւոն Լանիան **Արիւնոտ խաչելութիւնը** :

221-223. **ՏՊԱՒԻՉՀ** բացուած են 3 տպարաններ. — ՍԵՒԱՖԻ ԵՂԲԱՐՑ (յոյն) որոնք տպած են՝ այժմ Պոլիս փոխադրուած **Բժիշկ** ամսաթերթը՝ 12 թիւ, **Ամբոխին հոգեբանութիւնը** (1911), **Պատճառը** (1909), 1 Ապր. 1909 էն սկսեալ **Հարիսա** շաբաթաթերթը (խմբ. Մալխաս), **Պղնձէ երգեր** (1910) : «ՈՍԿԵՆԱՐ»ի, ուրկէ յոյս ընծայուած են **Ճամանդպտ** (1911), **Գեղչուկ** (1909), **Շարժում** (1910): «ՄԻՇՎԻԼԻԹ»ի, ուր տպուած է **Փեթակ** նաև «Ներկայ սովը և իր պատճառները» 1909 : Տրապիզոն տպուած թերթերէն յիշենք նաև **Պոնտոսը** : [Թատառի թերթերէն շատեր դադրած են հիմայ] :

224. **ԿԱՐԻՀ** հիմնուած է 4 Յունիս 1909 ին սկսող **Ճառաջ** թերթի [արտօնատէր Ա. Առուսի և խմբ. † Եղիշէ Թօփչեան] տպարանը որ նախ Զամուր փողոց կը գտնուէր, իսկ հիմայ Կանայ ձամբայ : Թերթը ցարդ կը շարունակուի՝ խմբագրութեամբ Շահապ Միսաքեանի (որ Պոլսեն չատկապէս Կարին մնկնեցաւ) և աջակցութեամբ տեղացի հայ առեւտրականներու : — Կարին տպուած է նաև **Սիրտը** :

225. **ՀԻՑՀԱԿԱՆ** տպուած է **Uror** թերթը :

226. **ՀԱՊԱՀԻՆ** (ԹՕՓԱԹ) տպուած է **Իրիս** թերթը :

227. **ՖԱՐՔՀԻՊ** (ՄԱՄՄՈՒԼԻԹ-ԻԼ-ԱԶԻԶ) տպուած են 1910 ին **Ամէնուն համար** և **Ծիրան** թերթերը :

228. **ԱՐԱԱՀԻ** տպուած է **Ամառիա** և **Ապառաժ** թերթերը 1911ին:

229-231. **ԱՐԻՑԱՀԱՐՀ** բացուած են 3 տպարաններ որոնցմէ առևնարկողն գործունէութիւնը ցոյց տուած է ՆԵՐՍՕ ԵԻ ԱՐԱՊԵԱՆՆԵՐՑ, որ 1910 էն սկսեալ կանոնաւորաբար յոյս կ'ընծայէ ցարդ **Նոր Աշխ** գաւառաթերթը [որուն մէջ այս տարի երկար ուսումնասիրութիւն մը ունեցաւ Լոնտոնաբնակ Բրոֆ. Կ. Թումանեան, վաղեմի տպագրիչ և հայրենակից Գրիգոր Մարտիրոսեանցի վրայ], **Հայկական հառաչներ**, **Լէյլի ժէրոմ** (Տ. Զիրունի), **Թղթակիցներ** (1911), **Միութենական հարց եւ Ճնորհալի** (Ա. Վ.րդ. Գալենաքեան), **Խուճկ եւ Արցուիճ** (1910), **Սօթը գոյներ** (1909) : — Մարգուանի մէջ բացուած տպարաններէն Բ.ն է Ս. ՄԻԱՔԻՆԵԱՆինը որ 1909 ին յոյս ընծայած է **Փոքր Հայրի կոչը**

հայ կուսակցութիւններուն : Իսկ Գ.ն է «ԿԻՒԼԻՒՄՊԷՐԿ» ուր տպուած են **Բողոք** և **Հայկունի** բերդերը, նաեւ **Միւսթէպիհին վէճաբը** (1910), **Հայասացի ոգին** (1911) :

232-233. **ԱՅՆԹԱՓ** Սահմ. հոչակումն առաջ ալ գոյութիւն ունէր կԵԳԲ. ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԳՕԼԷՋԻ (Ամերիկացւոց) պզտիկ տպարանը որ վարժարանին տպագր. մանր մունր գործերովը կ'զբաղէր : Իսկ վերջերս այս քաղաքին մէջ ԱԻԵՏԻՍ ԽԱՆՉԻՏԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ. հիմնեցին «Թիֆարէք մաթպա'ասը» որ հրատարակիչի, նամակագրութի, այցաքարտի եւն. գործերէ անդին չէ անցած : ☛ 1884 ին «Կիլիկեան» գիշերօթիկ վարժարանի ուսանողք հոն հրատարակած են **Մեհեար** բերդը՝ (Վ.աճան Քիւրքճեանի տնօրէնութեամբ և Միսաք Գօչունեանի աշխատակցութեամբ) որ տարուան մը կեանք ունեցաւ և որուն տպագրութիւնը կը կատարուէր Կ. Պոլիս, Գ. Պաղտատլեանի կողմէ :

ԳԼՈՒԽ Գ.

1616 են սկսեալ

ԼԵՀԱՍՏԱՆ

մինչեւ **1912**

ԷՒԱՄՐԻԿ-ՉՈՒՎԱՐԻԿ

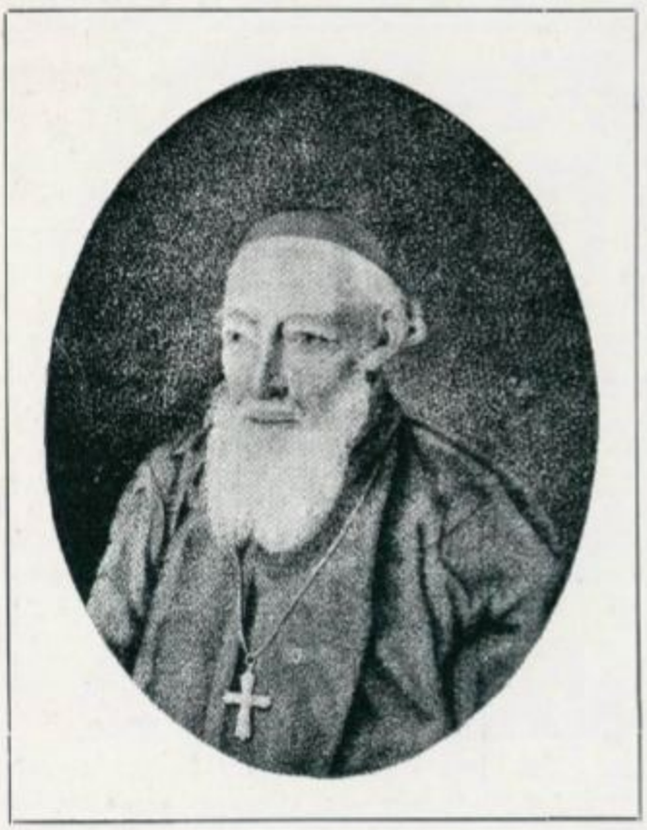
ԺԷ. դարուն սկիզբները, Հայոց հայրապետին բոյլ և չահախնդիր ընթացքով՝ Լեհաստանի հայ պատկառելի գաղութը տակաւ կորսնցուցած իր մայրենի լեզուն և ուր ուրեմն ցիւսւսանց շահատակութենէն դաւանափոխ, հազիւ բախտ ունեցած է **1616** ին Լեհաստանի մայրաքաղաքին՝ Լ.Վ.Ո.Վ.ի մէջ բացուիլը տեսնելու հայ տպարանի մը, նախաձեռնութեամբ

234. **Յովհ. Կրէց Քարամատանեանցի** որ գաւառն էր Բաղէշցի Մուրատի, իր մայրն էր Աննա, պապը՝ Տէր Սիմեոն քհնյ. : Տ. Յովհաննէս տարի մը ամբողջ տրնած է գրաշարներու և այլ գործաւորներու հետ՝ հայ տառեր յօրինելու և յամրակ ածելու համար տպագրութիւնը 2 գիրքերու որոնք են **Սաղմոսարան**, 478 էջ, թիւերը ձեռագիր դրուած և տպագրութիւնը 15 Դեկտ. 1616 ին աւարտած : Այս գիրքեն Հ. Յովհ. Զօհրապեան Լեհաստան ճամբորդած առեն օրինակ մը ձեռք ձգած է Մենաքին գիւղաքաղաքէն : Զարդախիտ ճակատ մը ունի՝ վերը խաչելութիւն, ու վարը Հայր Աբրահամի ողջակիզին պատկերներով, մէջտեղը գարդագիր ՍԱՂՄՈՍ Ի ԴԱՒԻԹ. մէջերը գանագան խորանազարդեր, պատկեր՝ հանդերձ մեկնութեամբ Սաղմոսի, նաեւ Սաղմոսէ դուրս աղօթքներ : — Քարամատանեան նոյն տարին տպած է դարձեալ **Բժշկարան** մը : — Իր տպարանն «Ընդ հովանեաւ նեղման Ս. Աժ.ածնի» կը գտնուէր Իւախաց երկրին մէջ (= Լեհաստան) Լէվ (= Իվով կամ Լվով) քաղաքը որ Բօյաքերէնն է Լէմպէրկ գերմ. յատուկ անուան : — Իսկ վերջ Լեհաստանի մէջ Հայու տպարան երբեք գոյութիւն չէ ունեցած : 160 տարի ետք միայն պատահական Մխիթարեանք կը հիմնեն իրենցը ԹՐԻԷՍԹԷ (Աւստրիա-Հունգարիա) զոր ապա կը փոխադրեն Վ.ԻԷՆՆԱ :

235. **Տպ. Աեւորապոլսեանի** (ՍՈՒՉԱՎԱ)էն 1649 ին լոյս ընծայուած է **Աւետարան** մը, — ըստ Հ. Գաֆթանեանի ձեռագիր ցուցակին :

236. **ԿԱԼԻՈՒՔԵՐՑՈՑ** (Լեհաստան)ի մէջ 1876 ին լոյս ընծայուած է **Շեմարան մանկանցն**, — ըստ Հ. Գաֆթանեանի ձեռագիր ցուցակին :

237. **Մխիթարեանք Փրիւսթէի եւ Վենետկի.** — Երբ Մխիթար Աբբահայր կնքեց իր արդիւնաշատ կեանքը 1749 ին, իր Միաբանութեան կը թողուր 41 Վարդապետ և 13 աշխատաւոր եղբայր (Ֆրեր): Տարի մը վերջ, երբ Հ. Ստեփանոս Մելքոնեան իրեն յաջորդեց՝ փոփոխութիւններ մտցուց Մխիթարի սահմանած կարգերուն մէջ: Իր օրով, գրեթէ ամուլ շրջան մը բոլորուած եղաւ՝ կրթական, գրական և տպագրական գործերու արտադրութեան տեսակէտով: Այս ընթացքը բնական էր որ դժգոհներ ծնցուներ իր շուրջ. և անա 25 Մայիս 1772 ին կը գումարուի ընդհանուր ժողով. զինքը վար կ'առնեն՝ նոր մը ընտրելու համար (*): Այն առեն Մելքոնեան արտաքին ոյժի կը դիմէ՝ ախոյեաններէն զգալու դիտումով: Հակառակորդներու պարագլուխներէն Առաւաճատուր Բաբիկեան և Միհրան Գասպարեան հայրերը զինուորական ուղեկից գունով կը հետացուցին հոնկէ, և պահ մը Ս. Ղազարու անջոյգ մենաստանը բառերարեմ կը հանդիսանայ դժգոհներ ներհակութեանց: — Վտարեալները կ'անցնին ուղղակի ԹՐԻԷՍԹԷ. ուրիշներ ալ (ամենքը 20ի չափ) կը հետեւին անոնց, որով վանքը կէս՝ակէս կը դատարկուի՝ երանաշնորհ հիմնադիրին մահեն հազիւ քառորդ դար վերջ: 19 Մայիս 1773 ին իրենց նոր կայանին մէջ վանատուն մը բանալու ծրագիրը կը հաստատեն և անդրանիկ Աբբահօր անուամբ՝ կ'որոշեն կոչել **Մխիթարեան**, մինչ Ս. Ղազարեանք մինչեւ այն առեն **Ա.Ճեսուիեան** կը յորջորջուէին՝ նոյն ճգնաւորին անունով: Հռանդը բորբոքած է այլ ևս իրենց հոգիներուն մէջ: Հայ կղզեակին մէջ Մխիթարի գործունէութիւններովը շաբլոյ, ապա տարապարտուղ այդ հողէն արմատախիլ այս շառաւիղը՝ գտած իր արմատներուն համար այլուր մը՝ կը բաղձար նորաստանիլ վերջնձիղիլ, և, գոգցես Մայր-Երկիրին բաժնուելուն համար՝ աւելի խորագոյն ուռճանալ: — Բաբիկեանք որպես զի հովանաւորութիւն ապահովեն՝ կը դիմեն Աւստր. Արքունիքին: Մասնաւ Թէոդոս կայսրուհին բարեհաճաբար չզլանար խնդրուած առանձնաշնորհումները: Այլ ևս աւստրիանպատակ են իրենք: Կը հիմնեն վանք, տպարան ու դպրոց: Այսպէսով, Հայութիւնը կ'ունենայ երկրորդ Միաբանութիւն մը որուն անդամները յատուկութեան առաքեալներ ըլլալու վեհ առաջադրութիւնն ունէին յոկ:

Ը. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԲԱԲԻԿԵԱՆ

** Փրիւսթէ, 30 Մայիս 1775 ին կայսրուհւոյն տուած արտօնագիրին 24րդ հանարն էր. «Կը շնորհենք Միաբանութեանդ իշխանութիւն՝ բանալու հայ. և հռոմ. տառերով տպարան մը» որ տարի մը վերջ արդէն գոյութիւն ունէր հոն «Տպարան Մխիթարեան հայ կրօնաւորաց՝ կայսերարքայական արտօնութեամբ» տիտղոսով, և ուրկէ լոյս ընծայուած Ա. գիրքն է **Ճարտարակ առ պաշտօնատիրութիւն Ս. Աստուածածնի**: — 1795 ին կային 47 տեսակ տառ. (24ը լատին, 7 գերմ., 15 հայ. և 1 յուն.): 1776-1810, երեսունը տիրոջ տարուան մէջ հոն տպուեցան **45** հայերէն և 25 հայատառ. տահկեվար գիրքեր, առանց հաշուելու օտար լեզուով տպագրուածները: Անտասիկ քաղ մը առնենք՝ մեծ մասամբ կրօնական: 1776 Այբենարան, 1777 Հոգեւոր երգք, 1783 Ճիշտատակք ի վերայ կայսրութեան Ջինաց: — Խաչ եօլուներն գիտրեքի: — Ճեհենեմ աջրմրշ: 1784 Առակք Եզոպոսի: — Ժամագիրք: — 1785 Սպասաւորութիւն քիւ պատարագի: 1786 Խրատք բարւոք քա-

(*) Իրենց պատակատումին գլխաւոր պատճառք եղած է Հնդկահայերէ հաւաքուած մեծագումար նպաստ մը որուն վրայ Մելքոնեան Աբբահայր իր ոգիօն բնոյթով... բուխսի նստած էր, ակամբ չկրնալով իրաւացի գանգատներուն խմաստուն միաբաններու որոնք կը բաղձային նոյն դրամը յատկացուցել վանքին մէջ աշխարհական կրթարանի մը բացման, զարկ տալու համար կրթական գործին:

դաքավարութեան : — Վիպասանութիւն Ամէրիկոյ : 1787 Սաղմոս : — Փիրք ձեռնադրութեանց: — Համարողական արուեստ : — Պարտէզ հոգեւոր : — Ամենասուրբ Թօզաթին : 1788 Բովանդակութիւն Ս. Թովմայի : — Հայնակ և Նեմեցնակ այբուբեն : — Քրիստոնէական : — Պատմութիւն Ճննկիզխանի : 1790 Մաշտոց : 1791 Բարոյական ած.աբանութիւն : 1796 Ս. Կղեմէսէ 9 կիւնիք մտածական տուա : 1798 Տ. Կոմիտաս քահանային վարքը վէ նահատակութիւնը : 1799 Վարք Լուսիա Կուսին : 1800 Ագիզ թարիխներ : — Քրիստիանըն գրւածոցը : — 1802 Փիրք Սողոմոնի : 1803 Խորհրդատետր : 1805 Թովմաս Գեմբացի : 1806 Օն իքի բան : 1809 Յովսէփ Գեղեցիկ :

Թրիէսթէ տպուած այս գիրքին ծաղկեպսակը կը պատուճակէ զարդախաչ մը՝ իր բառաթեւին ետեւը գետնուած Ո. Կ. Վ. Ա. տառերով (= **Ոդեգիր Կուսի, Վարդապետ Աստուածատուրեան**). — Միխթարայ հիմնած Ուխտին ճռճռաբանը:

** Մելքոնեանի մահէն (4 Հոկտ. 1799) գրեթէ 4 տարի վերջ, այս անջատուած Միխիթարեանք կ'ընտրեին արբանեայր Ջուղայեցի Հ. Ած.ատուր Բարիկեանը որ այն ատեն 65 տարու՝ երիցագոյն անդամն էր նոյն Միաբանութեան, և ամբողջ Ուխտը կը կոչուի «Տրիեստեան Մխիթարեան» : 1810ի քաղաքական փոփոխութիւնները կը դժուարացունեն իրենց կացութիւնը : Այդ բռնշոյ ժամանակամիջոցին՝ Միաբանութիւնը՝ — նոյն իսկ կարօտ ատուր նացի — քայքայման վիճակի մը հասած էր : Բարիկեան կ'ստիպուի Վիեննա անցնիլ, մինչ անդին՝ իրենց անչափ կալուածները կը գրաւուին . հազիւ կարելի կ'ըլլայ շարժական գոյքերէ մաս մը Վիեննա փոխադրել : Այն ատեն, աննկուն Աբբահայրը կայսեր կը մատուցանէ աղերսագիր մը որով կը յայտներ թէ իրենք չեին ուզեր բեռ. ըլլալ կառավարութեան վրայ ու կրնային հոն իրենց գոյութիւնը պահպանել՝ ապահան մը և Արեւելքի մէջ դպրոցներ բանալով : 1811 Փետրվարին իրենց կը յանձնուին լքուած վանք մը և եկեղեցի մը որոնք Քարուչինեան կրօնաւորներուն էին: — «Տրիեստեանք» այլ ևս **Վիէննական** յորջորջուած՝ կ'սկսին ճրչտորիլ վերստին, դասիլ ու ծաղկիլ՝ ժողովրդեան համակիր վերաբերումով : Այդ օրէն մինչեւ հիմայ «Վիէննական Ուխտ»ի բոլորած արդիւնաւոր գործունէութիւնները — մանաւանդ ուսումնական տեսակէտով — անուրանալի են . և Հայութիւնն ի շարս իր ձեռնարկներուն ու դպրեվանուց՝ այսօր 2 կեդրոնավա՛յր ալ ունի անխոիր, Վենետիկն ու Վիէննան, — իմացական լուսաւորութեան այդ մշտապայծառ վառարանները :

** Երկար պիտի ըլլար մանրամասնել տեւականօրէն օգտաշատ այն գործունէութիւնը զոր ունեցան Վիէննականք չորեքտաս մեկ դարու : Ձիշենք միայն իրարու յաջորդող Աբբահայրերը . — **Բարիկեանի** վախճանումէն վերջ (18 Ապրիլ 1825) կ'ունենանք Պօղոսեցին **Սրիսաքէս Ագարեան** . որուն մահուամբ (5 Մայիս 1855) Գաղատիացին **Ճակոբոս Պօղոսեան**. որուն մահուամբ (1 Հոկտ. 1883) Սամօշուվառցին **Վարդան Ըսկարեան** , որուն մահուամբ

(15 Յնս. 1886) անգուգական Գալեցին **Առաքել Այտընեան** որ քառորդ դար աթոռակալեց և երբ վախճանեցաւ 21 Յուլիս 1902 ին, 6 տարի տեղակալ մնաց **Հ. Թադէոս Թոռնեան**, մինչեւ ընտրութիւնը նոր Արքեպիսկոպոսի (18 Յուլիս 1909), Սամօշուվառցի **Դրիգոր Պալրիկեանի**: Առանց ամենաչն տկ օրով հեռացնեւ բարգաւաճած է Միաբանութիւնը, երբեմն խարխուլ վանքին ու ժամին տեղ՝ կառուցելով հոյակերտ աբբայարան, վարժարան, մատենադարան, տաճար՝ միշտ վեհապետին հովանաւորութեամբ ու նպաստաւորեալ: Վիճականք այսպէս գարկ առած են կրթական ու գրական գործին, մանաւանդ ալ հաստատելով Արեւելքի մէջ: Միայն 1870ի պատերազմին հետեւանօք էր որ հարկադրուած են ձեռքէ հանելու շատ մը ստացուածք, ընդ որս և տպարանին զոր Այտընեան վերագնած է 1887 ին: — Իրենց Ա. օրականն է եղած **Վերապատ** շարաթաթերթը (1847 - 63): 24 տարուան դադարէ մը վերջ՝ 1887 ին սկսած են հրատարակել **Հանդէս Ամսօրեայն**, տարուէ տարի չրջացունելով և դարձունելով գուտ հայագիտական ուսումնասիրութիւն մը: — Բաց ի իրենց հովուապետներէն, ի՛նչ հոյակապ դէմքեր

ԳՐԱՇԱՐՆԵՐՈՒ Ա. ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՍՐԱՀԸ (Բ. ԴՍՏԻԿՈՆ) ԵՒ ՓՈՐՁԵՐՈՒ ՄԱՄՈՒԼԸ (ՋԵՌՆԱՇԱՐԺ)

սա անձինք՝ յաչս Հայ Մատենագրութեան. — Յովհաննեան, Գաբրիէեան, Գարագաշեան, Սիպիլեան, Տէրվիշեան, Ալգերեան, Գովրիկեան, Գալեմքեարեան, Տաշեան, Մենեվիշեան, Ակինեան եւն., իրենց ուրոյն գործերով ու գործքերով առնչունելով փառքը նոյն Ուխտին:

** 1811 ին տպարաննին բանելու վրայ էր արդէն՝ մասամբ Թրիէսթէէն հրաշքով ապրշոպուած տառերով և մամուլի մը շնորհիւ: Հ. Ագաթեան տպարանապետն էր, իսկ բանուորներն օտարազգի էին: Յաջորդ տարին լոյս ընծայուեցաւ Ա. գիրքը, **Վարք Ամենասուրբ Կուսին Մարիամու Ա.Ժ.ածնի**: Կար 2 փայտէ մամուլ. 23 տարի յետոյ այս թիւը 15 ի բարձրացած էր, իսկ 3 տարիէն՝ 19 ի: Հիմայ նոյն տպարանն ունի երկաթէ 5 մեծ և 8 փոքր արագաւոիպ, 1855 - 1901 շրջանին՝ շոգեշարժ, այնուհետեւ ելեկտրաշարժ: 1838 ին ձուլարան մըն ալ հիմնուեցաւ՝ ուր պատրաստուեցան մայր տառեր և բաժուեցան հայ և օտար այբազան գիրեր: — 8 Ապրիլ 1848 ի գիշերը տեղացի նախանձորդ տպագրիչներ — Հայուն յաջողութեան ոխերիմ — չեն խզնիր վառ յարձակում մը գործելու Մխիթարեանց տպարանին վրայ, պատուհաններ քարկոծելով և դուռը բռնի բանալ փորձելով: Առաջարկեր կ'ընդդիմա-

նան ներսէն, մինչեւ որ այս աղէտին առթիւ ժամին զանգակները կը դադրանջեն, ոտիկանութիւնը կը փութայ ու կը ցրուէ ցուցարար խուժանը: Տպարանին բանուորները կ'ստիպուին օտար տպարաններ աշխատելու: Ամիսներ մը վերաբացում, շնորհիւ քաղաքին մէջ շրջագայող բռնցիկներու՝ ուր պարզուած էին Միխիթարեանց իրաւունքն ու նպատակը: 1889 են սկսելով Վիեննականք այժ տուած են օտար հրատարակութեանց ձիւղին — իբր առաջ շահու աղբիւր — և տպած են ցարդ **2000** հատոր, մինչ հայերէն գիրքերու թիւր մէկ չորրորդն է այս գումարին: — Լատին պաշտամանց մատեաններու տպագրութենէն զատ (Ա. Աբբահօր օրով), Միաբանութիւնը 1849 ին պատուաբեր յանձնաբարութիւնն առած է կառավարութենէն՝ հունգարական բդբապրամ ալ դրոշմելու: — Այսպէս, **Միխիթարեան բազմալեզուեան Տպարանը** ներկայիս մէջ տիպար կերպով կատարելագործուած՝ տարիներէ ի վեր բոլորած է անագին գործունեութիւն Փիննագիոններու դասագրեանց, գիրքերու և պատկերազարդ պարբերականներու ապսպրանքներով: — Աւելցուննք թէ տպարանին բարելաւման գործին վերջին առեններս հոգ տարած են Գալէմքեարեան, Արիկեան և Թիրոյեան Հարք: — Հայր Մխիթիչեան բարեհաճութիւնն ունեցաւ մեզ դրկելու 7 շրեղ տեսարան՝ իրենց վիքիսարի գործատունին մասերէն, որոնցմէ մին գետեղած ենք ահա: Այդ պատկերներուն տողին արձանագրուածներէն խելամտեցանք թէ **1.** Բուն տպարանը կը գտնուի գետնայարկ սրահ մը կամարակապ՝ 7 եղկարաշարժ մեքենաներով, իւրաքանչիւր կամարին տակ մամուլ մը, (3 հատ մեծ, անձնիւրը մինչեւ 23000 ֆր. արժողութեամբ): Այդ սրահին տարածութիւնն է 28,80 մեթր երկայնք և 7,20 լայնք: **2.** Առաջին Թաղիկոն (ներքին սրահ), 16,60 մեթր երկայնք, 7,20 լայնք, յատկացուած կազմատան և եղկարաշարժ ծալլող ու բելակաղ մեքենաներու: — **3.** Նոյն Թաղիկոն (արտաքին սրահ), 12 մեթր երկայնք և 7,20 լայնք, որ 2 ամերիկեան ռոնակատոր մամուլ կը պարունակէ: **4-5.** Երրորդ Թաղիկոն, երկրորդ բեհին վրայ (հաշուակալութեան գրասենեակներ): **6-7.** Առաջին և երկրորդ Թաղիկոն, 28,80 մեթր երկայնք և 7,20 լայնք (2 ընդարձակ սրահներ, Գրաշարատուն):

** Իրենց տպարանէն ելած 500 է աւելի հայերէն գիրքերու վերջին ցուցակ մը 1908 ին հրատարակուած ըլլալով՝ խիստ կարեւորներէն փունջ մը կը ներկայացուննք հոս, — Ագաթանգեղոս առ. Գէորգայ Ասորի եպիսկոպոսին, Ակնարկ մը Հայ Հնագրութեան վրայ, Անուանային ուղեորութիւնից դէպ ի Հայս, Առլաս, Արդի լեզուագիտութիւնը, Բեմ. - Հայ. բառարան, Ցուն. Խոսք. Հայ. Տաճկ., Գրիգոր Մագիստրոսի «Թամազուկեանի» ամբողջական լուծումը, Խօսք վասն տիեզերական պատմութեան, Դասատուրիւն Ռուբինեան Դպրոց, Դպրանիւսանիոյ Հայոց Մեսրոպեանք, Էջմիածնի Աւետարանը, Իրաւահոն կեդրիք և իրաց ճշմարտութիւնք, Ծովք, Կոլոս Ցովհաննես Պատր., Հայ Բղեաշխք, Հայ գիւղական տունը, Հայերէն բարբառախօսութիւն, Հայերէն և դրացի լեզուներք, Հայք ի Զմիւռնիա և ի շրջակայս, Հայք յԵղիսաբեթուպոլիս, Հանգանակ Հաւատոյ, Հերոնոս Հայաստանի 8 մեհեանները, Հնագօսութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Մայր ցուցակ հայ. ձեռագրաց, Մանր ուսումնասիրութիւնք, Ուսումնասիրութիւնք Առոյն-Կալիքեանեայ Վարուց Աղեքս., Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան, Պատմ. Մատենագրութեան Հայոց, Սասուն և Տիգրիսի աղբերաց սահմանները, Սրբազան Պատարագամատոյցք Հայոց, Վարդապետութիւն Առաքելոց անվաւերական կանոնաց մատեանը, Տիեզերական պատմութիւն, Տօնար քմնանեկան, **Քննական Քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի**, Քննութիւն Գրոց Դաւթի, եւն. եւն. եւն.: — Իսկ տպագրութիւնը 1900 ին սկսուած և հեղինակին տկարութեանը պատճառաւ ընդհատուած գլուխ-գործոց երկասիրութիւն մըն է Ն. Յակոբոս Վրդ. Տաշեանի **Ուսումն Դասական Հայերէն Լեզուին**: Մեծադիր 44 «ֆօռմա» տպուած է ցարդ: Գրաբար շարադրուած այս գիրքը **Հայկաբանութիւն** է լիակատար: Ամրողջութիւնը պիտի կազմէ 3 հատոր՝ իւրաքանչիւրը շուրջ 1000 էջնոց:

** Առենօք Վիեննա տպուած հայատառ տաճկերէն գիրքեր ՊԼՉՏԼ (Ի Պէչ) բառը կը կրեն իրենց վրայ: ՊԼՉ մաճառերէնն է Վիեննայի: Աւելորդ կը սեպենք առողջմէ ալ քաղ մը ընել՝ ամրողջութեամբ կրօնական ըլլալուն և վերոյիշեալ ցուցակին մէջ արդէն գրանցուելուն համար: ☛ Ռուսահայ պատմաբան-հրապարակագիր Լէօ, չգիտցուիր ինչ հայեցակետով, վերջին ծայր ժլատ վարուած է՝ այս Միաբանութեան կատարած բազմաբեղուն գործունէութեան համար յատկացունելով ա՛յնքան անշնորհ տեղ՝ իր նոր երկին մէջ:

238. **Ընտուն** ✦ — Մեր համեստ մատենադարանին մէջ կայ ՎԱՐԴԱՐԱՆ մը «Սրբուհոյ յաւերժակոյս Ա.ածնի ի պատիւ Ս. Անուանն Մարիա» վերնագիրով որ 84 շրջաթիակ էջերով և միջակ յաջողութեամբ **վիմագիր** կաթոլիկ Հայոց աղօթագիրք մըն է, և որուն ձակատը դրոշմուած կայ ԹՐԻԷՍԹ 1843: Տպարանի անուն չէ յիշուած, միայն Բ. թուղթին վրայ կը կարդանք. «Առ. հոգեսէր Ազնուապիւն Պրն. Անտոն Ճարտարապետեան, Նուէր սիրոյ և յարգանաց, ընծայէ Ն. Թէօֆիլ Ռուբինեան»: Այս վարդարանը կը պարունակէ Յիսուսի Մօր 5 վիմատիպ պատկերները: — Արդ, գիտենք թէ 1811 ին, այսինքն վերոյիշեալ թուականէն 33 տարի առաջ՝ Մխիթարեանք Թրիեսթէն եկած և Վիեննա անցած են. որով սոյն աղօթագիրքն իրենց տպագրութիւնը չէ:

ԳԼՈՒԽ Դ.

1633ին սկսեալ

ՖՐԱՆՍԱ

մինչեւ **1912**

Ֆրանսայի քաղաքներէն մեզ կը ներկայանան ԲԱՐԻԶ և ՄԱՐՍԻԼԻԱ միայն ուր հայ և օտար տպարաններ գրաղած են մեր լեզուով գիրքերու և թերթերու տպագրութեամբ: — Մեր ուղղութեան համեմատ, ՖՐԱՆՍԱ պէտք էր որ կանխէր ԹՈՒՐՔԻԱՆ, քանի որ **ի Պոլիս** հայ տպագրութեան սկզբնաւորութենէն [**1567**] 30 տարի առաջ [**1537**] ի ԲԱՐԻԶ դրոշմուած կը տեսնենք

239. **Փօսթէլ** ի կողմէ՝ 12 լեզուներու այփարեթը պարունակող 75 էջնոց գիրք մը որուն մէջ հայերէն այբուբենը ալ կայ. ինչ որ բաւական չէր սակայն գուցա հայեցի տպագրութիւն մը նկատուելու և իր հնութեանը տեսակէտով արժանի՝ դասուելու յառաջ քան 1567 թուականը: — ՓՕՍՓԷԼ, ծնած է 1512 ին Օրանժ: Բանասէր-լեզուագէտ: Պետ. անձի մը ընկերացած, ճամբորդած է Պոլիս, Յունաստան, Փոքր Ասիա և Սուրիա, և այդ տեղերուն բնակչաց լեզուներով գրաղած: Ցետոյ անցած է Իտալիա և ծանօթացած ԹԵՍԼՅՈՒ ԱՄԲՐՈՍԻՈՒՍի [տե՛ս **20** թուականը] որմէ արեւել. ազգաց ձուլածոյ տառերու մեծ կ'ստանայ նաեւ հայ և քաղդէական լեզուներով «հայր մեր»ը: Հոնկէ դարձած է Բարիզ և տպագրութեան յանձնած **12 լեզուաց այփաբեթը** պարունակող գիրքը. «Linguarum duodecim characteribus differentium alphabetum, introductio ac legendi modus longè facillimus». միայն թէ ամենուն ալ չիակատար տառերը չունենալուն՝ պակասածները փայտի վրայ փորագրածներով ամբողջացուցած է: Փօսթէլ այդ գիրքով չանացած է ապացուցանել թէ ամէն բարբառ երբայականէն ծագած է: Կրկին Արեւելք ուղեւորած է և գնած բանկագին ձեռագիրներ զորս վերջէն ծախած է Բարիզի և Վենետիկի Մատենադարաններուն:

240. **Արքունի կամ Ազգային Տպ.** (Impr. Royale ou Nationale)ը Ֆրանսուա Ա.ի օրով հիմնուած է վ.ին դ. սկիզբը փողոց, ապա փոխադրուած Բօնվանսիօն փողոց և յաւակացուած կառավարական պաշտօնաթուղթերու ևն. գործերու տպագրութեանց: Այս տպարանը կրցած էր հայրապետել հայերէն տառեր ալ, իր նպատակն էր արեւելեան լեզուներով գիրքեր տպել, որպէս զի իր ազդեցութիւնը տարածուի Արեւելքի մէջ: — Հոն դրոշմուած են **1633** ին **Բառգիրք Հայոց** (հյ. լտ., հեղինակ՝ ի Միլան հայ. քերականութիւն հրատարակող Ֆրանչիսկո Ռիվոլա), **1634** ին **Առաւել պարզաբանութիւնք** (հեղինակ Պետրոս Պօղոս հայազգի քհնյ.) Բ. տիպ, **1812** ին **Քերականութիւն հայկ. լեզուի**, **1818** ին **Տեղեկութիւնք ի վերայ այժմեան կացութեան բազաւորութեան Պարսից** «տուեալ ի Դա-

ւիր Պէկի Մատուրեան : Պատմաբանութիւն ի վերայ դիպուածոյ մերոյ պատահելոյ ի Թաւրէժ քաղաք վասն թղթատուրեան կրօնի , տուեալ ի Գ. Յակոբայ Շահան Չրպեհեան . . . : Ընդ. ծանօթութիւն ի վերայ աշխարհին Պարսից , շարադրեալ գաղդ. լեզուաւ ի Գ. Լուդովիկոս Լանկլեսեան , բարգմանեալ ի հայ բարբառ. ի Գ. Շահան Չրպեհեան , արքայական վարժապետ հայկ. լեզուի բազատրական Դպրատան , անդամ արքայական Համալսարանին Հնագիտաց Գաղղիոյ և ն. » : Իսկ 1850 ին Բարիզի Ազգ. տպարանէն լոյս ընծայուած է **Ալփոնսոսի Լամարթինեայ ի Պատանդրին իւր Ճերտուած առ կոմսն տ'Օռսէ** (ըրգմ. Հ. Գաբր. Այվազովսքի):

241. **Տ. Տիւբրէ:** Ֆրանսացիին տպարանէն դրատարակուած են **Նոր Նտակարան** (1825 , իսկ 1828 ին՝ Բ. տիպ , ու նոյն տարին աշխարհաբարն ալ) :

242. **Թիլէր.** — Տպած է **Պատուիրանագիր** (1852) , **Առաջնորդ** Հայերէն և Դաղղիերէն զրուցատրութեան (1855) :

243. **Վիլեըմ Միւմիէ** տպագրիչը Բարիզ ունեցած իր տպարանին մէջ Մեսրոպեան տառ. չունէր : Ճ. Արամեանի շարած մէկ գիրքը «Խորհրդածութիւնք յաղագս քրիստոնէական հաւատոյ» տպագրած է միայն 1854 ին :

105.ա **Անտիկ Ըրամէան.** — Բարիզի մէջ իր սկզբնական փայլուն գործունէութիւնը (1854 - 62) տե՛ս 105Գ բառարանաբ (Թուրքիոյ բաժին) :

244. **Ե. Փիւռօ եւ Ընկ.** — Կարդալ Վ. Իւ. ԼԸՄ Ռէմիէի մասին գրուածքը : 1857 ին տպած է **Հայեր** , նաեւ **Տէկրագոծութիւնը՝ որպէս ուղիղ ճանապարհ** (Սիմ. Մանիկեան = Միք. Նալբանտեան) , գարձեալ Կարապետ Վ. Շահնազարեանցի կոմմ. շարուած մատեաններէը : — Իր տպարանը կը գտնուի Բասին փողոց , թիւ 26 :

245ա. **Ալեքսիոս Վրդ. Շահնազարեանց** — Ծնած է Համառան 14 Մայիս 1814 ին : Կովկաս անցնելով , ուսումնարան. ուսումնարան՝ իր մտաւորական պաշարը կը ձոխացնէ : 1839 ին սարկաւագ կը ձեռնադրուի Էջմիածին ու կը կարգուի տեսուչ «Ժառանգաւորաց»ի : 1842 թ. արեղայ , իսկ տարի մը վերջ վարդապետ ձեռնադրուելով՝ առաջնորդ կ'ընտրուի Տարեհի : 1849 ին կը գտնենք զինք ի Պոլիս , ուր քիչ առենն ամենուն համակրութիւնը կը շահի : Բարոզիչ Ղալաթիոյ , ապա Հասքէօյի : Խառարամիտ ազգայիններ կը ջանան վարկաբեկել զինք՝ ազատ խօսողի համբաւն ջլատած , մինչեւ որ Պատրիարքարանի մէջ կը կազմուի հաւատաքննական առեան մը ուր Շահնազարեանց յայտնակը կը տանի : 1856 ին կը մեկնի ԲԱՐԻԶ , կ'առաջացնէ Ֆրնս. լեզուն և հայ գաղութին (ի մասնաւորի Նուպար Բաշայի) օժանդակութեամբ՝ տարի մը վերջ կը հիմնէ տպարան մը ուրկէ լոյս ընծայած իր գիրքերը կ'ըլլան «Շար Հայ Պատմագրաց»ը , **Դիւտոյ պատմագիր , Սեբէոս. Տարօնեցի , Ստ. Օրբէլեան , Տարեգիրք Սմբատայ ազգարապետի (1859) , Վահրամ Բաբուռեի , Մովսէս Կաղանկատուացի , Թովմաս Մեծոփեցի , Հերոդես Պատմաց թղթոյ** (1862) և քանի մը դասագիրք : Առնցմէ Ա.ը Ֆրնս.ի բարգմանելով կը հրատարակէ , նաեւ Հայոց Պատմութիւն մը , ջանալով իր ազգը եւրոպացւոց ճանչցունել : Կակսի բանախօսել Ֆրանսերէն և լուրջ յօդուածներով աշխատակցիլ տեղական թերթերու : 1862 ին կ'ընտրուի պատուակալ անդամ Ֆրնս. Կաճառի Արձանագրու-

Կ. ՎՐԴ. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ
(Անտիպ լուսանկար Տէք. Ա. Թէոքեանի)

բանց և Գպրութեանց ձիրքին : Հակառակ իր վայելած համբաւին , նիւթապէս տառապագին կեանք մը կը բոլորէր սակայն անդադրում և ստիպուած էր յաճախ գրաշարութիւն ալ ընել : — Կ. Վ. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ ԴԻՐՔԱՏԱՆ մէջ չարուած գիրքեր կը տպագրուին Ի. ԹԻԵՆՕ ԵՒ ԸՆԿ.ԵԱՆ մամուլով : 1862 ին Մանչեսթրարնակ Հայեր երբ իրենց մասնաւոր կ'ունենան՝ իրենց առաջնորդ կ'ուզեն ունենալ գինք : Շահնազարեանց իր տպարանովը կը փոխադրուի ՄԱՆՉԻՍԹՐ ուր առաջին գործը կ'ըլլայ Անգլիերէնը գաղցացունել և **1864** ին կ'սկսի հրատարակել **Արեւագուցն** հանդէսը՝ 59 թիւ միայն : — Հիւանդանալով՝ նոյն տարին կ'անցնի Բարիզ , Եգիպտոս և Պօլիս՝ ուր կը կնքէ իր բազմաբեղուն կեանքը 29 Օգոստ. 1865 ին՝ շաքարախտ : Թաղուած է Հասքէօյ : — Յետ մահու՝ անմոռաց օգտակարութիւն մըն ալ մատուցած է կրօնքի այս վեհ պաշտօնեան , իր արձութեանց և գրականաց արուեստ հարստութիւնը հրատարակած ըլլալով Ազգին՝ Նուպար Բաշայի միջոցաւ բարձրագոյն կրթարանի մը բացման համար : Բաշան 3000 ևս ան ելցուսելով անոր թողուցած 1000 ոսկիին վրայ , բանալ կու տայ «Առաքել-Նուպար Շահնազարեան Վարժարան»ը Հասքէօյ : — Թողած է պատմա-բանասիրական կարեւոր երկասիրութիւններ ձեռագիր , որոնցմէ **Երիտասարդականը** միայն իր մահեն 4 տարի վերջ տպուեցաւ համառօտ դպրոցին տպարանը :

207ᵃ. **Աբրահամ Ալպալեան** . — Բարիզի մէջ իր տպարանական գործունէութիւնը [1860] տե՛ս **207**ᵃ. բուահամար (Երուսադէմ) :

246. **Ա. Պալեան** . — Կարդալ **Վիլեըմ Պէմմի** մասին գրուածքը : 1861 ին իր տպարանն էջս ընծայուած է **Նոր Ընթերցարան** :

247. **Յովհ եւ. Սիմ** . — Այս տպարանն էջս ընծայուած հայկեան գիրքերը եղած են սովորաբար Յովհաննէս Լուսինեանի անձնական հայ տառերով չարուած նոյն իւրեանին գործերը , որոնցմէ յիշենք Պօղ և Վերգինէ (1831) , Նախնական Սրբազան պատմութիւն (1840) , Ֆրանսահայ երկիատող բառգիրք (1900) եւն. :

248. **Քհնտիր տպագրութիւններ** են ի Բարիզ **Դաղափարը այժ է** (1891) , **Ռազմական իրաւունք մաս** (1892) :

249. **Միջազգային Տպարան** (INTERNATIONALE)ին էջս ընծայուած գիրքերն են Փիլոզոֆիների մէջ , Անիչխանութիւնը , Գիտութիւնների քայքայումը , Բնք. իրաւունքներ (1893 , ինչո՞ւ ենք յեղափոխական : Ձեղ. փոքրամասնութիւններ : Համայնք (5 թիւ միայն , 1894 :

250. **Ալպալեան** . — 1897 - 1911 Կ. Զօպանեանի հրատարակած այս գիրքը տպագրած են . — ա Vve Albouy, 75 . Ավրնիւ տ'Իթալի : բ. A. Pauvert, 7 և 9 , Յօսէֆ Մեն Ժիւլ փողոց : գ. Ch. Noblet et Fils, 13 Փիժա փողոց : դ. S. Sorgmanschaeh , 18 , Կապլէն փողոց : ե. կ. ներսէսեան , 328 , Մեն Ժիւլ փողոց : — Առնցմէ Շ. Նօպլէ է Ֆիգի մամուլով Կ. Զ. հրատարակած է «Անահիտ» Մասնագրարանի թիւ 1 - 2 գործերը (Եպիկուրի պարագը , Ալիքսա ար Վիննիի քերթուածները) , Նահապետ Քուչակի դիւանը , Օմար Խայեամի Քառեակները (պարսկերէնէ բարգմանութիւն Գաւրիէլ Յեսայեան) :

251. **Աբեղեան** 1900 ին տպած է «Բազդատական քերականը. ձագումը և օգտակարը :

252. **Տպ. "Համազգայինի"** (Օպերայի փողոց) . — Բաց ի համառօտ հանդէսն տպած է «Բարիզի համաշխ. արուեստանոցը» 1900 , **Նուագարան** (Մ. Գաբրիէլեանի յանուն քննադատականը Կ. Զօպանեանի դէմ) 1901 , **Փրկագործէն** (Միամսեայ) 1902 :

253. **Մ. Պիտոյ** տպած է **Ոսկի** 1901 , Երջանկական (1902) , Հայրենասիրութիւնը իբրեւ յանցագործութիւն (1903) :

254. **Բազմոցեան Տպ. Ա. Բասմաջեանի** . — Բաց ի նոյնին կողմէ հրատարակուած **Ռամանէր** հանդէսէն , այս տպարանէն էջս ընծայուած են . — Քնն. պատ-

մութիւն ԺԹ. դարու հայ դպրութեան, Իրանի ներսոները հայ ժողովրդի մէջ (1901), Հայ Վաճառականութիւնը Ռուսիայում, Պղնձեղէն ամանների ցուցակը (էջմ.), Ոսկի խարազանը, Արտաշիր Բարական (Ց. Թիւրեաքեան Խան) 1906, Ս. Մեսրոպի և գրերու գիւտի պատմութեան աղբիւրներն և անոնց քննութիւնը, **Կարճամակ** (Ց. Թիւրեաքեան Խան) 1907:

255. **Ա. Խանվէր,** տպած է 1901-2 տարւոյ «Անահիտ»: — Իսկ ՇԱՐԼ. ՆՕՊԼԷ 1902 ին տպած է **Թող չմեղադրեն** (Արեւն, որ «Անահիտ»ի գրաշարն է):

256. **Տպ. Հայկական** (IMPRIMERIE ARMÉNIENNE)էն լոյս ընծայուած է **Ա. Զօպանեան, Հասարակաց դատաստանին** (1901), **Հայր ի Պօլիս** (1906):

257. **Էսթ-Ուէսթի** ապարանէն (Est-Ouest) 1905 ին լոյս ընծայուած է **Բարիզի Հայ որբերու խնդիրը:**

160ա. **Տիգրան Տօղրամաճեան** ♦ — Բարիզի մէջ ապարանական իր գործունէութիւնը [1899-1908] տե՛ւ **160**։ թուականաբար (Թուրքիոյ բաժին):

258բ. **Պարսկեա Հէրքէլեան** (Ch. Nercès). — Ծնած է Զմիւռնիա 1876 ին: Նեն. կրթութիւնն ստանալու տարի մը անցնած՝ կառավարութիւնը տեղւոյն Միացեալ Ընկ.եան վարժարանը կը փակէ և աշակերտը կը ցրուի: Դասապետ կ'անցնի Տրապիզոն, անկ. Պօլիս և շոգենաւային ընկ.եան մը մէջ ծառայելէ վերջ՝ Ա. Աբիւթարի խորհուրդով կը մտնէ «Հայրենիք»ի ապարանը. հոն կը տրվի գրաշարութիւն: 1896 ին դեր կ'ունենայ հայ. յեղափոխական գործին մէջ և մասնաւոր կը դառնապարտուի, բայց կ'աջողի փախչիլ Ափնէ ուր կը մնայ 5 տարի, գործելով անդրական ապարանի մը մէջ և տրվելով Ցուներէն: 1901 ին Բարիզ կ'անցնի ուր տարի մը կը մնայ: 1902 ի վերջերը Ժընէվի կը կանչուի՝ նորել. Հայ. ուս. Միութեան հրատարակելիք գործերուն համար: Քանի մը տարի կը մնայ Գաշնակցութեան ապարանը, յետոյ հիմնելով առանձին փոքր ապարան մը՝ կը հրատարակէ **Պիտարիւն** և **Նարեկ** հանդէսները: 1906 ի ամրան կը վերադառնայ Բարիզ ուր կ'ակսի հրատարակել **Նոր-Հանգէս** անուն վաթսունհինգ երկշաբաթաթերթը: Բուռն սէր մը կ'արթնայ իր մէջ՝ հոն բանալու համար հայկական ապարան մը ուրկէ կարելի ըլլար լոյս ընծայել գեղարուեստական ձաշակով դրոշմուած գործեր: Այդ սէրը կ'իրականանայ և Ներսէսեան նոյն իսկ ինքնով կը տպագրէ **Սրմաւոր** (1908), «Անահիտ» հանդէսը՝ 1909-11, **Նաղաշ Յովնաթան** (1910), **Աճեսցինս եւ Պէռպատրա** (թրգմ. Գ. Յնոպլեան) 1911 և հայկ. տպ. 400ամեակի առթիւ՝ Զօպանեանի պատկ. նոյնակաղ **Հայ էջերը:**

Կ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

259. **Հասմոպդայի** ապարանէն 1907-8 ին լոյս ընծայուած են **Հոգեւարքի եւ յոյսի ջաներ** և Հայորդիներ (Միամանթօ = Առոմ Եաթճանեան):

260. **"Հնչակ"**ի ապարանէն լոյս ընծայուած է — բաց ի համառօտ յեղափոխական թերթէն — **Նարէ Մահար** (1910):

ՎԱՐԱԿԱՅԻ (նին անուամբ ՄԱՐՁԻԼԻԱ) քաղաքին մէջ Ա. անգամ ապարան հիմնուր եղած է բազմաչարչար **Ոսկան վրդ.** իր խումբով **1673** ին: Այս ապարանը

Ռոկանի մահուամբ՝ ընդհատումներով շարունակուած է մինչեւ 1710: Այնուհետեւ մեկ ու կէս դար՝ ի Մարսիլիա հայ տպարան գոյութիւն չունենար. 1862 ին է որ **Հ. Աբրահեան** քանի մը տարուան համար հոն կը հաստատուի, և իր՝ հոնկէ հեռանալէն 21 տարի վերջ միայն տպարան մը կը հիմնէ ն. ագգ. գործիչ **Մ. Փորթուգալեան**՝ անխոնջ գործելով ցարդ:

267. Տպարան Ա. Էջմիածնի եւ Ա. Կարապետ Յօրմակրի. —

Սոյն թուականով և միտոյով տպարանին բոլորած գործունէութիւնները ամէն առաջ արձանագրած ենք 3 տարբեր տեղեր. Լիվոռնոյ (Իտալիա, 1670-1702), Կ. Պոլիս (Թուրքիա, (1700-1) և Իզմիր (1676): Ամենեքեանի պահելով այս գործառնան ծագման ամբողջական պատմութիւնը՝ խօսինք նիւս ՈՍԿԱՆ ՎԱՐԻ ի և իր անձնական աշխատասիրութեան մասին: — Երկար վարանումներէ վերջ, — քանի որ չէ դիզուած պարտքերը կային և չէ իր վիրքերուն բոլորական երկրի մը մէջ տպուած ըլլալն այնքան խանգարել ժամանակները մէջ արգելք կը հանդիսանար անոնց ապատումին, — երեւանցին Ռոկան ասիպուեցաւ անցնիլ Ֆրանսա՝ որ թեև կաթոլիկ երկիր՝ սակայն ունէր Գալլիկանութիւն (Gallicanisme) անուամբ եկեղեցական ինքնավարութիւն, և ուր հեզ տպագրիչը կը յուսար չէ կրօն. հալածանքն այնքան սաստիկ չըլլար: Այս առաջադրութեամբ, 1669 ին Լոի ԺԴ.ի կ'ուղղէ աղերսագիր մը՝ անոր բնկերացնելով իր դրոշմած Ա.ժ.աշունչն օրինակ մը: Թագաւորը նուէրը կ'ընդունի, ինչպէս նաեւ իր երկրին մէջ տպարան մը բանալու մասին Ռոկանի մատուցած խնդրանքը, պայմանաւ որ կաթոլիկ կրօնին հակառակող դէմ ոչինչ պարունակեն իր տպագիրները: Վճռաւորելով արքունական խոստումին, Ռոկան Վ.քդ. Ամստերդամէն Մարսիլիա փոխադրեց համառօտ տպարանը: Նիւթականի խնդիրը սակայն չափազանց կը նեղէր զինքը. հարկադրուեցաւ իրեն շահակից բնկեր ընդունիլ ԹԱԴԷՈՍ ԵՒՀ ՀԱՄԱՋԱՍՊԵԱՆը որ արդէն իրեն գործակցած էր Ամստերդամ: Ռոկան իրեն կը վերապահէ գիրքերու սրբագրութիւնը, կատարելով Թադէոսի ուղղամտութեանը վրայ: 1673 ին մեկտեղ պայմանաւորուած են արդէն և երկուքին 1000 ական դրամագլուխ դրած: Տպուած գիրքերէն 350 օրինակ Ռոկանի սեփականութիւնը պիտի դառնային՝ իբր սրբագրութեան վարձք, իսկ գոյացած հասոյթը կէս առ կէս պիտի բաժնէին: Բայց նպատակ ունէր տպարանը բացուած էր, կաթոլիկ Բռթրականաը չուշացաւ իր իշխանութեանը տակ առնել գայն. խնդրուեցաւ Մարսիլիոյ եպիսկոպոսէն որ արգիլէ տպագրութիւնը ոչ-պապական գիրքերու՝ այդ բարեպաշտ բեմին մէջ: Եպիսկոպոսը խիստ միջոցներ ձեռք կ'առնէ Ռոկանի դէմ և Հռոմէն դրկուած հայ-հռոմ. քահանայի մը միջոցաւ գրաքննիչի մը պաշտօնը կ'ակսի կատարել: Ծերունին Ռոկան չընկրկեցաւ այս խոչընդոտներուն առջեւ, քաջարար ձեռնարկեց գործի, նոյն տարին իսկ (1673) տպելով **Գիրկուկ կարեւոր հանապազօրեայ**ը «Ներում կայ պարունակեալ պարզաւոտմամբ, լուսնացոյց և այլ մանրամասնաբար բան» (*): Ձեռնամուխ կ'ըլլայ նաեւ **Եարեկի** տպագրութեան որ անկատար մնացած է [48 էջ միայն տպուած] իր մահուամբ: Եարեկի բոլոր տպագրութիւններէն անդրանկագոյնն է առիկա որուն օրինակներն խիստ հազուագիւտ են հիմայ: — Բայց իր գլխաւոր մտադրութիւնն էր լոյս ընծայել պատկերազարդ **Ժամագիրք** մը, խելք առանց ընելու որ այդ գիրքն անանձն հրատարակութիւն մըն էր, որ առանձ քան երբեք ենթարկելի էր պատաշունչ գրաքննութեան խստութեանց, մանաւանդ որ իր դիմացն ունէր հայ-կաթոլիկ գրաքննիչ մը: Թադէոս երկց բեւ անոր շահընկերը, բայց կրօնամոլներէ կաշառուած՝ սկսաւ տարին ընթացք մը բռնել ծերունին հանդէպ: Ժամագիրքին առաջին թերթերը հազիւ թէ մամուլն դուրս եկած էին, և ահա Համազասպեան ապօրէն ու վատ կերպով կը շարժի իր դէմ, մատնութիւններով և անլուր քստութիւններով ջանալով լուր տարածել թէ Ռոկան հերետիկոս մըն է, քանի որ կաթոլիկէ ուղղափառութեան դէմ էր իր տպագրածը, և խնդիրը կը հասնի պետական և կրօն. առեանները առջեւ: Հալածանքն այնքան առաջ կը տանի և բազմավաստակ ու բազմերախտ ալեւորն ա'յնքան կը տառապեցնէ, որ Ռոկան վրդ. ուր ուրեմն կը մեռնի հոն, սրտին ցաւեն, պանդխտութեան մէջ, 1674 ի սկիզբները՝ 60 տարեկան: — Օրմանեան Ս.ի «Ազգապատում» խորագիրով ստուար անտիպ երկասիրութենէն կը քաղենք սա քանի մը խորհրդածութիւնները. «Իր կրած երկարատեւ և հոգեմաշ տագնապներուն

(*) 3 տարի վերջ այս գիրքին Բ տիպը եղած է գործում կայ պարունակեալ լուսնացոյց եւ այլ բանիւ յոյժ պիտանիք մեռազեալ հայկազունեաց եւ յատէս վանատակաց: **Նաեւ, կ՚ակնարկեն Ռոկանցի վրդ.ի՝ զոկս զաղջ մահուան իւրոյ ի պատճառէ տիրացնելոյ երիցոյն Թադէոսի երեւանցւոյ** քանձեւով:

պետք է վերագրել իր տարաժամ մահը . . . երբ շատ աւելի արդիւնքներ նուաճէր իրեն նման տոկուն և անխոնջ բնաւորութեան վիճակեալ անձ մը : . . . Համազասպեան աւելի տպաւորիչ ձեռնարկներ և գիտութեան յոյսը մարելու նպատակ ունէր , ինչպէս քանի են գինքը ճանչցող ժամանակակից Զմիւռնացիք որոնք զայն ոչ միայն քահանայ՝ այլ և քրիստոնեայ կոչուելու անարժան կը համարին : . . . Այս կերպով տպագր. ձեռնարկին կատարելագոյն նահատակ մը եղաւ՝ տպարանի փոշիներուն մէջ բառնալով այս Արքեպիսկոպոսը , մինչ շատ դիւրին էր իրեն՝ իր ծագմամբ և տաղանդով փառքերու և հեշտութիւններու մէջ անցընել իր կեանքը , կարգակից եկեղեցականներու նման : Ոսկանի անձնուրացութիւնն արժանի է մեր ազգին մտաւոր զարգացման տեսակէտէն՝ մեծ երախտագիտութեամբ կարգը դասելու , և հայ տպագրութեան իսկապէս մղում տուողը ճանչցնելու : Նախընծայ տպագրութիւն ճանչցուած 1512 - 3 տարիներու հրատարակութիւնները ժամանակագրական փաստ մը մնացան միայն , առանց իրական օգուտի . Աբգար Եդեսիացիին ձեռնարկն ալ ամփոփուած ու անհետացաւ . Ոսկանի գործն է որ իր տարաբաղդ մահուրնէ ետքն ալ շարունակուեցաւ , և չորցած բոյսի մը թափուած սերմերու նման՝ բողբոջները բազմացան : Գաղափարական տեսակէտէն Հռոմէականք իրենց համախոհ մը եղած կը կարծեն Ոսկանը . սակայն բոլոր պատմական պարագաներ կը ցուցնեն թէ պատահարար ու բռնադատեալ առ. երեսս համակերպող մը եղած է նա , և ոչ աւելի , և այն ալ տպագր . ձեռնարկը չխափանելու համար : . . . Գերեզմանին անյայտ մնացած բլրակն ալ իբր նշան կրնայ ներկայուիլ թէ. իր յիշատակը պատուոյ արժանացած չէ տեղւոյն կրօնական իշխանութեանէն» :

** ԹԱԴԷՈՍ ԵՐԿՑ ՀԱՄԱԶԱՍՊԵԱՆի [7ր բուտհամար] ջարդաշխատութեանց անդրադարձանք վերեւ . այս չքնաղանման անզուգական Ոսկան Վրդ.ի հալածիչն ու անոր մահուան դրդապատճառը հանդիսանալու պիտոյ դիւցազնութիւնն ունեցաւ : Հանգուցեալին հայրենակից և ազգական , իր շողոմ շարժուձեւերով կրցած էր անոր մտերմութիւնը վաստկիլ և անոր կողմէ՝ Ամսդերտամէն Լիվոռնո դրկուիլ , հաշիւ պահանջելու , Ա.ժ.աչուընի տպագրութեան համար դրամ խոստացած հայ վաճառականներէ , որոնք — բան Թադէոսի — իրր թէ խոստումնին չկարգեցէ զատ , կը յափշտակեն՝ ուղարկուած բոլոր պիրքերը : Սակայն Համազասպեան երբ դատարան կը դիմէ , փոխանակ անիրաւողներուն՞ ի՛նքն է որ կը դատապարտուի բանտարկութեան , այսպէսով փայլուն ապագայէն զրկելով իր աւտարութեան : Պապին նոյիրականին միջնորդութեամբ՝ Թադէոս ազատ կ՚արձակուի քիչ յետոյ , ինչ որ կրկին տպագործ մըն է թէ ինք պիտանի մարդ մըն էր կաթոլիկ կղերին համար : — Բուռական չհամարելով Ոսկանի դէմ տարբած չարութիւնները , Համազասպեան անոր մահէն վերջն ալ շատ դժուարութիւններ յարուցած ժառանգորդ՝ Ա. Լեւոնեանի և իր ընկերներուն դէմ , ու նոյն իսկ մահուենէն ալ դիմեց : Երբ ի Մարսիլիա Ոսկանի հատատարիմ գործակիցներուն դէմ մղած վատ պայքարին հետեւանօք անոնցմէ ոմանք վերադին բռնեցին Ամսդերտամի ճաման , ինք անցաւ Վենետիկ (տե՛ս Իտալիոյ բաժին , 7ա բուտհամար) :

** ՍՂՈՄՈՆ ԼԵՒՈՆԵԱՆ Ոսկանի քեռորդին՝ աշխատակցած էր յԱմսդերտամ ու Մարսիլիա : Ոսկանի մահէն վերջ՝ ժառանգորդը կը մնար անոր : Երբ Համազասպեան կառավարութեան միջոցաւ կնքել տուաւ տպարանը , վճռ ծագեցաւ իր և Ս. Լեւոնեանի միջեւ . այս վերջինը կը փափաքէր մեծաւոյն տպագրիչին աստղագրած պայմանը ճշդիւ գործադրել «ժամագիրք»ի հրատարակութեան համար , ու չկրնալ վերջացունել ամէն հաշիւ խազմարար քահանային հետ : Տպագրութիւնը յառաջ կը տանէին ՆԱՍԻՊ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ և գրաշար ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ ՄԱՏԹԷՈՍ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ որոնք նոյնպէս Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգսի Զօրավարի տպարան»ին անձնուէր մշակներն եղած էին : Միւս կողմէ , կաթոլիկ կղերին կասկածները փարատելու համար՝ իրր գրաքննիչ ուզեցին Յով՛աննես Հոլով քահանան : Համազասպեանին գործին չէր գար այս երեքին եռանդուն գործունէութիւնը . կը դիմէ դատարանին՝ յայտնելով թէ տպածնին հերետիկոսական մասեր կը պարունակէ և պահանջելով վերատպումը յոյս ընծայուած 8 պրակներուն , նաեւ իր անուան յիշատակութիւնը «ժամագիրք»ին վրայ : Դատարան ի նպաստ Համազասպեանի կը վճռէ . բայց Ն. Գրիգորեան ջերմապէս կը բողոքէ 8 թերթերը վերատպել տալու դէմ և եռ առնել կու տայ արուած վճիռը : Համազասպեան ուզելով հետի մնալ Նասիպի պէս գործունեայ հակառակորդէ մը՝ կը դիմէ մահմուբեան . կ՚ըսէ թէ սինկրոր մըն է անիկա . ուստի կը բանտարկուի և 1676 ին միայն կրնայ ազատիլ : Մարսիլիոյ եպիսկոպոսը

նոյն առեններըը քաղաքին անցնող կաթոլիկ քահանայ մը՝ Թովմաս Հայրապետեանը գրաքննիչ կը կարգէ որուն կը յանձնէ «Ժամագիրք»ին սրբագրութիւնը : Հայրապետեան իր մոլեռանդութեամբ կը գերազանցէ Հռոմն ու նոյն իսկ Համազասպեանը, պահանջելով որ արդէն արգիլուած 8 թերթերէն զատ 8 թերթեր եւս վերատպուին, ու ջանալով ընել կարգ մը սրբագրութիւններ ալ : Ոսկանի օրով 1673 ին սկսուած «Ժամագիրք»ը՝ հազար ընդհմութիւններով ու չարչարանքներով կարելի կ'ըլլայ աւարտել 1676 ին, Ոսկանի և Համազասպեանի անուանց յիշատակութեամբ : Լեւոնեան խմբակը մեկ կողմէն կռուելով կրօնամոլ կղերին կողմէ յարուցուած արգելքներուն դէմ, միւս կողմէ կարող կ'ըլլայ հրատարակել հետեւեալները. — **Հարցատետրիկ** (1674), **Գիրք այբուբենից** և իերով ուսանելոյ զկնգում խոսլ. ոձիս քերականութեան» 1675 : Վերջնոյն յիշատակարանին մէջ կը կարդանք. «Աւարտեցու գրքուկս . . արդ որ հանդիպիք անա, աստաջիք զմի հայր մեր՝ վասն աջողութեան գործարանիս և պատճառաց տրին, Ոսկանայ վարդապետին հանգուցելոյ ի Քա., և եղբօր նորին Պատրն Աւետիսին, նաեւ վասն իմ նուաստիս ամենից պաշտօնատարի Սողոմոնիս, որ յոյժ վշտիւք վճարեցի . . . » : Իսկ 1676 ին (բաց ի **Գիրուկ կարեւոր**ի Բ. տիպն զոր յիշատակեցինք արդէն), կը հրատարակեն **Մաշտոց** մը (Բ. տիպ) որուն յատաջաբանին մէջ ըսուած է « . . . ապատնամիտ վարդապետն (Ոսկան) միաբանեալ էր ընդ կայենածին և ծաղրարոյ արիոսադատաւն չերիցուն Թադէոսի երեւանեցոյ առ. ի տալումն Աստնի Սաղմոսին, յորմէ պատճառէ կրեալ զգանագան փորձութիւնս և զնորատես հարուածս . . . մտաւտամբ բարձաւ ի կենաց աստի, զորոյ զիւղիր պատմութիւն անցից նորին ամենայնի ընդհանրոց է ի յատուկ գիրս նորին, և այսու ամենայնիւ զկնի մահուան տեառն իմոյ մտանեցայ ես տրտում վոխանակ նորին ի ձեռն անօրէն գողոսին ամս չորս . . . գործելով միշտ (Թադէի) ընդդեմ ազգին Հայոց և Ս. Աթոռոյն Էջմիածնի և գործարանի նորին, ոչինչ համարելով զամենայն Հայս և զյոլով բանադրանս կաթողիկոսին և ամենայն վարդապետաց . . . Որովք . . . պատճառաւօք ոչ կարացաք ցարդ կատարել զդրաման վեհին. այժմ սակաւ ինչ զոգի առեալ . . . ձեռն արկաք առ. ի տպել . . . նախ զփոքր Մաշտոցն, և ապա զկատարեալ բանն քան հրամանի նոցեւոր սիրին» : Ցիշատակարանը կը յատկելու . « . . . չիշեսջիք . . . զՍողոմոնն, որ կայ մատնեցեալ բազմաց չարչարանաց ի Մատչիկայ սակս գործարանի Ս. Աթոռոյն Էջմիածնի . . . և գիս զնուաստս յամենեցուն զԱկրտիչ անուամբ և եր բանի ապատատրս . . . հանդերձ . . . Ջուդայեցի Ոսկեձեռքենց Տէր Դաւթիւն, որ ոչ խնայէ օգնել մեզ ի նեղութեանս մերում, ի գործատնութիւնս յայս . . . » : — Հակառակ այս խումբը մը հրատարակիչներուն կորովի դիմադրութեանց, կաթոլիկ կղերին յարուցած արգելքները չեն ուշանար վերջ ի վերջոյ ընդհատելու անոնց գործատնութիւնները : Այսպէս Լեւոնեան և իր ընկերները կը մնան անգործ քանի մը տարի : 1683 ին միայն՝ Սողոմոնի երկարժամանակեայ դիմումներուն վրայ, կառավարութիւնը կ'արգիլէ Հայրապետեանին՝ խառնուիլ հայ տպարանի գործերուն, և կը պատուիրէ տպարանատիրոջ՝ ձշդիւ կատարել կառավարութեան դրած 1669 ի պայմանը որ էր կաթոլիկ եկեղեցիին հակառակ գիրքեր չտպել : Այն առեն է որ Սողոմոն կրկին գործի կը ձեռնարկէ ու նոյն տարին կը հրատարակէ **Գիրք ածխարհացը, Ակն հոգեկանը**, նաեւ **Պատէզ հոգեւորի** Բ. տիպը : — Տասնամեայ հալածանաց դէմ մղած մաքառումներնին այլ եւս տանելի դարձուցած չեին Լեւոնեանց խումբին նոն մնալը. կ'որոշեն Ամստերտամ անձնիլ և նոն գործել : Այս բոլորէն սակայն գրաշար ՄԱՏԹԷՈՍ ՎԱՆԱՆԵՑԻ'ն է որ պիտի հանդիպինք Ի ՀՈԼԱՆԴԱ : Միւսներուն հետքը կը կորսնցուննք. կ'երեւի թէ անոնք կ'ակսին ուրիշ գործերով զբաղիլ : Միայն «Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգսի գօրավարի տպարան»ն 1686 ին յոյս ընծայուած փոքր ժամագիրք մըն է որ կը տեսնենք, ձակատին պրոշմուած « . . . վերակացութեամբ, ծախիւք և աշխատութեամբ Ջուդայեցւոյ Մովսէսի որդի Սիմոնի ձօրձի, և արդեամբք Մօջաղիւրեցւոյ Հայրապետի որդի Գրիգորի . . . վաճառականի», թուխ թուղթով ու զարդավառ էջերով : 1702 ին Մարսիլիա տպուած կը տեսնենք 3 գիրք. — **Շարակնոց, Հայելի վարուց** և **Ցիսուս Որդի**, Ոսկանեան տառերով, բայց առանց տպարանի յիշատակութեան : 1708 ին **Բանալի չերմեռանդութեան** (Բ. տիպ) և **Կարգաւորութիւն հաստատեալ ազօթից եկեղեցւոյն Մեծին Հռոմայ**. այս 2 ին Ցիշատակարաններն կ'իմանանք թէ Յօհաննէս անուամբ մարդ մըն է զանոնք «պատմայ բնել առաջ» : Իսկ 1710 ին դարձեալ առանց տպարանի յիշատակութեան Մարսիլիա պրոշմուած է **Սաղմոս** մը :

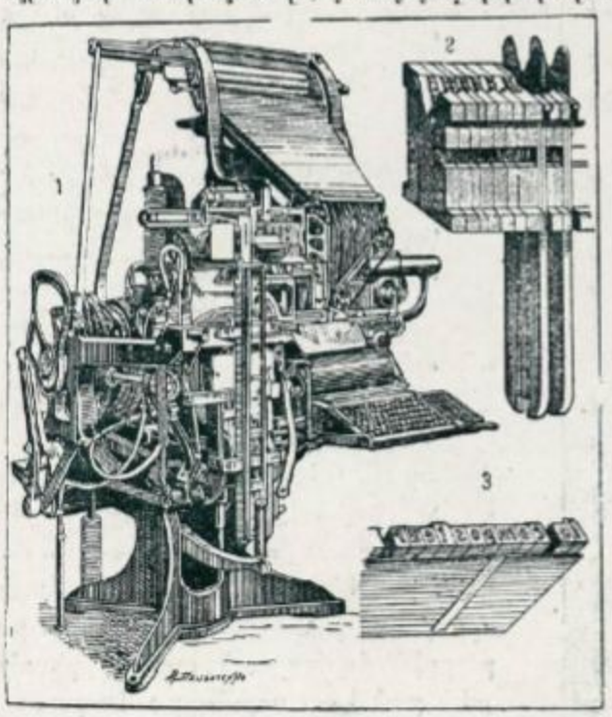
105բ. **Ամիկ Արամեան** ✦ — Մարսիլիոյ մէջ ապարանական իր կարճատեւ գործունէութիւնը [1852-4] տե՛ս 105ժ թուահամար (Թուրքիոյ բաժին) :

261. **Մկրտիչ Փորթուգալեան** ✦ — Ծնած է 9 Հոկտ. 1848 ին Գալիա՝ Եալընըզ Պաբալ փողոցը : Հայրն էր սեղանաւոր Յակոբ որ իր ժամանակին ուսեալ Հայոցմէ կը նկատուէր և որուն մտաւեղապարանով՝ պատանին Մկրտիչ կրցած է յազուրդ տալ իր ընթերցասիրութեան : Յակոբ մեռած է 59 տարու, երբ իր որդին մեռաւամամեայ էր : Ուսումը կ'առնայ Թում Քարուի Պետրեան վարժարանը, հայերէնի և պատմութեան ուսուցիչ ունենալով Յ. Մալէզեանը, ֆրանսերէնի՝ Յ. Ոսկանը, բուլբերէնի՝ Հերեթիկ Յօճան, բուսարանութեան և աշխարհագրութեան՝ Յ. Թիւլեանը : Այդ առեններուն, քան Սահմանադրութեան կազմուած Ազգ. ժողովն իր նիստերը կ'ընէր նոյն դպրոցին մէջ, մինչ Մայր եկեղեցիի Ս. Խաչ ժամը կը փոխադրուէին ուսանողք՝ որոնցմէ շատեր կ'երթային «Լուսաւորեալ» և «Խաւարեալ» կուսակցութեանց բղխարմները դիտելու, և ամէն ժողովի — որոնք յաճախ զիներգական միջամտութեան առիթ կը դառնային — աշակերտք ժամին մէջ ծնրադիր «առ ողորմեա» կ'երգէին կառավարիչ Յովհաննէսի բեյդրութեամբ, «ազգին հայոց սէր միութիւն» մաղթելով : Մ. Փորթուգալեան տեսնելով որ իր դպրոցին հոգաբարձութիւնը «Խաւարեալ»ին չարած է, կ'անցնի Սամաթիոյ Ս. Սահակեան վարժարանը որ «Լուսաւորեալ» (այսինքն Սահմանադրական) հոգաբարձներ ունեցողի համբաւն ունէր, շրջանաւարտ կ'ելլէ 1863 ին : Հայ լեզուի ուսուցիչն էր Թ. Ղազարեան : — Փորթուգալեան կը պաշտօնավարի Գրնս. գրավաճառ-գրքավաճառ Բիեռ Թուտայի քով որուն խանութը Մագասձրլար փողոց կը գտնուէր և որ Ֆրանսերէնի ուսուցիչ ալ եղած էր Սամաթիա, և Լուսաւորեալներու հետ յարաբերութիւն ունենալով՝ հրատարակած էր La Question Arménienne անուն տետրակ մը՝ անձնիւր հոի հանդիպակաց հայկեան բարգմանութիւնն ալ դրուած, (թեև բարգմանիչի անուն նշանակուած չէ, բայց կը կարծուի գործն ըլլալ Մագասաբեան Թուբենի) : — Գրավաճառութեան գործին ծանօթանալէ վերջ, Փորթուգալեան 1866 ին գրաւուն-գրքավաճառանոց մը կը բանայ, Բարիզի Հաշէթեն բերել տալով գրեթ. պիտոյքը : Այդ առենին է որ Հ. Աբամեանի տպարանէն հրատարակած է **Խավեար խանի Պօհայիի վիճակը** գրքոյկը զոր «Յարաբի Ամբակում» ծածկանունաւ երիտասարդ մը (այժմ քահանայ ի Կոլկաթա) գրած ու իրեն ծախած էր : Տարիէ մը ձեռնթափ կ'ըլլայ այդ գործէն՝ տարիքին անչափահասութեան և ժառանգական խնդիրներու առիթ չտանելու դատավարութեանց հետեւանօք. այնուհետեւ պահ մը կ'աշխատի մեծ եղբօրը՝ Պետրոսի քով որ Բ. Թուտայի հետ կը գործէր : Կարապետ Պաղտեան վարժապետի (ապա † Բարթողիմէոս վրդ.) առաջարկութեամբ կ'սկսի իբրեւ ուսուցիչ պաշտօնավարել Եենի քէօյ՝ Բէիզեանց բնակարանը, յետոյ Թէրզեանի բեյդրութեամբ, Գէշիկբաշ՝ Զօպանեան Յակոբի տունը : Ատոնք կ'ըլլան նախաքայլերն իր ուսուցչական ասպարէզին : Յետոյ Յ. Թօզլեանի և Կ. Պարոնեան տպագրիչներուն հետ համաձայնելով՝ կը կազմէ Հրատարակչական մը. Մկրտիչ կ'սկսի թարգմանել Ա. Տիւմայի **Տիկին Մօնսորօ**՝ զոր ընկերները լոյս կ'ընծայեին պրակ առ. պրակ : Բաց ասոր, Փորթուգալեան մասնակցած է «Գործասէր անուն» հրատարակչական ընկ.եան, որուն անդամներն էին Ա. Սուրենեան, Յ. Չինչիրեան, Յ. Թիւլեան, Ս. Թաշճեան, Անդրեաս Փափազեան ևն. և որ 1871 ին Վ.ևգիր խանի իր կեդրոնատեղին լոյս ընծայած է քանի մը գիրք (ինչպես «Բանք հատուածոցկոց ուրուք», «Գաղտնի առեան անկախ դատաւորաց», «Համառօտ դասագիրք Հայոց պատմութեան», «Փող արեւելեան» թերթը) : — Ազգ. պատմութեան ընթերցումը ջերմ փափաք մը ծնցուցած էր Փորթուգալեանի մէջ՝ երթալ Հայաստանը տեսնելու և գաւառի Հայութեան համար աշխատելու, փափաք որ 1869ին կ'իրա-

Մ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ
Ուսուցիչ-հրապարակագիր եւ ազգ. գործիչ

կանանայ՝ իրր ուսուցիչ իր մեկնումովը Եդեսիա ուր «Անձնուէր Ընկերան» մասնաճիւղ մը կը հաստատէ, նպատակ ունենալով կիրակի օրերը մայրենի լեզուի ձրի ուսուցում բրքախօսներու: Մուտը չառաջիմութեան այս եռանդին հաշտ աչօք չեն ուզեր նայիլ տեղացի մենծ-ադաներ որոնցմէ Յ. Սուքիասեան ջվարանիր նոյն ընկերութիւնը կառավարութեան մատնանշելու իրրեւ խռովարար խմբակցութիւն մը: Պարագլուխ ուսուցիչը տարապարտուց կը բանտարկուի, և երբ առժամանակեայ արձակում մը կը շնորհուի իրեն՝ առիթէն օգտուելով կ'անցնի Սկազ, գրեթէ ապստրական վիճակի մէջ, Պատրիարքարանի կողմէ իրր քննիչ Փոքը Հայք դրկուած Նահատեան Փիլիպպոս և Սրապեան Վիրեղ վարժապետներու պաշտպանութեան տակ, առաջնորդ Պետրոս Վ. Թահմիզեանի միջոցաւ կուսակալին բողոքելու համար Եդեսիոյ հայ ժողովուրդին վրայ բռնացող ադաներու կամայականութեանց դէմ: Թատր բարձի բոլի կ'րնեն և տարաբախտ վտարանդին 8 ամիս ապարդիւն թափառելէ վերջ կը դառնայ Պոլիս ուր, 1874-5, կը վարէ **Ասիա** թերթին խմբագրութիւնը: 1875 ին է որ կը մեկնի Վան, դարձեալ կրթ. առաքելութեան պաշտօնով, Վասպուրական աշխարհի Հայութեան մատուցանելով բանկագին ծառայութիւններ որոնք Տաճկաստան իր բնակիչն անկարելի դարձուցած են այլ եւս: — 1885 ին կ'անցնի ՄԱՐՍԻԼԻԱ ուր իր սեփական տպարանը հիմնելով կ'սկսի հրատարակել **Արմէնիա** լրագիրը՝ (15 տարի անընդհատ հրատարակուող իրր եռօրեայ) որ այս տարի բեւեռակոնց Իէ. տարին և որ առջի մէկ օրէն նախընացաւ Հայոց դատին: Թերթը տպագրուած է միշտ Մարիուս Շիքլէրի մամուլով: Ի սկզբան իր հասցէն էր Armény փողոց, թիւ 2. և երբ Փորթուգալեան կ'աջողի բնակիլը Վանէն Մարսէյլ փոխադրել՝ իր տպարանական կազմածքովը կը փոխադրուի Vacon փողոց թիւ 50. ապա Allées de Meilhan, թիւ 44, նաեւ Glandevès և Beaumont փողոցները, հուսկ ուրեմն Place Alexandre Labadié, թիւ 17: — Ա. անգամ տառերը Պոլսէն՝ Տաճառեանի ձուլարանը հայթայթած է իրեն, իսկ երբ Թուրքիոյ հետ իր յարաբերութիւնները կը խզուին՝ վէնեթիկէն: Դրաշարի մասին միշտ նեղութիւն քաշած է: Նախ Պոլսէն հոն կ'երթայ վանցի Եղիազար Տապաղեանը, յետոյ յաջորդաբար Բուսանայ մը, Պիւքիւճեան Յակոբ Պոլսեցին և Մ. Շիքլէրի գրաշարներէն Լուի Լայուար անուն Ֆրանսացին որուն հայերէն տպուածքները եղած է և որ 4 տարի հայերէնի գրաշարութիւն ըրաւ անոր մօտ: Փորթուգալեանի վերջերեր գրաշարը եղած է Նշան Միրունեան, իսկ ներկայիս մէջ՝ իր աղջիկները, Օրք. ՇՈՒՇԱՆ և ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ, — պարագայ մը որ հայ տպարանական աշխարհի 40 տարուայ գործունէութեան մէջ աննախընթաց նկատութիւն մը կը կազմէ: Իրենք գրաշար-մեքենայ (linotype) ալ վարել գիտեն և անդրանիկը 3 տարիէ ի վեր առ ի տպագրուած է La Sémaphore de Marseille օրաթերթին: — Այս գործիքը որ 13 տարիէն վերայ գտնուած գրամեքենային պէս առնչաշար ունի, իր մէջ պարունակող հնոցով են. կը ձուլէ ու կը շարէ ամբողջական տողեր՝ առնչաշարին վերայ դաշնակահարութեան պէս ուսուցող մատներու ձնշման տակ: Երբ տողը լեցուի, ձուլուած նիւթէն ցայտք մը մայր տառերու ամբողջութեամբ կազմուած կաղապարին մէջ կը նետուի, և այսպէս կը յօրինէ միաձոյլ տող մը, ապա մայր տառերը կ'երթան իրենց տեղերը: Ծառարազգիներ իրենց օրաթերթերուն համար վերջերս Պոլիս եւս բերած են նոյն մեքենային:

ԳՐԱՇԱՐ-ՄԵՔԵՆԱՅ

** Բաց ի **Արմէնիա**՝ Մ. Փորթուգալեանի հրատարակութիւնք եղած են. — Հայ դիւցազնուհի մը (այս տարի Բ. տիպ), Հայ գիւղացի, Սամսոն Խրտչէլի, Ազատութիւն Պուլղարիոյ և կենսագր. Պուլղար ապստամբապետաց (1888), Հայաստանի բշտ. նահատակները (1889), Ժողովրդ. բնթերցարան, Լինչի օրէնքը Տաճկահայաստանում, Թիւրքիոյ հայերն և իրենց դրացիները, Արմենիայի յուշարար (1890), Վլիժ, Թոմաս Բոցարիս, Նոյշներ Մ. Փորթու-

գալեանի գրած ուսումնասիրութեան (1891), Մի Գալկար նայրենասէր (1894), Վարդապետարան Հայաստանի ազատութեան, Իմ հայրապետական ընկերը:

ՄՕՌԻՔԵԼԻՔ ի մէջ այս տարուընէ հրատարակուիլ սկսած է.

262. **Ա. Տէր Քողոսեանի Փորձ** երկտողեայ հանդէսը՝ գրական, գեղար. և վիպ. (Ճնա.-Օգոստ. 1912, Ա. տարի, թիւ 1): — Հասցէ՝ Ֆօնթրնիլ փոդոց, թիւ 5:

ԳԼՈՒԽ Ե.

1640ական սկսեալ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

մինչեւ 1912

ՀԱՅ-ՃԱՒԿԱՆ

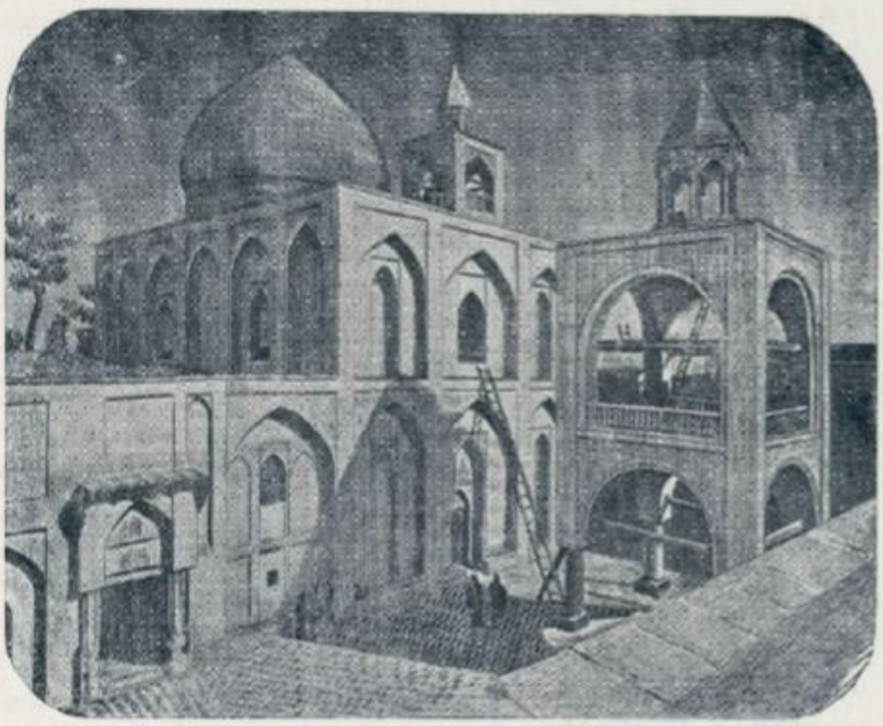
263. **Ամենափրկիչ Վանքի Տպարանը.** — Պարսկաստանի երբեմնի ապրանքանիստ քաղաքին՝ Սպահանի (որ առնուազն 300 կը կոչուէր) գիւղաքաղաքն է ՆԱՐ-ՋԻՒՂԱ, ուր Հայերը Ամենափրկիչ անուամբ վանք մը ունին: «Ճահապետին» բազում արուեստներով, անոնց առաջնորդն է ԽՈՋԱՆԱՀԻՐ ՊԵՍԱԿԱՆԵԱՆ, Սիւնեաց գաղթական աշակերտանկէն, որ իր ժամանակին ուսումնական նահապետած հոգեւորական մըն էր բարեպաշտան, աշխատասէր և անշահախնդիր: 1650 ին Մովսէս կաթողիկոսի որոշմամբ այդ առաջնորդութիւնը յանձնուէ, Լեհաստան կ'ուղարկուի Սիմեոն արեղայինն հետ կրօն. խնդիրներու կարգադրութեան համար: Վերադարձնուն, երեւան կը հանդիպին Լիմ անապատի Մելքիսեդեկ գիտուն վարդապետին որմէ մեծ եռանդով կ'սկսին դաս առնել, երբոր իրենց ըրած ճամբորդութեան ընթացքին՝ նամոզուած ըլլալով թէ ո՛րքան բան կար սորվելիք: Խաչատուր Կեսարացիի նման արթնամիտ մէկը չէր կրնար այլ եւս անտարբեր մնալ իր ազգին լուսաւորութեան գործին նկատմամբ. և երբ նորէն առաջնորդ եղաւ, Ն. Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքը ժողվեց աշակերտները, որպէս զի անոնք կրթուին ու յառաջդիմեն: Այդ դպրեվանքը — զոր իրենք «Ամենասուրբ կուսակրօնից բանասիրաց» կ'անուանեն, իսկ Ջուղայի

1612ին ամենափրկիչ վանքը տպ. «Աստճի ժամագիրքն էջ մը

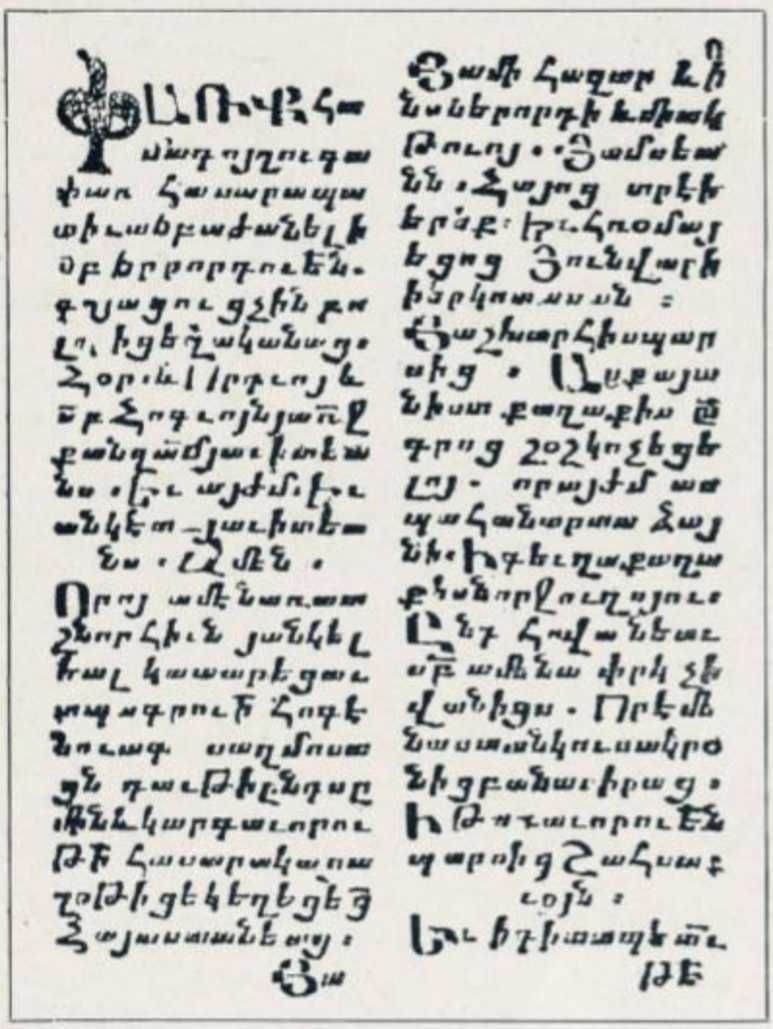
պատմագիր մը՝ «Համալսարան» կը պարտադրէր աշակերտաց նուիրուիլ ձեռագիրներու վերծանութեան և ուսումնասիրութեան. վանահայրն ալ իր կարգին կ'զբաղէր միշտ գրական աշխատութիւններով, որով սկսաւ Հայաստանի մէջ նուազակ հանել իբրեւ գիտուն վարդապետ: Երրոպա ուղեւորութեանն առթիւ **տպուած** գիրքեր տեսած ըլլալով, յառաջդիմասէր այս կղերականը փափաքեցաւ որ Հայ Տպագրութիւնը հայրենի աշխարհի մէջ ալ տարածուի, և չնայելով որ գլխովին անտեղեակ էր այդ բազմապատանջ արուեստին՝ գործի ձեռնարկեց միաբաններուն հետ որոնցմէ Սիմէոն աջ բազուկը հանդիսացաւ Եաչատուրի: Ամէնքը մէկ, ձեռք ձեռքի տուած՝ փորագրեցին, ձուլեցին, մելան ու տառ. պատրաստեցին, շարեցին, ի չգոյէ ի գոյ ածին **թուղթը**, փորձեր սրբագրեցին, պրակները խմբեցին ու կազմեցին, մինչեւ որ կարող եղան 1641 (ՌԳ.)ին 500 օրինակ միայն դրոշմել **Հաւատից վարք** անուն երկսիւն ու մեծատառ գիրքը: Սուրբ հրաշքի հաւասար բան մը՝ մեծագործութիւն մըն էր այդ հատորին հրատարակութիւնը, քանի որ ինքնաձեռնաբար միջոցներով, փորձերով ու տքնութիւններով միաբանք գլուխ հանած էին գայն, և այդ իսկ պատճառաւ գործը զերծ չէր կրնար ըլլալ խոշոր թերութիւններէ. այս մասին Ճիշտաւակաբանին մէջ կը կարդանք. «Եւ պակասութեան սորին անմեղադիր լերուք... **զի ոչ ուստար յաւժիէ** ... թերեւս յառաջանալով լաւ ևս լիցի»: Ու իրաւ ալ տարի մը վերջ նոյն տպարանէն նոյս կ'ընծայուի **Առենի ժամագիրքը** (համառօտ գիրքին անդրանիկ տպագրութիւնը) որ բաղդատմամբ առաջնոյն՝ աւելի փոքր ու վայելուչ տառերով կանոնաւոր տիպ մըն է, բովանդակելով «կարգաւորութիւնք եկեղեցւոյ և աղաւորութիւնք ժամատեղաց, Հրաժարիմք, Հաւատով խոստովանիմ, Նարեկ, Շարական, Սաղմոս ու Տօնացոյց»: «Առենի ժամագիրք»ը կը պարունակէ ճաշակաւոր բովանդակիրներ և հայկական ոճով խորանազարդեր՝ որոնք ենթադրական է որ պատրաստուած ըլլան Ջուղայեցի պատկերահան Մինասէ, այնքան համրաւ հանած իր առենին: Իրենց մամուլն դուրս եկած այս երկու գիրքերն ալ խիստ հազուագիւտ են հիմայ. մենք ներկայ երկու էջերն արտագրեցինք Օրմանեան Մ.ի սեփականութիւնը եղող **ժամագիրքէն**, որուն ձիշտակաբանէն կ'ընդօրինակենք հետեւեալ հատուածը. «... Քանզի ամէներջանիկ վարդապետս Եաչատուր օր քան օրէ տեսանէր զոպագրութիւն իմէջ ազգացն Լատինացւոց, ցանկայր միշտ որպէս զի լիցի ի մէջ Հայաստանեայց եւս...: Ընդ Ս. Հօրս յիշել մաղթեմ գնաքրատուն աշակերտեալ մանկունս իւր (Միմեօն, Գաւիթ, Մկրտիչ, Պաղտասար վարդապետք եւայլք)... **Եւ զՅովաննէս վարդապետն որ գնացեալ օրշի յաշխարհին Լատինացւոց, որպէս զի ուսեալ ի նոցանէ եւ եկեալ ուղղեցէ եւ հաստատեցէ զաս ի մէջ Հայաստանեայց...**»:

** 25ՐԴ ՅՈՎՀ. ՎԼՊ. ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ.— 50րդ երեսին վրայ 25Ա բառամարով հանդիպեցանք այս միաբանին տպագրական առաքելութեան Խոպիոյ ԼԻՎՈՒՆՈ քաղաքին մէջ ուր 1643 ին **Սաղմոս** մը միայն կրցած էր տպել՝ համար հազար չարչարանքներով: Հոն, արուեստին հմտանալէ վերջ երբ Նոր Ջուղա վերադարձաւ՝ վախճանած գտաւ վանահայր Յա-

ՆՈՐ-ՋՈՒՂԱՅԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՋ ՎԱՆՔԸ

չատուր կեսարացին, և տպարանական գործն ալ անշքացած: Միաբաններ անօգուտ կը համարէին այդ արուեստը: Այս աննկուն և արուեստին սիրովն բորբոքուն վարդապետին ձակատագրուած էր կրկին պայքարիլ, փոխանակ յատին կրօնաւորներու՝ հայրենակից նոյնադաւան խաւարամիտներու դէմ: Եւ այդ աննպաստ պարմաններու մէջ ձեռնամուխ եղաւ գործի, մեծաւնուն վանահօր յիշատակն անմահացնելու և ազգս Միաբանութեան ջախջախիչ դաս մը տալու համար: 1647 ին է. որ կը դրոշմէ **Պարզատումար Ս. գարիայի** իսկ 1650 ին **Ա.ժ.աւետ**ի մը զոր կիսկատար կը թողու: — Ե. Կեսարացիի մահէն վերջ Ն. Ջուղայի աթոռը թափուր կը մնայ առաջնորդէ. նոյն թեմը կը կառավարուի իր ձեռնասուններէն Թաւրիզի կողմէ՝ զոր յիշատակեցինք վերեւ: Տպագրիչ Յովհաննես Վրդ.ի դէմ եղած հակառակութիւնը ա՛յնքան կը սաստկանայ որ, անիկա կ՚ստիպուի էջմիածին անցնիլ. հոն եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի և կ՚ուղարկուի Հին Ջուղա, ուր կ՚ըպաննուի՝ հայ ժողովուրդին շահերը պաշտպանած առեն:

1642ին Ամենափրկիչ վանքը տպուած «Աւետի ժամագիրքին Տիտառակաբանը [փոքրացած]

** Ամենափրկիչ վանքն իր հետացմամբ՝ 37 տարի անգործութեան դատապարտուած է վանքին մատուռը: 1687 ին, առաջնորդ Ստեփաննոս Եպսկ.ի ջանքերով է որ տպարանը կը վերաբացուի, կնո՛ր նպատակի ունենալով տարածել «գիտութեան սուրբ գրեանքս» և մաքառիլ Պապականներու ա՛յն տարաձայնութեան դէմ զի Հայերը հերձուածողներ են: Նոյն տարին կը տպուին 2 հատորներ, Ա. **Տիրք աւետեաց** «որ ասի վիճաբանական... Ցառաջնորդութեան յայսմ նահանգի Տ. Ստեփաննոսի յայտ ածողի գտապարտուն և հրամայողի առնել գրիս: Աշխատասիրութեամբ ումեմն նուաստի Տէր Աղեքսանդրի ծառայ քանի»: Բ. **Տիրք իսկապէս համառօտ** «վասն և ձշմարիտ հաւատոյ և դաւանութեան ուղղափառ կաթուղիկէ ընդ. Հայաստանեայց եկեղեցւոյ...», հեղինակ Յովհաննես Մրքուզ Ջուղայեցի: Առոր Յիշատակարանին մէջ կը կարդանք «... յիշել... որ և կամակցութեամբ միմիանց գուն գործեալ ի վերայ գործարանի տպագրութեանս, այսինքն զՄիքայէլ վ., զՅովաննէս վ. գշարադրօղ գրոյս, զԱղեքսանդր վ., զԵսայի. զՀարոն վ., գնոգեբարձու վանաց և տպագրութեանս զՏէր Անդրէասն, Թովմասն, Յոհաննն, և այլք գործակալք տպագրութեանս»: 1688 ին դարձեալ Ամենափրկչի տպարանը յոյս ընծայած է **Տիրք ժողովածոյ ընդդէմ Երկաբնակաց**, «մանաւանդ... ժողովոյն Քաղկեդոնի, արարեալ Ս. Վարդապետաց»: ** Վանքը 192 տարուան տպարանական ամբողջին մը կ՚ունենայ: 1844 ին Հավայի մէջ վաճառական՝ Ջուղայեցի Մանուկ Յարութեանեան վանքին կը նուիրէ տպարանական կազմածք, բայց 36 տարի վերջ միայն կարելի կ՚ըլլայ նոյն տպարանէն գիրք հրատարակուիլ, քդք. աննպաստ պարագաներու հետեւանօք: 1880 ին հոն կը դրոշմուի երկհատոր **Պատմութիւն Նոր Ջուղայոյ** հեղինակ † Գ. Յարութիւն Թ. Տէր Յովհաննեանց, Ն. Ջուղայի բնիկներէն որ առնապարիսն էր համանուն վանքին և որուն կենսագրութիւնը կը գտնուի այս շահեկան աշխատասիրութեան մէջ: — 1892 ին դարձեալ հոն կը տպուի **հօսք**

եւ գործ Մաշտոց վ. Կարապետեան Ն. Զուդայեցւոյ. իսկ 1903-7, նուիրատուութեանց եւն. **Հաշիւներ**, նաեւ **Նոր Զուդայի Լրաբեր** թերթիկը:

ՊԱՒԷԼ (ՔԷՒՐԻՔ)

264. **Տպ. Պօղոսեան Հայոց Ըրամեան Պպրոցի.** — Հայր եղիշէ Գաֆթանեան իր ձեռագիրը ցուցակին մէջ կը յիշատակէ 1889 թուականս **Ստուգուրիս Ս. Գէորգայ** (Մուդնի) անուն գիրք մը, առանց տպարանի անուան: — Իսկ Լէօ նոր հրատարակած իր «Հայ Գիրքի տօնը» երկին մէջ կը գրէ. «Թաւրիզն էլ ունեցաւ իր տպարանը, որ բացուեց 90ական թուականներին, առաջնորդ եղիչէ վ. Մուրատեանի ջանքերով»: — Մեր գիտցածն այն էր որ «Արամեան դպրոց»ի այս տպարանէն 1898-1903 հրատարակուած են գանազան **Կաճուցագիրներ** և **Տեղեկագիր-հաշուեկիռներ** Լսարանական, Հայրենաց Բարեգործական, և Հակակրօնական Ընկ.ներուց (Թաւրիժի ու Սալմաստի):

265. **Քեամկան Ըրտաշատիպ Տպ. Ըտրպտոմոկոմնի Հայերի.** — 1903-4, բացի վերեւ յիշուած նամաւօրինակ քանի մը հրատարակութիւններէ, այս տպարանէն լոյս ընծայուած են. — **Կարմա** (1903), **Երկերի ժողովածու**, **Վիւճեալայի գաղցիկը**, **Օսար փուճքեր**, **Կալանիական** քաղաքականութիւնը, **Անուշներ** (1904), **Դիմակներ**, **Մայրական աչք**, **Տիցիէնի** որդին (1905), **Բժժածներ** (1906), մեծամասնութեամբ Արեւելեան գործերը: — Ներկայիս մէջ ունի կը տպուի **Աղտաղ** ամսաթերթը: — Իսկ պրակ. յեղափոխութեան թեմամբ Թաւրէժ լոյս տեսնող **Ազատ** թերթը անցեալ տարի դադրեցաւ:

ՔԵՀՐՈՆ (ՔԵՀՐՈՆ)

266. **Անդր. Քէմոպպրեանի** տպարանէն լոյս ընծայուած են **Ճաւիղ** (1894-6) և **Ասղ Աբեւելեան** (1896) շաբաթաթերթերը:

267. **Փարոսի** տպարանէն լոյս ընծայուած են **Հայրենասէր Խաղացին** (Մ. Նորատ.) 1904, **Նոյր տէվրիօը** (1908), **Ծովահէնը** (1911):

ԳԼՈՒԽ Զ.

1660ական սկսեալ

ՀՕԼԱՆԴԱ

մինչեւ 1717

ԱՄՍՏԵՐԴԱՄ (ԱՄՍԹԷԼՕՍՏԱՆ)

268. **Տպարան Ա. Էջմիածնի եւ Ա. Յարութեան Ջօրովարի.** —

* * **Աստուածատուր Պոպիր Ծարեցի.** — 1655ին Փիլիպպոս կաթողիկոսի վախճանումեն վերջ, յաջորդ՝ Յակոբ Դ. Զուդայեցի որ ուսումնասիրենք և ազգասէր հայրապետ մը եղաւ, մեծ հոգ տարաւ նաեւ հայ տպագրութեան գործին, կերպով մը գործադրելով վաղուց ի սէր հանգուցեալ Սրապիոն կաթողիկոսին կտակը: Այդ նպատակաւ 1656ին Եւրոպա կը դրկէ Փիլիպպոսի քարտուղար Մ. Ծարեցին (քիչ յետոյ Ռոմա վրդ.ն ալ՝ որուն բազմաբեղուն գործունէութեան պիտի անդրադառնանք անջատաբար): Երբ 1678ին այս կաթողիկոսը

Պօլիս կու գայ կրօն. վիճեր կարգադրելի վերջ Եւրոպա անցնելու՝ ազգ.-քդք. կենսունակ խնդիրներու համար, կը վախճանի 1 Օգոստ. 1680 ին 82 տարու, թաղուելով Բանկալթիի գերեզմանոցը, որ այժմ անթաղ՝ անկորուստ պահած ունի դեռ երկաթափակ դամբարանը **Հոգեւոր Տէր** մականունեալ այդ պատուական հովուապետին. ամենազգի հիւանդներ ցարդ կը դիմեն հոն՝ իբրեւ ուխտատեղի: — Դառնալով Զարեցիի, անիկա կ'երթայ ուղղակի Վենետիկ ուր 14 ամիս անզործ կը մնայ՝ դիւրութիւններ չգտնելուն. կ'անցնի Հռոմ, հոն ալ 8 ամսնայ պանդոյր կեանք մը բոլորելու կը հարկադրուի՝ տեղւոյն պապական «հաւատաքննիչ» կղերին չյաւուցած խոչընդոտներուն հետեւանօք, որ — ինչպես տեսանք ԻՏԱԼԻԱՅ բաժինին մէջ — մադեով չեզուած էր հանուր Լուսաւորչականութեան դէմ: Զարեցի չվհատիր սակայն. հետամուտ կ'ըլլայ որ և է կերպով գլուխ հանելու իրեն վստահուած սուրբ գործը: Կը մեկնի ՀՕԼԱՆԴԱՅ, կրօն. տեսակէտով այդ ազատ երկիրը, մանաւանդ իմացած ըլլալով որ հայ առեւտրականաց գաղութ մը գոյութիւն ունէր հոն: Կը դիմէ ԱՄՍԴԵՐՏԱՄԻ Ն. Էլզեվիրներու տպարանին համար տառեր փորագրող Վ.ան Տիքին որ 27 Նոյ. 1658 ին կնքուած պայմանագրով մը յանձն կ'առնէ 3 տեսակ հայ տառեր փորագրել՝ Ա.Ծ.աշունչի տպագրութեան համար, ինչ որ սիրական գործն էր քաղքին գործատուաց: Վ.ան Տիք 1660 ին տակաւին մէկ տեսակ դիր պատրաստած էր. Զարեցի կ'սկսի տպել Ենորհալիի **Ճիսուս Որդին**. բախտը չունենար սակայն տեսնելու գործին աւարտը. կը հիւանդնայ. մօտալուտ մահուան մը կանխատեսութեամբ՝ իր մօտ կը կանչէ Էջմիածնայ միաբաններեն Ոսկան Վրդ.ի եղբայրը՝ վաճառական Աւետիսն, առաջարկելով անոր զործակցի իրեն: Արդէն բաւական պարտքի տակ ինկած էր. ընկերը պիտի հատուցանէր գայն և տպարանին գործատնութենեն գոյանալիք հասոյթին շահակից պիտի ըլլար. իսկ եթէ Զարեցի մեռնէր՝ գործատան տէր պիտի դառնար Աւետիս: Այս ազնիւ Հայը պայմանատրութեան շահադիտական մասը մերժելով առաջարկեց տպարանը նուիրել յանուն **Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Սարգսի Զօրավարի**: Առ այս պատրաստ էր թէ՛ դրամագլուխ դնելու և թէ անձամբ աշխատելու: Համաձայնութիւնը գոյանալէ վերջ, Զարեցի կտակը կը գրէ ու կը վախճանի 1661ի սկիզբը: Իր հիմնած գործատան առացած մայր-անուանը պահուած է ցվերջ՝ Ֆրանսայի (Մարսիլիա), Խոալիոյ (Լիվոռնօ) և Թուրքիոյ (Կ. Պօլիս և Իզմիր) մէջ յաջորդաբար իրենց տպարանական արդիւնաշատ գործունէութիւնը բոլորած բարեհամբաւ Ոսկանեանց կողմէ, ինչպես տեսանք այդ երկիրներուն մէջ՝ **26** Ա.-Գ բազմամարներով: — Այս պանծալի տպարանին տիտղոսն ու բազմամարն անվոխոխ պահելով, բաւականացանք անոր անունով բազմաթիւ գործողներ ջոկել հատուած առ հատուած:

* * **Աւետիս Էջմիածնի** (Գլըճեան) ծնած է Ագահան. որդին է Թորոսի և Գոհարագիճի: Զարեցիի մահէն վերջ՝ ինք էր որ վճարեց անոր բողուցած պարտքերը, յետոյ ապահեց Վ.ան Տիքին՝ որպեսզի փութացունէ անաւարտ տառերուն փորագրութիւնը: Անկատար մնացած **Ճիսուս Որդիին** փորձերը սրբագրելու խնդիրը հիմայ կը վերատեցունէր գինք՝ հայերէնը շատ տկար ըլլալուն համար: Ճանի մը ամիս երկմտելէ վերջ, տեսնելով որ հնար չկայ, սրբագրութիւնները զէշ ադէկ կը կատարէ և կ'աւարտէ գայն: Իր աղճատ հայերէնով սա հետաքրքրական Յիշատակարանն ալ գիրի կ'առնէ. «Վ.ան որոյ աշխատանք ունիմ ի վերայ այս գործիս, թէ դրամով և թէ այլ օգնութեամբ և թէ ուխտադիր եղեր եմ որ մինչ ի մահս պիտի որ աշխատիմ վասն սուրբ էջմիածնուն... Մատթեոս որ մեռաւ, թէ ար ես չեի՝ ո՞վ պիտի տիրեր ի վերայ քերխանային. 1000 մարչիլ չոր պարտք քերխանային, որ 500 մահչիլ չեր արժեր...»: Իր շնորհիւ, Հռոմի մէջ տպարան հաստատելու Հայոց լուսաւորութեան Բ. հայրենիքը: Վ.ան առանձին մարդ մը սակայն ի՛նչ չափով կրնար գրաղիլ տպարանական բազմապարանոյ գործով. հակառակ ասոր, կարելին ըրաւ և 1661 ին տպագրեց **Ժամագիրք** մը, յաջորդ տարին ալ նոյն գիրքին մեծադիրը: Իր վիճակը պարզած է՝ էջմիածին ուղղած նամակներով, նաեւ իր եղբօր՝ Ոսկանի: Այս պատճառներով կը խելամտինք՝ 1664 ին Ամստերտամ դրոշմուած Սաղմոսի Յիշատակարանէն. Աւետիս այլ ևս միանակ չէ, իրեն գործակից ունի Ոսկանի աշակերտ Կարապետ Վրդ. Անդրիանեցին՝ իբրեւ փորձերու սրբագրիչ: Հոն գտնուող վաճառականներ՝ — շատը Ջուղայեցի — նիւթապես ձեռնտու կ'ըլլան գործին. տպարանը կը բարգաւաճի և հոլանտական նաեւ նոր ապրանք մըն ալ կ'սկսին արտածել. — **Ճիսուս Որդի** 1200 օրինակ, **Սաղմոս** 2700, **Ժամագիրք** 3000, որոնք կը փոխադրուին Արեւելք:

* * **Կարապետ Եպս. Կոստիանեցի** * — Գան մ'առաջ հանդիպեցանք Ոսկանի այս աշակերտին որ իրրեւ օգնական և սրբագրող՝ գործակցած էր Ղլիճենց Աւետիսին: Երբ այս վերջինը մեկնեցաւ Ամստերտամեն դէպ ի ծննդավայրը, ինք միեակը կանգուն պահեց տպարանը, ձեռնարկելով **Չայնագրեալ Շարականի** մը տպագրութեան, որուն խազերը նախապէս պատրաստել տուաւ մինչ որ միջեւ այն ատեն ո'չ մեկ Հայ փորձած էր որ և է տեղ: — Քիչ մը վերջը պիտի տեսնենք թէ այդ Շարականը Ոսկանի օրով աւարտեցաւ:

* * **Երեւանեցի Ոսկան Վարդապետ Ղլիճենց** * — Ջուղայեցի Յակոբ կաթողիկոս՝ գործին գտած յաջողութենեն խանդավառ՝ մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ կը դարձնէ յԱմստերտամ բացուած տպարանը, մանաւանդ որ էջմիածնապատկան հիմնարկութիւն մըն ալ էր ան: Ուստի կ'որոշէ գործին նուիրուել փափաքող կարո'ղ մեկու մը յանձնել զայն: Իր միաբանութենեն Ոսկան վարդապետը կար — օժտուած ձեռներէց ոգիով մը — որ խիստ կը հետաքրքրուեր արդէն տպագր. գործերով: 1662 ին Ոսկան կ'ուղարկուի Եւրոպա: — Երեւանեցի կը կոչուէր: Հայրը՝ Թորոս, մայրը՝ Գոնարագիզ, դեռ երիտասարդ, Շահ Աբբասի Երեւանէն դէպ ի Սպահան վարած գաղթականներուն մէջն էին. հոն կ'ամուսնանան և 1614 Յունվարին կ'ունենան մանչ զաւակ մը՝ Ոսկան որ իր նման. կրթութիւնը կ'ստանայ տեղացի սեփականի մը մօտ: Ծնողքը բաւական կը սեպէ անոր սորվածը. սակայն ինք միշտ աւելին սորվելու բաղձացող՝ ի հնձուկս անոնց կամքին՝ կը մտնէ Ջուղայի Ամենափրկիչ դպրեվանքն ուր կ'ուսանի մինչ որ Միւռեաց դպրոցը կարող էր ջամբել իր սաներուն: Մովսէս կաթողիկոսի յանձնարարութեամբ երբ Խաչատուր Կեսարացի Լեհաստան կ'ուղեւորի, հայրապետն ալ նոյն ժամանակ իր կառուցած ճամբորդութեան պահուն՝ Ոսկանը Սպահանէն առնելով իրեն հետ էջմիածին կը տանի: Խաչատուրի՝ Սիմէոնի հետ Եւրոպայէն վերադարձէն վերջ, երկուքին մէկ կ'սկսին դասեր առնել՝ մեծ ջաքջարանքներով գիտութիւն սորված Մելքիսեդեկ վարդապետէն: Այդ դասերուն մասնակից կ'ըլլայ նաեւ Ոսկան: Երբ Խաչատուր միւսանգամ վանահայր կ'ընտրուի Ն. Ջուղայի վանքին, Սիմէոն և Ոսկան կ'ընկերանան իրեն: Փիլիպպոս կաթողիկոսի օրով Ոսկան կրկին կը կանչուի էջմիածին ուր կը գտնէ Նախիջեւանի կաթողիկ դպրոցին համար Եւրոպայէն ուղարկուած տօմիսիկեան կրօնաւոր մը (Գօդոս Պիրոմալի), որմէ կ'սկսի մեծ եռանդով լատիներէն սորվիլ և ապա թարգմանութիւններ ընել աղճատուած հայերէնով մը, ինչպէս էին արդէն ուրիշներու նմանօրինակ հայացումները: — 1662 ին Ոսկան երբ ճամբայ ելաւ դէպ ի Եւրոպա, միտքին մէջ ունէր կարգ մը գիրքեր հրատարակելու գաղափարը. փափաքներուն է'ն խոշորն էր Ա.ժառանգ տպագրել. ուստի Իտալիա կ'երթայ գործառնութիւններ գտնելու: Լիվոռնոյէ անցած ատեն՝ կը հանդիպի իր եղբօր Աւետիսի որ — ինչպէս գիտենք — հայրենիք կը վերադառնար: Այնտեղ դիմում կ'ընէ հայ վաճառականներու որ ձեռնտու գտնուին իրեն՝ գիրքերո'ւ գիրքին անդրանիկ հրատարակութեանը համար: Ապարդիւն խնդրանքներէ վերջ, կ'անցնի Հռոմ. հոն ալ երբ կ'իմանան թէ Ոսկան կ'աշխատի յանուն Ս. Էջմիածնի, ձեռնպահ կը մնան: Կրկին կը դիմէ Լիվոռնօ և աս ձեղու կ'աջողի համոզել 3 Ջուղայեցիներ (Մատիաննոս Յովնից, Թոռչենց Թէոդորոս և Աւագեան Պետրոս) որոնք յանձն կ'առնեն աջակցիլ իրեն և շահը բողոքել էջմիածնի, Երուսաղէմի և Ս. Յարգսի վանքերուն: Առացած այս խոստումներեն երջանիկ, Ղլիճենց կը մեկնի Ամստերտամ՝ նոր կորովով մը վարելու համար իր մտատիպարը եղող տպագրական գործը: Ամենեն առաջ լոյս կ'ընծայէ. **Աչքերնեարաց** մը (1666) և կ'ամբողջացնէ Անդրիանեցիին սկսած **Չայնագրեալ Շարականը**. յետոյ կ'սկսի **Ա.ժառանգի** հրատարակութեան: Ջանազանց կ'աշխատի, ոչ միայն իրրեւ սրբագրիչ, այլ և իրր խմբագրող. կը բաղդատէ զայն Լատիներէնի հետ (*). կը կազմէ յատուկ անուանց ցանկ մը, քանի մը կտոր թարգմանութիւններ ալ կը դնէ Ս. Հերոնիմոսեն: Տպագրութիւնը վայելուչ է, մաքուր, պատկերազարդ, անսխալ: Ա. անգամ էր որ Հայ մը այս տեսակ գեղեցիկ և ընդարձակ գործ մը Մամուլին կը յանձնէր՝ անօրինակ զրկումներու և աշխատութեանց յանձնառու

(*) Այս առթիւ յառաջ բերեմ «Ազգապատումէն սա տողերը. «Ո'րքեղութիեմբ թէ մեղադրանքի կէտ մըն է Ա.ժառանգի նախնեաց թարգմանութիւնն այլայլելու եւ ապուռպելու ձեռնարկած ըլլալը, բայց աւելի գործին համ թէ գործողին մասին է մեր դատաստանը: Որովհետեւ բարեմիտ եղած է Ոսկանի նպատակը, հայերէն Ա.ժառանգը թերի կարծելով. համի որ Ս. Գրոց ուսումը Հայերու աճապանօք էր, Եւրոպայի մէջ ալ մօտկուած չէր, եւ Ոսկան կրնար իբր տիպար ենթադրել Լատին աշխարհի մէջ գործածական բնագիրը:

ըլլալով: Երկու տարի (1666-8) կը տեւէ տպագրութիւնը: Փորձերուն հոգ տարած է Կ. Վ. Անդրիանացի. թուղթերը սիրած, ժողված ու կազմած է՝ դարձնել իր աշակերտ՝ Երեւանցի Յովհան սարկաւագ: — 1666ին կը հրատարակէ նաեւ իր թարգմանած ու շարադրած **Պերակաճուրիցը**, նաեւ **Քրիստոնէական** մը, 1667 ին՝ **Ժամագիրք մեծ** Բ. տիպ, **Մաշտոց, Քրիստոնէական հայ-լատին.** իսկ 1669 ին՝ Դաւրիժեցի Առաքել Վրդ.ի **Պատմութիւնը** որ ժէ. դարու ամենագեղեցիկ գործն էր, և հեղինակն ալ դեռ կենդանի: — Հակառակ իր վիրքերը կաթոլիկ կղերին կողմէ արգիլուած ըլլալուն՝ իբր հերետիկոսական գրուածքներ, Ոսկան ազատական և անկաշկանդ միտքի տէր անձ՝ «Ս. Էջմիածնի» նոյն տպարանին մէջ թոյլ տուաւ դրոշմել պապական գործեր՝ կրօն. բովանդակութեամբ: Համառօտ երկերու հրատարակութեամբ չուզեց սահմանափակուիլ. 1668 ին տպեց Խորենացիի **Աշխարհագրութիւնը**, որուն միացուց նաեւ **Անդեսագիրքը**: Իրաւ է թէ գիտական նորութիւն մը ըլլալէ շատ հեռու էր այդ «Աշխարհագրութիւն»ը, բայց մեր ազգին համար անմոռանալի նորութիւն մըն էր: Նոյն տարին կը տպէ **Տօնարանաց և Ծամարագիրք**, 1669 ին Զայնքաղ Շարական: Այսպէս 4 տարուան մէջ հրատարակած եղաւ բազմաթիւ գիրքեր. իր եռանդին հետ՝ մեծ էր նաև գործունէութիւնը, բայց դժբախտաբար անբմբերելի գրկանքներ ու դառնութիւններ բաժին ինկան իրեն: Գաղափարը դիզուած էին իրարու վրայ. Ցակոբ կաթողիկոս չէր կրնար որ և է օգնութիւն հասցունել, քանի որ ինքն ալ շատ անձուկ վիճակ մը ունէր: Աւելի՛ն կար. **Ոսկանի տպած Աստուածատուչով ու Շարակնոցով բեռնաւորեալ նաւ մը կ'ընկղմի**, վարդապետին մուխը մարելով: Ամեն կողմէ հարուածեալ և յուսահատեալ, դիմադրելու կարողութիւնը սպառած, մէկ միջոց միայն կը մնար իրեն, վերջնապէս հեռանալ պարտապահանջներու ներկայութենէն: [Իր սրտայոյզ կենսագրութեան շարունակութիւնն ու իր տարաժամ մահը տե՛ս ՖՐԱՆՄԱՍՅԻ ԲԱԺԻՆ (Մարսիլիա), 26ի թուահամար]:

Վանանդեցի Մատէոսի 21 Սեպտեմբեր 1685 ին տպած Շարակոցին Յոհ. էջը [փոքրցուած]

268. **Վանանդեցի Յովհաննէսեան Մատթէոս.** — Մարսիլիոյ տպարանը գրաշարութիւն կ'ընէր և գայն կանգուն պահելու համար մարտառոններէն էր. «և տեսեալ եմ — կը գրէ — զյարակրութիւն և զանաջողութիւն յամենայն կողմանց, վասն որոյ դիմեցի յերկիրն Հռոմանոյ, ի վայելուչ քաղաքն յԱմսդելօսամ» ուր կ'ուզէ դարձեալ պարապիլ իր նախասիրած գործով, և ուր կը գտնէ Նիկոլայոս անուն «լաւ վարպետ»ը և անոր պատրաստել կու տայ «զգիրս այբուբենից բազմօք աշխատանօք, և զայլ տեսակս եւս զրոց նօտրի և բոլորի»: Բայց տեսնելով որ բաւականաչափ դրամ չունի ինքնագլուխ գործելու համար, կ'ընկերանայ Երեւանցի Յովհաննէս քահանայի և Ջուղայեցի վաճառական Պօղոսի՝ **Շարակնոց** և **Ժամագիրք** դրոշմելու համար: Ա.ը լոյս կ'ընծայէ 1685 ին, Բ.ը՝ 1685 ին: Երկու տարի վերջ կը կրկնէ վերջնոյն տպագրութիւնը: Այնուհետեւ 7 տարուան դադար մը: — Ինք, ինչպէս կ'իմացուի իր մականունէն, Պողպան գաւառի Վանանդ գիւղէն էր.

նոյն գիւղին՝ իր հօրաքեռորդին էր Նուրիջանեան Թովմաս որ գրելու կարողութիւն ունեցող վարդապետ մըն էր և որ շատ ճամբորդութիւններ ըրած էր Կիպրոս կղզին և Իտալիոյ մէջ, իր հետ առնելով Մ. Վանանդեցին իբր սպասաւոր: Ի Հռոմ բաժնուելով իրարմէ՝ երբ Թ. Նուրիջանեան ուրիշ կողմ կ'ուղեւորի, Մատթէոս 1670 ին կ'երթայ Լիվոռնօ ուր կը գտնուէր Ոսկանի տպարանը՝ Ամստերտամէն փոխադրուած. հոն Ոսկանի աշակերտ Կարապետ Վ.էն կը սորվի գրաշարութիւն, — ինչպէս ինք կը խոստովանի 1685 ին տպած Շարակնոցին մէջ, — և 14 տարի Ոսկանի տպարանը կը մնայ առանց վարձք առանալու, պարագա՛յ մը որ Ոսկան Վ.ըդ.ի և անոր յաջորդ Ս. Լեւոնեանի նիւթական անձուկ վիճակը կը շեշտէ, նաեւ Կիբեմպերկի արուեստին մասին Մատթէոսի ունեցած անսահման սէրը: Այդ անձնուէր աշխատութեան ընթացքին է որ Յակոբ Դ. Կաթողիկոս միշտ կը խրախուսէր զինք՝ օրինութեան գիրերով և ապագայի խոստումներով: Վանանդեցի Մատթէոսի դրոշմած գործերը հայ տպագրութեան մէջ նշանակելի տեղ մը կը գրաւեն՝ իրենց վայելչագեղ պատրաստութեամբ: — **Յամդերաւք՝ իր ջանիբեռվ բացած տպարանը՝ որ բնծայուած էր Ս. Խաչին եւ Մարիամու Ս. Կուսին**՝ կը քայքայուի. Մատթէոս կը բաժնուի իր 2 բնկերներէն, զուրկ նիւթական միջոցներէ: Այն առեն է որ կը դառնայ հայրենիք՝ բերելու մեկենաս մը գտնելու և իր յարած գործին կրկին նուիրուելու համար: Իր ազգական Նուրիջանեան Թովմաս Վ.ըդ. նոյն միջոցին Գողթնեաց Ս. Խաչ վանքին եպիսկոպոսն էր. Մատթէոս կը հաւոզէ զայն և ձեր տարիքին մէջ Եւրոպա ճամբորդել կու տայ անոր, ձեռք առնելու համար Ոսկանի հիմնուած հիանալի գործը: Միասին կ'աշխատակցին ցվերջ և իրենց հրատարակութիւններով մեծապէս օգտակար կը հանդիսանան ազգակիցներու մտաւորական զարգացման:

269. **Թոմաս Կոպէ Վանանդեցի** (եռամեծ վարդապետ). — Եւրոպացիները պարտող այս ծերունազարդ կղերականը որ կառաբևալ գրոց-բրոց մըն էր, հակառակ Գողթան գաւառը առատիկ սիրելուն՝ կ'որոշէ հեռանալ անկէ դէպ ի Հօլանտա, գերման Մեծ Գործաւորին գիւտովը անցունելու համար իր կեանքին վերջին տարիները: Մեկնումէն առաջ՝ Մատթէոսը կը դրկէ հոն, որպէս զի անհրաժեշտ պատրաստութիւնները տեսնէ. շատ չանցած ինք ևս միանալով անոր՝ ձեռք կ'առնէ գործառան դեկավարութիւնը: Իրենց հետ էին իր 2 եղբօրորդիները՝ Ղուկաս և Միքայէլ որոնց մասին գրուած է հրատարակած գիրքերնուն ծիշտատակարանին մէջ թէ քաջ լատիներէն գիտէին և բազմակողմանի հմտութիւն ունէին գոր ի սպաս դրին տպարանին՝ ձեռագիրները հայրայրելու համար: Ամէնքը մէկ սիրտ մէկ հոգի են հոն. ազգականներու համախմբում մըն է որ ձեռք ձեռքի տուած՝ կը նուիրուի Հայուն զարգացման գործին, բարձրացունելով հայ ցեղին անունը յաչս քաղաքակիրթ ազգերու: Գործառան հոգին է Մատթէոս, մինչ երկու եղբայրներն մանաւանդ Ղուկաս ցվերջ չէ գլացած իր օգտակար օժանդակութիւնը՝ հեղինակի և շարադրողի կրկնակ դերերով: Այս խմբակին յոյս ընծայած առաջին հրատարակութիւնը եղաւ **Համառարած աշխարհացոյց** անուն քարտէս մը 1695 ին՝ այնքան նուրբ ձաշակով պատրաստուած և այնքան օգտաշատ գործ մը, քանի որ Հայը վաճառական ժողովուրդ մըն էր և պէտք ունէր ճանչնալու աշխարհի մասերը: Նոյն տարին հրատարակեցին նաեւ Մ. Խորենացիի **Ազգաբանութիւն Տոհմին Յաբեթեան** տիտղոսով ուշագրաւ պատմագրութիւնը որուն բնագիրը դժուարաւ կրցած էին ձեռք ձգել: Այս երկու գործերը կը բաւէին՝ անմահացունելու համար անունը Նուրիջանեանց բնտանիքին, և դասելու զիրենք ի շարս ազգ. բարերարաց: Իրենց շնորհին էր որ հայ մեծանուն պատմագիրը ճանչցուեցաւ Եւրոպացիներէ, մինչ Հայկեան սերունդն ալ իր տեղը գրաւած եղաւ համաշխարհային պատմութեան մէջ: — Յաջորդ տարին նոյն տպարանէն յոյս ընծայուած գործերը եղան «Համառարած աշխարհացոյց»ի բացատրութիւնը եղող **Բանալին** և Թովմաս Գեմբացիի **Համահետեւումն Քրիստոսին** (Բ. տիպ). 1698 ին՝ **Նոր Կտակարան, Ջայլմամբ շարակաւ**, և **Համառօտ յիշատակ ամաց Հռոմայեցւոց**. 1699 ին՝ Ղուկասի և Մատթէոսի յօրինած **Դուռն իմաստութեան** «կամ Ոսկեայ դուռն դպրատան» (դասագիրք), նաեւ Ղուկասի հեղինակած **Գանձ** «ջահոց, կշռոց, թուոց և դրամից բոլոր աշխարհին». 1700 ին՝ **Դուռն առաքելոց**. 1702 ին՝ Ղուկասի **Տնտեսութիւնը** (հայերէն առաջին բնագրութիւնը) և **Շարակաւ** (Գ. տիպ). 1704 ին՝ Ղուկասի **Պատմութիւն Ս.ն.աչին**ը, **Համբոյր արբութեան** ու **Յոգնադիմի** «Ս.ն.արանական, բարոյական և քղք. իրողութեանց սահմանք».

1705 ին՝ **Ջեռբաժուրիւն յերկինս** (Բ. տիպ) և **Ժամակարգութիւն** «հաւարակաց աղօթից եկեղեցեաց Հայաստանեայց. Գովեստ բերկրանաց եռանձնեայ դիմաց, բազմաձոյլ յօդից, նոթին բանակաց». վերջնոյն ձախքը հոգացած է Ջուղայեցի Թօփճեանց Աղազարի որդի Պրն. Թաւալի: Այս «Ժամագիրք»ին Յիշատակարանին կ'իմացուի թէ «Տեառն Թոմասու եռամեծ վարդապետի Գործարանում» կային իր «գործակից»ները՝ Մաթէոս, Ղուկաս, Սիմեան և Միքայէլ: Տպագրութիւնն ընթիր, գարշափակ էջերով և փայտաքանդակ պատկերներով: 1705 էն վերջ սակայն անգործութիւնը կը տիրէ. կ'երեւի թէ Թովմաս եպսկ.ի միջոցները սպառած էին: — Իրենք պատուաւոր դիրք մը բռնած էին Ելրոպայի մէջ. Շրէօտէր գերմ. գիտնականը Թովմասեն տոքվեցաւ հայերէն. Ղուկաս ծանօթութիւն հաստատեց Լայպնիցի՝ գերմ. նշ. փիլիսոփային հետ որուն ներկայեց իր արաբացան հօրեղբայրն ալ: Նուրիջանեանց պետը բեպետ սկիզբէն մտադրութիւն ունէր իր տպարանը Հայաստան փոխադրելու, բայց հրաժարեցաւ այդ խորհուրդէն, վասնզի հայրենիքը նպաստաւոր չէր իր ծոցին մէջ պահելու և զարգացունելու նմանօրինակ ձեռնարկ մը: Տաժանելի էր առաջիւ այս պատուական եպիսկոպոսին վիճակը, մեկ կողմէ ազգին վատուժման անձնատուր, միւս կողմէ նիւթապէս ընկճուած և հայրենազրկութեամբ տառապագին: Կ'ուզէ վերջ մը տալ իր դժպատեհ ճգնութեան ու մեկնիլ հայրենիք, անոր տուրք հողին վրայ կատարելու համար իր երկրաժեշտը. սակայն մեկնումի պատրաստութեանց միջոցին անկողին կ'իյնայ ու քիչ օրեն կը վախճանի:

270. **Ղուկաս Վանանդեցի** ✦ — Իր կենսագրութիւնը տեսանք Թ. վանանդեցիի բաժինին մէջ: Անոր մահեն վերջ՝ Ղուկաս մնաց Ամստերտամ ուր Շրէօտէր չարունակեց իրեն տոքվիչ հայերէնը: Թովմաս իր տպարանին բոլոր գոյքերը կտակած էր իր եղբօրորդւոյն որ 1711 ին կը հրատարակէ այդ Գերմանիոյ հայ-լատին **Աւետեաց լեզուի գանձը**, միեւնոյն տարին՝ Յովհ. Վրդ. Ջուղայեցիի **Համառօտ Բնութագրութիւն եւ տրամաբանութիւն** «որ է քերդութիւն բառի և կրթութիւն բանի»: Ընթիր տպագրութեամբ 78 էջնոց այս Բնութագրութեան վրայ գործարանի անուն չէ յիշատակուած: — Ղուկաս իր հօրեղբօր մահուամբ որբ մնացած և մանաւանդ գործ դրամէ՝ շատ նեղութիւններու կը մատնուի. գործակից կ'ունենայ իր քով գրաշարութիւն ընող Նուրիջանեան Յովհ. պատանին որ կ'օգնէ իրեն: 1713 ին կը հրատարակէ **Հայելի Ա.ժ.ատուչ գրոց հին կտակարանի** (Ջուղայեցի Յօզազատայ Պողոսի որդի՝ Պրն. Պետրոսի ծախքով): Այս գիրքին Յիշատակարանին մէջ Ղուկաս կ'ըսէ իր անձին համար «Ծնունդս Գրիգորեան, սերունդս Վանանդեան, և անձանձիր աշխութեամբ յարմարօղս, յիմում իսկ տպարանի տալօղս այսր նորակերտ բուրաստանիս»: Ամստերտամ հաստատուած վաճառականներու աջակցութեամբ պահ մը իր գոյութիւնը կ'ապահովէ այս գործառնեան ուրկէ 1714 ին լոյս կ'ընծայուի 1500 օրինակ **Սաղմոս**՝ Սահեփանոսի և Մաթուրոսի ծախքով, իսկ 1716 ին **Պատկերասէր պատկերասեաց** «Սէր է համաձայնութիւն պատկերաց»ը որ գայն դրոշմողին հեղինակութիւնն էր: Յաջորդ տարին դարձեալ նոն կը տպագրուի **Ժամագիրք կարճառօտ** գիրքը (վաճառականներու համար) որ վերջինը կ'ըլլայ: Այնուհետեւ պարտապահանջներ նոյն աշխատանոցը կը գրաւեն և Վանանդեան մեծահամբաւ բնտանիքը կը փճանայ իսկ և իսկ: **12 տարի վերջ Մխիթար Սեբաստացի՝ հայ առեւտրականի մը միջոցաւ Նուրիջանեանց տառերուն մայրերը ծախու կ'առնէ եւ կը փոխադրէ գանգիր Վենետիկ:** — Եւ ՀՕԼԱՆԴԱՑի մէջ, 1717 էն ի վեր՝ 195 տարի, ո՛չ մէկ Հայու տպարան գոյութիւն կ'ունենայ:

ԳԼՈՒԽ Է.

1680ից սկսեալ

ԳԵՐՄԱՆԻԱ

մինչև 1902

ԱՃՈՒՑԱԿ (ՀԻՓԱՏԻԱ) ԵՒ ԱՊԱՐԱՒԱԿ

Տպագրութեան գիւտին հայրենիքը եղող այս երկրին մէջ տարաբախտաբար Հայ Մամուլը շատ աննշան ու մասնակի գործունէութիւն մը ունեցած է: **Գերմանիոյ մէջ հայերէն առաջին գիրքը յոյս ընծայողի փառքը կը վիճակի**

276. **Անդրէաս Ապոլոնոսի**: Ծնած է Վրաստան քաղաքը: Ուսուցիչ Պաւլինի արքունական համալսարանի: Մեռած իր ծննդավայրը՝ 1734 ին: Գաղուն նշանաւոր գիտուններէն այս Գերմանացին **առաջին հայերէնագէտը** կը նկատուի մեզ. իրմէ քանի մը տարի առաջ բեռ Ռէմուսաթ Բիւֆֆէթ անուն հայրենակիցը մը գրաղած է մեր լեզուով, բայց քիչ յառաջացուցած է գայն: Արեւելագէտներու երկրին՝ Եւրոպայի մէջ ի սկզբան քիչ կարեւորութիւն ընծայուած է մեր լեզուին. իսկ երբ ԺՀ. դարէն սկսան Հայերն իրենց ապաստան ունեցան անոնց հողին վրայ, եղան գիտուններ՝ հայեցի հրատարակութիւններով գրաղող. և այսպէս՝ Հայ Գրականութիւնը տակաւ նիւթ դարձաւ անոնց ուսումնասիրութեան: Ապոլոնոս հայկականը սորվելու մղուեցաւ մանաւանդ, երբ լսեց թէ «Ա.Ժ.աշունչ»ը 1666 ին հայերէն դրոշմուած է ի Հռոմաստ. յաջողեցաւ ձեռք ձգել օրինակ մը և ընդօրինակել: Յետոյ ուզեց իր հայ լեզուի ճամարեան նախաձաշակ փորձը տալ, ձեռնարկելով ապագրութեանն Ա.Ժ.աշունչի մարգարէութեանց բաժինին՝ **Հայերէն Աբդիաս** (Obadias Armenus)ին 1680 թուականին: Ի ծախքով ու խնամքով փորագրեց տառերը, ձուլեց ու տպեց 80 էջնոց այդ գրքոյկը, որուն բնագրանը միայն հայերէն է տակայն, իսկ մնացեալ մասերը՝ լատիներէն. վերջերը գրուած կայ — իրենց անուններով ու ձայներով — երկաթագիր ու բոլորագիր մեր այբուբենքը: Ապոլոնոս այդ գործին յառաջաբանը կը վերջացնէ հայ ազգին համար գնահատական տողերով և սա բարեմաղթութեամբ. «Աստուած շատ հեռու թնկած, անթիւ գայլերով շրջապատուած և անհամար բարբարոսներով պարփակուած հօտը ամենողորմ գրութեամբ գերծ պահէ բշնամիներու յարձակումներէ ու խաւարիներէ»: Մաղթա՛նք որ դեռ իրականանայի շա՛տ հեռու է ...:

272. **Բրէյտկոպֆ եւ Տերտէյ**— երկու դարի աւելի վիրիսաբի ժամանակամիջոց մը կ'անցնի հայ ապագրութեան վերոյիշեալ նախաձեռնին վրայէն, և բովանդակ Գերմանիոյ ո՛չ մէկ քաղքին, գիւղին ու աւանին մէջ գէթ պատահական իր գոյութիւնը կը շեշտէ որ և է Հայու կամ օտարազգիի մամուլ՝ որով Մեսրոպեան տառերով գիրք դրոշմուած ըլլայ: — 1896 ին միայն, Գերմանիոյ այս միեւնոյն քաղաքը կը տպուի առաջնայ նշ. ձայնագրարկու Եկմալեան Մակարի **Ընդարձակեալ երգեցողութիւնք Ս. Պատարագի**, 4 տետր, «Իգական բարձր ձայն» էջ 18, «Իգական խոնարհ ձայն» էջ 17, «Արական բարձր ձայն» էջ 141, «Արական խոնարհ ձայն» էջ 97: Այս «ձայնագրեալ պատարագ»ը հրատարակուած է 272 ներկայ թուահամարը կրող գերմ. վիմագրիչ-տպագրիչ երկու բնկերներուն կողմէ:

273. **Փոսկ**— Բրուսիոյ ՄԱՐԳԻՒՐԿ քաղաքին մէջ այս գերման հայագէտը 1902 ին կը հրատարակէ **Հանդէս հայագիտութեան** գերմ. պարբերականը որ կը պարունակէ հայերէն հատուածներ ալ: Ինկ **Յուցակ ձեռագրաց** մըն ալ յոյս ընծայած է:

☞ **Վուլֆկանգ Վրունդուլֆին** 1872 ին տպած է Լայպցիկի մէջ **Հայերէն գրաբար ճիրակաւորութիւն** մը Լատին լեզուով (ներկայ Յուլիոս Հենր. Բեթերման):

ԳԼՈՒԽ Ը.

1736ից սկսեալ

ԱՆԳԼԻԱ

մինչեւ 1905

ԵՒ ԻՐ ԳԷՂԱԿԱՀԱՅՐԵՐԸ

ԼՕՆԴԻՆ (հին ուղղագրութեամբ ԼՈՆԴԻՆՈՆ, կամ ԼՈՆՏՈՒ) կը ներկայանայ մեզ — Բրիտանական կայսրութեան քաղաքներէն — ուր առաջին անգամ կը տպուի

274. **Կարոլոս Ակքերս** (Caroli Ackers) անգլ. տպագրիչին կողմէ: **Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն եւ Աշխարհագրութիւնք** հայ-լատին, զոր հրատարակած, լատիներէնի վերածած և մեկնաբանած են Թուխիկմոս և Թէոդիոս Թուլ. Վխտոնի Որդիք, 1736 ին: Այս գիրքին սկիզբը դրուած Յառաջաբանը կը պարունակէ Ա.ժ.աշունչի հայերէն թարգմանութեան մասեր. Յաւելուածն ալ կը պարունակէ «Գործոց»էն 2 գլուխ:

275. **Յ. Ռիվինկթըն** (Joh. Rivington)ի տպարանէն 1780 ին լոյս ընծայուած է **Պատմութիւն «Հաւատոյ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց»** — Ցովսէփ Ս. Արդուբեանցի փոխադրին համեմատ — որ կը պարունակէ «Հաւատով Խոստովանիմ»ը, Լատին., Ֆրնս. և Անգլ. թարգմանութեամբ, «ի Ցոհաննիսէ Սկրօդերեանէ Վերմանացւոյ»:

276. **Ա. Ա. Ռաւդըլ** տպարանէն լոյս ընծայուած են **Շուրջ Կաթոլիկաց** (աշխարհաբար 1858 և գրաբար 1859), **Սարմոս** 1883, եւայլն, որոնք Աստուածաշունչի բնկերութեան հրատարակութիւններ են բոլոր:

277. **Հայկական Ազատ Տպարան.** — Համիտեան յուժին տակ կեղեքուող Հայու զաւակներ — գաղտիարի ու պայքարի ոգերք — գրուած Եւրոպա՝ գրիչ շարժեցին թերթով, տետրով ու թռուցիկով, ընդդէմ բուրք բռնակալութեան: Այսպէս Լօնտոնի մէջ ալ անոնք ունեցան իրենց տպարանը որ հակառակ իր շողշողուն անունին՝ կը բաղկանար հայկական **բացատ** մը. հոն շարուած գործեր Անգլիացիներու մատուներով տպուած են: Համանուն տպարանէն լոյս ընծայուած են **Ճիչեակ** (1891, 1894) և **Ազատակ** յեղ. հանդէսները, **Ծ՛ով է ապրում** (1891), **Մայիսի մէկ** (1892), **Գարիբալդի, Նուազք եւ մեղեդի** (Լեւոնց), **Հայ Յեղափոխականաց Ձայնն հայկական խնդրոյն վրայ** «և թէ ո՛րպէս պարտ է լուծել գայն» անգլ.ով (1895), **Ծրագիր** հայ գործատորների և ուսանողների միութեան (1898): Վերոյիշեալ Լեւոնցը յայտնի Հնչակեան Ա. Նազարբէգն է որ 1889 ին հոն հրատարակած է նաեւ Through the Storm գործը որ Հայաստանի կեանքի պատկերներու շարք մըն է:

278. **Տպ. "Հայաստան,,ի.** — Անգլօ-հայ բնկերութիւն մը 1888 ին կը կազմուի Լօնտոն որուն նպատակը կ'ըլլայ հայկական խնդիրը, հայերէն և ֆրանսերէն լեզուներով հրատարակելով **Հայաստան** անուն կիսամսեայ հանդէսը՝ մինչեւ 1892:

279. **Տպ. Հայկ. Արամեան.** — Ցայտնի ազգ. գործիչ և Թուրքիայէ փախստական **Բոճ. Ս. Թումաեան** Չիկվէլի (Լօնտոն) մէջ հիմնած համանուն որբանոցին հետ ունեցաւ տպարան մըն ալ ուր 1902-4 ին հրատարակեց **Պատանի** պատկ. ամսաթերթը, **Լիճի Սարէկիան** (1902), Հայ որբերու Բարիզի առեւանգումը, Հայ որբերու Բարիզի առեւանգիչները (1903), Ազգ. երգարան, **Պատմութիւն Աբեւել. խնդրոյ եւ առաջնորդ հայկական հարցի** (երկհատոր 1905): — «Առեւանգում»ի յատուկ այդ 2 գրքոյկներուն ի պատասխան՝ Լօնտոնի մէջ 8 Ապրիլ 1903 ին լոյս ընծայուած է 16 էջնոց տետրակ մը «Պատ. Թումա-

[եանի տուտերը և շահատակութիւնները» խորագիրով : — Մեծանուն Բրօֆեսեօր Լօզան՝ Ժօռժ Պուխէի տպարանին 1879 ին հրատարակած է **Ագարացիդոսի** Ֆրանսերէնը : — Իր ընդարձակ և արկածալից կենսագրականը տե՛ս «Ամենուն տարեցոյցը» 1911 :

ՄԱՆՉԵՍՏՐի հայ գաղութն ալ զանազան ժամանակներու մէջ բոլորած է տպարանական ցանցառ շրջաններ :

245բ. **Կարապետ Վրդ. Եահնուպրեանդ** : — Այս քաղաքին մէջ իր կարճատեւ գործունէութիւնը [1864] տե՛ս **245ա** թուահամար (Ֆրանսայի բաժին) :

280. **Թորոս Քհնյ. Տաղտայեցի** որդին է Կալկաթացի Տ. Խաչիկ քահանայի, ուստի և Խաչիկեան ալ կոչուած : Կալկաթա յաճախած է անգլ. դպրոցը : Լօնտօն անցնելով, ած.արանութիւն ուսած է : Ապա Պոլիս գալով հրատարակած է **Հայ Եկեղեցի** կրօնաթերթը : Կրօնուսոյցի պաշտօնով ուղեւորած է Երուսաղէմ, Պարսկաստան, Էջմիածին ու Մանչէսթր որուն հայ գաղութին ծախքով Էջմիածին գացած է՝ քահանայ ձեռնադրուելու 1889 ին՝ Տ. Թէոդորոս անուամբ : Քառասունքը ձամբան բռնելով Տաղտայեցի կը վերադառնայ Մանչէսթր, և 1896 Յունիսին կ'սկսի գործի՝ իբր առաջնորդ : Հոն կը մնայ մինչեւ 1902 Յուլիս, դժգոհ ձգելով իր հօտը : Յետոյ մեկնած է Ամերիկա՝ ուր կը մնայ ցարդ : — Մանչէսթրի մէջ իր հոգեւոր հովուութեան առեն Տ. Թորոս հայկ. մատուռին մէջ տպարան մը բացաւ ուր հրատարակեց վերոյիշեալ կրօնաթերթին զատ՝ **Թուղթ հովուականը** (1899) :

281. **Ճէյմս Ճիհանեան** : — Ծն. Հաբէշ : Պահ մը գրաշարութեամբ զբաղելէ վերջ՝ 1896 ի գարն. հոսանքին՝ անցած է Յունաստան ուր Ե. Օտեանի **Միութիւն** բերդը շարած է քիչ մը առեն : Յետոյ մեկնած է Մարսիլիա, Բարիզ, Լօնտօն, ու Մանչէսթր՝ իբր գրագիր Մուրատեանի : — 1898ին **Վաղուան ձայնի** հրատարակութեան առթիւ Ս. Գարթեւեան կը բանակցի Ճիհանեանի՝ վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան **Նոր Կեանք** և **Մարտ** բերդերուն գրաշարապետութեան համար : Երկու մեծանուն հրատարակազիրք իրմէ առաջ գրաշար ունեին նոյն Գրիգոր Համամճեանը որ վերջէն Եգիպտոս անցած է : Ճիհանեան 4 – 5 տարի վարած է այդ գործը : Հին ու նոր Հնչակեանց միանալովն էր որ ելաւ կրկին **Հնչակ** բերդը՝ զոր կը շարէին Ճիհանեան և Յովակիմ : Առանձին առաջինը հուսկ ուրեմն լքած է իր աշխատութիւնը՝ կուսակցական պատակոմներու հետեւանօք, և Սահմանադրութեան հռչակումին՝ վերադարձած է Պոլիս, նախ Տէր-Ներսէսեան, վերջն ալ Ս. Մատթէոսեան տպարաններուն մէջ պաշտօն վարելով :

Ն. ՃԻՀԱՆԵԱՆ

ՄՕՆԻՏՈՒՆի Սկովտ. այս քաղաքին մէջ առուպի մը հետքը բողած է

282. **Փիլիպ եւ. Տիրանեան** տպարանը, 1904 ին լոյս ընծայելով Մ. Մինասեանի երկհատոր **Ընտրեալ մը ճերճկումներ** երկը :

ՄՈՆՔԱ կղզին ասկէ 84 տարի առաջ Մեսրոպ. տառերով գիրքեր լոյս ընծայած է

190ա. **"Արդասիրական Ընկերութեանն Ամերիկայ,,** տպարանը, բոլորն ալ տաճկերէն և կրօնաշունչ. — Այդտ վէ կէօչ եօլ Քրիստոս տուր, Բապպանի տուանքն իւզերինէ պիր վազ (1828), Թալիւի գայըգճը, Տաղլարտա օյան քէօյ, Խմանքն

թաղամասը, Ազիզ քիւրակեան, Ազիզլերին թաղամասը (1829), Բաղչէ (1831): — Այս թուականեն անմիջապէս վերջ Ընկերութիւնը փոխադրուած է Իզմիր: (Տե՛ս անդ, 190[8] թուականը):

ՆԻՔՕՍԻԱ — Կիպրոս կղզիի այն քաղաքն է ուր ապաստանեցան 96 ի առաջին ջարդերէն հայածական Հայութեան մէկ հատուածը որուն մէջ որքեր մեծամասնութիւն կը կազմէին: Վանեան Փիւրքեան [տե՛ս գինք՝ Եգիպտոսի մէջ ալ] իմբեց գանոնք յարկի մը ներքեւ որ կոչուեցաւ

283. **Ազգ. Կրթ. Արքանոց** — Հոն էր որ 1902 ին տպարան մը հաստատեց և 1897-1901 տարեշրջաններու յայտարարութիւն, կանոնագիր ու տեղեկագիր Վիեննա և Գահիրէ տպագրել տալէ զատ, 1902-1904 համանուն Արքանոցի իր տպարանէն լոյս ընծայեց հետեւեալները. — **Տեղեկագիր** ե. և Ջ. Տարեշրջանի (1902-3), **Ցուցակ** դասախօսակութիւն մայրերու տղոցմէ խօսք, **Կիպրոս** կղզի, **Լուսաբեր** գրական հաւաքածոյ (1903), Մի տեսութիւն Կիլիկիոյ հայ իշխանութեան վրայ (1904):

ԳԼՈՒԽ Թ.

1772էն սկսեալ

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ

մինչեւ 1876

ՎԱՏՐԱՆ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ քաղաքներէն առաջինը կը նախդիտանայ ուր Հայ Մամուլը գործած է ասկէ 140 տարի առաջ: — Հարուստին Ասիոյ այդ վիքիսարի բերակղզին իր փարթամ ծոցին մէջ տպագծականած է Նոր-Ջուղայէ ակամայ տարագիր Հայութիւն մը որ վաճառականութեան սիրահար՝ հետաւոր շահատան մը որոնեց, անկաշկանդ գործելու և բարեկեցիկ ապրելու, միեւնոյն ատեն Շահ Աբբասի յաջորդներէն հարատահարուած իր հայրենիքին օգնութեան ձեռք կարկառելու համար, չուժանալով երբեք իր ազգութենէն ու լեզուէն: Հնդկահայ Ա. գաղութը արագօրէն և մեծագոյն հարատացաւ նոն՝ բնիկ իշխաններու հետ գործակցելով, մինչ անգլ. մրցակցութիւնը տակաւին մուտ չէր գործած: Եւ երեմնի Ն. Ջուղայեցիներ՝ իրենց Հնդկահայու ճոխութեանը՝ մէջ բացին իրենց քառակները միշտ, առիթը ներկայանալուն:

284. **Շահհամիրեան Սուլթանում** մին էր առոնցմէ որ պահ մը դերձակութեամբ պարապելէ վերջ՝ մարգարիտի առեւտուրով հակայ հարստութիւն կը դիզէ, Հնդիկի մը հետ ընկերոջի: Ինքնօգնութեամբ անգլ. տոլման էր և Անգլիացիներէ առացած ազատ միտք: Ազգակիցներու օգտակար ըլլալու առաջադրութեամբ՝ 1772 ին կը կանգնէ հոն Տիւքմակերկեան տաճար մը՝ զարկին ՅԱՄՄԻ անունով որուն ուսուցիչը եղած է Մովսէս Բարադամեան (հօրը աշխատակիցը): Ցակորի կրտսեր եղբայրն է ԵՂԻԱՋԱՐ: — Շահհամիրեան Սուլթանում ջնայելով իր աղնուտ հայեցքներին՝ կարելին ըրած է ազգակիցներու մէջ ընթերցասիրութեան ճաշակը զարգացունելու, որով կերպով մը հիմնադիրը եղած Հնդկահայ գրականութեան: Իր դրշմած ուղղանիկ գիրքը կ'ըլլայ երբ. քերականներու վրայ ձեռնած **Այբբենարան** մը (1772), Բ.բ՝ Նոր տեսարակ որ կոչի **Քարդարան** (իր երկը), Գ.բ՝ **Ծոցգայթ փառաց** (1773), 110 օրինակ, իւրաքանչիւրը **10 ռակի**: 2 տարի վերջ կը տպէ **Պատմութիւն մեծագործ Հայոց եւ վերաց** անուն կարեւոր գործը (հեղինակ Մեսրոպ Երէց): Ցակոբ՝ երիտասարդ մեռած է այդ միջոցին, բայց անունը կը պահուի: Տպոլը Եղիազարն է որուն գործակցած է ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԿՐՏՈՒՄԵԱՆ: Ցետոյ կու գան **Թարգմանութիւն** «նամակի չնորհաց և պահպանութեան

ի Տ. Եկատարինա դշխոյն Ռուսաց» ևն. (1781)՝ և **Պատմագրութիւն** «վարուցն և գործոց Նաթշահ թագաւորին Պարսից» 200 հատ, ձեղինակ Մատ Հանսոն, անգլ. բարգմ. Ամղեցի Պօղոս Միրզայեան (1783): — Այս տպարանին բոլոր-գրերը վայելուչ և ակնահաճոյ յօրինուածք մը ունին, ուղղորդ, նաեւակ ձեւերով, ինչպես կ'երեւի ներկայ պատկերին որ առաջին էջն է «Ճորդորակ»ի Ճիշտաւակաբանին: Նոյն գիրքին կը տեղեկանանք թէ ՄԱՏՐԱՍ քաղաքի հոմանիշ է ՉԻՆԱՓԹՆԱՄ: — Շահամիրեան չէ ուզած սահմանափակուած մնալ Մատուի գրագումով. իր ազգին բարօրութեան խանդով՝ միշտ կը ջղրակցէր կաթողիկոսներու, Ղարապաղի Մելիքներուն ու նոյն իսկ Վրաց վերջին թագաւոր՝ Հերակլի հետ որուն բանակարժէք քար մը նուիրած ըլլալուն՝ 1789 ին փոխադարձ բնդունեց «Վրաց իշխան»ի տիտղոսը. յաջորդ տարին ալ՝ ամբողջ Լօռի գաւառը, յաւուրկ հովարտակով: Շահամիրեան ոչ մին կրցաւ վայելել և ոչ միւսը. 1798 ին մեռաւ Հնդկաստան, և ուսումնասիրասիրմն վերջ երբ ժառանգորդ մը չելաւ մեջտեղ, կառավարութիւնը արքունի կալուած նկատեց այդ հողը: — Իր յաջորդներեն ոչ մին բարեբաստ եղաւ. ամենքն ալ հարստութիւնը փճացուցին շռայլ և հասան աղքատ վիճակի մը:

Շահամիրեանի տպած ՄԱՏԹԱՍԻԱՆ Քիւրեղատառ [փոքրացուած]

285. Յարութիւն Քհնյ. Շմաւոնեան

ծնած է Շիրազ 1750 ին: Կանուխէն կինն ու զաւկրները կորնցնելով՝ 7 տարի անապատական կեանք մը վարած է, ուխտիշներու հետ մանրմանալով և պատկերներ գօրացունելով: Ցետոյ հրաժարած է այդ կենցաղեն և 34 տարեկանին՝ Մատրաս քաղաքի ժամին քահանայութեան կոչուած: Հոն է որ կը ծանօթ ու կ'աշխատի մեն միայնակ՝ պատրաստելու համար հայ տառեր գործ «որդի վշտաց» յորջորջած է ինք, ակնարկութեամբ այն տառապանքին որուն ենթարկուած է՝ գայթ յօրինած առեն: Իր գործառնութեն յոյս ընծայուած են. **Վկայաբանութիւն Մարխանայ կուսին** (1789), **Պատարագ** կայսերն Փոնճիանոսի (1790), **Տաղարան փարիկ** (Սիմեոն կարոզ.), **Ընդ Հայաստանեայց** (Յովհաննաց Թադեոս քհնյ.) 1791, **Ճիաւոր որդի, Օրինակ հանգիստաւոր ծառայութեան** (երկիցս) 1792, **Ի՞նչ Պարիւրն** որ կոչի ներածութիւն (1793), **Ի՞նչ սահմանաց Դատի** (1797), **Բառգիրք փարիկ** ((1803), **Տետրակ ապօրինց** (1804), **Ռնիսարիոս** (ձեղինակ Մարմօնքէլ, բրգմ. Պետրոս Վրդ. Պուռնուտեան Կարնեցի՝ Բրօքմանի աշակերտներեն) 1809: — Առնք չեին կրնար անշուշտ փոխարինել Շմաւոնեանի գործունութիւնները: 1794 ին գաղափարը կ'ունենայ հայերեն **բերբ հրատարակելու** և տպագիր ազդով մը կը պարգեւ իր ծրագիրը Մատրասի Հայոց: Նոյն տարւոյ Հոկտ. 16 ին լոյս կը տեսնէ **Ագդարաի** Ա. բիբ որ 1½ տարի կը շարունակուի, պարունակելով պատմական և ազգագրական կարեւոր յօդուածներ, յուրեր ևն. գրբ. և աշխ.: Ժամին գանգակատան ներքեւ նամակատուփ մը հաստատուած էր, ուր կը ձգուէին հասնող յօդուածները: Նոյն տեսիլներուն Հնդկաստանցի Անգլիացիք ալ իրենց ունէին Calcutta Gazett ը: Աշխարհին մեկ ծայրը քաշուած այս փոյթեռանդն երկեր **ակիզբ տուած եղաւ այսպէս Հայ լրագրութեան** և հայաբերի մը խմբագրութեան նախօրինակը մեզ ընծայող նահապետին մտածուած 100 համեակը 12 տարիեն կ'արժէ՛ որ տօնեն բոլոր հայ խմբագիրներ ու հրատարակագիրներ: — Իր կեանքը սկսած է աննամոքիչ տակայն աղջկանն ու փեսին անթարոյութեանց հետեւանօք: Այս տխուր միջադէպերը կ'առաջորդեն զինք օջախին քաշքշուման և սկսած գեղծումներու (ազգագրական գումարներու խորում), մինչեւ իր ոտքի մահը 1824 ին: — Շմաւոնեանի պրոշմած գիրքերեն մեկ քանիներուն վրայ կը կարդանք. «Ի թագաւորութեան Օգոստափառ տեառն Ե. Հերակլայ Բագրատունւոյ որ ի Թիֆլիս»: Ասիկա ապացոյց մըն է որ ամեն երկիրի մէջ գոնուող Հայեր (ի մասնաւորի Հնդկաստան) այն մեծ յոյսը կը տածէին որ Վրաց նոյն արքան օր մը Հա-

յաստանը պիտի փրկէր ու տիրէր անոր, իբր յաջորդ Բագրատունեաց: Շահամիրեանի փայփայած երազն ալ աս էր արդէն . . . (*):

286. **Արդիս Ծատուր Ղազվալեանց** քաղքին երեւելիներէն էր, որ Շահամիրեանի, Շմաւոնեանի պէս Հնդկահայոց բարելաւումը կը բաղձար՝ մամուլի և գիրքի շնորհիւ: Այդ առաջադրութեամբ էր որ Շիրազեցիին կենդանութեանն իսկ «նորակերտ տպարան» մը բացաւ ուրկէ լոյս ընծայուած գիրքերը եղան. **Թանգարան բարեզարդ** (Պետր. Վ. Պատմագեան) 1809, **Ոգր Նդեսիոյ** (Ն. Շնորհալի) 1810, **Հաւատկեցէք** կամ **Արթագնագործութիւն** (Զուղայեցի Յովհ. Վրդ.) 1812, **Ողբերգութիւն** ի վերայ մահուան Յուլիոսի (ըրգմ. Անգլ. Ց. Ն. Շամբեան) 1818: — Այս թուականեն անդին հայ տպարան գոյութիւն չունենար ի Մատրաս, մինչ

Ս. ԱՂԱՅՎԱԼԵԱՆՑ

ԱՆԿԱՊՐԱՑի եւ ՊՕՄԲԱՅԻ

Հնդկահայք տնեղափի գործունէութեան շրջան մը բոլորած են մինչեւ 1870 թուականի սկիզբները, որմէ յետոյ անգլ. հզօր տիրապետութեան տակ հեռվեռուտ կորուսած իրենց մայրենի բարբառը՝ մտաւոր զարգացումնին կ'սահանան այլ եւս անգլ. բերթերով ու գիրքերով: — 1 Ապր. 1908-ին հայագրի մը՝ Կ. Ն. Փաթրէի կ'սկսի հրատարակել The Armenian կիսամսեայ հանդէսը: 1895-ին Մեսրովպ Ց. Մեր հնդկահայը History of Armenians in India խորագիրով ուշագրաւ գործ մը լոյս ընծայած է Կալկաթայի մէջ, Հնդկահայ կեանքը խղճմտօրէն հաչելացուցնելով, որուն մէջ յիշած է նաեւ տեղւոյն զաղութին տպարանական գործունէութիւնն ալ: — Հնդկահայը բոլով դեպ ի հայ գրականութիւն իր դառն ուծացումին մէջ, դառնանք երթեմնի տպարանական իր փայլուն տարիներուն:

287. **Յովսէփ Քհնյ. Աւետիսեանց.** — Մատրասի «Ազդարար»ը դադրած տարին, հրատարակչին՝ Կալկաթա բնակող այս պաշտօնակիցը խեղճ տպարան մը կը բերայ քաղքին Ս. Նազարէթ ժամին բակը. հոն կը դրօշմէ **Պատմութիւն ազգից . . . առ Նահապետ արմային Պարսից** որ Ֆրնս.ի ալ թարգմանուած է և զոր շարադրած է յոյն մօրմէ Կրետ ծնած՝ Ռոտոսթոյի առաջնորդ՝ ապա կաթոդ. Աբրահամ Սրբազան: Յովսէփ քահանայ արուեստի հասկացողութենէ բոլորովին զուրկ կ'երեւի:

288. **Տպ. "Ծննդոսփիւռեան,,ի.** — 1810-ին ՊՕՄԲԱՅ քաղքին մէջ լոյս տեսնող համանուն վիմատիպ թերթեն զատ՝ հոն հրատարակուած է **Ծաղկաստան** (1822) և Ց. Ավդալեանի **Մօտիկը** (1823) որուն ճակատը կը կարդանք. «Տպագրեալ ծախիւք Օժանդակաց տպարանին . . . ի Կալկաթա . . . յՕձանանասփիւռեանց տպարանի»: Առկէ կը հասկցուի թէ թերթը Պօմպայ, իսկ միւս 2 գիրքերը՝ թերթին տպագրատան անունէն Կալկաթա դրօշմուած են:

289. **Տ. Ղոնթչում Աւետեան** (կամ **Աւետ Ջնթլումեան**) որ հնդիկ ալ է, 1811-ին տպած է իր սեպհ. գործատան մէջ **Նոր տետրակ այբուբենական** (որուն յառաջաբանով կը խոստովանի իր անգուսպ եռանդը կիւրեմպէրկի արուեստի մասին), **Տասն պատգամք**, 1813-ին **Ծաղկակալ** (աշխարհագր., պատմ., և տարեցոյց), 1814-ին **Գիւտ կոմպիճ պիտակին** (ըրգմ. անգլ.), 1815-ին **Համառօտ տպիտութիւն եկեղեցւոյ** (Մարգար Յօհաննէսեանի

(*) **Ազդարար** Բ. անգամ հրատարակուած է ՄԱՏՐԱՍ 1846ին, վերատեսչութեամբ Ս. Պ. Յովհաննէսեանի որ 2 տարի վերջ կը հանէ **Բանասէր**ը: ** ՍԻՆԿԱՓՈՒՐի մէջ ալ 1843ին ունեցած ենք վիմատիպ թերթ մը, **Ուսումնասէր**: ** Յիշենք հոս ԿԱԼԿԱԹԱ հրատարակուած Շեմարանք (1810), **Հայելին** (1846), **Հայրենասէրն** ու **Եղբայրասէրը** (1862), վերջինս՝ նոիեզար Տէր Յարութիւնեանի կողմէ: ** Իսկ **Ազգասէրը** տե՛ս «Արարատեան Ընկերութեանս տպարանին մէջ:

290. **Ա֊աշնչի Վոլովոյ** «որ ի Կալկաթայ, ջանիւք և արդեամբք տպագրեալ եղեւ **Ս.Ծ.աւետ֊գիրք հնոց եւ նորոց կտակարանաց.** ի գիւղաքաղաքն ՍԻՐԱՄՓՈՒՐ 1817:

291. **Պօղոս Յորդանանեան** 182ւ ին տպած է **Աճգիտաց անգէտ** «. . . ի հրահանգութիւն համբակաց» բրգմ. անգլ. Յ. Ավդալեանց, **Աճապառ բան, հետեւութիւնք պիտոյութիւն, Հրեշտակ hor ուրումն:** — Յօրդանանեանի տպագրիչն է եղած ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ:

292. **"Հայկեան Տպագրատիրական Ձեռնարկ"** ի գործառան մէջ գլխաւորաբար գրաշուած են գործերը համանուն կրթարանին հիմնադիր՝ Երեւանեցի Յովհ. Ավդալեանի [հնդկահայ նշ. մատենագիր, քաջ անգլիագէտ, դաստիարակ ու բարգմանիչ, «Անդամ Ասիական Միաբանութեան Բանգալայ»] և ուրիշներու, որոնք են.— Համառօտ մեկնութիւն **Տրամաբանութեան** (1822), **Հռոմաբեայս** արքայորդին Երովպիոյ (տես. Յոնաբնեան Սամուէլ, բարգմ. անգլ. Յ. Ավդ.) 1826, **Ներբողեան** ի յիշատակ Գէորգայ Մանուկեան, **Ներբողեան** ի յիշատակ Մնացականի Վարդանեան (1827), **Ցաղագս հասատութեան** և նզաստակի և արդեան քրիստոնէութեան ի Կալկաթայ, **Ս.Ծ.աւետ֊** մատեան երկնային, **Քրիստոսատուայց, Պտղոյից յորդոյակ** յընթեռնուլ և ի գիտել զԱ.ծ.աշունչ գիրս (1828), **Աւետարան, վերջին աւուրք** Տկն. Մէրջանին Առաքիաննոսեան (1830), **Մտածութիւն** վարդապետութեան ի վերայ հաշատութեան (1832), **Ներբողեան** ի յիշատակ Յ. Պալուզեան 35ամեայ վարժապետին (1834), **Թուղթ** շնորհակալութեան (1844), **Ցանդիմանութիւն անձին** (Գ. Աւետեան), 1846, **Խաչ եւ գաւազան** (1856), **Օրացոյց** (1867, 1870-1):

293. **Եպիսկոպոսական Ձեռնարկ** ի գործառան (Bishop's College press) տպագրիչն է ՅԱԿՈԲ ՍԱՓԿՍԵԱՆ: Այս տպարանը (նուիրուած Նոր-Ջուղայի Ամենաթրկիչ վանուց անուան) լոյս ընծայած է Թաղիադեանցի և այլոց գործերը.— **Ճշմարտութիւն** քրիստ. հաւատոյ (1829), **Դիցաբանութիւն** (1830), **Մեկնութիւն այբբենարան, Մեկնութիւն օտարազիս** հայ և անգղիերէն լեզուաց (1840), **Պատմութիւն Հին Հնդկաստանի, Քրիստոնէական կրթութիւն** (1841):

294. **Ակնոյ Միսիոնարք** ալ ունեցան իրենց սեպհական գործատունն ուրկէ լոյս ընծայեցին **Հմմատօս** բացատրութիւն, **Մտածութիւն** ի վերայ Աստուածաշունչի (1831), **Ողջունգակութիւն** բոլորի սրբազանի գրուածոց (1832):

295. **Ստեփանեան Ընկ֊ը** 1845 ին կազմուած է Հնդկահայ մեծանուն մատենագիրին՝ Մեսրովպ Պաւլեան Թաղիադեանցի (Վ. Ա. Սարկաւագ Ս. Էջմիածնի) ջանքերով որ նոյն Միութեան անուամբ բացաւ տպարան մըն ալ ուր դրաշմուեցան.— **Աղգասէր** կիսամսեան (1845-8; խմբ. Մ. Թաղիադեանց), 1850-2 վերատին հրատարակուած, **Պատմութիւն Պարսից** Ա. հատոր, **Ջուարճախօս** առակք Պաբսից, **Վէպ Վարդգէսի** Տեառն Տուհաց (1846), **Վէպ Վարսենկան** Ս. Ալայուհոյն Աղուանից, **Միաբանիւթեան** առաջնորդ մանկանց, **Սօս եւ Սօնդիպի, Հառ** դաստիարակութեան օրիորդաց, **Վկայաբանութիւն** Ս. Սանդխտոյ, **Արգ եւ կանոնք** Ս. Սանդուխտ դպրոցի (զոր հիմնած էր Տիկ. Շուշան Թաղիադեանց), **Հանապարհորդութիւն** Մ. Թաղիադեանցի ի Հայս (Ա. հատոր). **Թուրակ** Թաղիադեանց (1847): Առնցմէ մեծ մասը երկասիրութիւնն է Մ. Թաղիադեանցի զոր կենսագրած է † Յովհաննէս Աւագ քահանայ Մկրեան:

296. **Ստիւ.** տպարանը (հիմնուած Կ. Պոլսեցի ՊՕՂՈՍ ՎԻՉԷՆԵԱՆԻ) 1847 ին լոյս ընծայած է **Ուղաբերից Աւետարան** մը, իսկ 1848 ին **Ժամագիրք** մը: Վիչենեանի մասին Թաղիադեանցի 1844 ին հրատարակած **Աւետաս** լրագիրին մէջ կը կարդանք. «Թողեալ զգրաւորական մասին պակասութիւն, վերագոյն համարիմք զգործն զոր քան զոր տեսաք մինչեւ ցայսօր ի լեզու ազգիս: Միշտ փիւնիկ տպագրութեանց համարեալ, և գարմանամք ընդ արարս եւրոպացի եղբարց մերոց. բայց պարտն Պ. Վիչենեան Կ. Պոլսեցի շուք ածէ գամենեքումբք յարուեստական մասին, եթէ հիմնաւոր և բաւական քաջալերութիւն ունիցի»:

297. **Յովհ. Քհնյ. Իսչխեան** Արարատեան բնկ.եան տառերով կը բանայ տպարան մը ուր կը դրոշմէ (գլխաւորաբար իր գործերը). — **Հայելի վարդիկ, Նոր տպարան** հիմնեալ Ս. Գր. Լուսաւորչի (իրենին համար է) 1869, **Համառօտ** քրիստոնէականութիւն, **Երկնային** հրաւիրակ, **Տեսիլ արժանեաց ի դատաստանական աշխարհի** (1870), **Գաւազանագիրք** (1873):

ԳԼՈՒԽ Ծ.

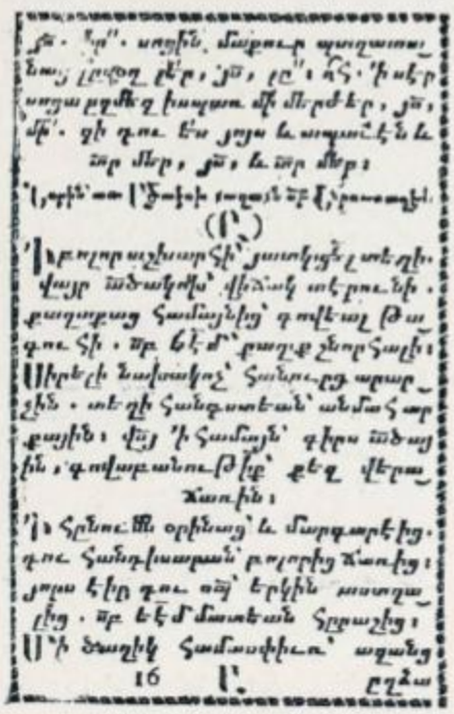
1771ին սկսեալ

ՌՈՒՍԱՀԱՅ

մինչեւ **1912**

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ (ԷՋՄԻԱԾԻՆ) տպարանին ռուսական սիրաչեռութեան չենթարկուած՝ 1771 ին ունեցաւ իր տպարանը

298. **"Ս. Գր. Հաւատարիմ"** սիրողաբար, որ վերջերս կոչուած է «ԿԱԹՈՂԻԿԻ ՍՐԲՈՑ ԷՋՄԻԱԾՆԻ կամ ՏՊ. ՄԱՅՐ ԱԹԷՈՌՈՑ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ»: **Էջմիածնայ արբանեակ** անուամբ Ռահանեանք Հօրանոս, Խոպիա, Թիֆլիս և Թուրքիա գործած էին ա՛յնքան եռանդով՝ այս թուականին շատ առաջ: — Ռ. Լուսաւորիչ գործատան հիմնադիրը եղած է 176 ին արուարձանի Երեւանցի Սիմեօն կաթողիկոս որ հայրապետական գահը բարձրանալէն 2 տարի վերջ փոյթ տարաւ նոյն գործին, քանի մը տարի տեւող բողոքցութեան սկսելով Իզմիր Գ.ուկ. Վ.ի տպագրիչ Մարկոսը համոզելով իրեն դրկելու համար, Ամսդերտամ՝ Յովհաննես Վ.ի, Առաքելի գիրերը գնելով ուղարկելու համար, Պօլիս՝ Էջմիածնայ տպոհին գործակալ Մոսկուայ, Վենետիկեն հետը Պօլիս գիր բերող Տարգիս Վ.րդ.ի՝ տառերը գնել տալու համար: Բոլոր այս դիմումները կը մնան ապարդիւն, մինչեւ որ Հնդկահայ երեւելիներեն Գրիգոր Միքայէլեան Զաքիկենց 3 06 ռակի կը տրամադրէ այդ գործին համար, իսկ քանի մը տարի վերջ բդեաչինութեան համար Բարիզեն յատկապէս 2 տպուհատպոհ ուղարկել կու տայ Էջմիածին, 1.000 րուպլի վարձք խոստանալով անոնց որոնք սակայն ոեռ հասնելնուն՝ կը դժկամակին նոյն տպուհատպ գործադրելու մասին, սակայն հայրապետին ապառնալիքին վրայ տեղի կու տան. և Գեղամացի Խաչակ եպսկ.ի հսկողութեան տակ 1776 ին վերջապես կը կատարուի

Էջմ. 1778ին Էջմիածին տպուած «Տաղարանէն

2 տարի վերջ փոյթ տարաւ նոյն գործին, քանի մը տարի տեւող բողոքցութեան սկսելով Իզմիր Գ.ուկ. Վ.ի տպագրիչ Մարկոսը համոզելով իրեն դրկելու համար, Ամսդերտամ՝ Յովհաննես Վ.ի, Առաքելի գիրերը գնելով ուղարկելու համար, Պօլիս՝ Էջմիածնայ տպոհին գործակալ Մոսկուայ, Վենետիկեն հետը Պօլիս գիր բերող Տարգիս Վ.րդ.ի՝ տառերը գնել տալու համար: Բոլոր այս դիմումները կը մնան ապարդիւն, մինչեւ որ Հնդկահայ երեւելիներեն Գրիգոր Միքայէլեան Զաքիկենց 3 06 ռակի կը տրամադրէ այդ գործին համար, իսկ քանի մը տարի վերջ բդեաչինութեան համար Բարիզեն յատկապէս 2 տպուհատպոհ ուղարկել կու տայ Էջմիածին, 1.000 րուպլի վարձք խոստանալով անոնց որոնք սակայն ոեռ հասնելնուն՝ կը դժկամակին նոյն տպուհատպ գործադրելու մասին, սակայն հայրապետին ապառնալիքին վրայ տեղի կու տան. և Գեղամացի Խաչակ եպսկ.ի հսկողութեան տակ 1776 ին վերջապես կը կատարուի

նոյն գործարանը — Վենիս ձմերանոցին մերձակայքը — 7800 թուման ծախքով զոր դարձեալ նուիրած է Զաքիկենց : Կաթողիկոսն այդ բարերարին անունը քանդակել տուած է տպարանին հակոտին : Հոնկէ յոյս ընծայուած Ա. գիրքը կը համապատի **Տաղարան** մը (Սիմեոն կաթող.ի) որ իր անպատեհ տիպին համար շատ հետաքրքական է որ երեւան չէ հանուած : Այդ գիրքը **1777** ին վերատին դրոշմուած է **Տաղարան փոքրիկ** խորագիրով : Իսկ Գ. տիպը կատարուած է 1793 ին : Անդրանիկ տպարանէն վերջ, **1774** ին կը տպուին հայրապետին 2 գործերն ալ, **Տօնացոյց** և **Չրօսարան հոգեւոր** (ձրի բաշխուած), **1777** ին **Պարզ բանման** «հայրապետաց, եպիսկոպոսաց և քահանայից» : — Սիմեոն 1780 ին վախճանելով չկրնար յաջորդ ունենալ **Պարտավճառ** խորագիրով գիրքին տպագրութիւնը որ մնաւն 3 տարի վերջ միայն աւարտած է, իրեն յաջորդ՝ Ղուկաս կաթողիկոսի ջանքերով, որ տպարանը չենցուենելու փոյթ տարաւ և տեղափոխեց զայն իր վերաշինել տուած «խոհանոց»ը : Հոդ տպուած են **1785** ին **Աետնի ժամագիրք** մը [փոքձերու սրբագրիչ՝ Թադէոս վ.իդ., տառերն ու մէջի զարդերը պատրաստող՝ Վարդապետացի «վարպետ» Յարութիւն և իր աշկերտ՝ տիրացու Եսչատուր, գրաշար՝ տիրացու Մաղաքիա և Աղեքսանդր տարկաւագ, գրաճոյլ և մրագարկ՝ Գեորգ ևն.], **Ճոխագոս** (1787), **Ճարտկան** (1789) : ** **1793** թուականէն վերջ, կէս դար շարունակուող տպարանական ամլութիւն մը կը տիրէ էջմիածին, վերագրելի՝ քաղաքական դէպքերու որոնք կը տագնապեցուենն Հայաշխարհը, հետեւաբար նաեւ Ս. Աթոռը : Յովհաննէս Ը. Կարբեցի կաթողիկոսի օրով միայն՝ **1842** ին կը տպուի Շահրիարցի Յովհ. Եպիսկ. Շահխաթունեանցի **Տարագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի եւ հինգ գաւառաց Այրարատայ** խորագիրով չափական երկհատոր գիրքը : — Ինք և յաջորդ հայրապետներ (Ներսէս Ե. Աշտարակեցի, Մատթէոս Ա., Գեորգ Գ., Մակար Ա. և Խրիմեան) մղում կրնան և քաջալեր կը հանդիսանան կրթական գործին, որով Ռուսահայք Կովկասի և Ռուսիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ նորակազմ գպրոցներով հետզհետէ կ'ունենան իրենց զպրոցները, Միութիւններն ու տպարանները, Թրքահայոցմէ աւելի խանդով և հմտութեամբ ծաղկեցունելով հայ գրականութեան բոլոր սեռերը : — Դառնալով էջմիածնայ տպարանին, 1868 ին բնաթուղթ Գեորգ Գ. տարի մը վերջ զայն վերակազմած է և հիմնած բազմատպիւռ ձեռնարանը : Մակարի օրով կատարուած է շինք շնորհք տպարան մը՝ պարունակող ձուլարան, գրաշարանոց և արագատիպ մամուլներ, Ասանասարեանի, Անանեանցի և այլոց նպաստներով : Հայոց Հայրիկն ալ իր կարգին ջանադիր եղած է տպարանին բարեկամաց, վիճակեն նորագոյն տառեր բերել տալով : — Հոնկէ յոյս ընծայուած գիրքերը եղած են, — **Առաջնորդ** լուսաշատիկ ճանապարհին յաւիտենական կենաց (1864), **Կանոնք** ... առ հոգեւորականս (1868), **Վիպասանութիւն** առաջ Պանդատունեացն Զարմի և Մամիկոնեան սեռի, **Աղգաբանութիւն Հայոց** (1870), **Դաւիթ բէգ** (1871), **Տարագրութիւն** հոչակաւոր մեծի ոխտին Այրի վանուց (1873), **Դասագիրք** եկեղ. ձայնագրութեան, **Վարդապատ** (1874), **Նախակրթարան** հայ լեզուի (1875-6), **Մաշտոց** (1876), **Տիկօլ Պապկ.** (1877), **Ժամագիրք ասեղի** (1878), **Դասատուագիրք** Միխթար Գոշի (1880), **Աւետարան** համաբարբառ. (1884), **Սբոյ. Հայրապատից** (1888), **Աւետարան** իղպարերից (1892), **Հայոց նոր վկաներ** (1902-3), **Սիրոյ եւ վշտի երգիչք** (1908), նաեւ **Օրացոյցներ**, **Կանոնականք** և 1868 են սկսեալ ցարդ շարունակուող **Արարատ** անուն Մայր Աթոռի օրկան կրօնաբերքը : — Այս տպարանը ժամանակին Մօսկուայէն նուէր առացած է մամուլ, վիճեն. տառեր և Խալիպեանի «մայր»երը որոնք սակայն անգործութեան դատապարտուած են հիմայ :

299. **Վահան Վրդ. Քասունեան** 1870 ին ԹԱՅԻԱՆԷ ՎԱՆԲին մէջ տպարան մը կը հիմնէ (Ս. էջմիածնի տառերով) և կը հրատարակէ **Դպրաց** ուսանող. հանդէսը :

ԲԵՐԱՏԱՒԱՐԿ քաղաքին մէջ (զոր Ռուսահայք նախապէս ուղղագրած են ՍԱՆԿՏ ԲԵԳԵՐԲՈՒՐԳ և ապա ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ) առաջին անգամ տպարան բացողը կ'ըլլայ

300. **Պետիկոր Յակոբեանց** Չուղայեցի վաճառականը (որ Խօջամալի որդին էր և որ Հնդկաստանէն Լօնտոն անցնելով 10 տարի մնացած է հոն) : Ինք Անգլիացիի մը պատրաստել տալով հայ տառեր՝ փոխադրած է Բէդրապուրկ և 1781 ին գործի ձեռնարկած, իրեն գօրավիզ ունենալով Սիմեոն կաթող.ի ձեռնասուն՝ Երկայնաբազուկ Յովսէփ Ս. (որուն առանձնակի պիտի անդրադառնանք քիչ յետոյ) : — Խալդարեանց 1780 ին Լօնտոն տպել տուած է՝ Յովսէփ

Ս.ի փոխադրությ «Դատաստիան հատառոյն»: — Բէդրոպոլիի մէջ իր դրոշմած գիրքերը. — **Ժամագիրք** (1783), **Քիսուս որդի, Սկզբունք քրք. ուսմանց, Պատմ. Ս. Թոմ** (1785), **Աբէմ գայթակղութեան, Աստուածատուր. Հաւու** Աեսարան, **Տարեցոյց** և Օրացոյց, **Տօնացոյց** (1786), **Ժամագիրք** (նամառօտ), **Պատմ. Ս. Գրիգէի** (1787), **Ընդհանրական. Շարիղ լեզուագիտութեան. ... Փոխադրի Ն. Գլաչեցւոյ. Բանալի գիտութեան** (1788): — Իր գործառնութեն եղած Ա. «Ժամագիրք»ին Քիշտառակարանին մէջ Հալդարեանց ապացր. արուեստի մասին ունեցած սխրը խոստովանելէ զատ՝ կը յաւելու. «Յովսէփ Արք. հրամայեաց ապել զիմոքր **տեսակի Գրքութենից**, զոր և ապեցի ծախիք իմովք»: Դարձեալ, ինք է որ Լօռոնեան հրատիրեց անգլիացի գրագուիչը որ Բէդրոպոլի հասնելով խոչոր սուտեր պատրաստեց: — Հնդկաստանի մէջ ոսկիներ շահած այս ազնիւ առեւտրականը չիաբուռն կը մսխէ զանոնք՝ հայ գիրքերու տարածման համար, միչեւ որ պարտքի տակ կ'իյնայ և Արդութեանց իր «բազուկը կ'երկարէ» անոր: Պահանջատէրերը գոհացունելով՝ խնամում Ս. առաջնորդը Հալդարեանցի տպ. կազմածքը կը գնէ և փոխադրէ Ն. ՆԱԽԻՋԵՒԱՆի Ս. Խաչ վանքը:

301. **Յովսէփ Յօհաննիսեան** սարկաւագ անցեալ դարուն սկիզբը տպարան մը կը բանայ հոն, գլխաւորաբար դրոշմելով Բրիտանական ընկերան քանի մը գործերը: Անոնք իր տպածները. — **Բառարանական** դիմառնութիւն բարոյական (1812) որուն Ջրնա.ը Բարիզ տպուած է 1838 ին. իսկ խոսք.ը՝ Ս. Դազար, 1879 ին: **Նոր Տեսակարան** (1814): **Ընկերակցութիւն** Ա.ծ.աշունչ Ժողովոյն ի Թուրքաստան (1816): **Ա.ծ.աշունչ** (1817): **Անուն ճիւթիս: Յանկ** կտակարանաց արձնալ չերիս մասունս (1819): **Քառեակ** տակաւ տպաւորում բանաիւսութիւնք (Ց. Լազարեանցի դամբանականը) 1826: Այնուհետև Յօհն.ի տպարանը կը փոխանցուի

302. **Տայոց Եղիսպարեանդ Ակնարանի Աբեղեան Հեղուսդ,** որ 1828 ին դրոշմած է **Սրամաբզրութիւնք** «որք վերարերին առ հասարակութիւն հաշտութեանն Թուրաց» 10 էջնոց կարեւոր գրքոյկը՝ ռուսերէն և հայերէն:

303. **Կիրկոսոսդ Խուդաբաշեանդ** որ մասնավարի ալ էր, 1829 ին իր «նոր գործարան»ին մէջ կը տպէ **Յանկ** «տպագրեալ և ձեռագիր գրոց Հայոց ի մասնաւորաբանի ներգործական խորհրդարանի տէրութեան». իսկ 1838 ին **Տիրք ճախակրութեան** հայկազեան լեզուի «յորում համառօտիւ բացատրին սկզբունք գլխ. վերութեանց»:

304-306. **Կոմսոն** Վենետկոյի տպարանը լոյս կ'ընծայէ հայերէն գիրքեր: — Առաջ տասերը ՒԱՓՈՒՃԻ ՊԱՏԿԱՆԵՒԱՆ ձեռք ձգելով, իրենը կը հիմնէ և 1860 ի սկիզբները կը հրատարակէ շատ մը գիրքեր, նաև Թուրանայոց անդրանիկ լրագիրը՝ **Ազատ**: — ԳԻՏՄԻԹԵՒԱՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱՆ ալ իր բազմալեզուեան տպարանին մէջ կը դրոշմէ քանի մը գիրք: (Այս 3 տպարաններուն չիշատակութիւնը կը պակսի Հ. Գաբրիէլեանի ձեռագիր ցուցակէն. քաղցինք զանոնք Լեհ **Հայ Տիրի Տօնը** երկասիրութենեն):

307. **Պրր. Ս. Պետրոսեանդ** տպածները. — Ազգ. կրթութիւն (1867), Քնար հայկական, Առանձին յայտարարութիւն, Խնամատարութիւն երեխայոց (1868): — Իր տպարանին մէջ շարուածները կը դրոշմուին Թուրերու մամուլով: Միանարեանցի տասերը անցած են

308. **Բակատի** որ 1869 ին տպած է **Քուրբանութիւն** և **Հայերէն կարդալ** ու գրել ուսուցանելու հրահանգ «Վեներքուրգի հայ ուսանողներ աշխատասիրութիւններից»:

309. **Պօղոսեան** 1872 ին տպած է **Նանոնագատ եւ վայելուչ գրութեան** պատմութիւնն ու տեսութիւնը:

310. **Տրկեմիկիա եւ Քիմ.** 1876 ին տպած է «Բարեկամութեան գործեր»:

311. **Յ. Ղ. Պետրոսեանդ** տպածները. — **Հաշիւ** Ռանկա Վենետկոյի Հայոց եկեղ. տուգանաձներու, **Պատմութիւն** Վենետկոյ վ.ի Հայոց, **Վիլիէլմ Տէլ, Պատմութիւն Տանն Ռուրիկեանց** (Թովմա Վ. Արծրունի), **Ուրախ** (Թումանիսեանցի բառական

տարի հրատարակած գեղեցիկ պարբերականը), **Սիամանթ** (1887), Ա. Բուդուդեան բժիշկին գործերը (Ի՞նչ է Սիֆիլիսը, Բժշկ. նեռ. միջոցներ, Վարակիչ հիւանդութիւններ, եւն.) 1891:

312-313. **Յ. Ի. Հիւբէրման** տպած է Պետրոսի ընթերցուածք (1893), Առողջապահական գրոյցներ (1897) և **Սերաֆի** Դ. տարին, որուն Ը.ը հրատարակած է ՇՆԿՂԵՒՎԻՒ:

314. **Պուշկինեան տրուդտոիյ** Հայու տպագրանեն 1901-4 ին լոյս ընծայուած են — գրեթէ ամբողջութեամբ — Ա. Բուդուդեան բժիշկին երկերը. — Առողջ ոգին առողջ մարմնոյ մէջ: Մանկավժ. գրոյցներ: Գեղձախտ: Ժառանգականութիւն: Մարմնամարզութիւն: Ի՞նչ է անառականութիւնը: Կինը և տղամարդը: Օգնութիւն, Կաշու հիւանդութիւն: Երիտասարդութիւն և ծերութիւն: Առողջ ու հիւանդ երեխայի ոգին: Ուղեղի Սիֆիլիսը: Քուն և երազ: Թոթաւրած բ. երկրագործութիւն: Անապաշտութիւն: Մտերմ. նորնութիւններ: Գոյութեան կռիւ: Ռուդոլֆ Վիրխով:

ՀԱՅ ԱՆԻՒՆՔՆԵՒՆ — ի վերջ կոյս ԺԸ. դարու — կը պատնայ Հայոց յուսատութեան կեդրոն մը, շնորհիւ տեղւոյն միրուժիր առաջնորդ Սահաննեցի Արդութեանց Յովհաննի Արրագանի որ 1784 ին կը հիմնի.

315. **Ս. Յոյչ Վանքը** քաղքին հիւսիսակողմը, մեռուտ բարձունքի մը վրայ, իսկ 1790 ին նոն կառուցանել կու սայ ուսումնարան ու տպարան: Առանց բոլոր ծախսերը հոգացած է Չուղայեցի Աղայ Յոհաննէսեան «ի Սուրբ բնակեալ» — ինչպես կը տեղեկանանք Ձիշտասկաբաններեն նոյն գործառուեն լոյս ընծայուած գիրքերուն որոնք են. — **Աղօթամատոյց** «և գրոսարան նոգեղ, Գանձարան ուխտակատարեան», **Ոգիք** և հառաչանք, **Ս. կաճոն տաղմոսի** (1790), **Ժամագիրք** (1791), **Տիտրակ** համառօտ և լի խնամառնախոհ բանիւք, **Գուսն ոգեւորութեան** (1792), **Բժշկարան համառօտ** (յարադրեալ ի ներքուն բժիշկ Չուղայեցի Յոհաննէս Քաղաքարեան Գրն. Պետրոսէ, ի տպարանի Նորին Բարձր Սրբազնութեան... ընդ հովանեաւ երկնահանգեան Ս. Խաչ Վանիցն որ ի Նորն Նախիջեւան), **Պատմ. Թէլեմաքի որդւոյ Տելիմախի**, Ամստերդամ (1793), **Օրացոյցներ** եւն.: — Արդարեանց, մանաւանդ անեղն Երկայնաբազուկ [1743-1800] որ ապա նշանաւոր ալ կաթողիկոս եղած է, Հայոց պատմութեան մէջ թողուցած է անմոռանալի անուն մը՝ ռուս և արաբիկ քաղաքական անցքերու միջոցին իր ազգօգուտ ծառայութիւններով զոր մանրամասնել՝ դուրս է մեր ծրագիրեն: — Ինք էր որ Ս. Խաչ վանքի տպարանին կազմածնեռուն տիրացած է՝ Բեդրոպուրկ բնակող Գ. Խալդարեանցի պարտքերը հատուցանելով: — 1794 ի վերջ, նամանուն վանքի տպարանը փոխադրուած է ԱՀԱՏԼԻԱՆ՝ իր միջոցաւ: — Ձիշդ 100 տարի նայ Մամուլի որ և է արտադրոյթ չենք ողջուներ Նոր Նախիջեւանի մէջ: — 1894 ին է որ

Նախիջեւանի Ս. Խաչ վանքի տպարանէն լոյս ընծայուած գիրքերէն նմոյշ մը

316. **Ս. Յամինեան եւ Ի. Հիւբէման** կը տպեն **Սիֆիլիս** եւ իւր դարմանը, նաեւ «Ն. Նախիջեւանի ուսումնական գործի անցեալը»: — Իրենց կը յաջորդեն

317. **Կոչ. Յ. եւ Ա. Ալադեանները** որոնք հրատարակած են. — Նախոց (1898), Աշակերտի առողջապահութիւն, Ո՞վ է յանցաւորը (1900), Պատկերներ և պատմուած-

ներ (1905), Հօրոս-Մօրոս (1907), նաեւ Թեմ. Դպրանոցի, Հոգեւորականաց Ընդհանրական Ժողովի եւ Հայազգի ազգասաց եկեղ. հոգաբարձութեան **հաշիւները**: — Հ. Գաֆթանեան Նոր Նախիջեւանի մէջ տպուած կը նշանակէ **Մեծազարծուիւն** (1896) և **Այբբենարան**ը (1897): — Վերջին տարիներս այս քաղաքը հրատարակուած են **Մեր Ձայնը** և **Լոյս** պարբերականները:

ՆԱՏԱԼԻԱ (**Աժդէրհան** կամ **Աժդարհան**) փոխադրուած է

318. **Յովսէփ Ա. Արզուխեանցի** տպարանը՝ Նոր Նախիջեւանին: 1796 ին հոնկէ լոյս ընծայուած մեծադիր 9 էջնոց գրքոյկը եղած է **հօսք** «առացեալ ի Յ. պատկագեաց Ս. Արք. Եպսկ.ի՝ հիւսիս. կողմունս եղեալ ամենայն ազգիս Հայոց» — քարո՛զ զոր նոյն եկեղեցականը 5 Ապր. 1796 ին խօսած է Ղզլարի Ա.ժ.ածին եկեղեցին, «ի ներկայութեան Բարձր Գերազանցութեան Ենարալ Անշէֆ, և զանազան նշանակիր Կառավեր Իվան Վասիլիչ Գուդովիչին, և այլ գօրավարաց. ի ժամանակի չուելոյն Զօրացն» ևն.:

319. **Տպ. Ա. Էջմիածնի** անուամբ Աստրախանի մէջ տպուած կայ **Հրաւէր** «ի Խորհրդարանէ Ռուսաց Ա.ժ.աչնոց ժողովոյն» գիրքը 1821 ին, մինչ միեւնոյն քաղաքին մէջ, առանց տպարանի յիշատակութեան, ունինք հետեւեալները. — **Ժամագիրք** (1818), **Տարագոյն գոյգ** (երգմ. ռուս. Աբր. արկգ. Ա.ժ տառեան) 1820, **Համառօտ վարդապետութիւն** ուղղափառութեան (Գ. Պատկանեանց) 1821, **Պատմ.** Ադեքսանդրի Մակեդոնացւոյ 1827:

ՄՕՍԿՎԱ (ին ուղղութեամբ ՄՈՍԿՎԱ կամ ՄՈՍԿՎԱ) հայ ուսումնասիրական գիրքերու հրատարակութեան տեսակետով՝ կը ներկայանայ մեզ կեդրոնավայր մը ուր հայազգի մտաւորականներ 1820ական թուականեն սկսեալ մշակ տուած են բանասիրական-պատմական ձիւղին և որոնց մէջ փայլած են Գէորգեցին Միքայէլ Ծ. Վ., Սալլաթեանց, Չուղայեցին Մկրտիչ Էմին Յովհաննէսեան, Մագիտաթս և Չամչեան Մաթեոսեանք, նորոգ հանգուցեալ նշանաւոր բանասէր Գրիգոր Խալաթեանց եւայլն:

320. **Օգոստեան Հարէնի** տպարանէն լոյս կ'ընծայուին. — **Ազգօգուտ յայտարարութիւն** «Յովակիմայ Եղիազարեան առ յուսատրչական ազգակիցս իւր . . . » 1820, **Տառարան ռուս. հայ.** (Յր. քհնյ. Ալամդարեանց) 1821, **Քերականութիւն**(ներ) գրբ. և ռուս., **Տեսակ** Տեառն մերոյ (երգմ. ռուս.) 1827, **Պատասխանիք** «առ անիրաւ գրպարտութիւնս իմաստակի . . . » գրբ. քերականութեան քննադատութեան առթիւ (1828), **Մուրզայի Աւարտեանց** (1829): — Յաջորդ տարին, առանց տպարանի յիշատակութեան լոյս տեսած են **Պին Աւրաբ ծառայի** պատմութիւն և **Հաչակաւոր աղօթ** Ներսիսի (12 լեզուով): — Օգսենտեան Սեմնի տառերը գնած է յետոյ Վլադիմիր Թոռիկ:

321. **Տպարան "Ձեմարանի Հայոց Տեարց Լազարեանց"** — Համանուն նոյնակոչ կրթարանին, տպարանին և Մոսկուայի տառերուն հիմնողը եղած է անմոռանալի ՅՈՎԱԿԻՄ որ ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ բարեհամբաւ տոհմը պանծացուցած է՝ Հայութեան մատուցած իր գնահատելի ծառայութիւններով որոնց մասնակցած են իր մեկնեալ եղբայրը ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ և յաջորդներ: – 1829 ին հիմնուած այս գործատունեն լոյս ընծայուած են. — **Համառօտ բնութիւն** Քրիստ. հաւատոյ, **Աբօնագիտութիւն** (1831), **Սկզբունք** քրիստ. վրդպ. (1833), Նոր Կտակարան (1834, նաեւ Բ. տիպ), **Քերականութիւն** (Յ. Եղիազարեան = Լազարեանց) 1839, **Սաղմոս** (1842), **Քերականութիւն** (Մ. Էմին) 1846, **Հառ.** (1848), **Ընտիր հատուածք** (1849, որ 61 ին նորեն տպուած է), **Պետս Հայաստանեայ** ԺԹ. և ԻՀ. տարիները, **Գրքոյր ու բոյր, Հակաչախական ձեռներ, Արհայադուստր** Վարդենի (1879), **Տոմսեր հարեւցային** և Հայոց հին վէպերը (1871), դասագիրքեր, ևն. ևն.: — Տպարանը հետզհետէ կատարելագործուած է երգ. մատեաններով և Միսիթարեանց վայելուչ տառերով որոնք կը պատրաստուէին իր սեպհ. ձուլարանին մէջ և որոնցմէ կը ծախուէին նոյն իսկ ուրիշ քաղաքներու հայ գործարանաց: Վերջէն Ս. Հերբեկ գնած է Լազարեան Ձեմարանի «մայրերը»:

322. **Վլադիմիր Պոռիս** (կամ **Վլադեմար**) ֆրնս. գրաւաճառն Ս. Սեմնի կազմածքը ձեռք ձգելով՝ իրր կը բանայ և կը տպէ **Հրահանգ** քրիստ. հաւատոյ, **Վէպք**

հնոյն Հայաստանի (1850), **Ցաղագս** փորձական հոգեբանութեան 1851, **Պատմ.** և բարոյ. վէպ (1859): ☛ Լէօի նոր երկին (էջ 171) կը տեղեկանանք թէ Գոռիի տառերով տպարան մը կը բանայ ԱԹԱ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ (ՇԱՄԱԽԻ) ուր կը տպէ Արցախեցի Մովս. Յօհրապեանցի **Պարապոյ ժամերը** ևն., մինչ 1859 տարուան «Ճռաքաղ» թերթի մէջ Լէօի գրածը հերքող սա տողերուն կը հանդիպինք. «Այս օրերումս ելաւ ի տպագրական Մամլոց **Պարապոյ ժամերը** վերնագրով... երկասիրութիւնն, մասն Բ., որ տպուած է Մոսքուայի մէջ Գօրիի տպարանում»:

323. **Յովհաննէս Քաչաչեան Քաթմանեանց** 1861 ին տպած է **Սղիօէ**, իսկ երկու տարի վերջ՝ նոյն գիրքին աշխարհաբարը:

324. **Աթոն Հերբէկ** (Othon Herbeck) գերման գրաճուլիչ մըն է որ Լազարեան Ճեմարանի **մարբիանները** գնելով պատրաստած է հայ տառեր, զորս վաճառած է ռուսահայ տպագրիչներու: Իր դրոշմածներն են **Ծրագիր** հայ ազգագրութեան (1887), **Հանդէս** գրական և պատմական, **Երեք գոյց** (1888):

325. **Արքունի Քարխուդարեան** տպած է **Սահակ Հայրապետի** երգարանը (1890), **Եղիշէ** (1892), Խ. Աբովեանի **Վէրք** (1897), **Դանչենկօ Վ.աս** (1910) ևն.:

326-327. **Վասվաս Պատդուկ եւ Պուդրիավդեվա** ռուս Օլիորդներն ալ հայ գիրքեր տպած են որոնցմէ Ա.ին հրատարակութիւնն է Մ. Խրիմեանի գործերը (1898):

328. **Կ. Ալեքսեան** — Աղօթք. Մաք (1906), Հայրեր և զաւակներ (1911) ևն.(*):

ՏՓԼԻՍ (ԹԻՓԼԻՑ) քաղաքը — որ վերջաց կը պատկանէր և որ 19րդ դարու նախամուտին կ'իյնայ ռուս իշխանութեան ներքեւ, — Մոսկուայէ վերջ կը հանդիսանայ է'ն նշանաւորն ու բեղունը որ **1822** են սկսեալ մինչեւ այսօր՝ տարուէ տարի ձոխացուցած է Հայ Մամուլի իր արտադրոյթը, գարկ տալով նաեւ օրագրական և պարբերական հրատարակութեանց: Կովկասի և բովանդակ Ռուսիոյ Հայութիւնը Թիֆլիզ չառած է աչքը, հոնկէ ակնկալելով իրաւամբ իմացական զարգացումի իր յոգնաղիմի պահանջները: Մեր ծրագիրն դուրս է առանձնակի խօսիլ անոգին բիւրով այն սիրելի մեծ դէմքերուն մասին որոնք ռուսահայ պատկառելի գրականութեան մը ծնունդ տուին՝ հրատարակագիրի, բանաստի, վիպասանի, բանթագիրի և մանկավարժի իրենց ուրոյն կարողութիւններով, աւելի տեւական, կորովի, հիմնատոր ու փայլուն՝ քան արեւմտեան Հայերունը: Տեղւոյն ՀԻԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆՆ ալ չէ ուշացած նշանակելի դեր մը խաղալու վերազարթումի այդ գործին մէջ: Կը բաւականանանք միայն ակնարկ մը ձգելով Թիֆլիզի Հայոց տպարանական աշխարհին վրայ:

329. **Տպ. Ներսիսեան Պպրոդի** — Համանուն ուսումնարանը 1824 ին հիմնած է երանաչնորհ Ներսես Աշտարակեցին որ այդ միջոցին Պետերպուրգ առաջնորդ՝ ջերմ սէր կը տածէր Կիւրեմպէրկեան արհեստին մասին: Սրբազանը կը դիմի Վանցի Գէորգ Երամեան Արծրունի իշխանին որ Հոլանտա իր ճամբորդութեան ընթացքին յաջողելով ձեռք ձգել Ոսկանեան տառեր՝ կը նուիրէ զանոնք Թիֆլիզի ազգ. կրթարանին: Սոյն տպարանէն լոյս ընծայուած են.— Պատմ. և խրատ բժշկութեան ցաւոցն նորոգ ծագելոյ յաշխարհին Հնդկաց (1823), Հրահանգք քրիստ. վրդպտ. (1825), Քերականութիւն, Յաւատարմութիւն քրիստ. պարտաւորութեան հպատակաց... (1826), Համբառք ի գնահ որոշեցելոյ վասն Կովկասեան սահմանաց, Հռչակ ողորմութեան կայսեր Ռուսաց (1827), Երախայրիք Ներսիսեան դպրոցին (1828), Պարապտան խրատուց (1829), Ինկվիզիցիայի պատմութիւնը (1853-4), Բառարան ռուս-հայ (1854), **Վէրք Հայոց պատկի** (Խաչատուր Աբովեան), Բաղդատութիւն պատմութեան Մ. Խորենացւոյ (1858), Պատմութիւն Հայոց գրականութեան (1865) ևն.:

330. **Արմենեան** 1856 ին տպած է «Պատմութիւն Հին և Նոր Կտակարանի»:

(*) Մոսկուա հրատարակուած թերթերէն յիշենք՝ «Հիւսիսափայլ», «Ճռաքաղ», «Փառոս Հայաստանի», «Մարտ», «Համբաւաբեր Հուսիոյ» ևն.: Իսկ 1909 ին վիճակիս հրատարակուած է «Օրհնեաց հայրապետական»:

331. **Համբարձում Ենիճեանց** նախ ընկերացած է ԳԱԲՐ. ՄԵԼՔՈՒՄԵԱՆՑի, ապա ուրիշներու [Հ. Ենիճեանց և Ընկ.]: Ունէր վայելուչ տառեր, ձուլարան, բնոյր տիպ և տեւական գործունէութիւն, որով նեմացուցած է Ներսիսեան տպարանի փայլը: 1860ին հրատարակած է Մ. Աղաբէկեանի **Առանձ Հայոց աշխարհին**, **Վահան տիկօն և Հայկ. Աշխարհ** թերթերը, — երբ առանցի առաջ Թիֆլիզ չոյս կը տեսնէր **Նովկաս** (1841-6), Մեղու Հայաստանի (1858) և **Արարատ** (1850-1): 1862ին կ'տառանձնէ «Մ. Հայաստանի» հրատարակութիւնը (*): — Փառք մը իր տպագծներեն. — Բանի մը խօսք Հռոմմայ նկեղեցւոյ գլխաւորութեան մասին (1861), Նախաշաւիղ կրթութեան (1862), Գարապ վախտի խաղալիք (Ա. Արովեան) 1864, Թիշերուն սորդը խեր է, էս էլ քի Մօցիքլոպեդիա (1866), Գալալ-Լաշօ, Աւետ. (1867), Հրահանգք քերկն. (1869), Մենվրժ. նամակներ (1873), Հայկական նշխարների մասին, Համառօտ մանկավարժութիւն (1875), Ս. Փեդրօ (1880) ևն. ևն.: — Իր տպարանը փոխանցուած է Ռօսթոմեանցի, բայց ձուլարանը գործած է: ☞ Թիֆլիզի մէջ ծանօթ գրաձուլիչ մը եղած է նաև Մառեր անուն Գերմանացին:

332. **Յովհ. Աստխուրեանց** (և ընկ.)ի տպագծները (1876-87). — Գործն. խրատներ, ժողովածու բուսաբ. խնդիրների, Հայոց մասուր Ռուսաստանում (Ցարոյ), Թուաբանագ մեղու, Վերակացութիւն (ներ), Երգարան, Երուանդ Բ., Մանկական ռուսերէն դասեր, Մարդակազմութիւն, Ազգաբանգեղտս, Արեգնազան, Մանուկ պարտիզ վերջին օրը, «Աղբիւր» ևն:

333-334. **Աղվէսեան (Յ. Խրիմեան)** և ԿԵԴԻՐ. ԳՐԱՎԱՃԱՄԱՆՈՒՅՆԵՐու հրատարակածները. — Մայրենի Լեզու (ներ), Բանի առուտուրի (Մօլիեռ), Գաթօի բնաւորիքը, Անապատում, Վերակացութիւն (ներ) 1875...88:

335. **Պօղոս Նարդունեան** (և ընկ.)ի տպագծները. — Բնախօսութիւն, Բնական հայեացք, Ինքնագիտ բան Աստեղագէտ, Բարոյ. վէպ, Աղեցոյց հայ ուսուցչի, Երկրաչափութիւն, Ինքնաուսուցիչ ռուսերէն լեզուի, ևն. ևն. (1881...):

336. **"Լոր"**, Տ. Նազարեանի. — Տպած է բանաստեղծութիւններ, Վաղարշապատեցի Ց. Ա.ի կեանքը, Եղիշէ (աշխարհաբար), Անահիտ (հին դրոյց), ևն. ևն. 1881...:

337-340. **Ասմունեան, Ս. Երզնկայ, "Տերմէն"**, որ առանձնակի և որ ընկերովի տպած են. — Հասուածական օրացոյց, Հասարակութեան նեցուկները, Փիլիպ դրոց, Փուչակ ճանապարհի երգերը, Թուաբանական խնդիրներ, Կեդրիչ, Արդարութեան նշանակութիւնը, Կորած մարգարիտ (Ս. Փիլոյեանց), ևն. ևն. (1891...):

341. **Գեղամ Աստխուրեանց** — Փիլոսոփայական գործիքներ (Լ. Յովհաննէսեանց), Ղազար Փարպեցի, եւայլն եւայլն (1898...):

342. **Օր. Եղ. Ալմունեան** միակ կինը բոլոր երկիրներու հայ տպագրիչներու մէջն որուն ելեկտրահոս Մամուլը կը շարունակէ բոլորել վայելուն գործունէութիւն մը: Ցիշենք քանի մը հատ նոն տպուածներեն. — Ռուս. հարբնոցի հատուածներ (1906), Ազատութեան խանդ, Տարրական քերականութիւն, **Հայ գրի տօնը** (1912) Լեռի:

343-344. **Գրատուներ:** — **Տպարաններ.** — Գաղափիրք բնական պատմութեան (1907), Ձմեռնային ճեմեաք (1910):

345-364. **Հրատարակիչ եւն. Տպարաններ.** — ԵԱԿՇԱՏԻ, Հայկ. նշանագրեր Ա. տեսք (Վ. Լիսիցեան) 1877: — Լ. Գ. ԿԱՄԱՐԻՒՕ, Գ. Լուսաւորիչ և իր որդիքը (1886), Գաղափիրք ընթերցանութեան (1883): — «ԿԱԻԿԱՍ» Նոր-Գար (1890): — ՏՊ. ԵԼԻ. ԿԱՄԱՎՈՐՈՒԹԵԱՆ ՓԱԽԱՐԲԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ, Տօնաբ բեռ., Ընծայարերութիւն Ներսիսեան

(*) Թիֆլիզի թերթերէն կամ դեռ Փոռձ, Մենվրժ թերք, Գ. Արծրունիի **Մօակը** (որուն 40ամեակը տօնուեցաւ այս տարի), Աբգար Յովհաննիսեանի **Արձագանգը** (1882 է), Նոր-գար (1884 է), Մուրճ, Տիգրան Նազարեանցի ալպիւռը, Տարազ, Լումայ, Ն. Խատրովեանի «Արժառաջը, Ազգագրական հանդէս, Արօրոյս, Հարիզոն, Սուրհանդակ, Գեղարուեստ (Գարեգին Լիւլճեան) եւն. եւն.:

դպրոցի (1874), Ղարաբաղի առաջագեալը (1882), Երիհանի կենսագր. տեսութիւն (1892): — ՎՐԱՑ ՀՐՏՐՉԿ. ԸՆԿ., Չրոյցներ Նոդի մասին (1893), Մանուկների հոգառաթութիւնը, Մարօնի ալբոմը, ևն. ևն.: — ՎԷՐԻՋԵԻ ԵՒ ԿԱՄԻՄՊԱՒԼՒ, Մալարիա (1902), «Լոյս» ևն.: — Ա. ՔՈՒԹԱՖԵԼԱՉԻ, Մուսա (1902), Մի խոստովանութիւն: — ԹԱԼԻԱՐԹԻԼԱՉԻ, երկու գրոյց (1903) ևն.: — ԳՈՒՏՏԵՆԲԵՐԳ, Հայրենասիրութիւն (1906): — ԵՊՕԽԱ, Հեռո՛ւ փախիր գրական խուլիգանից (1907), Թուրքիայի ապագան, Ձեռնարկ արամաբանութեան: — Կ. Գ. ԿՈՎԼՈՒԿՈՎ, Հայ գրչագրեր Ս. Թովմայի վանաց (...): — ՉՄՕՐՒԿ, Խօլեր (1907): — ՇՐՕՄՒԿ, Գր. գիտ. ժողովածու (1908), Երիտասարդ Թուրքիան և Հայերը: — ԳԻՒՏՏԵՐՏԻՉ, Շուտն ու կատուն (1908), Խօսող ձուկը: — «ՊՐՕԳՐԷՍ», Մայրենի լեզու (1908), Հին Արեւելքի քաղաքակրթութիւնը: — ԿՈՒՏՈՒՐԻԱ ԸՆԿ., Գօհարի երազը (1909) ևն. ևն.: — ՆԱԳԻԲԵԱՆ, Այբբենարան (1909): — ԵԿՕՆՕՄԻԱ, Ձառական գաւառներ (1909): — ԷՄԻՐԱՆՏՕ, Սօլօվիա-Նեմիլով (1910): — ՇԱՊՕՐՆԻ, Երուանդ գօշ (1911): Եւ դեռ ուրիշներ:

ՈՒՍՈՒՑԻՉ ՄԻՒՍ ԳԸՂԵՐԸ

365-369. **ԳԱՒԶԻ** առաջին անգամ ազգ. գործունէութիւն ունեցած են ՄԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՒՍՕՆԱՐԵՐ որոնց յոյս ընծայած գիրքերին յիշենք՝ Արեւել. հայելուով՝ Նոր Կտակարանը (1832): Այս գիրքին առաջ Շուշիի մէջ անանուն ապագրուած կը գտնենք 3 գիրք.— **Հատոր ուղղ** ազ.ային վկայութեանց, **Ընթերցուածք** ի Ս. Գրոց Հին Կտակարանի (1829), **Բառարան** համառօտ գրբ. աշխ. (Յովսէփ Վ. Աբցախեցի) 1830: ** ՀԱՅՈՑ ՀՈՒՆԵՒՈՒ ՏԵՒՉԱՒԻԹԵԱՆ ապագրանք կը բանայ Ղարաբաղի առաջնորդ Պաղտասար որ Միսիոնարաց բողոքած տառերը գնած էր: Այս ապագրանք վերջին նոր տառեր կ'բերուի Մասկուայէն, բայց 70ական թուականին փշացումի վիճակին կը հասնի՝ երբ Խ. Վ. Առեփառէ հոնկէ չոյս կ'ընծայէր **Հայկական տեսարան** (*) քանի մը թիւերը: Ցետոյ վերադարձնելով՝ յոյս ընծայած է մեծամասնութեամբ Լէօի երկերը.— Վէ՞պ թէ պատմ. (1887), Ծոյլերը, Կոյրի աղջիկը, Վահան Մամիկոնեան (1888), Իմ յիշատակարանը, Սպանուած հայրը (1891), Թարախման գիշերը (1892), ևն.: ** ՄԻՔԱՅԱՆ ՄՀՏ. ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ապած է Բաֆիֆի **Խելքը** (1881), Արարը տարին կտաւի (1883), Ուխտաւորի յիշատակարանը (1885), Սկայորդի (1886), Տարտա բուլ'բա. (Գոգոլ) ևն.: ** ՏԻՐ-ՄԱՀԱԿԵԱՆՑ (1891...1911) ապած է Կենդանական... մագնէսիամ, Մարթէ, Նորագոյն տեսող. ուսման... նախագիծը, Չրոյցներ, ևն. ևն.: ** Մ. ԲԱՐԱԶԱՆԵԱՆ 1910ին ապած է Շուշի-Գանձակ ճանապարհի համառօտ հաշիւ:

370. **ՔԵՇԻՇԵԱՆՑ** ծննդավայրն է անանձ ծովանկարիչ Այվազովսկիի, որուն Բարիզ հաստատուած եղբայրը՝ Գաբրիէլ Վ. երբ Պետերբուրգի առաջնորդ եղաւ, փոյթ տարաւ կրթ. գործին, ՅԱԿՈԲԻԻՆ Գ. ԽԱԼԻՊԵԱՆՑԻ օժանդակութեամբ հիմնելով հայկեան ուսումնարանն ու տպարանը, որուն «Արարեան» տառերը Բարիզէն բերել տուած էր: Ազնուազարմ բարերարը ծրնած է նախիջեւան 22 Փետր. 1790ին: 13 տարի քաղաքագլուխի պաշտօնը վարած է, մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցանելով ոուս կառավարութեան և իր ազգակիցներուն: Գործեալ, իր ծախքով է որ կառուցուած է այս քաղաքին Ս. Յարութիւն եկեղեցին: Մեռած է 24 Ապրիլ 1871ին: — ԽԱԼԻՊԵԱՆՑ ՏՊԱՐԱՆԻՆ յոյս ընծայուած են **Մտանաց Պատճին** է. տարին սկսաւ, Թուաբանութիւն, Գաւառագիրք (եր), Լուսաւոր կենցաղօգուտ գիտելեաց, Պատմ. Ս. Գրոց, Նախակրթարանք (1860), Եղիշէ, Արշակ Բ., **Սլաճճռուեցկա** (Խորէն Վ. Գալֆայեանի աշխ. Ա. կառավերգութիւնը 1861), Ընթերցարան լեզուի Ռուսաց (1862), Հեզաբան (1865), Աղօթք (1866), Օրացոյց (1867), Եօթն խոսք, Ուղղագրութիւն (1869), Քերականութիւն (1871), Յաւիտ.

ՅՈՎՍԷՓ ԽԱԼԻՊԵԱՆՑ

(*) Շուտի հրատարակուած թերթերէն կաց Սիմ. Հախումեանցի **Գործ** (1882-3) եւ **Ղարաբաղ** (1911-2):

կեանք, Օրենք վայելուչ կենցաղավարութեան (1871), Ուրուագիծ ոգւոյ և ընթացից Միխիթարեանց Միաբանութեան Վենետկոյ (Բ. տիպ 1876, որուն Ա. տիպը Բարիզ՝ 1858ին): Այնուհետեւ դպրատուն և տպագրատուն կը գոցուին:

371-373. **ԹԱՍՏԱՎ**ի մէջ իրենը կը տիմեն Խալիպեան տպարանի գրաշարներեն ՏԷՐ-ԱՒԳԱՀԱՄԵԱՆ որ կը հրատարակէ. — Խրիմու Հայոց լեզուով առակներ, Ի սէր հայրենեաց, Ազատնեակ (1875), Նոր ազգ. երգարան (1878), Երուսաղէմի Հայոց ազգ. վանուց մասին տեղեկութիւն, Աղօթագիրք, Բանալի գիտութեան ռուս լեզուի (1883), Փունջ խնամատարի բանից (1886), Վէպեր և պատկերներ, Բառարան հայ-ռուս (տեղինակ՝ ինքը) 1889: ** ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԱԿՑԻՕՆԵՐԱԿԱՆ ԸՆԿ.ը 1898ին տպած է Ռ. Բերբերեանի Հայոց նորագոյն բանաստեղծները: ** ԳՈՆԻԿԱՅԻ ԲԼՋ տպարանէն 1906ին լոյս ընծայուած են Ընկերը, մի՛ դատաճաններ, Խաբուած յոյսեր: — Դարձեալ, Ռոստովի մէջ տպուած են 1896-7ի **Օրացոյցներ**:

374-378. **ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՕԼ** քանի մը Հայու տպարաններ բացուած են՝ **1876**էն սկսեալ. — Գ. Ս. ԱՆՈՅԵԱՆՑ, որուն տպածներէն յիշենք. Սկզբունք երկրաչափութեան, Հիմնական... կառոյներ, Աշըղ Ղարիբի հեքեաթը, Ծոցի բառգիրք ռուս. հայ., Օլիվեր, **Ճիւակ Օրացոյց** (1901-2): ** ԱՒՐ. Մ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ՝ **1892**էն սկսեալ տպած է Բանաստեղծութիւններ, Արիստակիսի Լաստիվերտացւոյ վրդ. Հայոց Պատմ., Այբբենարան հայ-ռուս., Հշմարտութիւնը չի մեռնիր, Պատարաշտնիք (1911) եւն. եւն.: ** ՍՏԵՓԱՆԵԱՆՑ **1901**ն սկսեալ տպած է Առողջապահական նուէր նորատի կանանց եւն.: ** ՅՈՎՀ. ԱՓԻՆԵԱՆՑ (ապա ՇԻՐԱԿի 1903ն սկսեալ տպածներէն թուենք Բանաստեղծութիւններ, Շիրակ **Օրացոյցներ** (1903-12), Խրատներ, Վերածնութեան մեղեդիներ, եւն.: ** Յ. ՂԱՍԱՊԵԱՆ 1905ն սկսեալ տպած է Նորահաս օրիորդներին բարեկամական խորհուրդ, Լբտհս (1906) եւն.: — Իսկ Ալեքսանդրապօլի թերթերէն յիշենք Ախուրեան, Ժայռ. և Արագած:

379-389. **ԲՈՓԱԼ** 1864ին հիմնուած է ՄԱՐԳԱՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿ.ը որ իր տպարանն ունեցաւ 1872ին՝ Էնֆիաճեանի տառերով, ուրկէ լոյս ընծայուած գիրքերէն յիշենք Թօշ Միխիթարի, Ոդոմպիանու և Եզովպոսի ընտիր առակները (1878): ** Ս. Բ. ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՑ տպած է Մի կաթիլ արիւն (1885), Տեղեկագիր, երկու վէպիկներ, եւայլն: ** ԳԻՒԼԲԱՆԿԻԱՆ տպած է Արեւելեան գրոյց (1894), Զարյզ-Գարվին, եւն.: ** Ս. Թ. ՇԱՀՐԱԶԵԱՆ 1897ն սկսեալ տպած է Առնոլի, Փոքրիկ լօտի պատմութիւնը, Վերջին օրերս Սահակիտում (1910): ** ԵՂԲ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ տպած է կոչրցած բախտ (1899), Սոխակ Հայաստանի (1902), Քոյրը: ** Հ. Ս ԵՐԵԻԱՆՑԵԱՆ տպած է Հին-Նոր երգումերքերից (1902), Ինչպէ՞ս իրականացնել ազգութիւնների հաւասարութիւնը եւն.: ** Ս. ԱՆՏՈՆԵԱՆՑ 1903ին տպած է Անտոնիոսի «Լեհաստանի Հայերի պատմութեան վերջին երեսը»: ** «ԱՐՕՐ» տպած է Հայերը Տաճկաստանում (1903) եւն. եւն.: ** «ՏՊԻՒԻՌ» տպած է Կիրակնօրեայ դպրոցներ (1906), Բանաստեղծութիւններ: ** ԵԼԵՔՏՐԱԿՕ 1909ին տպած է Ի՞նչ բան է Զեմստվօն: ** «ԲԱՓՈՒԻ» թերթի տպարանն 1910ին լոյս ընծայուած են Արտաշէս Բ., Ժողովուրդը ժողովրդեան Լեհերու մէջ: — Բազուի մէջ վերջերս սկսած է հրատարակուիլ **Նոր Խօսք** թերթը:

390-395. **ԵՊԿԻՒՐ**ի մէջ առաջնութիւնն ունի ՊՈՄԱԿ թերթի (խմբ. Տ. Կ. վրդ. Պապաջանեան) տպարանը (1880-3) ուրկէ լոյս ընծայուած են Ի՞նչ է ժանտախտը, Ի՞նչ է խօսում սեւեակը, Երեւանու նահանգի բուսականութիւնը: ** Ա. ԹՈՒԼԱՄԻՊԵԱՆՑ հրատարակած է Տեղագրութիւն Երեւանի (1889), Բարի երեխաներ: ** Լ. ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ տպած է Կոնֆուկիոս (1896) եւն.: ** Թ. ԷՏԷԼԱԻՆՆ տպած է Առասներ և նոցա առողջապահութիւնից (1899): ** ԱՅՎԱԶԵԱՆՑ ԵՒ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ լոյս ընծայած են Հայ-թուրքական ընդհարումը (1907): ** «ԼՈՒՅՍ» տպարան. — Մ. Նալբանդեանի կեանքի հետաքրքիր մի էջը, Ազատագր. շարժումը (1908), Դասագիրք բնագիտութեան (1910): [redacted] Երեւան հրատարակուած թերթերէն յիշենք Բժիշկ Լ. Տիգրանեանցի «Առողջապահական»ը, «Երեւանի յայտարարութիւններ»ը, «Հրազդան»ը (1908), «Նոր Զայն»ը, «Կռան»ը որ ցարդ կը շարունակուի:

396-398. **ՍԻՍԱԿՅՈՆ** գործած են ՄԿՐ. ՂԱԼԱՄԳԱՐԵԱՆ (Բանդած օջախ, 1889. Արուկի օրը, 1901): ** ԵՂԲ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՑ (Նոր վէպիկ, Արեան վրէժ, 1905-6) են, : ** ՄԱՐԻՆ ԱՄԱՐԵԱՆՑ (Առտրիայի Հզնաժամը, 1906):

399. **ՀԱՅ ՊԱՅԱՔԻՑ** քաղաքին մէջ 1890 ին դրոյմուած կը գտնենք Աշըգ-Յազայիի **Սմբատ եւ Սալվի** անուն երկասիրութիւնը:

400-401. **ՊԱՆԳԱԿ**ի գաւառին վրայ շահեկան ուսումնասիրութիւն մը ունի Ե. Լալայեանց՝ 1900-1 ին Թիֆլիզ հրատարակած 2 հատորով: — Իսկ ԳԱՆԶԱԿի մէջ գործած են ԹՈՒՌՈՒՄԵԱՆ և ՖԻՕԴՈՐՈՎ, ապագրիչները, որոնցմէ առաջինը ապած է տեղւոյն Սուրբ Յովհաննես Մայր եկեղեցիին **Հաճիները** (1893...5):

402. **ՑԱՒՔԱԻՈՒ** գործած է Ն. Գ. ԳՈՒՐՈՒՆՑԵԱՆ՝ 1901-4ին ապելով հետեւեալները. — Ընթերցողների ուշադրութեանը, Գալիկ Մէնը, Արբիկների արցունքները:

403. **ՀԱՅԱՏՊՈՒՊԱ** (Կովկաս) 1908 ին ՍՈՒԲԻԱՆԵԱՆՑ ԵՒ ԼԻՍԻՆԿՈ ապած են Ի նչպէս հիմնել գիւղատնտեսական բնկերութիւն:

404. **ՊՕՍՓՈՐ** (Կովկաս) 1910 ին «ՍԱՄՈՒԻՆ» ապարանէն լոյս ընծայուած է Չանգ-է-Չոր (լեզենտա պօհմա): — Դարձեալ, Պօրխի մէջ հրատարակուած է **Գաւառ** թերթ՝ նոյն տարին: ☞ Յուսիոյ ԱՆԱՊԱ քաղաքը Մ. Յ. Շուտա (Համայնակ Արամեանց) **խմբագրութեամբ** հրատարակած է 1905-7 **Օրագն և Ի գէ՛ն** յեղափոխական թերթերը:

405. **ԱԱՐՊԿԱՏԱՑ** (Սմբրղաեա) մայրաքաղաքն է Պախարայի (Թաթարիստան կամ Թուրքիստան): Արեւելուշտ ձեռնկիզ Խանի այս հայրենիքին մէջ — որ այժմ ռուս իշխանութեան տակ ինկած է, — ասկէ քանի մը տարի առաջ Ղ. ՂԱՉԱՐԻՒ (կամ Ղազարեան) ունեցած է տպավիճագրատուն մը ուրկէ լոյս ընծայած է **Սեզաեի գիրք** նորապատկ ամուսիններու համար (1910), Լ. Թոլսթոյէ բարոյականութիւն մը՝ **Թաեկ աոժէ** (1911):

ՀԱՅ ԴՐԱՏԱՐՈՒՆԻ ՉՈՅԸ

Քառս դարիւր տարուան մէջ (1512-1912), բովանդակ աշխարհի վրայ հայերէն անհամար գիրքեր ու թերթեր լոյս ընծայող՝ առաւել քան 460 տպարան բացուած ըլլալով, երէ առոնցմէ իւրաքանչիւրը միջին հաշուով 3 գրաշար ունենար, կիւրեմբան կը հասնի պէտքի հայ աշկերտանեշուրջ 1400 ի: Այդ հա**ատու բազմութեան կու հոգի միայն ո**Օրիորդք Հայկանոյշ և շարի, վերջերս գրաշարհեծանուն հօր՝ Մկրտիչ սիկոյ «Հայ տպարան»ը **մէնիա** թերթին 4 էջերը կուտական քնդոյշ մատմատի փոխկատուն տեղւոյն տպով չտեղեայն տանմանին մէջ — ո՛չ մէկ հայ իզական տեռին համար: — Անդրանիկը «փնօրիքիսք» ալ է, և ներկայիս մէջ օրավարձով կ'աշխատի նոյն քաղաքը հրատարակուող «Լը Մեմաճօո. ոը Մառսէյլ» ֆրանսերէն օրաթերթին տպարանին մէջ: — Կեցցէ՛ ուրեմն հայ ֆեմինիզմը...:

ՕՐՔ. ՀԱՅԿԱՆՈՅՇ ԵՒ ՇՈՒՇԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

1857 ից սկսեալ

ԱՄԵՐԻԿԱ

մինչեւ 1912

ՆԻՒ ՅՕՐՔ (հին ուղղագրութեամբ ՆԱՒ ԵՕՐՔ). — Միացեալ Նահանգաց այս հոծ ոստանին մէջ առաջին անգամ ոտք դնող Հայը եղած է Յակոբեան Խաչատուր պատանին՝ բարձր ուսում առանձնելու համար, 1834 ին: Այս այն անձն է որ Պոլիս դարձին՝ հրատարակած է «Ազդարար Բիւզանդեան» թերթը (1840): Իրմէ վերջ բաւական թիւով Հայեր գաղթած են Նոր Աշխարհ՝ համալսարանական կրթութիւն առնելու համար: ** Բողոքական Միսիոնարներու հաւատասիւռ. առաքելութիւններ — ինչպես Կալկաթայի, Լօնտոնի, Մալթայի, Իզմիրի և Պոլսոյ մէջ — Գոլոմպոսի գտած երկիր՛ն ալ հաստատեցին հայ մամուլը՝ Ս. Գիրքը ժողովրդականացնելու համար մեր ազգին մէջ եւս, անոր՝ մանաւանդ աշխարհաբա՛ր հրատարակութիւններով: Այսպէս, ասկէ կէս դար առաջ, Նիւ Եօրք մուտ գործեցին Մեսրոպեան ձուլածոյ տառեր և հիմնուեցան հետագայ երկու տպարանները:

406. **Մ֊ուշունչի Ընկերութիւնը**, որ 1857ին տպեց **Աստուածաբանութիւն** [Ա. տիպն Իզմիր՝ 1839 ին], 1859 ին՝ **Ս.Ժամագիրք** գիրք Հին և Նոր Կտակարանաց [Բ. տիպն անդ 1867ին], 1862 ին՝ **Նոր Կտակարան** (նաեւ 1864, 866, 867), 1864 ին՝ Գիրք **Սաղմոսաց**, 1869 ին **Աւետարան** քառ Մարկոսի (աշխարհաբար լեզուով):

407. **Ամերիկայի Տեսութեան Ընկերութիւնը** որ 1860 ին և 79 ին երկիրս լոյս ընծայեց **Հաւատմունք** վկայութեանց Ս. Գրոց [Ա. և Բ. տիպերն Իզմիր՝ 1849-52], **Քրիստ.** վարդապետութիւն (1861), Քրիստիանոսի և Քրիստինեի ամրոզութիւնը [Ա. տիպն Իզմիր՝ 1843], **Առաջին** դասագիրք մանկանց (1869), **Աւետարանական** քարոզներ, **Պետական** առողջապահութեան վերաբերեալ խրատներ, **Սիրոյ խրատներ** «Տանկաս.ի քրիստ. կնիկներուն համար» անգ. վարժուհի Մ. Է. Ռիւսք, առնուն աշխարհաբարով՝ քարոյականի պատուական գիրք մը, 230 էջ, խոշորագիր (1874), **Քրիստիան** բանիմաթը (1877), **Ռանկայի** Ս. Գիրքը բանալու կամ դիւրին դասեր (1879, Բ. տիպը 1886 ին): ** Այնուհետեւ ամերիկահայ գաղութը տարուէ տարի կ'աճի, մանաւանդ Տանկաստանի հայաջինջ կոտորածներէն վերջ՝ մեծ հոսանք մը կը խուժէ Նոր Աշխարհ, կեանքի, ինչքի և պատիւի տեսակէտէ գլխովին անքոյր: Բնական էր որ այդ բախտաւորական զանգուածն իր մէջ բաւ զանազան յեղ. կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներ ալ որոնք — այլուր արդէն սկիզբ տուած հայ ազատագրութեան գործին — հետզհետէ իրենց «օրականները»ը կ'ուղղեցան Ամերիկայի այս ու այն քաղաքներուն մէջ: 1890ական թուականի այդ արտագաղթէն առաջ՝

408. **Հ. Էկինեան Հէրզի Սիրիի** մէջ կը հիմնէ տպարան մը, 1888 ին հրատարակելով **Արեգակ** թերթը որ անդրանիկն է ամերիկահայ լրագրութեան: 1889 ին՝ **Սուրհանդակ** որ տարի մը վերջ անուն փոխելով կ'ըլլայ **Ազատութիւն** և որ պզտիկ դադարներէ վերջ կը շարունակուի մինչեւ 1892: — Թարգեալ, Էկինեանի տպարանէն հրատարակուած են **Հայր** (1891-8, խմբ. Մ. Ս. Գաբրիէլեան), **Սիրաս** (1897, խմբ. Գ. Ս. Շահլեան), **Տիգրիս** (1897, խմբ. Էկինեան և Թ. Զարշաֆեան), մինչ Նիւ-Եօրքի մէջ խմորատիպ լոյս ընծայուած կան Լուսնակ, Կայծակ, Շանթ, Հարուած ևն. թերթիկներն ալ: — Էկինեանի տպագրածներէն յիշենք **Կակծաճիճ** (Ա. տեսր), **Գայլայլիկ** (1890), **Լոյս եւ խաւար** (1891): — Հ. Գաֆթանեան նոյն տարին **Մարգարէ** մըն ալ կ'արձանագրէ իր ձեռագիր ցանկին մէջ:

409. **Տպ. Աթոռոսեան.** — Փառնակ Այվազեան 1 Յնվր. 1891-1892ին կը հրատարակէ **Արարատ** թերթը (շարունակութիւնն իր հօր՝ Մատթէոսի Պոլսոյ մէջ 1876 ին լոյս ընծայած համանուն թերթին զոր բոլոր կառավարութիւնը խափանած էր): Միեւնոյն տպարանէն 1892 ին եղած են **Հանգիստ աճպիհերէց լեզուի**, Գրպանի բառարան (1905):

410. **Ա. Ա. Պարթիզեան** • — Նիւ-Եօրքի մէջ ժողովրդական անուն շահած և ազգային գործիչի համբաւ բողած կարող բժիշկներէն կան Այվազեան, Գաբրիէլեան, Արշակունի և ոմանք: Գաբրիէլեան իր ընդգրկած ասպարէզին մէջ ջերմ փարած է նաեւ հայ գրականութեան և երկասիրած հետեւեալները, բոլորն ալ իր անգ. առաջերով դրոշմուած: 1891, Արուեստ առնախօսութեան: 1892, Թրիմեան Հայրիկ: 1893, Առնախօսութիւնք: Ազգ. քաղաքականութիւն Հայոց: 1894, Հայկական հոգեբանութիւն: 1897, Քրիստոնեայ Հայաստան և քրիստոնեայ տէրութիւնք (անգլ. և հայ.), 1911: Հայ ցեղը: — 1891 Յնվր. 1 ին սկսեալ վարած է նաեւ խմբագրութիւնը **Հայրի**, դադրած 1 Ապր. 1898 ին:

411. **Ջիւան Իսլաս. եւ Քնիֆ** • ապած են Պիտանի գիտելիքներ (1897), Ինքնաուսուցիչ անգլ. լեզուի (նաեւ նոյնին անգլ.ը), Մեր վարդագոյն տետրակը (1898), բոլորն ալ գործերը ՊԵՏՐՈՍ Ռ. ԹՈՐՈՍԵԱՆԻ որ այս տարի հրատարակեց **Ո՞վ է Ուկրտիչ Փորթուգալեան**: 1899, Առձեռն Ամերիկեան բառարան անգլիերէնի հայերէն:

412. **Տպ. "Կոչնակ,,ի** • — † Հ. Մ. Ապրիլ 15 Դեկտ. 1900 ին սկսած է հրատարակել այս թերթը: Պօլսոյ «Աւետարեր» շաբաթաթերթի խմբագրատեսութեան երբ կոչուեցաւ, բողոքական Հայեր շարունակեցին յոյս ընծայել **Կոչնակը** որ այս տարի գրաշար-մեքենայով (լինօթիպի) կը տպագրուի, — առաջին նորոյթը հայ տպարանական աշխարհին մէջ:

413. **Տպ. "Երիտասարդ. Հայրասոան,,ի** • — Այս թերթը 1903 թուականին սկսած է հրատարակել Սապահ-Փիւլեանի կողմէ, իբր օրական Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութեան: Նոյն տպարանին յոյս ընծայուած են Գործաւոր դասակարգը (1905), **Հառաչ** (1907), Կարմիր օրեր (1909), Սահմ. հայ. յառաջ. բնկ.: Տպարանն այժմ փոխադրուած է ԲՌՕՎԻՏՆԻ:

414-416. **Ընդդ** թերթի (խմբ. Ց. Յակոբեան, 28 Հոկտ. 1905-1907 Մարտ) տպարանին 1909 ին յոյս ընծայուած է Առաջատ Մարտապահաց Անդադր: ** ԱՐԾԻՒ թերթը 1905 Յուլիսին հրատարակած է Աբշակ Տէր Մահտեսեան որ միայն 1906 ի դադարով շարունակած է գայն մինչեւ 1908: Երիտասարդ խմբագիրն իր անձնական միջոցներով քանի մը տարիէ ի վեր Նիւ-Եօրքի մէջ կը հրատարակէ ընտիր տպագրութեամբ պատկ. Armenia անգլ. ամսաթերթը որ նախապէս (1904) օրականն էր Ամերիկայի Հնչակեան նահանգային վարչութեան, և որուն մէջ յայտնի հայ գրագէտներու գրուածներէ բարգմանութիւններ կը գտնուին միշտ: ** ԱՐԱԳԱԾ պատկ. շաբաթաթերթը 1911 ին չքեղ տպագրութեամբ և ճոխ պարունակութեամբ յոյս ընծայեցին Վ.եր. Հնչակեանք՝ նպատակ սակայն 20 թիւ, երբ տպարանին հրոյ ճարակ եղաւ:

ՄՕՍՔՒԱ քաղաքին մէջ կը հիմնուի Հ. Ց. Դաշնակցութեան օրգան՝

417. **"Հայրենիք,,ի** տպարանը: Այս թերթն ի Նիւ-Եօրք 1 Մայիս 1899 ին հրատարակած է Պ. Զարշաֆեան որ յետոյ յանձնած է Հնչակեաններու, նուագ ուրիշ Դաշնակցութեան: «Հայրենիք»ի տպարանին յոյս ընծայուած են.— Անդրանիկ, Արշալոյս, Մօսունի և Զօռի արշաւանքները, Ցեղ. վիպակներ, Սահմ. կառավարութիւններ, Երգարան, Ռուս. Ս. Ցեղ. ծրագիրը, Միութեան խնդիրը, Սոցիալիզմ, Իմ եղբայր գիւղացիին, Երկրագործութիւնը որպես ուղիղ ճանապարհ (Բ. տիպ), Քս.ի սոցիալական ուսմունքը, Կրճնզըպիլ, Հայրոյքի օրը, Իգմիրլեան աքսորավայրին մէջ, Երազ, Գետ ի երկիր (Է. Ակնունի), Այդպես էր, Կանոնագրութիւն Վ.անի ուսումնասիրաց բնկ.եան, Շաներ, Օրենքի և բնկերութեան գոներէն, եւն.:

418-424. **Ջայն Հայրենեաց** գոր Զիթեան 20 թիւ հրատարակած էր ի ՆԻՒ-ԵՕՐՔ, կը փոխադրուի ՈՒՍՏԸՐ հոնկ. ալ ՊՕՍՔՒՆ: Այս թերթը օրականն էր Հնչակեան նահանգային վարչութեան, շարունակուած մինչեւ 1906: Օսմ. Սահմ. հռչակումն վերջ Լ. Լաբենց 2 տարիի չափ Կ. ՊՕԼԻՍ հրատարակած է գայն: Սոյն տպարանին յոյս ընծայուած են Ջնառնները (1904), Գործնական կեանքը (1905), Լուծին տակ (1906): ** ԱԶԳ 1907 ին շարունակութիւնն է «Հ. Հայրենեաց»ի: Խմբագիր եղած է Ս. Պարբեեան: Վեր. Հնչակեանց պատակումն վերջ, «Ազգ» օրականը դարձած է Սահմ. Ռամկավար նոր կուսակցութեան: «Ազգ.ի տպարանին յոյս ընծայուած են **Փոխութեան Օճախը** (1908), Հայդուկին աղօթքը,

Իննսան երեք (1910), Մեր բոդրների ու Դաշնակցութեան ուժը անոնց հանդէպ (1911): ** ԼՈՒՍՕ թերթը 6 տարի (1901-6 հրատարակած է Մ. Միհրսեան: Հին Ռեժիմին, անոր մուտքն ի Թուրքիա արգիլուած չէր, կրթ. և երկրագործական բովանդակութեամբ համար: ** ՓԻԼԻՊ. ԵԻ ՏԻԹՐ. 1904 ին տպած են **Առտիկ**, նաեւ **Պառկեր** Հայ Յեղափոխութեան: ** Տպ. ԱԹԱՆԴԵԱՆ 1905-9 յոյս ընծայած է Հայկական հզնաժամն և վերածնութիւն, Պատմական յոյզեր, Կրթ. ակզբունքներ և խոհաններ: ** Ի. Ա. ԵՐԱՆ (YERAN PRESS) վերջին տարիներս յոյս ընծայած է Բառարան հայ. անգլ. և անգլ. հայ., Պատկ. գրուցատրութիւն հայ. անգլ., Գործն. առաջնորդութիւն, Սեռ. առաջնորդութիւն, Ժողովրդ. երգարան: ** ՏՊ. ԿԻԼԻԿԻԱ (Մաշեղ Ա.ի). — **Ամերիկահայ Տարեցոյցը. Ծանօթութիւններ** (1912):

425-427. **ՓԱՐԶԱՄԱՐ** քաղաքին մէջ լոյս ընծայուած են **Բազմաւէպ** (16 Օգոստ. 1902, Հ. Էկինեան), **Աստղաւէզ** (տարիի. հետ, խմբ. Ս. Կ. Սիքլմեան) թերթերը: Իսկ ԲՐՕՎԻՏԷՆՍԻ մէջ 1912 ին հրատարակուած է **Պահակ** (վեր. Հնչ. կուսակցութեան): Այս թերթը 1911 Յունվարէն սկսեալ լոյս տեսած է նախ ՊՕՍՓՐՆ, Հրաչ-Եղուանդի, եր. Միսիաեանի և Տքթ. Աբշալոյ Տէր Մարկոսեանի յաջորդական խմբագրութեամբ: ☛ Ամերիկահայ տպարաններէն շատը մոռնալ չ. ունեցած. հայ. գիրքեր ու թերթեր տպուած են ասոր մոռնալով:

●●●

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

1865ին սկսեալ

ԵԳԻՊՏՈՍ

մինչեւ **1912**

428-436. **ԿԱՀԻՐԷ.** — Փարաոններու աշխարհին մէջ Ա. անգամ հայ տպարան հիմնողի բախտը կը վիճակի ԱԲՐԱՀԱՄ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆի (207ի թուականէն), 185ին: Տպարանական իր բուռն աշխատասիրութեամբ տե՛ս 207Ա թուականէն Թուրքիոյ բաժինին մէջ (Երուսաղէմ): ** ՍԱՐԳԻՍ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆի ԱՐԱՐԱՏ տպարանէն [Պէյն-էլ-Մաբէն] լոյս ընծայուած են **Մաթիւս** (1897), **Տեղեկագիր** Ա. շրջանի ազգ. որբանոցի ի Կիպրոս (1898), Ազբարին պատիւը (1902), եկեղ. կալուածները (1903), Առանցի ջարդը (1909), Անթիղձ դասագրքեր, նաեւ «Մաժակ», «Փիւնիկ», «Նոր օր» և վ. Քիւշիւքեանի «Աւել» թերթերը (*) Արաբերէն գրպանի բառգիրք մը եւս: Դարբինեան 1910 ին իր գործառնութիւնը փակած է: Առաջ ալ կ'աշխատակից հոն տեղի կուվլին. տպարանը: ** ՄՆՏՒԿԵԱՆ ԵՂԲԱՐՑ «վիմատպարան»էն լոյս ընծայուած են **Հայն ու Թուրքը** և Արեւել խնդիրը (1898), Ջուարճալի աննգդոտներ և ժողովրդ. վէպիկներ: ** ՙՙ ԱՐԵԱԼՈՅՍ ,, թերթի տպարանը կոչուած է նաեւ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ, 1897 ին հիմնուած դաշնակցական ԵՂԻՇԷ ԹՈՐՈՍԵԱՆի նախաձեռնութեամբ, որուն կիներ գրաշարութիւն ըրած է առաւօտյն գործառնութեան մէջ, հանդիսանալով Գ. հայ գրաշարուհին հայկական ամբողջ տպարանական աշխարհին մէջ: Ե. Թորոսեանի հրատարակութիւններն են՝ բաց ի 12 տարիի հետ. «Արշալոյս» լրագիրէն **Տասնե եւ Չէյթուն** (Ս. Ֆէլէկեանի) 1900, **Դաւանագիր** Որբահաւաց Ընկ.եան Հայոց ի Գահիրէ, Ազգ. Սահմանադրութիւն Հայոց, **Վէրջալոյսի ձայներ** Երիմեան) 1901, **Յաւերժ Հայրենեաց** (Հայոթղին) 1902, Լսարան Ընթերցասէր, Հարց պատասխաններ (1903), Յայտագիր Կանոնագիր, **Քիշտասկարան** Նուագար Փաշա (1904), **Պատասխանագիր**՝ առթիւ «Իմ աթոռի կեանքը»ի, Տառապանքի աշխարհէն (1909): ** ՕՆՆԻԿ ՀԱԼԷՊԼԵԱՆ Ս. Բիբլիոյ տպարանին ձեռքին գրաշարներէն, պօլսահայ Հռոմէական, որ անոր տառերուն մէկ մասը գնելով 1899 ին տպարան մը կը հիմնէ. նախ Ադեքսանդրիա՝ ԱՐԱՔՍ անունով որ տպարանական բնկ. մըն էր (Յ. Շնորհքեան, Մուրատեան, Տամատեան, Է. Փափազեան եւն.): Գահիրէ, Խալիկ-էլ-Մաբի նամակատան դէմ հաստատուելուն՝ «Արեւելք»

(*) Եգիպտահայ գիրերէ ուսելի ուժ տուած են յուզութեան: 1865 Մարտ 16ին հրատարակուող **Աբամաւնեի** անդրանիկ պարբերականէն յետոյ կ'արժէ յիշատակել The Sphynx անգլ. թերթը որ կը հրատարակուի գիտական ուսումնասիրութիւններու եռամսեայ միայն՝ Թէոսոփ. Պիրս — (Ադեքսանդր Ս. Պէդիրեան) անուն Հայու մը կողմէ:

անունը վերածուած է ԿԻԼԻԿԻԱի: Ադեքսանդրիոյ մէջ իր ապագծները յիշել նոն տեղին վերադարձնելով, բուենք Գահիրէի մէջ լոյս ընծայածները.— Նոր ժամանակներ (Ք. Թէքէեանի 3 թիւ թերթը 1907 ին), **Հերէ**, Գարբինին երգը (1906), Ընկերվարութիւն (1910) ևն.: ** "ԼՈՒՍԱԲԵՐ,, նախ Կիպրոսի որբանոցին վոհատրուած տառերով գործած է. ապա Ադեքսանդրիայէն Գահիրէ փոխադրուած Տքթ. Փաշայեան Յակոբ ապարանին շարունակութիւնը եղած է, զոր հիմնած են Տքթ. Քէչէեան, Յ. Ճէպէճեան և Վ.ահան Քիւրքճեան, այժմ **Լուսաբեր-Ուհեւ**, որ Գահիրէի Հայոց լրագիրներէն է՝ (նախապէս Ա. Արփիարի, յետոյ Գր. Համբիկեանի խմբագրապետութեամբ): «Լուսաբեր»ի ապարանէն 1906ին լոյս ընծայուած է «Կանոնագիր Մեսրոպեան Ուսումնասիրաց Ընկերան»: ** ՓԱՓԱԶԵԱՆ ԵՒ ՏԻՐԼԻԿ 1900 ին դրոշմած են Ռ. Ալիքեանի (= Ռ. Որբերեան) **Ծիսական Երգեր**: ** "ՍՓԻՆՔՍ,, վիմագրատուն մըն է. զոր կը վարէ Ռեթէոս Մուրատեան հայ պատեհագէտը: Այս անձը, քանչ չատագէտ, 1896-1901 ին Աթէնքի մէջ հրատարակած է «Միութիւն» թերթը: Գահիրէի մէջ ապած է **Ձկյրտեան հերոսները** (1906): ** ՋԱՐԵՋ Ն. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ (տե՛ս իր ապարանական անդրանիկ գործունէութիւնը պատանի տարիքին սկսեալ՝ ծնող հետ ընկերովի Կ. Պոլիս 135 և 136[Ա] թուահամար, Թուրքիոյ բաժին): Պօյան Գահիրէ փոխադրած է 1910 ի վերջերը՝ ապարանական իր կազմածքը, պահ մը ընկերակցելով դերասան-գրաշար ՎՐԹ. ՔԻՒՋԻՒՔԵԱՆի, իսկ ներկայիս մէջ ԱՍՏԻԿ ՋԱՏԷԵԱՆի որ առնչի ձիրնս. գործելով կ'գրադի. վերջինս կ'աշխատի նաեւ կռվր. ապարանք: Զ. Պէրպէրեանի գործատունը կը գտնուի Շարա-Ապաթին, Թուրկի փողոց, թիւ 12: Մինչեւ հիմայ իր ապագծներէն յիշենք Ա. Գարբիեանի **Հասանի** գր. շարադրութիւնը, Հայոց Բարեգործականին օգնական **Միութիւնը**, Ռուսէ-Բօնշօնի (գր. Համբիկեան) **Մայէօ** երգիծաբերթը, նաեւ հետեւեալ գիրքերը.— Համերաշխութիւն, Իզմիրլեան նամականի, Նօթեր Եգիպտահայ գաղութէն. Գրիգոր Պատուելի Փէշտիմալճեան, Անցած դարձածները, Արցունք, Ճառընտիր Ա. Արփիարեանի, Ճառագիր, Յ. Սերեանի գործերը, Արաթերէն քերականութիւն, Ֆրանկլին, Գահիրեցին, Գահիրեցուհին (Ռ. Բօնշօն: ** † ԳՐԻԳՈՐ ՌԱՓԱՅԷԼԵԱՆ (92[Բ] թուահամար): Այս վարպետ գրաճարչիին՝ հայ ապարաններու մատուցած ծառայութիւնը մեծ եղած է: Պատկերացուցած ենք զինք 92[Ա] թուահամարով Կ. Պոլիս: Իր ներկայացուցիչներն են հիմայ Քէրեստէճեան և Ֆէնեանեան: ** ՄՒՈՒՔԻՒՆ թերթը (խմբ. Վ. Մալխասեան) վերջերս ապարան մը հիմնեց Տիգրան Բաշայի պատճառը, մասնաւոր չինքի մը մէջ, Վ. Զարդարեանի վերին հակոդութեամբ և Յ. Ագապպարի գրաշարապետութեամբ: Մամուլ չունին:— Վ. Զարդարեան գեղեցիկ գաղափարը յղացած է այս տարի Հոկտ. 3|26 ի գիշերը Գահիրէի մէջ սարքելու գեղարուեստական երեկոյթ մը, մոգական լապտերով ներկայացնելու համար ազգ. նշ. անձեր ու անցքեր, ի պահու հայ տառերու և տպագրութեան կրկնակի յոբելեաններուն:

437-444. **Ալեքսանդրիա** տպուած Ա. թերթը եղած է **Նեղոս** պարբերականը (1888-9) զոր շարած է Տ. ՂԵՒՈՆԴ ՔՀՆՅ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ [216[Բ] թուահամար] որուն կենսագրութիւնը տես 216[Ա] թուահամար՝ Ա. Պոլիս Թուրքիոյ բաժին: «Նեղոս»ի խմբագիր եղած է Ա. Ռշտունի: Թերթը կը տպուէր Ֆ. Միգրանի հրեային Մամուլով: ** † ՏԻՐԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ, գառնշագիր-տպագրիչ: 1898 ին հրատարակած է Վ.առնաչէն փոխադրեալ **Հայելի** թերթն իր սեպհ. տառերով: ** ՕՆՆԻԿ ՀԱԼԷՊԼԵԱՆ (տպարան «Արաքս»: 431[Բ] թուահամար: Իր մասին համառօտակի խօսած ենք 431 թուահամարով, Գահիրէ: Ադեքսանդրիա տպածներէն յիշենք **Քննական պատմութիւն Աբգար Եդեսացւոյ եւ անոր Պատ առքայն** կարեւոր գիրքը † Մուրատեան Եղիազարի (1900): ** Վ. ՔԷՔԷԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ. 1905 ին հիմնած են տպարան մը, հրատարակելով **Շիրակ** ամսաթերթը որուն գրական և քննադատական իւրաքանչիւր համարը կը պարունակէր 80 է.ջ: Այս շահեկան պարբերականին հիմնադիրները եղած են Վ.ահան Թէքէեան (իր ինքնակենսագրութիւնը տե՛ս «Ամենուն Տարեցոյցը» 1912) և Միք. Կիւրեղեան յայտնի գրագէտները: «Շիրակ» 11 թիւ միայն լոյս ընծայուած է, յետոյ Գահիրէի մէջ գայն չա-

Ե. ԹՈՐՈՍԵԱՆ

թունակած է ողբացեալ Ա. Արփիարեան՝ 9 թիւ միայն (1906-7, տպ. Ս. Հայկպետեան): Պարձեալ, Աղեքսանդրիոյ նոյն տպարանէն 1 տարի հրատարակուած է Ե. Օտեանի «Ազատ Բեմ»ը զոր նախ «Արաքս» տպած է. այս թերթը վերջէն փոխանցուած է Վեր. Հընչակեանց (*): ** ԿԱՄՊԷՔԹԱ, ապա ՐԱՖՖԻ. 1905 ին կը բացուի Տքթ. Կ. Յ. Փաշայեան-Խանի այս տպարանն ուր դրոշմուած է նոյն բժիշկին **Դպրոցական առողջապահութիւնը**, **Կանոնագիր** Հ. Բ. Ընդհ. Միութեան, **Իմ տառերի կեանքը**՝ հանդերձ ծանօթութեամբ Ս. Տեղեաց (Վեռնոյ Եպսկ. Շիշմանեանի, 6 պրակ) 1906, Փրկիչներ 1907: «Կամպէքթա» յանձնուած երքանի մը երիտասարդներու որոնք «Րաֆֆի» անուան տակ գործածեցին զայն. (այնուհետեւ, տե՛ս Գահիրէ «Լուսաբեր» տպարան): ** Գ. ՆԱՋԱՐԷԹԵԱՆ տպած է երօսի «Արեւ»ը, **Խառնուկին** հարսանեաց հրատէրը (1906), **Աչքատիութիւն** և եասիրութիւն (1907): ** ԽՆԱՅՈՂԱԿԱՆ (ազգ. գործիչ Միհրան Տամատեանի) տպարանէն լոյս ընծայուած են **Ծամկավարութիւն**, Տարեկան տեղեկագիր Հ. Բ. Ը. Մ.ի (1910) եև.: ** ՏԻՐԱՆ ՄԱՆԿԱՍԱՐԵԱՆ տպագրիչը կ'գրադի մասնաւորապէս Եւրոպական գործերով: ** ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ Ֆռանք փողոցը 1903 ին կը բանայ տպարան մը, գնելով զայն Գահիրէցի Մնռիկեան եղբայրներէն, և շարունակելով հրատարակութիւնն իր հիմնած **Փիւնիկին** որ Աղեքսանդրիոյ մէջ 38 թիւի կեանք մը կ'ունենայ: Այդ օրագիրը տպուած է նախ Մնռիկեանց մամուլով (Գահիրէ), ապա «Արաքս»ի կոչմն. (1901-2) որ հայ բաժնետարց սեփականութիւն էր և դրուած տրամադրութեանը տակ Ամրաս Բիւրատի. (իր բնդարձակ կենսագրութիւնը տե՛ս «Ամենուն Տարեցոյցը» 1912):

ՏԻՐԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Ի ՄԱՀԵ: † ՄԻՀՐԱՆ ԱՍՔԱՆԱԶ (կենսագրութիւնը տե՛ս «Ամենուն Տարեցոյցը» 1911) ազգ. վարժարանի տնօրինութեան պաշտօնը կորսնցնելէն վերջ, քեռայրին՝ Լ. Մկրտիչեանի օժանդակութեամբ տպարան մը բացած է Թաղխի ՊԱՔՈՍ գիւղը: Ուսուց. տպարկին մէջ ի Պոլիս և յեզիպտոս բազմարդիւն շրջաններ բոլորող այս ներհուն գրաբարագէտին վիճակուեցաւ գրաշարութի՛ւն իսկ ընել, բնտանիքն ապրեցնելու համար: 1 տարի (1903-4) հրատարակած է նոն **Պատէզ** մնկվժ. թերթը, մինչև իր մահը՝ 20 Դեկտ. 1904: «Պատէզ» այդ գիւղին մէջ շարունկ վերջ՝ ձեռնասայլով քաղաք կը փոխադրուէր, տպուելու համար: — Ապրանազ աշխատակցած է Աղեքսանդրիոյ **Փեթակ** թերթին՝ «Մեղրածուծ» ծածկանունով:

● ● ●

ԳԼՈՒԽ ԾԳ. - ԾԷ.

ՌՈՒՄԷՆԻԱ (1877...1912). — ՊՈՒԼԿԱՐԻԱ (1885...1912). — ՅՈՒԱՍԱՄԷՆ (1892). — ՉՈՒՅՑԱՐԻԱ (1898-1912). — ՇՈՒԷՄ:

445. **ՖՕՔՇԱՆ** (Ռումանիա) 1877 ին հրատարակուած կայ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ ԸՆԿԵԱՆ տպարանն՝ Արշակ Մ. Ագռունեանի «Տեղեկագրութիւն Հայոց գաղթականութեան որք ի Մօլտո-Վլախիա, ի Հունգարիա եւ ի Լեհաստան» գիրքը: — Գ. Զարդարեանի կարծիքն այն է թէ այս գործը Պոլիս դրոշմուած է Համայնակ Ս.ի «Հայաստանեայց» տպարանը:

216Գ. **ԱՆԱՆՑ** Հայու Ա. և վերջին տպարանը հաստատած է Տ. ՂԵՒՈՆԴ ՔՀՆՅ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ (1891-1902), որուն կենսագրութիւնը տե՛ս 216Ա թուանամար, Ա. Պոլիս:

(*) Ե. Օտեանի Աղեքսանդրիա հրատարակածներէն կան դեռ **Ազատ խօսք** (սկզբնաւորութիւնը Բարիզ), **Օրկիր** (շաբաթաթերթ), Թերթիկ (փոխադրիր ամենօրեայ, 28 թիւ, 1906), **Կրակ** (կարմիր թղթով, 1907), **Արեւ** (8 ամիս) որ յետոյ «Լուսաբեր»ին կցուած է: — Երօսի թելադրութեամբ կազմուած է եւիպտահայ Հրատարակչական մը որուն Ա. գործն է «Արեւը»:— Յիշենք նաեւ Յ. Ալփիարի **Փարոս** ու Սարաճեանի **Լրաբեր** (խմորատիպ):

446. **ԲՈՒԿՈՒՐԵՇՏ** (Bucarest, Ռումանիա) այս տարի Յուլիսին սկսաւ հրատարակել **Շեփոր** պատկ. ամսաթերթը ԺԱՆ ՍԱՊՃԵՏԵՅ (Mosilor, 53)ի տպարանէն: † Լէօ կը գրէ. «Մենք ունինք և մի քանի գրքեր որոնց վրայ տպագրութեան տեղը նշանակուած է ԵԱՇ քաղաքը»:

447 ... 449. **ՎԱՐՇԱՎ** (Գուլկարիա), 1896 ի հայ գաղթականութեան հոսանքին առաջ, տպարան ունեցած է † ԵՕԱՆԵՍՔՈՒ Ռումանահայը՝ որուն իտէալն էր լատին տառերով տպագրել հայերէն լեզուն: Այդ առաջադրութեամբ 1883 ին հրատարակած է Araçin ganonk kahakavarouthian (տպ. Կ. Գալֆա, Գ. Զարդարեան), Himaranotzi misternére (տպ. Կ. Գալֆա, Աբամեան), քերական մը. իսկ Վ.առնայի մէջ Huïs (Ցոյս) շաբաթաթերթը (1885-6): Այս արտառոց դրութիւնը ընդունելութիւն չգտաւ, և իր սեպ. տպարանը (որ քաղքին ազգ. վարժարանը կը գտնուէր), կը նուիրէ Վ.առնայի երիտասարդութեան որ կ'սկսի հրատարակել **Իրաւունք** անուն 4 էջնոց շաբաթաթերթ մը, կեսը՝ տաճկեվար-հայատառ: «Իրաւունք», գաղթականութենէն յետոյ, զուտ հայատերթի վերածուելով՝ լոյս ընծայուած է Պլկր. Մամուլով Գունճեանի և Յ. Թուրպէեանի կողմէ: Դպրոցը 1896 ին այրելով, կը փճանայ նաեւ Վ.առնայի այդ անդրանիկ հայ տպարանը: Նոյն տարին է որ վրայ կը հասնին հայկական ջարդերը, մինչ Պօլսահայք՝ մեծամասնութեամբ միջակ դասակարգէ՝ կամ կարասի են. ձախելով կը խուժեն Վ.առնա, Տաճկաստանի անապահով վիճակէն խելակորոյս: ** Արտագաղթի այդ վիթխարի գրոհին մէջ կը գտնուէր նաեւ իր ընտանիքով ՕՆՆԻԿ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ [140ք թուանամաթ] որ հոն հասնելուն վաղորդայնին իսկ, զակին՝ ԳԱՐԵԳԻՆի հետ կը հիմնէ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ անուամբ տպարան մը, հետզհետէ փոխադրած կազմածքով: Վ.առնայի մէջ Կիրեմպէրկեան իր բեղուն գործունէութիւնը սկսաւ 140ա թուանամաթ, Կ. Գալֆա (Թուրքիոյ բաժին): ** ՏԻՐԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ [437ք թուանամաթ]. Գալֆա **Ճճչակ** գաւեշտաբերթին ու զանազան գունաշաղի գրքոյկներու հրատարակիչն է այս անձը որ Վ.առնա հաստատուելուն՝ իր տառատախտակը կ'ունենայ և կ'սկսի գործի: Բացի Ծ. Բարսեղեանէ, ինք և ուրիշներ այդ տարիներուն՝ իրենց շարածները կը դրոշմեին Վ.օյնիքօֆի, Վ.զայմնօսք (1), Տ. Թօտօրօֆի (2) և Գնչօ Նիքօլօֆի (3) պէսպ. տպարանները, մամուլ չունենալնուն: Փոխագնան լոյս ընծայած է **Հայելի** շաբաթօրեայ երգիծաթերթը (12 Ապր. 1897-6 Մարտ 1899, հարիւր թիւ) զոր պահ մը շարունակած է Ադէքսանդրիոյ մէջ [տե՛ս գինքն անդ, **437** թուանամարով]: Այս բերդէն զատ, հոն լոյս ընծայուած գիրքերը եղած են Փիլիկ աղօթ հարսնիքը, Թապլաբեար վարժապետը, Խարուած Ակնցին, Գուշակ ապագայի (ընտ. բախտագոյց), Կաղանդչիկ կամ գրչի գրօսանք (Վ. Քիւչիւքեանի), Էրքինի Ֆէնոի՝ քաղքը եէնոի. Մահճակալիկին Միքեաֆաքը, Գրազանճ գօճա, և Միհրան Չգօճեանի ռահանութիւնները: ** ՄԻՔԱՅԵԼ ԳԱԼՓԱՔՃԵԱՆ [182ք թուանամաթ] 1905 ին տպած է **Կաղանդչիկ**: Սահմ. հռչակումին, փոխադրուած է Պօլիս ուր անցողակի յիշած ենք գինք **182** թուանամարով, Travaux de Villeի խմբումին մէջ: ** ՏՊ. "ԻՐԱՒՈՒՆՔ,, ԼՐԱԳՐՈՅ (1896-1912), սեր և անօրէն՝ Յ. Թուրպէեան որ հրատարակած է նաեւ Երկու սեր (1897), Նոր երգարան կամ մրմունջ (1901), Դիապարար (1902), Կարիպ ախպէր, Ազատ երգարան (1908), **Կարմիր ժամուց** (Ա. Արփիար) (1909), Անդրանիկ (1911), Թուրան (1912) ևն.: ** ՄԱՏԹԷՈՍ ԼՕՊԱՍԵԱՆ (տպ. «Մակեդար»): Սահմ. հռչակումն վերջ Վ.առնա ցարդ գործող հայու տպարաններէն Բ.ն է այս, «Իրաւունք»ն վերջ:

450-453. **ՒՒՒՍԱՆԻՍ** (Գուլկարիա) Ա. անգամ կը տպուի **Դաճուբ** շաբաթաթերթը 1892 ին, ապա **Ջիրնճի** և **Հայաբերդ** (Տ. Ճգնաւորեանի հրատարակածը զոր պրոշմած է Գ. Մագմանեան): ** ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԸՆԿ.ԵԱՆ տպարանին 1897 ին լոյս կ'ընծայուի Մարդու մը պատմութիւնը: ** ԳԱՌՆԻԿ Գ. ՄԱՋՄԱՆԵԱՆ. բնիկ Կիրասունցի. արձեալ տպած Ծ. Բարսեղեանէ: Տպած է կարգ մը **Տեղեկագիրներ** (1902), Ընկերվարականաց պրակներ, **Նորավէպներ** (Արգամ Սիմոն = Կպատ. Ռուբէն), Հայ Յօդիպ-Դեմօկրատութիւնը (1903), Կրթ. ծրագիր (1904), Թուրքիոյ ընդդիմադիր տարրերը (1908): Ճեռոյ տպարանը գոցած՝ Պօլիս եկած է, իր երեսփ. բեկնածութիւնը դնելու Կիրասունի համար: ** "ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆ,,ի տպածները 1904 ին. — Կեանքի դիմաց, Ազգերի մայիսեան ոսօը, Միլիտարիզմը և բանուոր դասակարգը, Դարբնեւոր, 10 էջ, (Լեւոնց = Աւետիս Նազարբեգ):

---

(1) Տպագրած է **Հովասուն** (1899), Արտասուաթոր (1901), **Արմաղան** (1909), եւն. եւն.: (2) Տպագրած է **Մուհամմէդ** (1904): (3) Տպագրած է **Նոր Ընթերցարան** (Ճեր) 1899-1900, **Դասուրան** (1910) Բ. տիպ:

454. **ՇԱՒԱՐԵԱՆ** կամ **Շուարեան** տպարան ունեցած է Յ. ԱՒԵՏԱՐԱՆԵԱՆ, 1903-4 ին դրոշմելով Նկարագիր (ձառ.), Եղեսիոյ տօկալի դեպքը, ձառագայթք արեւելեան:

455. **ՍՕՓԻ** 1904ին **Պկր. հայ. ճեմ. բառարան** մը տպած է Գ. Կ. ՋԷՆԴՕՖ:

456-457. **ՎԻԵՆՆԱ** (Պուլկարիա) հիմնուած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան օգտին՝ **Ռազմիկ** թերթի (1905-8, խմբ. Ռ. Զարդարեան) տպարանը որ այդ տարիներուն լոյս ընծայած է նաեւ Կանոնագիր գրասիրաց եղբայրութեան, Առիւծի ժանիքին, Նշխարներ, Կեանքի նշաններ: ** ԱՅՐԻ ՏԻԿ. ՓԻՍԿԻՒԼՃԵԱՆ եւս ունեցած է տպ. մը որ ցարդ կը չարունակուի:

458-459. **ԱՐԾԱՒԱ** — 1892ի միջոցները Յունաստանի այս քաղաքը փոխադրած են Հնչակեանք իրենց Օգնական՝ **Հնչակ**: Բաց ի այդ թերթէն, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԱՏ անուամբ իրենց հիմնած տպարանէն լոյս ընծայած են **Սպառակ** (գաղնիաթերթ, 1894-7), **Դադափար** (գիտ. թերթ, 1894) և Լեոնեցի գործերը՝ **Աւազակը, Մարտում**, նաև Ակն-եանցի **Հայերն Ամերիկայում**, Իրաւունք ուժանալոյ, Սահմանադրութեան էութեան մասին: ** ՏՊ. "ՄԻՈՒԹԻՒՆ,,: Ռ. Մելքոնեանի և Ե. Օտեանի՝ նայկ. ջարդերէն վերջ հրատարակած հնամաշ թերթերէն զատ՝ 1898 ին այս տպարանը դրոշմած է **Աւազակներ**: «Միութիւն» պարմ չարած է Նշան Ճինանեան, իսկ թերթը տպուած է Յոյնի մամուլով:

460. **ՆՇԱՒԱԿ**, ազատ Զուիցերիոյ այս քաղքին մէջ 1891 ին վերջնապէս հաստատուած են Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՔ, նուիրուելով Տաճկաստանի մէջ՝ Համիտեան լուծին տակ մնացող ազգակիցներու ազատագրութեան գործին: Իրենց կազմակերպութիւնը 1890ին կազմուած՝ «ունի բնկերվարական հայեացք, ու իր գործելակերպի սիրեմն է Ազակեդրոնացումը»: Հ. Յ. Դ. կազմակերպութիւնը 1891 ին սկսնալ օգտի տունեցած է իրեն՝ **Դրօշակ** ամսօրեան որուն սկզբնական համարները ձակատագրային պանդխտութեանց ենթարկուած են. այսպէս «Դրօշակ»ի Ա. և Բ. թիւերը **Փիճլիզ** տպուած են, Գ.ը՝ **Մանչեսթր**, իսկ Դ. թիւին կէսը **Մանչեսթր** և կէսը **Ժընեվ**: Բոլոր ասոնց վրայ դրոշմուած **Տպ. Վիէննա** բանաձեւը դիտմամբ է: «Դրօշակ» իր առաջադրած նպատակին հետեւաբար, սկզբնաւորութենէն մինչեւ վերջ գլխաւորապէս պայքարած է Թուրք Բռնակալութեան դէմ և արձագանգ եղած Հայաստանի անասելիս նահատակութեանց, քաջարի «Ֆետայի»ներու հերոսական մարտերը պատկերացնելով ու իր զգայացունց խմբագրականներով մեր նոր սերունդը մղելով դէպ ի կորով ու ինքնապահպանութիւն: — «Դրօշակ»ի տպարանէն լոյս ընծայուած են. — Փախստականք, Ազատամրական ոգի, Ճեղ. կեանքից, Գաղտնի տպարան, Գիտ. Սոցիալիզմ, Կուկունեան խմբի արշաւանքը, Կարնոյ չիշտակին, Բրքիչներ, Հայ. Ճեղ. Դաշնակցութեան Բ. Ընդհ. Ժողով, Երիտասարդներին, Մարդը մարդուն գայլ, Ազատութեան Ճանապարհին, Մեծ առաջնորդ, Լեռնան ոգւոյն, Ամբոխային տրամաբանութիւն, Հայաստան և Մակեդոնիա, Կովկասեան վերքեր, Հայրենիքի գաղափարը, Դէպի կռիւ, Յեղափոխականներ, Մեծ մարդասպանի դէմ, Հայրդիները, Հայկ. առնջանքները և Երթալոյ, Մարտական հրահանգներ (Անդրանիկ), Միացէ՛ք, Թիւրքական բանտերը, Բգք. կուսակցութիւնները Յունաստանում, Հայաստանը և Երթալոյ, եւն. եւն.: ** ԿԱՐԱՊԵՏ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ գրաշար տպագրիչը 1903-6 ին Փրնեվ գործած է. (տե՛ս գինքն ի Բարիզ 258ի թուահամարով):

461. **ՀՕՒՆԻԱ** — Զուիցերիոյ այս քաղաքին մէջ, Կ. Պոլիս՝ Պէրպէրեան վարժարանի շրջանաւարտ Ալագցի ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ (=Մնալ) որ **Հայկազեան Վարժարանը** հիմնած էր, 1904 ին սկսաւ հրատարակել **Փիւտրիւն** գիտ. հանդէսը որուն տպագրութիւնը Բարիզ կը կատարուէր: Լոգան 1907 ին լոյս ընծայուած է **Երբ.բարեկամներուն**:

462. **ԱՐՕՐԴՕՒԹԻՒՆ** — Շուեյտի մայրաքաղաքին մէջ էր որ նշ. բանասէրը Ն. Բիւզանդացի վիմատիպ լոյս ընծայած է «Քննասէր» անուամբ քանի մը տետր:

ՅԱՒԵԼՎԱԾ

ԱՒԵԼՑՈՒՍ ՅԱՌԱՔ

էջ

... Յառաջաբ. — **Մեր տպագրիչները** (Յուցակ):

... **Ցիւտաեակարան** (գրաբար) վերջին թուղթ:

3 **Ներածութիւն**

... Հայ Տպագրիչներու նահապետը:

5 **Գէպ ի Ս.Ցցիեալ.** — «Փիր»ին ծագումը: Բարանձաւի դարաշրջան: Ձինական Ա. նշանագիրք: Մեհենադրոշմք: Բեւեռագիրք: Հանգուցալար-գիրեր:

6 **«Ձեռագիր»ի դարեր.** — Թուղթ: Գաղիրոս: Մագաղաթ: Ձեռագիր մատեանք: Փրկագիրներ: Հայերէն ձեռագիրներու վրայ խօսող Հայեր:

8 **Վիրխարի հանգրուանը.** — Տպագրութեան շնորհիւ:

9 **Սիրէմպէրկ.** — Հին օրեր: Փայտափորագրութիւն: Անթաց տպագրութիւն: Ձինացիք: Հէնեֆ. Կիրեմպէրկ: Տքնութեան տարիներ: Ձուլածոյ շարժուն տառերը: Իր Ա. երկ բարի բնկերները: Պատմական դառը: Վերջին չար բնկերները: Տպարանը Ժե. դարուն: Իր անունը փրկուած մոռացութենէ: Իր արձանը: Աշխարհիս առաջին տպագրութիւնը:

14 **Տպագրութեան ճամբարդութիւնը.** — Դուռ ընդունելութիւնները: Հռչակաւոր տարբ տպագրիչներ:

16 **Տպարանական աշխարհ.** — Մեքենաներու եւ գործիքներու անուններ ու պատկերներ: Հայ գրաշարին «քացան»ը: Էջերու կապուածք: Բազկամատուլ:

20 **Հայաշխարհ.** — Մեր տա. բ. գ.ը. — Ամենակ եւ Մեսրոպ:] Գէպ ի տեղեակ գործունութիւն: Հայ գրականութեան ոսկեդարը: Բաղդատացոյց տախտակ Յոյն եւ Հայ այբուբենի: Գերեզման մը Օշականի մէջ:

21 **Յուցահանդէս հայերէն տպագրական տառերու** դասաւորուած) — Մեսրոպեան տառերուն առացած անուններ՝ չափերնուն եւ ձեւերնուն համեմատ: Ձանոնք գեղեցկացուցողներ: Պատկերագործութիւն եւ բրբռնայ պատկերագործներ: Վիմագրութիւն:

28 **Փունջ մը հին տպագրութենէ.** — Գեղարուեստական ձաշակով դրոշմուած հին ու նոր գիրքեր եւ հանդէսներ:

29 **Հայ տպագրութեան պատմութեամբ զբաղողներ.** — Հ. Ե. Գաֆրանեան: Հ. Ի. Զարպհանալեան: Հ. Ա. Դալիկեան: Լէօ: Հրանդ Ասատուր: Վ. Զարդարեան եւ այլք:

34 **Ուրիշ գեղագրութեան եւ Հայ գեղագիրներ:**

Մեր Տպագրիչները

Վենետիկ

		Տեղադրության տարեթիվ
37	Մեղապարտ Յակոբ	1512—3
40	Աբգար Դպիր (Ա.)	1565
41	Տէրգնցի Յովհաննէս (Ա.)	1587
42	Յովհաննէս Անկիւրացի	1642—3
43	Ճուան Պաբիտա Պօլիս	1660
»	Միքել Անճէլօ Պառպօնի	1678—90
»	Թադէոս Համազասպեան (Ա.)	1686
»	Գասպար Սահրատեան	1687
44	Նահապետ Գուլնազար	1687
»	Ճիաքօմօ Մօռէլլի	1687
»	Անտօն Պօռթօլի	1695—1777
»	Ճուանի Պաշօ	1719
45	Պաբիտա Ա. Ճեռօլիմօ	1729—30
»	Յակոբոս Որլանեան	1750—63
»	Թեմեան Թէոդոսեան	1772—82
»	Պետրոս Վարդապետեան	1784—5
46	Յովհաննէս Փիացեան	1786
»	Միխիթարեանք	1789—1912
48	Ե. Պոյաճեան	1911

Բավիա

48	Թեսէոս Ամբրոսիոս	1539

Հռոմ

49	Տէրգնցի Յովհաննէս (Բ.)	1584
»	Ս. Բարդինեան	1623
»	Ուրբանեան	1623—1890
50	Հաստենեան	. . . —1911

Միլան

50	Ամբրոսեան	1624

Լիվօռնօ

50	Յովհ. Վրդ. Ջուղայեցի (Ա.)	1643
51	Տպ. Ս. Էջմիածնի (Ա.)	1670—1702

Բասսուա

51	Տիմոթէոս Բառնուկ	1690

Վուչչիա

Կ. Պօլիս եւ արուարձանք

53	Աբգար Դպիր (Բ.)	1567—9
54	Երեմիա Քեօմիւրճեան	1677—8
»	Գրիգոր Մարսպւանեցի	1694—1734
55	Ած. աւետ Դաշտեցի	1698
55	Անանուն	1699—1759
56	Տպ. Ս. Էջմիածնի (Բ.)	1700—1
»	Մհտ. Աստուածատուր	1700—46
57	Սարգիս Դպիր	1703—34
58	Գէորգ Սարգսեան	1705
»	Մարտիրոս Սարգսեան	1721—52
60	Պետրոս Լատինացի	1704—12
»	Թօխաթցի Սրգ. Վրդ.	1704
»	Էմինեան Գեղեւանցի	1710
»	Տեր և անկառար տպ.	1735
»	Բտպ. և Ցկր. Սեբաստացի	1735—77
61	Գաբրիէլ Բաբանեան	1745—50
»	Սրգ. և Միք. Բաբանեանց	1747
»	Աբրահամ Դպիր	1737—46
»	Յովհաննէս Ած. աւետեան	1746—76
62	Առաքէլ Պետրոսեան	1750—92
63	Յովհաննէս և Յակոբ	1766—9
»	Յովհ. և Պղ. Ած. աւետեան	1777—90
64	Մայր Թպրատուն	1792—1808
»	Մատթէոս Դպիր	1800—25
65	Պօղոս Յովհաննիսեան (Ա.)	1799—1819
»	Պօղոս Յովհ. (Աբապեան) Բ.	1820—35
»	3 Որդիք Գ. Աբապեան (Ա.)	1836—53
»	Աբապեան Եղբարք (Բ.)	1855
»	Յար. և Խաչատուր Աբապեան . . .	
71	Տպ. Մայր Եկեղեցւոյ	1817—25
»	Աբրահամ Ամիրայ Թերզեանց	1824—6

72 ՏԱՃԿԱՆԵՒՆ ՏՊԱՐԱՆՆԵՐ.— Մաթպա'ախ Ամիրէ 1832—65· Շիրքէթի խայրիէ ճեմիյէթի իլմիյի օսմանիէ 1863—9: Մէճմուայի հավատիս 1863: Ուհտայի նազիգար 1872—3· Միհրան (Սապահ) 1884. .: Այէմ 1889: Թիճարէթ օսմանը 1889: Ախթէր 1897—9.

72 ԵԻՐՈՊԱՆԵՒՆ ՏՊԱՐԱՆՆԵՐ. — A. B. Churchill 1839—58: Ս. Բենեդիկտոս 1844—54: Ն. Տէ Բաարբօ 1846—50· Գ. Ճօնսօն 1847: Հիւթի Գայոլ 1851—8: Լէվանդ Հէրալտ 1868· Տպ. Մակեդոնիոյ· Ամմա ալթը, ճանկը խան 1871—3: Լա Թիւրքի 1876· Անթուան Ջէլիչ 1878· Մանուէլ Ալթիլ 1888:

73 Յովհաննէս Միհենտիսեան 1840—73

80 Յարութիւն Միհասեան 1842—80

81 Արեւելեան Համազգային 1844—65

(*) Աստղանիշ կրող տարեաթուերէ մոռցուած են յիշատակուիլ բնագրին մէջ:

81 Պարապետ Ս. Իրիցեան 1852—84
82 Յովհաննէս Մարգարեան 1853
» Յարութիւն Փափազեան 1853—72
» Էմիրլիք խան 1854...
* Տպ. «Ախտապիրը Փօնթրանթա-նիյէ» լրագրոյ 1855—7 (?)
* Աբսէն Ց. Թաճիրգեան 1862—4
» Ց. Տէրոյենց 1854—77
83 Միքոիէլ վ. Խրիմեան (Ա.) 1855 - 6
85 Թադէոս Տիվիրգեան 1856—76
» Ռուբէն Քիւրքճեան 1856—77

87 ԹՈՒՂԹԱԿԻՑՆԵՐ. — Մարուք. Յովսէփեան, Տիգրան Ալամեան: Կ. Տճոնեան: Նշան (Իզմիր), Երիզոր Յոփաչեան (Ա.): Գ. Յոփաչեան Որդիք, Գր. Տէօվլէթեան: Մոսէիան Տամատեան: Խաչիկ Գէորգեան: Պապա Խաչիկ (Աբբարեան): Յակոբ Մէրտինեան, Էրուանդ Փալազաշեան, Միհրան Տէօքմէճեան:
90 Գ. Երամեան (վիմագր.) 1857—62
» Յ. Տ. Մոսէիանեան 1860
» Յովհաննէս Գավաֆեան 1863 - 89
92 Ճանիկ Աբամեան (Գ.) 1865—79
* Տպ. Կաթողիկոսարանի Հռոմի. Հայոց (տե՛ս «Ցիշատակարան») 1869...
95 Թօզլեան Եղբարք 1869—75
96 Պօղոս Քիրիշճեան 1869—81
» Ա. Ն. Շահնազարեանց 1869—70
97 Ա. Յակոբ Պօյաճեան 1869—1912
98 Գէորգ Զարդարեան 1870—87
99 Պետրոս Ճէզվէճեան 1870—6
» Յարութիւն Մարգարեան 1870—8
» Վ. Թրամ Ց. Մարգարեան 1879 - 91
* Տպ. և վիմ. կենդրոնական (central) Բեւրա. 1871ին տպած է Մ. Վ. Օրմանեանի խօսած Թամբուռակահը Տիգեան Պօղոս պէյի վրայ, իսկ 1872ին Ռուսինեանի Բնական Տարեցոյցը:
* Անդրանիկ Վարդանեան (Սիմֆիրլի խան, վերի յարկ, բիւ 24). 1871ին տպած է Գ. Զաքրատեանցի թարգմանած «Գալերմացի Վարդուհին»:
121 Գ. Ի Մադազաճեան 1872
102 Օգսէն Խօճասարեան 1872—3
103 Ս. Ղ. Գալոիզգանեան 1873—1912
» Սիմոն Միքայէլեան 1874 —8
104 Եղիա Տճոնեան 1872—82
105 Քէշիշեանք 1875—1912
» Տպարան Հայասաանեայց (Ամիկ. Վ.Գ. Գիմաքսեան, Պարապետ Ա. Գալոեան, Տիմոթէոս Եպիսկոպոս Սահիրիչեան 1875—87
106 Միքայէլ Կ. Սարգեան 1882...1912
108 Ագամ Աշճեան 1878—88
» Յարութիւն Գալոնեան 1877—8
» Պարապետ Գիպկրեան 1878—1900
109 Յովհաննէս Մանուկեան 1879—82
* Աբրիհ Անտոն Գանքար. 1880ին տպած են Մ. Ծ. Վ. Օրմանեանի «Հայ Եկեղեցական Վարդապետութիւն»ը:
109 Գարեգին Գաղդատալեան 1880...1912
110 Վահան Վ. Տէր Միհրանեան 1899—1908
111 Հայ Գրաշարաց Ընկ. 1880—90
» Յ. Աստուրեան (եւ Որդիք) 1894—1912
» Սերվիչէն 1880—1912
» Տիգրան Ալիքէլեկեան (Տպ. «Թէրճիմանի Էֆքեար»ի, «Ձերիուհի Շարգիչ»ի և «Սուրճանդակ»ի) 1881—1912
112 Պօղոս Յակոբեան 1882—91
» Նշան Կ. Պէրպէրեան
» Ն. Պէրպէրեան և որդի 1882—1907
» Զարեհ Ն. Պէրպէրեան (Ա.) 1907—10
113 Տպ «Արեւելք»ի (Սո. Տամատեան, Զ. Նուսուֆեան, Գ. Պօյաճեան) 1884...1912
114 Յովհաննէս Թօփալեան (Տպ. «Մեհմոպի Ախպար»ի) 1884—1912
* Տպ. «Գանձ Արեւմտից» լրագրաց (տեր եւ տնօրէն Տօքթ. Ս. Ալիքսեան 1805
115 Սահակ Նիկողոսեան 1885—96
» Օննիկ Բաբսեղեան (Ա.)
» Օ. Բաբսեղեան և Որդի 1888...1912
117 Կոմիտաս Անդրիկեան 1889—90
116 Մատենադարանք 1889—1912
117 Գրչակերանք, «Ասր» և «Մանզումէ» 1888...1912
118 Մոսէիան Եազմեան 1889—94
» Ներսէս Ա. Աբամեան 1891—8
120 Թագուհի Սանճազեան 1891...1912
» «Հայրենիք» 1892...1909
» Միհրան Ց. Փափազեան 1891 - 9
» Ռոզոս Սազդեան 1892—1912
121 «Բիւզանդիոն» 1896—1912
122 Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան 1901—12
123 «Ձիւռան» Մ. Մաթոիրոսեան 1903—12

123 1908 Յուլիս 10 և Գարեգին Կոզիկեան
124 Օննիկ Արզուման 1908—12
126 «Ժամանակ», Միսաք և Սարգիս Գօշունեան 1908—12
» Արշակ Կարօեան 1908—12
127 Յովհան Փալազաշեան 1908—12
» Տիգրան Տօղրամաճեան (Բ.) 1908—12

128 Յովհաննես Ագնատոր 1908—12
» Օսմ. Գործ. Ընկ. (Բ. Գօզաճեան) 1909—12
129 Կիւրեմպերկ 1909—12
130 Շանթ 1909—12
» Արաքս 1909—12
» Գաւառ 1909—12
131 Վաղինակ Ս. Բիւրատ 1910—2
» Հ. Թիրեաքեան 1910—2
132 Նշան Պապիկեան 1910—2
» Մանուկ Բօյուճեան 1911—2
» TRAVAUX DE VILLE. — Ներսէս Փափազեան: Պ.Ճիհանեան նկարիչ ճօրձի Շիշմանեան: Առեւտրական նոր տպարան: Թէրզեան և ընկ., Օննիկ Մոզոեան, Կէորգ Փափազեան: Հրանտ Քէրեստէճեան: Զգօն Փափազեան, Յակոբ Բօյուճեան: Արտաշ. Ճ. Շիշմանեան, Մ. Գալբազճեան, Միքայէլ Տէր Մահակեան: Յակոբ Հօտաս: Հրանտ Արտըշեան, Յակոբ Քէշիշեան: Ս. Օհանեան:

ԻԶՄԻՐ

133 Տպարան Ս. Էջմիածնի (Գ.) 1676
134 Մհտ. Մարկոս 1759—62
» Մարդասիրական ընկ. (Բ.) 1832—6
135 Հօսման Հայդօք 1838—9
» Գուլիելմոս Կրիֆֆիթ 1838—52
136 Սոեփան Պապօեանց 1840—1
» Ղուկաս Պալթազարեան 1844—5
» Թադիկեանք 1840—1912
» Մեսրոպեան վարժարան 1841—5
» Տպարան Արագածոտնեաց 1843—6
» «Պատմական տպարաններ» 1850—60
» Տեսչեան Եղբարք 1851—93
137 Տէր Վրթանես (Թուրաք Հյկգեն.) 1854—5
» Գրիգոր Մաներեան 1878—81
138 Մատթէոս Մամուրեան 1883—1901
» Մատթ. Մամուրեան Որդի 1901—12
» Բարսեղ Քէշիշեան 1905—12
» Օսմանիկ 1909—12

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

139 Ս. Յակոբեանց վանք 1832—1912
140 Աբրահամ Մուրատեան (Ա.) 1844

ԻԶՄԻՏ

141 Աբրահամ Մուրատեան (Բ.) 1850—3
» Մարտիրոս Մաւեան 1879...1912
» Օննիկ Տ. Ագարեան 1912

ԱՐՄԱՏ

142 Զարիւռեան Ս. Ած.ածնի վանք 1863—79

ՎԱՆ

143 Մկրտիչ վրդ. Խրիմեան (Բ.) 1858—62
» Ժամկոչեան (նոր)
» Բարսեղեան »
* Յովնաննան » որ 1913ին սկսեալ կը սպի «Վան-Տոսպ» շաբաթաթերթի նոր շրջանը:

ՄՈՒՇ

143 Մկրտիչ Վ.րդ. Խրիմեան (Գ.) 1863

ՍՎԱՋ

143 Ա. Վարդանեան 1871—5
» Կ. Ա. Գաբաճեան 1910...

ՊՐՈՒՍԱ

143 Մհ.ճմհա Շաքիր 1877

Ա. ՊՕԼԻՍ

143 Դ.ուռնդ Բ.ճ. Փափազեան (Ա.) 1885—6

ՋԱՆԱՋԱՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐ

145 Առաքագար.— Առտուչան (նոր)
» Գօնիա.— «Իկոնիոն» Թրաշարատուն ճեռնաննան Թօլհի (նոր)
» Կիւրասօն.— Փեթակ »
» Սամսօն.— Արեգակ »
» Տրապիզօն.— Սեւասի եղբարք, Ռակիպեան: Մէշվերիք (նոր):
145 Կարին.— Ցառաջ (նոր)
» Երզնկա.— Արօր »
» Եւդոկիա — Իրիս »
» Խարբերդ.— Ամենուն հմր.: Եփրատ (նոր):
» Ամասիա.— Ապառաժ (նոր)
» Մարզուան.— Ս. Միսաճինեան: Նեբսօ և Արտպեան. Կիւրեմպերկ (նոր):
146 Այնթապ.— Կեդր. Թուրքիոյ Թօլհի Թիճարէթ մարզպետար (նոր):

Առեւտրական — Տնտեսական.

ԻԼՎՕՎ (ԼԵՇԱՍՏԱՆ)

146 Յովն. Երից Բարեառատեանց 1616

ՍՈՒՋԱՎԱ

146 Տպարան Մեսրոպոտական 1649

ԵՂԻՍԱԲԵԹՊՕԼ

146 Տպարան «Շտեմարան Մանկանց»ի 1876

ԹՐԻԷՍԹԷ

147 Միսիթարեանք (Ա.) 1776—1810
151 Անանուն 1843

ՎԻԵՆՆԱ

147 Միսիթարեանք (Բ.) 1811—1912

Վիեննա.

ԲԱՐԻԶ

151 Փոսթէյ 1537
» Արքունի կամ Ազգ. տպ. 1633...1850
152 Տիպրիք 1825—8
» Շիլլեր 1852—5
» Վիլհելմ Ռեմքէ 1854
» Ճանիկ Աբամեան (Ա.) 1854—62
» Է. Թիւնօ և Ընկ. 1857—62
» Կ. Վ.րդ. Շահնազարեանց (Ա.) 1857—62
153 Աբրահամ Մուրատեան (Գ.) 1860
» Ա. Գուրտիկ 1861
» Մօռիս և Որդի 1881...96
» Վիմագիր տպագրութիւնք 1891—2
» Միջազգային տպարան 1893—4
» Անահիտ 1897—1911
» Կէյնշ 1900
» Համալսարան 1900—2
» Պ. Միսաք 1901—3
» Կ. Բասմաջեան 1901—7
154 Ա. Բանվէռ 1901—2
» Շ. Նօպլէ 1902
» Հայկական 1902—6
» Էսթ-Ռիւնդ 1905
» Տիգրան Տօղրամաճեան (Ա.) 1894...1908
» Կարապետ Ներսէսեան (Բ.) 1906—12
» Համազգային 1907—8
» Հնչակ [* Imp. Turabian, 227, Boulevard Raspail] 1910—3

ՄԱՐՍԻԼԻԱ

155 Տպ. Ս. Էջմիածնի (Գ.)= Երեւանեցի Ոսկան Վ.րդ. Դպիրենց, Թադէոս Համազասպեան, Սողոմոն Լեւոնեան, Նաստիպ Գրիգորեանց, Վանանդեցի Մատթ. Ջուղայեցի. 1673—1710
158 Ճանիկ Աբամեան (Բ.) 1862—4
» Մկրտիչ Փորթուգալեան 1885—1912

ՄՕՆՔԷԼԻԷ

160 Ս Տէր Բաղդասարեան 1912

Վարսաւիա.

ՆՈՐ-ՋՈՒՂԱ

160 Ամենափրկիչ վանք 1640—1907
161 Յովհաննէս Վ.րդ Ջուղայեցի 1647—50

ԴԱՒՐԷԺ

163 Պէրժ. Հայոց Արմեն. Պալոց 1890—1903
» Թեմական տպագատիպ 1903—1912

ԹԵԶՐԱՆ

163 Անդր. Բէկնազարեան 1894—6
» Փարոս 1904—1912

Ֆօլիանա.

ԱՄՍԴԵՐՏԱՄ

163 Տպ. Ս. Էջմիածի (Ե.) 1660—9= Մատթէոս Դպիր Վարեցի 1660, Եւսեբիս Դպիճենց 1661—4, Վանանդեցի կաթողիկոս Վ.րդ. 1664, Երեւանեցի Ոսկան Վ.րդ. Դպիճենց 1666—9, Վանանդեցի Մատթ. Յովհաննիսեան 1685—8, Վանանդեցի Թոմաս Եպսկ. 1695—1705, Վանանդեցի Դուկաս 1711—7.

Վերմանիա.

ԼԱՑՊՑԻԿ

169 Անդրեաս Ակոլուտոս 1680
» Գուլիելմոս Դրուգուլինի 1872
» Բիֆէյկոպֆ և Հերտէլ 1896

ՄԱՐՊՈՒՐԿ

169 Ֆիսկ 1902

Անգլիա եւ գաղթավայրք.

ԼՕՆՏՕՆ

170 Կարոլոս Ակրերս 1736
» Ց. Ռիվինկթըն 1780
» Կ. Մ. Ռուդս 1858...83
» Հայկական ազատ տպարան 1891—8
» Հայաստան 1888—92
» Հայկական որբանոց 1902—5

ՄԱՆՉԷՍԹՐ

171 Կ. Վ.րդ. Շահնազարեանց (Բ.) 1864
» Թորոս Բահանայ Ջուղայեցի 1899—1901
» Նշան Աիհանեան 1898—1904

ՌՕՔՍՊՈՒՐԿ

171 Փիլիպ. և Տիրանեան 1904

ՍԱԼՓԱ

171 Մարդասիրական բնկ. (Ա.) 1828—31

ՆԻՔՕՍԻԱ

172 Ազգ. Կրթ. Որբանոց 1902—4

Ֆնդիկաստան

ՄԱՏՐԱՍ

172 Շահամիրեան Սուլթանում } 1772—83
» Յկր. և եղ. Շահամիրեան }
173 Յարութիւն Քհյ. Շմաւոնեան 1789—1809
174 Ս. Ծաստւր Աղալվալեանց 1809—18

ԿԱԼԿԱՔԱ, ՊՕՄՊԱՅ, ՍԻՆԿԱՓՈՒՐ

174 Յովս. Քհ. Ստեփանոսեան 1796
» Օձանափիւռեան 1810...23
» Ջրնջլում Աւետեան 1811—5
175 Աստուածաշունչի ժողով 1817
» Պօղոս Յորդանանեան 1821
» Հայկ. Մաղասիրական ձեմ. 1822...71
» Եպիսկոպոսական ձեմարեան 1829...41
» Մկրտող Միսիոնարք 1831—2
174 Ուսումնասէր 1843
175 Աբուբասեան Ընկերութիւն 1845—7
174 Հայելի 1846
175 Արծիւ (Պաղտասար Վ.իչենեան) 1847—8
174 Եղիազար Տ. Յարութիւնեան 1862
176 Յովհ. Քհ. Խաչկեան 1869—76

Պուխտա

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ (ԷՋՄԻԱԾԻՆ)

176 Ս. Էր. Լուս. կամ Էջմիածին 1771...1912
177 Վահան Վրդ. Բաստամեան 1870

ԲԵԹԵՐՍՊՈՒՐԿ

177 Գր. Խալդարեանց 1781—8
178 Յովսէփ Յօհաննիսեան 1812—26
» Հայոց Եղիազարեանց ձեմ. 1828
» Աղեքս. Խուդաբաշեանց 1829...38
» Նահապետ: Ռափայէլ պատկանեան: Փիւռեանց Ակադեմիա (1860)
» Միք. Մ. Միսաեանցեաց 1867—8
» Բակուի 1869
» Գօղովինի 1872
» Հրկեղբիւր և Ընկերութիւն 1876
» Ի. Ն. Սկորոխոդով 1887—91
179 Ց. Ի. Լիբերման 1893—7· Ննկգեավէր·
» Գաշկինեան 1901—4

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ

179 Ս. Խաչ վանք 1790—4
» Ա.. Զամինեան և Բեքլեան 1894
» Եղբ. Ց. և Ս. Աւազեաններ 1898—1910
180 Մեր Զայներ Լոյս:

ԱՍՏՐԱԽԱՆ

180 Յովսէփ Ս. Աբգուքեանց 1796
» Տպարան Ս. Էջմիածնի 1818—27

ՄՕՍԿՈՒԱ

180 Օզոստեան Սեմէն 1820—30
» Լազարեան Ձեմարան 1829—71
» Վլատիմիր Գոսպէ 1850—9
* Էռնեսթ Պառ.ֆքնէիր (Հիւսիսափայլ) 1858...: Փարոս Հայաստանի A.A.Gatzouk (1879—81)· Համբարաբեր Իոսիոյ եւայլն:
181 Յովհ. Բաբայեան Բաբաեանց 1861—3
» Ոքոն Հերբէկ 1887—8
» Մկրտիչ Բարխուդարեան 1890...1910
» Վ.առվառէ Խաղցուկ 1898...
» Կոպրիավցեվա...
» Ե. Աւետիքեան 1906...11

ԹԻՖԼԻՋ

181 Ներսէսեան գպրոց 1823—65
» Արզոնեան 1856
182 Համբ. Էնֆիաձեանց (և Ընկ.) 1860—80
» Մատէր (գրաճուլիչ)
» Միշակ 1872—1912
» Ց. Մարտիրոսեանց (և Ընկ.) 1876—87
» Կովկ. և Կեդր. գրվճռ.նցք. 1875...88
» Մ. Վարդանեանց (և Ընկ.) 1881...
» Արօր 1881...
» Ռոտինեանց: Մ. Շարաձէ· Հերմէս 1891...
» Մնաց. Մարտիրոսեանց 1898—1912
» Օր. Ն. Աղանեանց 1906—12
» Թատ.ումեանց: Շապանեան· 1907...1910
» ՌՈՒՍԱՆՈՒՆ ԵԻԱՑԼՆ. ՏՊԱԼՐԱՆՆԵՐ. — Էակշտաի 1877· Լ. Գ. Կրամարիկօ 1883—6· Կատկաս 1890· Տպ. Դվռ. կառ.ավարտեան փոխարքային Կովկասու 1874 ..92· Վրաց հրատկչկն. Ընկ. 1893.... Վ.իբիջն և Կամէնպախէր 1902 ...: Ա. Քուբարկաձէ. 1902: Թատրրքիկաձէ 1903: Գուստաներիկ 1906· Նպօխա 1907: Կ. Գ. Կովչոկով: Զմօբա 1907· Շրօմա 1908: Պիւռեռրոիչ 1908: Գրօզգիս1908: Կուլտուրա Ընկ. 1909: Նատիքդա 1909: Էկօնօմիա 1909: Էպոքռեռնս 1910: Նապօրնի 1911:

Ռուսիա

ՄՕՍԿՈՒԱ

180 Օզոստեան Սեմէն 1820—30
» Լազարեան Ձեմարան 1829—71
» Վլատիմիր Գոսպէ 1850—9
* Էռնեսթ Պառ.ֆքնէիր (Հիւսիսափայլ) 1858...: Փարոս Հայաստանի A.A.Gatzouk (1879—81)· Համբարաբեր Իոսիոյ եւայլն:
181 Յովհ. Բաբայեան Բաբաեանց 1861—3
» Ոքոն Հերբէկ 1887—8
» Մկրտիչ Բարխուդարեան 1890...1910
» Վ.առվառէ Խաղցուկ 1898...
» Կոպրիավցեվա...
» Ե. Աւետիքեան 1906...11

ԹԻՖԼԻՋ

181 Ներսէսեան գպրոց 1823—65
» Արզոնեան 1856
182 Համբ. Էնֆիաձեանց (և Ընկ.) 1860—80
» Մատէր (գրաճուլիչ)
» Միշակ 1872—1912
» Ց. Մարտիրոսեանց (և Ընկ.) 1876—87
» Կովկ. և Կեդր. գրվճռ.նցք. 1875...88
» Մ. Վարդանեանց (և Ընկ.) 1881...
» Արօր 1881...
» Ռոտինեանց: Մ. Շարաձէ· Հերմէս 1891...
» Մնաց. Մարտիրոսեանց 1898—1912
» Օր. Ն. Աղանեանց 1906—12
» Թատ.ումեանց: Շապանեան· 1907...1910
» ՌՈՒՍԱՆՈՒՆ ԵԻԱՑԼՆ. ՏՊԱԼՐԱՆՆԵՐ. — Էակշտաի 1877· Լ. Գ. Կրամարիկօ 1883—6· Կատկաս 1890· Տպ. Դվռ. կառ.ավարտեան փոխարքային Կովկասու 1874 ..92· Վրաց հրատկչկն. Ընկ. 1893.... Վ.իբիջն և Կամէնպախէր 1902 ...: Ա. Քուբարկաձէ. 1902: Թատրրքիկաձէ 1903: Գուստաներիկ 1906· Նպօխա 1907: Կ. Գ. Կովչոկով: Զմօբա 1907· Շրօմա 1908: Պիւռեռրոիչ 1908: Գրօզգիս1908: Կուլտուրա Ընկ. 1909: Նատիքդա 1909: Էկօնօմիա 1909: Էպոքռեռնս 1910: Նապօրնի 1911:

Շուշի

183 Անանուն 1829—30
» Բողոքական Միսիոնարք 1832
» Հայոց Հոգեւոր Տնօրէնութիւն ...1892
» Միքայէլեան Մհռ. Յակոբեանց 1881—6
» Տէր-Սահակեանց 1891...1911
» Մ. Բարաթեանեան 1910

ԹԷՈԴՈՍԻԱ

183 Յարութիւն Խալիպեանց 1860—76

ԵԱՄԱԽԻ

181 Աբա Գրիգորեան 1859

ՌՈՍՏՈՎ

184 Տէր-Աբրահամեան 1875—89
» Ակցիօներական Ընկ. 1898
» Գոնակայա Բէչ 1906

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՊՕԼ

184 Գ. Ս. Սահակեանց 1876...1902
» Աբր. Մ. Մալխասեան 1892...11
» Ստեփաննեանց 1901...
» Յովհ. Ափինեանց, Շիրակ. 1903—12
» Ց. Դասաբեան 1905...

ԲԱԳՈՒ

184 Մարդասիրական Ընկ. 1872—8
» Ս. Բ. Տէր-Յովհաննէսեանց 1885...
» Գիւլբազարեան 1894...
» Ս. Թ. Շահրազեան 1897—1910
» Եղբ. Դազարեան 1899...
» Հ. Ս. Երեւանցեան 1902...
» Ս. Առօնեանց 1903
» Արօր 1903...
» Տրուէ 1906...
» Ելեքտրակօ 1909
» «Բագու» 1910

ԵՐԵՒԱՆ

184 Պատկ 1889—3
» Ա. Գուլամիրեանց 1889...
» Լ. Տէր-Գրիգորեանց 1896...
» Բ. Լօռելեան 1899
» Այվազեանց և Նազարեանց 1907
» Լոյս 1908—10

ԱԽԱԼՑԽԱ

185 Մկր. Դալամգարեան 1889...1901
» Եղբ. Մարտիրոսեանց 1905...
» Խորէն Ամարեանց 1906

ՆՈՐ ՊԱՅԱԶԻՏ

185 Անահտ 1890

ԳԱՆՁԱԿ

185 Թատրոնեան 1893...5
Ֆեօդօրով ..

ՊԱՔՈՒՄ

185 Ն. Պ. Գուրկայեան 1901—4

ԱՆԱՓԱ

185 Մ. Յ. Շուտ 1905—7

ՊԵԱՏԻԳՈՐՍԿ

185 Սուքիասեանց և Լիսինկօ 1908

ԳՕՐԻՍ

185 Ասատուր 1910

ՍԱՄԱՐՂԱՆՏ

185 Դազարով 1910—1

Ամերիկա

ՆԻՒ-ԵՕՐՔ

186 Առաջադաշնակցի Ընկ. 1857—69
» Ամերիկայի Տեարակի Ընկ. 1860—86
» Հ. Լիկինեան 1888—98
» Արարատեան 1891—1905
187 Մ. Ս. Գաբրիէլեան 1891—1912
» Էլիաս Խալաւ և Ընկ. 1897—9
» Կոչնակ 1900—12
» Երիտասարդ Հայաստան (Ա.) 1903...
» Արաքս 1905—9
» Արծիւ 1905—8
» Արագած 1911
» Պետրոս Ի. Թորոսեան 1912

ՊՕՍՓԸՆ, ՈՒՍՏԸՐ

187 Հայրենիք 1899—1912
» Ձայն Հայրենեաց 1904—6
» Ազգ 1907—12
188 Լոյս 1901—6
» Փիլադելֆիս և Տիգրան 1904
» Ազդանդեան 1905—9
» Ի. Ա. Երան 1911—2
» Պահակ (Ա.) 1911
» Կիլիկիա 1912

ՖՐԷԶՆՕ, ԲՐՕՎԻՏԷՆՍ

188 Բաղաքացի 1902
» Առաքել ..
» Երիտասարդ Հայաստան (Բ.)... 1912
» Պահակ (Բ.) 1912

Եգիպտոս

ԳԱՀԻՐԷ

188 Աբրահամ Մուրատեան (Դ.) 1865
» Սրգ. Գաբրիէլեան (Արարատ) 1897—1910
» Մխիթարեան Եղբարք 1898
» Արշալոյս (ժողովրդական. Ե. Թորոսեան 1897—1912
» Օննիկ Հայկազեան (Ա.) Կիլիկիա 1907—10
189 Լուսաբեր-Արեւ 1906—12
» Փափազեան և Տիրիկ 1906

189 Սիփնքս 1906
» Չարեհ Ն. Պէրպէրեան (Բ.) 1910—12
» Աստիկ Չաուեան...
» Գր. Ռափայէլեան (Բ.) (գրաճուլիչ)
» Միութիւն 1912

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

189 Դ.եւոնդ Քհ. Փափազեան (Բ.) 1888—9
» Տիրան Փափազեան (Բ.) 1898
» Օննիկ Հայկպէեան (Բ.) Արաքս 1900
» Վ.ահան Թէքէեան և Ընկ. 1905
190 Կամպէրթա,Բաֆֆի,Կ.Փաշայեան 1905—7
» Գ. Նազարէթեան 1906—7
» Խնայողական (Մ. Տամատեան) 1910
» Տիրան Մանկասարեան...
» Մամբառ Բիւրատ 1903

ՌԱՄԼԷ

190 Միհրան Ազբանազ 1903—4

Եգիպտոս

ՎԱՌՆԱ

191 Եօանէսբու 1885...96
» Օ. Բրսեղեն.(Բ.) Արեւել. տպ. 1896 - 908
» Վ.օյնքօֆ...
» Վ.զայմնոպ 1899—909
» Տ. Թօսօրօֆ 1904
» Գնչօ Նիքօլօֆ 1899—910
» Տիրան Փափազեան (Ա.) 1897—9
» Միքայէլ Գալբազճեան (Բ.) 1905
» Իրաւունք 1896—912
» Մատթէոս Լ.օպասեան (Ռոկեդար)...

ՌՈՒՍՃՈՒՔ

191 Գանուք 1892
» Ձիրենի...
» Հրատարակչական Ընկ. 1897
» Գ. Գ. Մազմանեան 1902—8
» Վերածնութիւն 1904

ՇՈՒՄԼԱ

192 Ց. Աւետարանեան 1903—4

ՍՕՖԻԱ

192 Գ. Կ. Զենքօֆ 1904

ՖԻԼԻՊԷ

192 Ռազմիկ 1905—8
» Այրի Տիկին Փիւսկիւլեան...

Ֆրանսիա

ՓՕՔՇԱՆ

190 Հայատառ անեայց Ընկերութիւն 1877

ԿԱԼԼԱՑ

190 Դ.եւոնդ Քհ.Փափազեան (Գ.) 1891—1902

ՊՈՒՔՐԷՇ

191 Ժան Սալլբէյ (Շեփոր) 1912

Յունաստան

ԱՔԷՆՔ

192 Հայկական Ազատ Տպարան («Հնչակ») 1892—7
» Միութիւն 1898

Յուդէական

ԺԸՆԷՎ

192 Հայ Ցեղ. Խաշնակցութիւն 1891—1912
» Կարապետ Ներսէսեան (Բ.) 1903—6

ԼՕԶԱՆ

192 Հայկազեան (Մրտ.Նալբանեան) 1904—7

Թուրքիա

ՍՓՕՓԶՕԼՄ

192 Նորայր Բիւզանդացի ..

☞ **ՏԻՊ ՕՒ ՏԱՌԻ** տպագրութիւնը 1912 Սեպտ.էն ի վեր թէեւ աւարտած էր, սակայն հարկեցուցիչ պատճառաւ մը սիպտակեցաւ այսօր միայն հանել հրապարակ: Վերջին պահուն, երբ գիրքիս **ցանկը** գրուած էր մամուլին տակ, ծանօթ բանաստէղծ Արճեպոկ. Դուրեան տեղեկացած ըլլալով Նալեան Յակոբ Պատրիարքի «Գանձարան ծանուցմանց» անուն հեղինակութենէն՝ թէ **ԹՈՒՐՔՈՒՃԵԱՆ** մականունամբ վաղեմի հայ տպագրիչ մըն ալ գոյութիւն ունեցած է, հաճեցաւ ընդօրինակել եւ մեզ ուղարկել նոյն գիրքին Բ. հատորին մէջ յիշատակուող (էջ 429—30) այդ դրուագը որ ահա.— «...**Յազգին մերում ճախ ի Զուղայ ոմանք առհմանեցին զտպագրատուն, բայց գիրն եւ բանաձեւն եւ բուդքն կարի ապականեալ, որպէս երեւի ի տպելոյ «Հարանց վարուց» եւ յայլոց: Իսկ յուսահոգի ծնեալ վարդապետն ի Մարտամ գնալով ի ժամանակս Յակոբայ Կաթողիկոսին՝ այնպէս զարմանալի գիր նմարեաց, որպէս յայս է յծնեալն Ա.ծ.առնչէն եւ յայլոց, որ գրէթէ ո՛չ վ.ա. հանդիպեալ, ո՛չ Աբրայ Մխիթարին եւ ոչ ԹՈՒՐՔՈՒՃՈՒ գրեանց լինել կարեն ճշմարտախօս:**

10 ԱՊՐԻԼ 1913

Ինչպէս տեսանք, անցեալ դարերու մէջ գրամատուած իւրամանչիւր մտեռան ունեցած է գրաբար ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ մը որուն մէջ ճեղինակ, գրչագիր եւ յանախ տպագրիչ՝ յարաբերական ծանօթագրութիւններ մը կցկցած են: Ասոնց ամէնուն պատմութիւնը խտացուցող ներկայ հատորիս համար՝ ոչինչ այնքան պատշաճ էր քան զեռնդութիւնը նմանօրինակ Յիշատակարանի մը. գրածով զրոց բարբառով շարադրուած, — թէ՛ իր ընդհանրապէս օժանդակողներու եւ թէ մանաւանդ իր վերյիշեալ՝ Հայոց տպարանական աշխարհի այդ վաղնջուց առնորութեան:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻ ԴՐՈՇԱՆԻ ՄԱՄՆԱՒԻՒ

Ասա առնու զաղաբ փորձն իմ արկանելոյ ակն յաշխատութիւնս և ի վաստակս այնչափ հարիւրաւորաց Հայոց, որ հատարակ ձեռնամուխ եղեն ի հոյակապ արուեստ Գուտենբերգի: Բանասէրք՝ որոց միանգամ զփորձ առեալ իցէ այնպիսի ծանրաստաղտուկ և երկայնաձիգ աշխատութեան՝ դիւրաւ իմն ի միտ առնուցուն թէ որպիսի՛ դժուարին ախտիայք և առասպարք պատահեցին ինձ, ընդ որս անցի մեծաւ ձգամբ, առանց ամենեւին խոտորելոյ կամ զարտուղի ի ճանապարհս, որ առաջիս կայր, անկանելոյ և կամ թէ ուրեք երբեք ոտնոյ, սպառուցեալ ի մանուածապատ երկայնութենէ. նորա. և ի դեզերանս իմ ի տպարանական աշխարհին՝ ուշ ի կուրծս գննեալ և քննեալ զամենայն, որ միանգամ շուրջ զանձամբ իրք էին, ըստ կարի որչափ թէ հնար՝ ջանացայ հանել ճշգրտիւ ի նկարու գին և գնոր աշխարհս, գվայրս, գանձինս, գդէպս և գժամանակս:

Այլ սրտ, յորժամ ջնջեմ գթիւրան իմ ի ճակատուէ, առնեմ վաղվաղակի մուռացօնս վաստակոց իմոց և ապերախտից, ընդ այն եւեթ ցնծացեալ զի վաստակս իմ «Տիպ ու տառ» ի հանդուստ էջս իւր շողացուցանէ իրրեւ ի հայելւոջ թէ ո՛չ լի և լի՝ սակայն գոնեայ կարճառօտիւք զպատմութիւն երկանց ամենայն մատենագրականաց մերոց:

Պարտ անձին համարիմ յիշատակել աստէն յանկեղծատոր սրտէ զամուսին իմ **ԶԱՐՇԱՆԱՆԻՇԻ**, որ ի պատրաստութեան անդ մատենիս բազում վաստակս եցոյց ինձ և քաջալերեալ զօրացոյց զիս մինչեւ ցվախճանիլ գործոյս և ած ի հանդիպի անվաստակ իմն ջան և փոյթ, շրջելոյ ընդ արուարձանս քաղաքիս, առ ի հայթայթել գտանել գլուսանկարս Հայոց Կոստանդնուպոլսեցւոց վաղուց անհետ եղելոց, պատրաստեալ և գատուերագիրս վարուց նոցին:

Չէ մարթ թողուլ առանց յիշատակի և գպատեհն **Հրանդ Նազարեանց**, որոյ լեալ մեզ դրացի, ուղղեալ յարդարեաց խնամով զամենայն գիտութեան մատենիս:

Այլ և գրաժին աշխատութեան իւրեանց մատուցին ինձ, ըստ ջախու ոմն առաւել և ոմն նուազ. **Մադաթիա արհեպս. Օրմանեան, Հ. Սրսէճ Գազիկեան**, Հարք Վիեննական ուխտին՝ **Դամբանեան. Մկրտիչեան** և **Ալիշանեան**, ի Միսիթարենէ հարց Անտոնեանց՝ **Հ. Սրապեան, Մեսրոպ Վ. Ղազանեան**՝ մատենադարանապետ վանուց Երուսաղէմի, Օր. Մարի՝ դուստր երեւելոյ ձուլչի տառից Յովհաննու Միհիթարեան, բանասէր **Հրանդ Ասատուր**, գրավաճառք **Վ. Մարգարեանց, Վ. եւ Պ. Զարգարեանց եղբարք**, հնամի գրաշարապետ՝ **Ն. Պարոնեանց**, այլովքն հանդերձ:

Ի վեր քան զամենայն շնորհակալս միտս ունել պարտիմ **Վ. եւ Հ. ՏԼՓ-ՂԱՐՍԱԿՍԱՆՑ ԵՂԲՕՐՑ**, որ յանձն առին ի բազում դէպս գոնել գշահ օգտի իրեանց, առ ի հասուցանել ի գեղարուեստական կատար բարձրութեան գայսպիսի մեծագին և դժուարին տպագրութիւն, որպիսի է «Տիպ ու տառ» իմ, և այն՝ ի պատիւ մեծի ոսկին եւեթ, որ անուանեալ կոչի Զորեքդարեան Ցոբելեան վաստակոց համօրէն Հայկական Ազգիս:

Մեծագոյն մասն գունակ գունակ նկարատիպ պատկերացն՝ յարդարեալ պատրաստեցաւ ի ծանօթական տան Graphische Union կոչեցեալոյ, որ ի Վիեննա մայրաքաղաքի: Գրաշարատպատարանիս է **Վահան Տէօվլէեան**, շարող մատենիս եղեւ **Տիւլկէրեան Յակոբ**, տպաւար՝ **Խաչիկ Զագարեան**, կազմարար՝ **Սրամ Սարաճեան**: Ի դէպ է առնել յիշատակաց արժանի եւ զգործատուս տպարանիս, որոց անուանք կարգին աստէն. —Վարդան Քրքջեան, Հայկ Գալֆայեան, Տիրան Մուրաֆեան և Միհրան Պէրպէրեան:

ԹԷՈԴԻԿ

☞ ԹՈՒՐՔԻՈՅ բաժինին վրայ յաւելի է Կ. Պոլսոյ Հռոմ. Հայոց ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻ տպարանը, (տառերը Վիէննայի Միխիթարեաններէ հայթայթուած), ուրկէ յոյս ընծայուած գիրերէն յիշեմ **Ահեր արիւ վէ ահեր ճէհեն ֆիքռպէտարընըն հիճպայէսի (1869)**:

ԳԻՆ

ՓԱՌԱԿԱՉՄ 45 դրշ. (Գոլիս)
Գաւառ. 50 դրշ. Արտասահմն. 11 ֆր.

ԹՂԹԱԿԱՉՄ 30 դրշ. (Գոլիս)
Գաւառ. 33 դրշ. Արտասահմն. 7 ֆր.